

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

**KAZAK TÜRKÇESİNİN AT KOŞUM
TAKIMLARIYLA İLGİLİ SÖZ VARLIĞI
-TARİHİ KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME-**

OSMAN KABADAYI

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

EKİM 2020

**KAZAK TÜRKÇESİNİN AT KOŞUM TAKIMLARIYLA İLGİLİ
SÖZ VARLIĞI
-TARİHİ KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME-**

Osman KABADAYİ

**DOKTORA TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

EKİM 2020

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Osman KABADAYI

14/10/2020

KAZAK TÜRKÇESİNİN AT KOŞUM TAKIMLARIYLA İLGİLİ SÖZ VARLIĞI
-TARİHİ KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME-

(Doktora Tezi)

Osman KABADAYI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ekim 2020

ÖZET

Bu araştırmada on beş ciltlik *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi* başta olmak üzere Kazakçanın temel sözlükleri taranarak Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı tespit edilmiştir. Bu sözler Türkiye Türkçesine aktararak anlam bilgisi, ses bilgisi, şekil bilgisi ve köken bilgisi bakımlarından art zamanlı ve eş zamanlı yöntemlerle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Tematik olarak tasnif edilen Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı Eski Türkçe, Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçesi dönemleriyle ve modern Kıpçak lehçeleriyle karşılaştırılmıştır. Tanımı verilen kavramlar sosyo-kültürel açıdan da ele alınıp değerlendirilmiştir. İncelenen sözlerle ilgili etimolojik açıklamalarda Türk dilinin etimoloji sözlüklerinin yanı sıra o kavramla ilgili yazılmış etimoloji makalelerinden de yararlanılmıştır. Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının zenginliği, göçebe hayat tarzının ve bozkır kültürünün bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Bilim Kodu : 30102

Anahtar Kelimeler : Kazakça, at koşum takımları, bozkır kültürü, tarihî karşılaştırma, söz varlığı

Sayfa Adedi : 404

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK

ORCID ID : 0000-0002-3607-5384

THE VOCABULARY RELATED TO HORSE HARNESSES IN KAZAKH LANGUAGE
-A HISTORICAL AND COMPARATIVE STUDY-

(Ph.D. Thesis)

Osman KABADAYI

GAZİ UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

October 2020

ABSTRACT

In this doctoral dissertation, primarily the Kazakh dictionary of fifteen volume, *Qazaq Ądebiy Tiliniń Sۆzdigi*, and the other dictionaries of Kazakh language were scanned, hence the vocabulary about horse harnesses in Kazakh was determined. These words were translated into Turkish and analyzed comparatively in terms of semantics, phonetics, morphology and etymology by using diachronic and synchronic methods. The vocabulary related to horse harnesses of Kazakh language classified as thematically has been compared with the periods of Old Turkic, Kharezmian Turkic, Kipchak, Chagatay and modern Kipchak dialects. The defined concepts are also considered and evaluated in socio-cultural terms. Etymological dictionaries of the Turkic language as well as etymology articles written on that concept were used in the etymological explanations about the words examined. The richness of Kazakh language vocabulary about horse harnesses can be considered as a manifestation of the nomadic lifestyle and steppe culture.

Science Code : 30102
Key Words : Kazakh language, horse harnesses, steppe culture, comparative
lexicological study, vocabulary
Page Number : 404
Supervisor : Assoc. Prof. Gülcan ÇOLAK
ORCID ID : 0000-0002-3607-5384

TEŞEKKÜR

Öncelikle tezimi baştan sona satır satır okuyarak düzeltmeleriyle büyük katkı sunan, yaşadığım zor süreçleri aşmamda yardımcı olan, beni her zaman motive eden ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK'a çok teşekkür ederim. Ayrıca tez izleme komitesi üyeleri hocalarım Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN ve Prof. Dr. Çetin PEKACAR'a, tez jürimde yer alan Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK ve Doç. Dr. Hakan AKCA'ya, Kazakistan'da görev yaptığım dört yıl boyunca sorduğum her soruyu sabırla cevaplandıran Kazak meslektaşlarım ve öğrencilerime, yazdığım bölümlerin ilk okuyucusu kıymetli eşim Ceren KABADAYI'ya teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ÇİZELGELERİN LİSTESİ.....	xx
ŞEKİLLERİN LİSTESİ.....	xxi
RESİMLERİN LİSTESİ	xxii
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	xxvii
1. GİRİŞ.....	1
2. TÜRKLERDE AT VE AT KÜLTÜRÜ	25
2.1. Türklerde At.....	25
2.1.1. Eski Türklerde At Koşum Takımları	27
2.1.2. Eyer ve Üzenginin Türk Kültür Tarihindeki Yeri.....	30
2.1.3. Kazaklarda At ve At Koşum Takımları	32
2.2. Kazaklar, Kazakistan ve Kazakça	35
2.2.1. Kazak Etnonimi.....	35
2.2.2. Kazak Hanlığı	37
2.2.3. Bağımsız Kazakistan.....	40
2.2.4. Kazakça	41
3. KAZAKÇANIN AT KOŞUM TAKIMLARIYLA İLGİLİ SÖZ VARLIĞI	47
3.1. Atla İlgili Araç ve Gereçler.....	47
3.1.1. At Boyunluğu.....	47
3.1.1.1. ajırǵı /ажырғы	47
3.1.1.2. moyınsa ~ moyın aǵaş /мойынса ~ мойын ағаш	50

	Sayfa
3.1.2. Atın Bakımı ve Temizliği	52
3.1.2.1. Kaşağı	52
3.1.2.1.1. attaraq /аттарақ.....	52
3.1.2.2. Yem Torbası.....	54
3.1.2.2.1. at dorba ~ jemdorba /ат дорба ~ жемдорба.....	54
3.1.2.3. Nal.....	57
3.1.2.3.1. bügeşek /бүгешек.....	57
3.1.2.3.2. şegelik ~ segeköz /шегелік ~ шегекөз.....	58
3.1.2.3.3. tağa /таға.....	59
3.1.2.3.3.1. tağala- /тағала-	60
3.1.2.3.3.2. emşek tağa /емшек таға	61
3.1.3. At Örtüsü.....	61
3.1.3.1. at jabuw /ат жабу.....	61
3.1.3.2. dedege /дедеге	63
3.1.3.3. kejim /кежім	64
3.1.3.4. qarinsa /қарынса.....	66
3.1.3.5. öpşin /өпшін	68
3.1.4. Bağlar.....	69
3.1.4.1. Yular	69
3.1.4.1.1. noqta /ноқта.....	69
3.1.4.1.1.1. noqtala- /ноқтала-	71
3.1.4.1.1.2. noqta baw /ноқта бай	71
3.1.4.1.1.3. noqta-jir /ноқта-жіп.....	72
3.1.4.1.1.4. noqta-jügen /ноқта-жүген.....	72
3.1.4.1.1.5. qur noqta /құр ноқта.....	72
3.1.4.1.2. şılaw /шылау	72

	Sayfa
3.1.4.1.3. şılbr /шылбыр.....	73
3.1.4.2. Kement.....	75
3.1.4.2.1. buğalıq /бұғалық	75
3.1.4.2.1.1. buğalıqta- /бұғалықта-	77
3.1.4.2.1.2. buğalıqtı /бұғалықты.....	77
3.1.4.2.1.3. buğalıqşı /бұғалықшы.....	78
3.1.4.2.2. qalbağay /қалбағай.....	78
3.1.4.2.3. qurıq /құрық	78
3.1.4.2.4. şalma /шалма.....	80
3.1.4.2.4.1. şalmala- /шалмала-.....	82
3.1.4.2.4.2. şalmaşı ~ şalmager /шалмашы ~ шалмагер	82
3.1.4.3. Atı Bağlama	83
3.1.4.3.1. at aғaş /ат ағаш.....	83
3.1.4.3.2. at bekit- /ат бекіт-.....	85
3.1.4.3.3. balaq /балақ	87
3.1.4.3.4. bükpe /бүкпе.....	89
3.1.4.3.5. jeli /желі.....	90
3.1.4.3.6. kisen /кісен	91
3.1.4.3.6.1. kisinde- /кісенде-	93
3.1.4.3.7. künde ~ kürde /күнде ~ күрде.....	94
3.1.4.3.8. küzew jip /күзеу жіп	95
3.1.4.3.9. öre /өре.....	96
3.1.4.3.9.1. örele- /өреле-	98
3.1.4.3.10. şider /шідер.....	98
3.1.4.3.10.1. şiderle- /шідерле-	100
3.1.4.3.10.2. şiderlik /шідерлік	100

	Sayfa
3.1.4.3.11. tusa- ~ tusawla- /тұса- ~ тұсаула-.....	101
3.1.4.3.11.1. tusaw ~ tusamıs /тұсау ~ тұсамыс.....	101
3.1.5. Süs Parçaları.....	103
3.1.5.1. attumar /аттұмар.....	103
3.1.5.2. bawırılıq ~ bawırdaq /бауырлық ~ бауырдақ.....	105
3.1.5.3. бүркеншік şege /бүркеншік шеге	107
3.1.5.4. kespe /кеспе	108
3.1.5.5. salpınşaq /салпыншақ	109
3.1.5.6. sıldırmaq /сылдырмақ.....	110
3.1.5.7. şıtıra /шытыра.....	111
3.1.5.8. tarbaq /тарбақ	111
3.1.5.9. üzbe /үзбе.....	112
3.1.5.9.1. üzbele- /үзбеле-	113
3.2. Binit Takımları.....	114
3.2.1. Eyer Takımı.....	114
3.2.1.1. at-äbzel /ат-эбзел.....	114
3.2.1.2. at-sayman /ат-сайман	115
3.2.1.3. at-turman /ат-тұрман.....	116
3.2.1.4. ayıl-turman /айыл-тұрман.....	116
3.2.1.5. er-turman ~ er toqım ~ er-sayman /ер-тұрман ~ ер-тоқым ~ ер-сайман.....	117
3.2.1.6. turman /тұрман	120
3.2.1.6.1. turmanda- /тұрманда-.....	121
3.2.2. Eyer	121
3.2.2.1. er ~ eger /ер ~ егер	121
3.2.2.1.1. erle- ~ ertte- /ерле- ~ ертте-	126
3.2.2.1.2. er qos- /ер қос-.....	126

	Sayfa
3.2.2.1.3. er şap- /ер шап-.....	127
3.2.2.1.4. erşi /ерші.....	128
3.2.2.2. jaydaq /жайдақ	129
3.2.2.2.1. jaydaqta- /жайдақта-	131
3.2.2.3. õñger- /өңгер-	131
3.2.2.4. toqı- /тоқы-	132
3.2.2.4.1. jaba toqı- /жаба тоқы-	133
3.2.3. Eyer Türleri	134
3.2.3.1. aşamay er /ашамай ер.....	134
3.2.3.1.1. qoltırmaş /қолтырмаш.....	136
3.2.3.2. ayırqom /айырқом	137
3.2.3.3. bejin er /бежін ер.....	139
3.2.3.4. boqan er /боқан ер	139
3.2.3.5. büyrek bet er /бүйрек бет ер	140
3.2.3.6. jelqom ~ jeltoqım /желқом ~ желтоқым	140
3.2.3.6.1. jelqomda- /желқомда-	142
3.2.3.7. qalmaqı er ~ üyrekbas er /қалмақы ер ~ үйрекбас ер	142
3.2.3.8. qazaq erı /қазақ ері	143
3.2.3.9. qazıqbas er /қазықбас ер	144
3.2.3.10. qoqan er /қоқан ер	144
3.2.3.11. qozı quyırq er /қозы құйрық ер	145
3.2.3.12. qurandı er /құранды ер	146
3.2.3.13. qus bas er /құс бас ер	147
3.2.3.14. orıs er /орыс ер	148
3.2.3.15. oyma er /ойма ер	149
3.2.3.16. şoşaq (bas) er /шошақ (бас) ер.....	150

	Sayfa
3.2.4. Eyerin Bölümleri.....	152
3.2.4.1. attıq /аттық	152
3.2.4.2. bökter- /бөктер-	152
3.2.4.2.1. böktergi /бөктергі.....	153
3.2.4.2.2. böktergişe /бөктергіше.....	154
3.2.4.2.3. bökterindi /бөктерінді	154
3.2.4.2.4. bökterinşek /бөктеріншек	155
3.2.4.3. jelkebasar /желкебасар.....	155
3.2.4.4. qañjıǵa /қанжыға	155
3.2.4.4.1. qañjıǵala- /қанжығала-.....	157
3.2.4.4.2. qañjıǵalıq /қанжығалық	158
3.2.4.5. qaptal /қаптал	158
3.2.4.5.1. añjıma ~ äñjıme /анжыма ~ әнжіме.....	160
3.2.4.6. qas /қас.....	161
3.2.4.7. qasaba /қасаба.....	163
3.2.4.8. oqpan /оқпан.....	163
3.2.4.9. ortan belañaş /ортан белағаш.....	164
3.2.4.10. şettik /шеттік	166
3.2.4.11. Üzengi	167
3.2.4.11.1. taralǵı /таралғы.....	167
3.2.4.11.2. taraq baw /тарақ бау.....	169
3.2.4.11.3. terkinşek ~ terkişek /тепкіншек ~ тепкішек	169
3.2.4.11.4. üzeñgi /үзеңгі	171
3.2.4.11.4.1. üzeñgi baw /үзеңгі бау.....	174
3.2.4.11.4.2. üzeñgilik /үзеңгілік	175
3.2.5. Eyer Yastıǵı.....	175

	Sayfa
3.2.5.1. at körşik /ат көпшік	175
3.2.5.2. at körpe /ат көрпе	178
3.2.5.3. jeldik /желдік.....	179
3.2.5.4. jona /жона	181
3.2.5.5. yıstan /пыстан.....	182
3.2.6. Eyerin Keçe Paçaları.....	183
3.2.6.1. äñji /әнжі.....	183
3.2.6.2. işkilik /ішкілік	183
3.2.6.3. işpek /ішпек	184
3.2.6.4. jırna /жырна.....	186
3.2.6.5. müyet /мүйет	186
3.2.6.6. taqım qağar /тақым қағар.....	187
3.2.6.7. tebingi /тебінгі.....	188
3.2.6.8. terlik /терлік	190
3.2.6.8.1. terlikte- /терлікте-	191
3.2.6.9. tıǵıldırıq /тығылдырық	191
3.2.6.10. toqım /тоқым	192
3.2.6.10.1. toqımda- /тоқымда-	194
3.2.7. Eyer Kayışları	195
3.2.7.1. ayıl /айыл.....	195
3.2.7.1.1. ayılda- /айылда-.....	197
3.2.7.1.2. ayıldı /айылды	197
3.2.7.2. baw /бай	197
3.2.7.3. beldik /белдік.....	199
3.2.7.3.1. beldikte- /белдікте-	200
3.2.7.3.2. beldikşe /белдікше	200

	Sayfa
3.2.7.4. jırım /жырым	200
3.2.7.5. qayıs /қайыс	202
3.2.7.6. qolañ /қолаң	203
3.2.7.7. quıysqan /құйысқан	205
3.2.7.7.1. quıysqanda- /құйысқанда-	208
3.2.7.7.2. quıysqandıq /құйысқандық	208
3.2.7.8. ömildirik /өмілдірік	208
3.2.7.8.1. ömildirikte- /өмілдірікте-	210
3.2.7.9. tartpa /тартпа	210
3.2.7.9.1. bawırsa /бауырса	212
3.2.7.10. taspa /таспа	212
3.2.7.10.1. taspala- /таспала-	214
3.2.7.11. töс baw /төс бай	214
3.2.7.12. Kayış Tokası	214
3.2.7.12.1. ayılbas /айылбас	214
3.2.7.12.2. doğabas /доғабас	215
3.2.7.12.3. tilşe /тілше	216
3.2.7.12.4. toğa /тоға	218
3.2.7.12.4.1. toğası /тоғашы	220
3.2.8. At Başlığı (Jügen)	220
3.2.8.1. awızdıq /ауыздық	220
3.2.8.1.1. awızdıqta- /ауыздықта-	223
3.2.8.1.2. awızdıqtawşı /ауыздықтаушы	223
3.2.8.1.3. awızdıqtay /ауыздықтай	223
3.2.8.2. jaqtaw /жақтау	224
3.2.8.3. jelkelik /желкелік	225

Sayfa

3.2.8.4. jügen /жүген	227
3.2.8.4.1. jügende- /жүгенде-	229
3.2.8.4.2. jügendik /жүгендік	229
3.2.8.4.3. ükili jügen /үкілі жүген.....	229
3.2.8.5. kekildik ~ miylıq /кекілдік ~ мильқ	230
3.2.8.6. keñsirik /кеңсірік.....	232
3.2.8.7. qasqalıq /қасқалық	233
3.2.8.8. saǵaldırıq /сағалдырық	235
3.2.8.9. suwlıq /сулық	237
3.2.8.10. şawjay /шаужай.....	239
3.2.8.10.1. şawjayla- /шаужайла-	240
3.2.8.11. tizgin /тізгін	240
3.2.8.11.1. tizginde- /тізгінде-.....	242
3.2.8.11.2. ayşıq /айшық	243
3.2.8.12. töbeldirik ~ şekelik /төбелдірік ~ шекелік	244
3.3. Araba Koşumları	245
3.3.1. At Arabası	245
3.3.1.1. arba /арба	245
3.3.1.1.1. arbaday /арбадай	248
3.3.1.1.2. arbakeş /арбакеш.....	248
3.3.1.1.3. arbakeştik /арбакештік.....	248
3.3.1.1.4. arbala- /арбала-.....	248
3.3.1.1.5. arbaşı /арбашы.....	249
3.3.1.1.6. arbaşıq /арбашық.....	249
3.3.1.2. at arba /ат арба.....	249
3.3.1.3. jegüw äbzeli /жегу әбзелі.....	251

	Sayfa
3.3.1.4. kölik /көлік	253
3.3.1.5. küyme /күйме	256
3.3.1.6. qamıt-doğa ~ qamıt-sayman /қамыт-доға ~ қамыт-сайман.....	257
3.3.1.7. law /лау.....	258
3.3.1.8. süyretki ~ süyretpe /сүйреткі ~ сүйретпе.....	259
3.3.2. Arabanın Bölümleri.....	260
3.3.2.1. arıs /арыс	260
3.3.2.2. azuwağaş /азуағаш	262
3.3.2.3. baqawız /бақауыз	264
3.3.2.4. bujıra /бұжыра.....	264
3.3.2.5. doğa /доға	264
3.3.2.5.1. doğaday /доғадай	266
3.3.2.5.2. doğar- /доғар-	266
3.3.2.6. doñğalaq ~ döñgelek /доңғалақ ~ дөңгелек	266
3.3.2.7. erşik /ершік.....	268
3.3.2.7.1. erşikte- /ершікте-.....	269
3.3.2.8. ñırşaq ~ ñğırşaq /ыңыршақ ~ ыңғыршақ	269
3.3.2.9. jetek /жетек.....	271
3.3.2.10. kegey ~ şabaq /кегей ~ шабақ.....	272
3.3.2.11. qalqan ~ qalday /қалқан ~ қалдай.....	273
3.3.2.12. oqtemir /оқтемір.....	275
3.3.2.13. oqtıq /оқтық	275
3.3.2.14. şanaq /шанақ.....	276
3.3.2.15. şentemir /шентемір.....	278
3.3.2.16. täjbaw /тәжбау.....	278
3.3.2.17. täрте /тәрте	279

	Sayfa
3.3.3. Hamut.....	281
3.3.3.1. atşölke /атшөлке.....	281
3.3.3.2. qamıt /қамыт.....	281
3.3.3.2.1. qamıtta- /қамытта-.....	283
3.3.3.2.2. qamıttıq /қамыттық.....	284
3.3.3.3. qospaq /қоспақ.....	284
3.3.3.4. şiliya /шілия.....	285
3.3.3.4.1. şiliyala- /шілияла-.....	286
3.3.3.5. şujıq /шұжық.....	286
3.3.4. At Arabasının Kayış Parçaları.....	287
3.3.4.1. bojı /божы.....	287
3.3.4.1.1. bojıla- /божыла-.....	288
3.3.4.1.2. bojışı /божышы.....	288
3.3.4.2. delbe /делбе.....	288
3.3.4.2.1. delbele- /делбеле-.....	290
3.3.4.2.2. delbeşi /делбеші.....	291
3.3.4.3. jelke baw /желке бау.....	291
3.3.4.4. köterme /көтерме.....	291
3.3.4.5. qamıt baw /қамыт бау.....	293
3.3.4.6. qulaq baw /құлақ бау.....	293
3.3.4.7. sırttıq /сырттық.....	294
3.3.4.8. tamaq baw /тамақ бау.....	296
3.4. Kırbaç (Kamçı)	298
3.4.1. Kamçı.....	298
3.4.1.1. atjürgiş /атжүргіш.....	298
3.4.1.2. atsoğar /атсоғар.....	299

	Sayfa
3.4.1.3. qamşı /қамшы	299
3.4.1.4. qamşıla- /қамшыла-	303
3.4.1.4.1. qamşılıq /қамшылық	303
3.4.2. Kamçının Bölümleri.....	304
3.4.2.1. alaqaп /алақап.....	304
3.4.2.2. büldirge /бүлдірге.....	305
3.4.2.3. qamşısap /қамшысап	307
3.4.2.4. örim /өрім	308
3.4.2.5. özek /өзек.....	309
3.4.3. Kamçı Türleri	310
3.4.3.1. bestaspa ~ besqasqa /бестаспа ~ бесқасқа.....	310
3.4.3.2. biyşik /бишік	311
3.4.3.2.1. biyşiktey /бишіктей.....	312
3.4.3.2.2. biyşikşe /бишікше	313
3.4.3.3. buzawtis /бұзаутіс	313
3.4.3.4. daqa qamşı /дақа қамшы.....	315
3.4.3.5. dıraw qamşı /дырау қамшы	316
3.4.3.6. doyr qamşı /дойыр қамшы.....	317
3.4.3.6.1. doyrıla- /дойырла-.....	318
3.4.3.6.2. doyrşı /дойыршы.....	319
3.4.3.7. elik saptı qamşı ~ elik siyraқ qamşı /елік сапты қамшы ~ елік сирақ қамшы	319
3.4.3.8. jılanbawır qamşı /жыланбауыр қамшы.....	320
3.4.3.9. qazuyalı qamşı /қазуялы қамшы.....	321
3.4.3.10. qız qamşı /қыз қамшы.....	322
3.4.3.11. sapalaq /сапалақ	322
3.4.3.12. segiz qırlı qamşı /сегіз қырлы қамшы.....	323

Sayfa

3.4.3.13. selebe /селебе	324
3.4.3.14. sop qamşı /соп қамшы	325
3.4.3.15. şıbırtqı /шыбыртқы	325
3.4.3.15.1. şıbırtqıla- /шыбыртқыла-	326
3.4.4. Mahmuz	327
3.4.4.1. ökşe temir /өкше темір	327
4. SÖZLÜK.....	329
5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	341
KAYNAKLAR	375
EKLER.....	391
EK-1. Kazakça at binit takımlarının adları	392
EK-2. Eyer takımı	393
EK-3. Eyer türleri.....	394
EK-4. Kazak şairi Abay'ın eyer takımı.....	395
ÖZGEÇMİŞ	396
DİZİN.....	401

ÇİZELGELERİN LİSTESİ

Çizelge	Sayfa
Çizelge 1.1. Kazak Kiril Alfabesinin Latin Alfabesindeki Karşılıkları.....	45
Çizelge 5.1. Kazakça at koşum takımlarının söz sayısına göre tematik tasnifi	345
Çizelge 5.2. Tarihî Türk lehçelerinde tanıklanan Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının sayısal ve yüzdelerik dağılımı	346
Çizelge 5.3. Kazakçanın diğer çağdaş Kıpçak lehçeleriyle at koşum takımları söz varlığı açısından ortaklığının sayısal ve yüzdelerik dağılımı	347
Çizelge 5.4. Tarihî Türk lehçelerinde tanıklanan Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı	351
Çizelge 5.5. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde at koşum takımları	361

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

Şekil	Sayfa
Şekil 5.1. Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının yüzelik dağılımı.....	344
Şekil 5.2. Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının yapısına göre yüzelik dağılımı	348
Şekil 5.3. Basit yapılı sözlerin kökenlerine göre dağılımı	348
Şekil 5.4. Türemiş yapılı sözlerin kökenlerine göre dağılımı	349
Şekil 5.5. Öbek yapılı sözlerin kökenlerine göre dağılımı.....	350

RESİMLERİN LİSTESİ

Resim	Sayfa
Resim 3.1. Ajırğı türleri	50
Resim 3.2. Moyınsa ~ moyın ağaş	52
Resim 3.3. Attaraq	54
Resim 3.4. At dorba ~ jemdorba	56
Resim 3.5. Tağa	60
Resim 3.6. Emşek tağa	61
Resim 3.7. Jalpoş'lu at	63
Resim 3.8. Kejim	66
Resim 3.9. Noqta	71
Resim 3.10. Şılбір	75
Resim 3.11. Buğalıq	77
Resim 3.12. Buğalıqta-	77
Resim 3.13. Qırıq sal-	80
Resim 3.14. Şalma	82
Resim 3.15. Şalmaşı ~ şalmager	83
Resim 3.16. At ağaş / mama ağaş	85
Resim 3.17. At bekit-	87
Resim 3.18. Ön bacağına bükpe takılmış at	90
Resim 3.19. Jeli	91
Resim 3.20. Kisen	93
Resim 3.21. Kisen ve tusaw çeşitleri	94
Resim 3.22. Kündele- ~ kürdele-	95
Resim 3.23. Öre	98
Resim 3.24. Qıl'dan yapılmış şider	99
Resim 3.25. Şider takılmış at	100

Resim	Sayfa
Resim 3.26. Tusamıs ~ tusaw	103
Resim 3.27. Ayaklarına tusamıs ~ tusaw bağlanan at	103
Resim 3.28. Attumar	105
Resim 3.29. Bawırdaqtı qamşı	107
Resim 3.30. Tarbaq	112
Resim 3.31. Jügen kayışında yer alan üzbe'ler	113
Resim 3.32. Eyer ve ayıl-turman	117
Resim 3.33. Kazak çadırı kiyiz üy içinde er-turman	120
Resim 3.34. Eyerin iskeletinin kurulumu	125
Resim 3.35. Süslenmiş bir eyer	125
Resim 3.36. Kazak eyeri qurandı (qoqan) er	126
Resim 3.37. Eyer yapımı	127
Resim 3.38. Eyer ustası (erşi)	129
Resim 3.39. Aşamay er	135
Resim 3.40. Qoltırmaş	136
Resim 3.41. Ayırqom	138
Resim 3.42. Bejin er	139
Resim 3.43. Jelqom	141
Resim 3.44. Üyrekbas er	143
Resim 3.45. Qazaq eri	144
Resim 3.46. Qoqan er	145
Resim 3.47. Qurandı er	147
Resim 3.48. Orıs er	149
Resim 3.49. Oyma er	150
Resim 3.50. Şoşaq (bas) er	151
Resim 3.51. Böktergi	154

Resim	Sayfa
Resim 3.52. Qanjığa'ya av bağlanırken	157
Resim 3.53. Qaptal.....	160
Resim 3.54. Ön kaşı gümüş işlemeli eyer.....	163
Resim 3.55. Ortanbel ağaş	165
Resim 3.56. Şettik ve eyerin diğer bölümleri	167
Resim 3.57. Taralğı / üzeñgi baw	169
Resim 3.58. Tepkişek ~ tepkinşek	171
Resim 3.59. Temir üzeñgi türleri	174
Resim 3.60. At köpşik.....	177
Resim 3.61. At körpe	179
Resim 3.62. Jeldik.....	180
Resim 3.63. Pıstan.....	183
Resim 3.64. İşpek ve eyerde bulunan diğer unsurlar	186
Resim 3.65. Toqım'a bağlanmış tebingi	190
Resim 3.66. Kiyiz toqım	194
Resim 3.67. Bılğarı toqım ve qurandı er.....	194
Resim 3.68. Ayıl	196
Resim 3.69. Jırım	202
Resim 3.70. Qayıs jügen	203
Resim 3.71. Quyısqan	207
Resim 3.72. Ömildirik.....	210
Resim 3.73. Tartpa.....	212
Resim 3.74. Taspa tilüw.....	214
Resim 3.75. Ayılbas / ayıltoğa.....	215
Resim 3.76. Dilli ve dilsiz doğabas	216
Resim 3.77. Tilşe	218

Resim	Sayfa
Resim 3.78. Pıstan'ın toğa'ları.....	220
Resim 3.79. Awızdıq türleri.....	223
Resim 3.80. Jügen jaqtaw'ı.....	225
Resim 3.81. At başlığı (Kaz. jügen).....	227
Resim 3.82. Jügen'in yapısı.....	229
Resim 3.83. Kekildik ~ miylıq.....	232
Resim 3.84. Atın burun boşluğunun üstüne takılan keñsirik kayışı.....	233
Resim 3.85. Sağaldırıq.....	237
Resim 3.86. Gümüş jügen ve onun suwlıq'ı.....	239
Resim 3.87. Tizgin.....	242
Resim 3.88. Kötek arba (1906 yılı).....	248
Resim 3.89. Jegüw äbzelderi	253
Resim 3.90. 1889 yılına ait bir fotoğrafta kölik türleri	256
Resim 3.91. Küyme.....	257
Resim 3.92. Süyretki.....	260
Resim 3.93. Doğa.....	266
Resim 3.94. Erşik.....	268
Resim 3.95. İñırşaq ~ iñğırşaq	270
Resim 3.96. Kegey ~ şabaq.....	273
Resim 3.97. Oqtıq	276
Resim 3.98. Şentemir.....	278
Resim 3.99. Täjbaw	279
Resim 3.100. Dört tekerli at arabasının diğer parçaları ve tärte	280
Resim 3.101. Qamıt ve araba koşum takımları: 1. jügen, 2. qamıt, 3. doğa, 4. erşik, 5. şiliya, 6. belköterme ve bawırdaq, 7. delbe	283
Resim 3.102. Qamıt'ın bölümleri	283
Resim 3.103. Şleya	286

Resim	Sayfa
Resim 3.104. Delbe.....	290
Resim 3.105. Qulaq baw	294
Resim 3.106. Qamıt ve tamaq baw	298
Resim 3.107. Qamşı.....	303
Resim 3.108. Jılanbawır qamşı'nın alağan'ı.....	305
Resim 3.109. Kamçı büldirgesi.....	306
Resim 3.110. Bestaspa jalpaq örim.....	311
Resim 3.111. Biyşik.....	312
Resim 3.112. Buzawtis	315
Resim 3.113. Dıraw qamşı.....	317
Resim 3.114. Doyır qamşı	318
Resim 3.115. Elik saptı qamşı.....	320
Resim 3.116. Jılanbawır qamşı	321

SİMGELER VE KISALTMALAR

Bu araştırmada kullanılan simgeler ile kısaltmalar aşağıda gösterilmiştir.

Simgeler	Açıklama
*	Tespit edilemeyen, tanıklanamamış, tahmin edilen şekil
>	Bu şekle gider.
<	Bu şekilden gelir.
~	Değişken şekil
?	Kökeni tespit edilemeyen söz
→	Verintilenen söz
←	Alıntılanan söz
//	Fonem
-	Fiil tabanı veya fiil tabanına gelen ek
+	İsim tabanına gelen ek
{ }	Yardımcı sesi gösterir.

Kısaltmalar	Açıklama
Alt.	Altayca
Ar.	Arapça
AT.	Ana Türkçe
Az.	Azerbaycan Türkçesi
Başk.	Başkurtça
bk.	Bakınız
BS	Babalar Sözi (100 Cilt)
Bur.	Buryatça
C.	Cilt
CC	Codex Cumanicus
cm	Santimetre
Çağ.	Çağatayca
Çev.	Çeviren
Çin.	Çince

Kısaltmalar	Açıklama
ÇTS	Çağatay Türkçesi Sözlüğü
Çuv.	Çuvaşça
DLT	Divânü Lügâti't-Türk
DS	Derleme Sözlüğü (12 Cilt)
DTS	Drevnetyurskiy Slovar'
ED	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
EDAL	Etymological Dictionary of the Altaic Languages
EOT	Eski Oğuz Türkçesi
Erm.	Ermenice
Erm.Kıp.	Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi
ESTY	Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (7 Cilt)
ET	Eski Türkçe
EUTS	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
Far.	Farsça
Fin.	Fince
Hak.	Hakasça
Hal.	Halaçça
Harezmi	Harezmi Türkçesi
HATS	Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü
Haz.	Hazırlayan
Jap.	Japonca
Kalm.	Kalmukça
Kar.	Karayca
Karahanlı	Karahanlı Türkçesi
Kaz.	Kazakça
KB	Kutadgu Bilig
Kıpçak	Tarihî Kıpçak Türkçesi
Kırg.	Kırgızca
Kkalp.	Karakalpakça
KMalk.	Karaçay Malkarca
Kor.	Korece
Kök.	Köktürkçe

Kısaltmalar	Açıklama
KTat.	Kırım Tatarcası
KTS	Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
KTTTS	Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü
Kum.	Kumukça
Lat.	Latince
Mac.	Macarca
Manç.	Mançuca
Moğ.	Moğolca
MÖ	Milattan önce
MS	Milattan sonra
Nog.	Nogayca
Osm.	Osmanlıca
Özb.	Özbekçe
QATÄ	Qazaqtar Ana Tili Äleminde (3 Cilt)
QDMA	Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Anıqtamalığı
QDMES	Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi
QEKUADJ	Qazaqtıñ Etnografiyalıq Kategoriyalar, Uğımdar men Atawlarınıñ Dästürli Jüyesi. Entsiklopediya. (5 Cilt)
QETS	Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi (15 Cilt)
QS	Qazaq Sözdigi (Qazaq Tiliniñ Bir Tomdıq Ülken Tüsindirme Sözdigi)
QTAS	Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi
QTQES	Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi
QTS	Qazaq Tiliniñ Sözdigi
QTTS	Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi
Rus.	Rusça
s.	Sayfa
Sal.	Salarca
Sang.	Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language
Şor.	Şorca
Tat.	Kazan Tatarcası
Tel.	Teleütçe

Kısaltmalar**Açıklama**

Tof.	Tofaca
Trkm.	Türkmence
TT	Türkiye Türkçesi
TTurf.	Türkische Turfantexte
Tun.	Tunguzca
Tuv.	Tuvaca
Tü.	Türkçe
Uyg.	Eski Uygur Türkçesi
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
Yak.	Yakutça (Sahaca)
YUyg.	Yeni Uygurca
и другие	[ve başkaları]
ит.д.	и так далее [ve benzeri]
құраст.	Құрастырған [derleyen]
ред.	Редактор [editör]
т.б.	Тағы басқалары [ve diğerleri]

1. GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Alanı

Araştırmanın konusunu bir Kıpçak lehçesi olan Kazakçanın on beş ciltten oluşan *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi* [QETS] adlı sözlüğünden hareketle at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının tespit edilmesi ve belirlenen bu sözlerin anlam, ses, şekil ve köken bilgisi bakımından art zamanlı ve eş zamanlı yöntemlerle incelenmesi oluşturmaktadır.

Türk kültürünün ilk dönemi ‘bozkır kültürü’, başka bir deyişle ‘atlı göçebe kültürü’ olarak nitelendirilmektedir. Türk bozkır kültürünü tam anlamıyla kavrayabilmek için at ve at kültürünü, at koşumlarının fonksiyonlarını tespit etmek büyük önem taşımaktadır. At, ilk olarak Orta Asya coğrafyasında ehlileştirilmiştir. Atın ehlileştirilmesi yalnızca Türk kültürü için değil, dünya medeniyeti için de oldukça önemli bir gelişmedir. Atın ehlileştirilmesi, koşum takımlarının icadını da beraberinde getirmiştir. At koşum takımları, maddi kültür tarihinin en önemli öğelerinden birini oluşturmaktadır. Maddi kültür kaynaklarının da filolojik açıdan incelenmesi son derece önem arz etmektedir.

Bozkır kültürü çevresinde gelişen eski Türk yaşamının her alanında atı görmek mümkündür. Türk bozkır kültürünün izlerini barındıran ve Orta Asya’nın Türk kökenli kadim halklarından biri olan Kazakların dilinde yer bulan at koşum takımlarıyla ilgili sözler, bu sözlerin tarihî Türk lehçeleri ve çağdaş Kıpçak lehçeleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmesi bu araştırmanın evrenini oluşturmaktadır.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı, *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi* [QETS], *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi* [QTTS], *Qazaq Tiliniñ Sözdigi* [QTS], *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi* [QTAS] gibi sözlüklerden yola çıkarak Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığını toplu bir biçimde ortaya koyup bu sözlerin anlamsal ve biçimsel yapısını inceleyerek Kazak kültüründeki yerini ve önemini belirlemektir. Ayrıca bu araştırmada ortaya çıkartılan dil malzemesinin Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçesi gibi tarihî Türk yazı dillerinden çağdaş Kazakçaya değin geçirmiş olduğı semantik, fonetik ve morfolojik değışiklikleri tespit etmek hedeflenmiştir.

Tarihî karşılaştırmalı yöntem kullanılan bu araştırmayla Kazak Türklerinin göçebe hayat tarzının dile ne ölçüde yansımaları belirlemek, düşünce ve yaşam tarzlarını gözler önüne sermek, art zamanlı ve eş zamanlı bakış açısıyla söz varlığındaki değişimleri ve paralellikleri göstermek de amaçlanmıştır. Aynı zamanda bu araştırmanın Türkçenin tarihsel sözlüğüne de bir katkı sunması beklenmektedir. Bu araştırmanın konusu filolojinin yanı sıra tarih, etnoloji, halk bilimi gibi diğer bilim dallarını da yakından ilgilendirmesi bakımından önem taşımaktadır. Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili dil malzemesinin incelenmesi Türk dilinin tarihî gelişim sürecinin tespitinde önemli olduğu kadar Türk kültür tarihi bakımından da değer taşımaktadır.

Araştırmada Uygulanan Yöntemler

Bu araştırmada bozkır kültürünün bir parçası olan göçebe hayat tarzına ait maddi kültür öğelerinden at koşum takımlarının Kazakçada vücut bulmuş karşılıkları araştırılmış, bu amaç doğrultusunda Kazakçanın temel sözlükleri taranarak konuyla ilgili söz varlığı tespit edilmiş ve fişlenmiştir. Fişlenen dilsel veriler, Türkiye Türkçesine aktararak anlam bilgisi, ses bilgisi, şekil bilgisi ve de köken bilgisi bakımlarından art zamanlı ve eş zamanlı yöntemlerle karşılaştırmalı olarak incelenmeye çalışılmıştır.

Araştırmada Kazakçanın söz varlığını büyük ölçüde barındıran *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi* [QETS] ve *Qazaq Sözdigi (Qazaq Tiliniñ Bir Tomdıq Ülken Tüsindirme Sözdigi)* [QS] taranarak konuyla ilgili söz varlığını oluşturan veriler elde edilmiştir. Daha sonra bu veriler *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi* [QTTS], *Qazaq Tiliniñ Sözdigi* [QTS], *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi* [QTAS] *Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi* [QTQES], *Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi* [QDMES] gibi sözlüklerle karşılaştırılıp Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. İncelenen kavramlarla ilgili sözlüklerde yer almayan bilgiler için ise *Qazaqtıñ Etnografiyalıq Kategoriyalar, Uğımdar men Atawlarınıñ Dästürli Jüyesi* [QEKUADJ] başlıklı etnografya ansiklopedisi başta olmak üzere *Qazaqtıñ Salt-Dästürleri men Ädet-Ğurıptarı, Qazaq Etnografyası, Sır Öñiriniñ Dästürli Etnografyası* gibi çeşitli bilimsel kaynaklara başvurulmuştur. Ortaya çıkan söz varlığının tasnifinde ise *Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi* [QDMES] ile *Qazaqtar Ana Tili Äleminde (Etnolingvistikalıq Sözdik)* [QATÄ] başlıklı eserlerden faydalanılmıştır.

Araştırmada incelemeye tabi tutulan her bir söz Kiril harflerinden Latin harflerine aktararak verilmiş, hemen yanında Kiril harfli orijinal şekli de gösterilmiştir. Madde başı olarak ele alınan her bir sözün morfolojik tahlili köşeli ayraç içinde verilmiş, bu tahlillerde sözlerin kök veya tabanlarının tanıklanabilen en eski şekilleri, eklerin ise Kazakçadaki biçimleri gösterilmiştir. İncelenen söz varlığının Latin alfabesiyle gösteriminde ortak Türk alfabesine dayalı çeviri yazı sistemi kullanılmıştır. Madde başlarının Kazakçanın sözlüklerindeki anlamları Türkiye Türkçesine aktararak tanımlanmış, Kazakçanın ağız sözlüğünde de (QTAS) yer alan maddelerin açıklanmasında ise Kazakistan’ın hangi ağzında veya bölgesinde nasıl kullanıldığı da belirtilmiştir. Ancak diğer çağdaş Kıpçak lehçelerinin ağız sözlükleri korpusa dâhil edilmemiş, karşılaştırmada bu lehçelerin yalnızca ölçünlü yazı dili sözlükleri kullanılmıştır. Ayrıca incelenen söz varlığındaki çokanamlı madde başlarının at koşum takımları kavram alanı dışında kalan diğer anlamlarına da yer verilmiştir. Tanımı verilen kavramlar folklor açısından da ele alınıp değerlendirilmiştir. Madde başlarının daha iyi anlaşılması için Almatı şehrinde bulunan Kazakistan Millî Kütüphanesi veritabanındaki konuyla ilgili kitaplar, makaleler, tezler, gazeteler, dergiler, ansiklopediler de taranmış ve ilgili çalışmalardan da faydalanılmıştır. Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili deyim, atasözü gibi kalıp sözlere de incelenen madde başı içinde yer verilmiştir.

Tematik olarak tasnif edilen Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı Eski Türkçe, Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçesi dönemleriyle ve çağdaş Kıpçak lehçeleriyle de karşılaştırılmıştır. Kazakça kaydıyla verilen en eski biçimleri ortaya koymak amacıyla tarihî sözlüklerden Budagov ve Radloff sözlüklerine de yeri geldikçe başvurulmuştur. İncelenen sözlerle ilgili etimoloji değerlendirmelerinde ise Türk dilinin etimoloji sözlüklerinin yanı sıra o kavramla ilgili yazılmış etimoloji makalelerinden de istifade edilmiştir. Ele alınan kavramla ilgili görsellere de ulaşılabildiği ölçüde yer verilmiştir.

Tarihî karşılaştırmalı söz varlığı incelemesinde daha önce tarihî karşılaştırması verilmiş bir kök veya tabandan türeyen sözlerin tarihî lehçelerle çağdaş Kıpçak lehçelerindeki biçimlerine -daha önce değerlendirildikleri için- yer verilmemiştir. Örneğin *kisen* “köstek” sözünün lehçelerdeki görünümü verilmişken bu tabandan türeyen *kisende-* “köstek takmak” fiilinin tarihî lehçelerle çağdaş Kıpçak lehçelerindeki biçimleriyle ilgili veriler tekrar edilmemiştir.

Tarihî karşılaştırmada çağdaş Kıpçak lehçelerinden alıntılanan sözler Latin harfleriyle gösterilmiştir. İngilizce, Rusça, Almanca gibi yabancı kaynaklardan alıntılanan sözlerin orijinal dildeki tanımları tırnak içinde, bu tanımların Türkçe çevirileri ise köşeli ayraç içinde verilmiştir.

Kaynaklar bölümünde Latin harfli kaynaklarla Kiril harfli kaynaklar bir arada verilmiştir. Kiril harfli kaynaklardan yapılan alıntılarda yazar adlarının metin içinde de Kiril harfleriyle gösterilmesi tercih edilmiştir.

Araştırmanın Korpusu

Bu araştırmanın verilerini oluşturan söz varlığının tespit edilmesinde araştırmanın korpusu (konu külliyatı) içerisinde yer alan ve Kazakçanın söz varlığını büyük ölçüde ortaya koyan aşağıdaki sözlüklerden yararlanılmıştır:

Qazaq Ądebiy Tiliniń Sۆzdigi [QETS] / Қазақ әдеби тілінің сөздігі

Нүргелді Уәли'nin genel yayın yönetmenliğinde 2011 yılında yayımlanan ve 15 ciltten oluşan *Qazaq Ądebiy Tiliniń Sۆzdigi*; daha önce ilk cildi 1974'te yayımlanan ve toplam 10 ciltten oluşan *Qazaq Tiliniń Tүsindirme Sۆzdigi*'nin genişletilmiş ve örneklerle zenginleştirilmiş yeni biçimidir denilebilir. Sözlük maddeleri, bilim adamları tarafından Kazak edebiyatından örnekler verilerek hazırlanmış ve her cilt, neredeyse başka bir bilim adamının redaktörlüğünde yayımlanmıştır.

Qazaq Sۆzdigi (Qazaq Tiliniń Bir Tomdıq Үлкен Tүsindirme Sۆzdigi) [QS] / Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдық үлкен түсіндірме сөздігі)

Sözlük Нүргелді Уәли, Шерубай Құрманбайұлы, Мырзаберген Малбақов'dan oluşan heyet tarafından 2013 yılında yayımlanmıştır. Ayrıca sözlüğü yayıma hazırlayan bilim kadrosunda Н. Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбақов, Р. Шойбеков, Қ. Күдерінова, О. Жұбаева, А. Жаңабекова, А. Фазылжанова, Ж. Исаева, А. Үдербаев yer almaktadır.

Qazaq Sözdigi'nde madde başı olarak 106 bin söze yer verilmiştir. Toplam 1488 sayfa tutarındaki tek ciltlik bu sözlük, 15 ciltlik *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi*'nin sadece madde başları dâhil edilerek örneklerine yer verilmemiş hâlidir denilebilir.

Sözlükle ilgili daha geniş bilgi için bk. Sırtı (2015).

Qazaq Tiliniñ Sözdigi [QTS] / Қазақ тілінің сөздігі

Kazakistan'ın Almatı şehrinde Bilim Akademisi (Ėılım Ordası) bünyesinde faaliyet gösteren Ahmet Baytursunulı Til Bilimi İnstitutı tarafından ve Телғожа Жанұзақов'un genel yayın yönetmenliğinde Dayk-Press yayınevinden 1999 yılında yayımlanmış, 776 sayfalık ve tek ciltlik sözlüktür. Sözlükte 50 bin söz, madde başı olarak yer almaktadır. Aynı sözlüğün ikinci baskısı 2008 yılında *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi* adıyla neşredilmiştir. Bu sözlük orta boy bir baskı olduğundan 968 sayfadan oluşmaktadır. Araştırmada sözlüğün bu ikinci baskısı kullanılmıştır.

Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi [QTTS] / Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі

Байынқол Қалиев tarafından hazırlanan ve 2014'te Memlekettik Tildi Damıtuw İnstitutı tarafından yayımlanan 728 sayfalık ve tek ciltlik bir sözlüktür. Sözlüğün giriş kısmında verilen bilgilere göre bu sözlükte 15 ciltlik *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi*'nde yer almayan 10690 madde başı söz ile 2645 kalıp söze yer verilmiştir. Bu yönüyle *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi* ile *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi* birbirini tamamlayıcı niteliktedir.

Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi [QTAS] / Қазақ тілінің аймақтық сөздігі

Kazakçanın diyalektolojisiyle ilgili ilk çalışmalar, Ж. Досқапаев'in 1955 yılında yayımladığı yaklaşık 1500 sözlükbirim içeren *Qazaq Tiliniñ Jergilikti Ereşelikteri (Leksika)* ile С. Аманжолов'un 1959'da Rusça yayımladığı monografinin sonunda yer alan ve 4 bin civarındaki sözden oluşan *Voprosı Diyalektologii i İstorii Kazaxskovo Yazıka*'dır. 1969 yılında yayımlanmış olan *Qazaq Tiliniñ Diyalektologiyalıq Sözdigi*'nde ise 6 bin madde başı söz bulunmaktaydı (QTAS, 7). Bu diyalektolojik birikim üzerinde ilerlemiş olan *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi*'nde ise bugün 22 binden fazla söz, madde başı olarak yer almaktadır.

Kazakçanın ağız sözlüğü olan *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi* 2005 yılında Ahmet Baytursunulı Til Bilimi İnstitutı tarafından Arıs Yayınevince 824 sayfa olarak yayımlanmıştır. Sözlüğün genel yayın yönetmenliğini ise III. Сарыбаев üstlenmiştir. 22 bin civarında sözün madde başı olarak yer aldığı sözlüğün giriş kısmında verilen bilgilere göre *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi* sadece Kazakistan sınırları içerisinde derlenen malzemeyi değil Çin, Moğolistan, Afganistan, İran, Rusya gibi ülkelerde yaşayan Kazakların da dil malzemesini bünyesinde barındırmaktadır.

Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi [QTQES] / Қазақ тілінің қысқаша
ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗДІГІ

Sovyetler Birliği dönemindeki Kazak SSR Ғылым Академиясы Til Bilimi İnstitutı tarafından 1966 yılında, A. Ысқақов, P. Сыздықова, III. Сарыбаев'in editörlüğünde Almatı'da yayımlanmış olan Kazakçanın yegâne etimoloji sözlüğüdür. 240 sayfa tutarındaki küçük hacimli bu sözlükte Kazak yazı dilinde kullanılan bazı sözlerin etimolojik izahları yapılmıştır.

Araştırmada söz konusu sözlükten yeri geldikçe istifade edilmiştir.

Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi [QDMES] / Қазақ дәстүрлі
мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі

A. Құралұлы tarafından hazırlanan ve 1997'de Sözdik-Slovar' yayınları arasından çıkan 386 sayfalık bu sözlük, Kazak gelenek ve göreneklerinin ansiklopedik sözlüğü niteliğini taşımaktadır. 17 bölümden oluşan bu sözlükte Kazak gelenek ve görenekleri çeşitli başlıklar altında tasnif edilmiştir ve sözlükte 7 bin civarında söze madde başı olarak yer verilmiştir.

Aynı yazarın 1998 yılında yine aynı yayınevinden *Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Anıqtamalığı* başlıklı 121 sayfalık bir eseri daha yayımlanmıştır. Bu eserde ise sözlükteki madde başlarının bir dizini ve kısa açıklamaları yer almaktadır.

Qazaqtar Ana Tili Äleminde (Etnolingvistikalıq Sözdik) [QATÄ] / Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік)

Ә. Қайдар tarafından 3 cilt olarak yayıma hazırlanan *Qazaqtar Ana Tili Äleminde (Etnolingvistikalıq Sözdik)* başlığını taşıyan eserin *Adam* isimli ilk cildi 2009 yılında Dayk-Press yayınevinden, *Qoғam* başlıklı ikinci cildi ile *Tabiyғat* başlıklı üçüncü cildi ise 2013 yılında Sardar Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Sözlük, Kazakçanın etnografik söz varlığını üç cilt olarak çeşitli alt başlıklar altında kısa tanımlarla açıklamaktadır.

Literatür Özeti

Türk kültüründe at ve atçılıkla ilgili ilk bilgilere Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Köktürk yazıtlarında da atlar, adlarıyla birlikte verilmiştir. Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde ise at ve at kültürüyle ilgili hatırı sayılır bir malzeme bulunmaktadır. Memlûk Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden *Baytaratu'l-Vâzih*, *Kitâb fî Riyâzâtı'l-Hayl*, *Münyetü'l-Guzât* gibi doğrudan atçılıkla ilgili eserlerin varlığı, atın Türkler için ne denli önemli olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Öte yandan bu tarihî metinler içerisinde yer alan baytarnameler de at ve at kültürünü ihtiva etmesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

At ve Türklerde atçılık konusunda Anadolu'daki ilk bilimsel çalışma, 1318'de (1912) yayımlanan *Muhiti'l-Maarif* adlı ansiklopedide yer alan "At" maddesidir. Bu madde Emrullah Efendi tarafından kaleme alınmıştır (Çınar 1996: 7). Bu çalışma ilk olması ve tarihî değer taşıması bakımından kıymetlidir.

Hasan Ali Türker'in *Türklerde Atçılık* (1971) isimli eseri, Osmanlı döneminde at yetiştiriciliği hakkında bilgiler sunmaktadır. Faruk Sümer tarafından kaleme alınan *Türklerde Atçılık ve Binicilik* (1983) adlı kitap, binit ve koşum takımlarını detaylı bir biçimde ele alması bakımından dikkate değerdir. Hayri Başbuğ'un *Aşiretlerimizde At Kültürü* (1986), Ali Abbas Çınar'ın *Türklerde At ve On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü (Yazılı ve Basılı Kaynaklarla Karşılaştırma)* (1993) başlıklı çalışması, Salih Demirbilek'in *Türklerde At ve At Kültürü* (1993) adlı yüksek lisans tezi, Ali Abbas Çınar'ın *Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü* (1996) isimli doktora tezi, Eser Tutel'in *At ve Atçılık* (1998), Ertuğrul Güleç'in *Türk Atçılık Ansiklopedisi* (2006), Ayşe Karaca'nın *Türk*

Kültüründe At (İlk Çağ ve Orta Çağ) (2011) başlıklı yüksek lisans tezi, Hava Durmuş'un *Kazak Türkçesinde At ile İlgili Söz Varlığı ve Metinler* (2011) adlı yüksek lisans tezi, İhsan Abidin Akıncı'nın *Osmanlı Atları* (2017), Emine Gürsoy Naskali editörlüğünde hazırlanan *At Kitabı* (2017), Ali Toraman'ın *Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan IX. Yüzyıla Kadar)* (2018) başlıklı doktora tezi, Ali Köse'nin *Memlûk Türkçesinde At ve Atçılık Terimleri* (2019) adlı yüksek lisans tezi gibi çalışmalar Türkiye'de atçılık ve at kültürü hakkında yapılmış araştırmalardan bazılarıdır. Bununla birlikte atçılık, at kültürü, binit ve koşum takımlarını konu edinen onlarca makale de kaleme alınmıştır.

Türk kültüründe at ve atçılığın ana temasını oluşturduğu iki önemli uluslararası sempozyum da düzenlenmiştir. Bunlardan ilki 29 Ağustos - 3 Eylül 1964 tarihleri arasında Hollanda'da düzenlenen 7. PIAC (Permanent International Altaistic Conference) adlı konferanstır. Bu toplantı, "The Horse in ancient Altaic Civilization" [Eski Altay Uygarlıklarında At] ana başlığında gerçekleştirilmiştir. Sir Gerard Clauson'un "Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study" başlıklı bildirisi, Emel Esin'in "The Horse in Turkic Art" adlı çalışması, Annemarie von Gabain'in "Pferd und Reiter im Mittelalterlichen Zentralasien" başlıklı tebliği, Denis Sinor'un "Notes on the Equine Terminology of the Altaic Peoples" adlı çalışması, Edward Tryjarski'nin "Das Pferd in den Armenisch-Kiptschakischen Texten" başlıklı bildirisi ve Ananiasz Zajaczkowski'nin "Das Pferd nach dem Arabisch-Kiptschakischen Glossar *Ad-Durra' al-muđī'a fī-l-luġat at-turkiyya*" başlıklı tebliği bu sempozyumun en dikkat çekici bildirileri arasında yer almaktadır. Toplantıda sunulan bildiriler 1965 yılında *Central Asiatic Journal* dergisinin 10. (3/4) sayısında yayımlanmıştır. Benzer temadaki ikinci sempozyum ise 11-14 Mayıs 1994 tarihleri arasında Marmara Üniversitesinde düzenlenmiştir. Bu toplantıda sunulan bildiriler, editörlüğünü Emine Gürsoy Naskali'nin yaptığı *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık* (1995) başlıklı kitapta bir araya getirilmiştir.

Kazaklarda ise at ve atçılıkla ilgili ilk çalışmaların 19. yüzyılın sonlarında başladığı görülmektedir. Bu çalışmalardan ilki 1868 yılında *Военный Сборник* [Askeri Koleksiyon] dergisinin 3-4. sayısında yayımlanan ve Генерал-лейтенант Ковалевский imzasını taşıyan *О запряжке верховых лошадей в орудия и повозки*¹ [Silahlı ve Arabalı At Koşum

¹ Söz konusu makaleye http://ejournal6.com/journals_n/1575897100.pdf adresinden ulaşılabilir. (Erişim Tarihi 20.02.2020).

Takımları Hakkında] başlıklı makaledir. Bunu aynı derginin 1871 yılına ait 1-2. sayısında yayımlanan *Заметка о воспитании строевых лошадей*² [Savaş Atlarının Eğitimi Hakkında Bir Not] başlıklı makale takip etmiştir. Kazak atçılığını konu edinen dikkate değer ilk kitap ise 1910 yılında Taşkent'te yayımlanmıştır. Владимир Павлович Колосовский tarafından hazırlanan bu kitap, *Лошади Туркестана* [Türkistan Atları] adını taşımaktadır. Kitabın 64-84. sayfaları arası Kazak atçılığıyla ilgilidir. Söz konusu kitabın 2013'te Moskova'da bir tıpkıbasımı yayımlanmıştır. Bunlar, Kazak atçılığıyla ilgili ilk çalışmalar olması bakımından önemlidir.

Gerek Kazakistan gerekse Türkiye'de yapılmış araştırmalar içerisinde Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığını derli toplu bir biçimde ele alıp inceleyen bütünsel bir çalışma bulunmamaktadır. Burada hem dolaylı yoldan at koşum takımları hem de genel anlamda atçılık konularına temas eden araştırmalardan bazılarında yer verilmiş ve bu araştırmalar kısaca tanıtılmaya çalışılmıştır:

Керімбаев, Д. (1968). *Қазақстанның жылқы шаруашылығы*. Алматы: Қайнар баспасы.

Başlığı “Kazakistan’da Atçılık” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılabilecek, toplam 102 sayfadan oluşan bu eser atçılık ve at yetiştiriciliği konusuyla ilgili hazırlanmış en eski araştırmalardan biridir. Eser, beş ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm “Kazakistan’da At Yetiştiriciliği Tarihinden” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde *Qazaq, Qostanay, Budenniy, Don, Qarabayır, Ahalteke* gibi çeşitli at ırkları hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölüm attan elde edilen mahsuller, et ve süt ürünleri konusuyla ilgilidir. “Atın Spordaki Önemi” başlığını taşıyan üçüncü bölümde atlı spor oyunlarını düzenleme konusu üzerinde durulmakta ve Almatı şehrindeki atlı spor oyunlarındaki sporcuları yetiştiren okul hakkında bilgi verilmektedir. Dördüncü bölümde at bakıcıları yani seyisler ele alınmıştır. Son bölümde ise at ırklarının yetiştirilmesi üzerinde durulmaktadır. Kitabın bazı bölümlerinde çeşitli siyah beyaz fotoğraflara da yer verilmiştir.

² Söz konusu makaleye http://ejournal6.com/journals_n/1576143790.pdf adresinden ulaşılabilir. (Erişim Tarihi 20.02.2020).

Арғынбаев, Х. (1969а). Қазақтың ер-тұрман жабдықтары. *Казахстан в XV-XVIII веках (Вопросы социально-политической истории)*. Алма-ата: Академия наук казахской ССР, 171-202.

Bu kitapta dördü Rusça biri Kazakça olmak üzere toplam beş yazı bulunmaktadır. Kitaptaki “Қазақтың ер-тұрман жабдықтары” [Kazakların Binit ve Koşum Takımları] başlıklı kısım, Kazak etnograf Халел Арғынбаев’in Kazak at koşum takımları üzerine yazdığı bölümdür.

Çalışmada Kazakistan’ın çeşitli bölgelerinde üretilen at koşum takımları ve özellikleri, yapılış yöntemleri, kullanılış biçimleri üzerinde durulmuş, Kazakistan Bilimler Akademisi bünyesindeki arkeoloji müzesi ile Kazakistan Merkez Millî Müzesindeki konuyla ilgili materyaller tanıtılmaya çalışılmıştır. Çalışmada koşum takımlarına ait bazı fotoğraflara da yer verilmiştir.

Арғынбаев, Х. (1969b). *Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк*. Алматы: Қазақ ССР’нің ғылым баспасы.

Kitap giriş kısmından sonra üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışma at koşum takımlarıyla doğrudan ilgili olmayıp genel olarak hayvancılık üzerinedir. Çalışmanın birinci bölümünde Kazakistan coğrafyasının hayvan yetiştiriciliğindeki rolü üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde hayvancılıkla ilgili üreme, sağma gibi genel konulara yer verilmiş, üçüncü bölümde ise hayvan hastalıklarıyla ilgili halk inanışları konusu işlenmiştir.

Сыздықов, А. (1976). *Жылқы өсірушіге кеңес*. Алматы: Қайнар баспасы.

Kitap genel olarak atçılık ve at yetiştiriciliğiyle ilgilidir. Bununla birlikte çalışmada at yetiştiricilerine çeşitli tavsiyelerde bulunmaktadır. Çalışmanın 80-82. sayfaları arasında at koşum takımlarını kullanma ve korumayla ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Жанәбілев, III. (1982). *Қазақша мал атаулары*. Алматы: Қайнар баспасы.

Kitap, iki sayfalık bir girişten sonra yedi esas bölümden oluşmaktadır. Çalışmada sırasıyla at, deve, sığır, koyun, keçi ile ilgili Kazakçadaki söz varlığı bu hayvanların cinsine,

yaşına, rengine, türüne göre tasnif edilerek verilmiştir. Çalışmanın son bölümü bu hayvan adlandırmalarıyla ilgili ortak sözlerle atasözlerine ayrılmıştır.

Sümer, F. (1983). *Türklerde Atçılık ve Binicilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Tarihçi Faruk Sümer, iki cilt halinde düşündüğü eserin yalnızca bu ilk cildini yayımlayabilmiştir. Araştırmacı bu çalışmasında Anadolu'nun çeşitli bölgelerini dolaşarak binit takımlarına dair gördüklerini işlemiştir. Çalışma, bir giriş ile onu izleyen iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde eyerden kamçıya varıncaya değin Anadolu'da kullanılmakta olan binit takımları ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde binit takımlarıyla ilgili deyimlerin tarihî gelişimleri incelenmiştir. Kitabın sonunda binit takımlarıyla ilgili Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden derlenmiş fotoğraflar bulunmaktadır (Eserle ilgili tanıtma için bk. Arabacı 2018).

Аупбаев, Ж. (1987). *Ер қанаты*. Алматы: Қайнар баспасы.

Kitap, atçılıkla ilgili çeşitli yazıların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Аупбаев editörlüğünde hazırlanan çalışmada bilimsel yazıların yanı sıra hikâye ve şiirlere de yer verilmiştir. Kitapta konuyla ilgili “Er-Toqım” (s. 259-278) başlıklı bölüm Жағда Бабалықұлы tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölümde bazı at koşum takımları kısaca tanıtılmıştır.

Çınar, A. A. (1993). *Türklerde At ve On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü (Yazılı ve Basılı Kaynaklarla Karşılaştırma)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kitabın dış kapağı *Türklerde At ve Atçılık*, iç kapağı ise *Türklerde At ve On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü (Yazılı ve Basılı Kaynaklarla Karşılaştırma)* başlığını taşımaktadır. Kitap bir “Giriş”ten sonra üç ana bölümden oluşmaktadır. “Türk Kültüründe At ve Atçılık” başlığını taşıyan birinci bölümde atın evcilleştirilmesi ve atlı göçebe kültür teorisi, atın askerî alandaki rolü, at damgaları, at koşumu, takvimde at gibi konular işlenmiştir. İkinci bölüm, at hastalıkları ve tedavileri ile ilgilidir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Bursa İnebey Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi Genel Bölümü

2112/2 numarada kayıtlı 19. yüzyıla ait bir baytarname metninin çevirisi ve tıpkıbasımı yer almaktadır. Kitabın sonunda at kültürü ile ilgili çeşitli fotoğraflara da yer verilmiştir.

Нұрғалиұлы, Н., Еженбекұлы, Е. (1994). Ер. Ана тілі, I Қыркүйек, 35 (231), 5.

Bu köşe yazısında at koşum takımlarıyla ilgili *er, qas, qaptal, belağaş, oqpan, şettik, müyet, şegelik, işkilik, terlik, jeldik, jelqom* gibi sözlerin kısaca tanımı yapılmıştır. Aynı yazarların gazetenin 40 (236) numaralı sayısında *Jügen* başlıklı bir yazıları da bulunmaktadır. Bir önceki yazının devamı niteliğindeki bu yazıda da *jügen, suwlıq, awızdıq, tizgin, şılbur, sağaldırıq* gibi sözler ele alınmıştır.

Gürsoy Naskali, E. [Editör] (1995). Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık. İstanbul: Resim Matbaacılık.

Kitap, 11-14 Mayıs 1994 tarihleri arasında İstanbul’da düzenlenen “Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık” konulu sempozyumda sunulan bildirilerden oluşmaktadır. Kitabın “Türk Kültüründe At” başlıklı ikinci bölümünde Osman Fikri Sertkaya’nın *Eski Türk Kültüründe At*, A. Şerbak’ın *At Kelimesi Üzerine Bazı Düşünceler*, István Vásáry’nin *Türkçe At ve Atçılık Terimlerinin Rusçaya Tesiri*, Emel Esin’in *Türk Sanatında At* (Türkçeye çeviren Nezihe Seyhan), Tuncer Gülensoy’un *At Damgaları*, Şükrü Elçin’in *Türklerde Atın Armağan Olması*, Mesut Şen’in *Baytarnameler*, Claus Schönig’in *Sibirya’da At ve Atçılık Terimleri*, Şekir İbirayev’in *Kazakların Eski İnançlarında At* gibi yazılar yer almaktadır. Kitabın üçüncü bölümü “Çağdaş Atçılık” başlığını taşımaktadır. Bu kısımda da günümüz atçılığıyla ilgili yazılara yer verilmiştir.

Çınar, A. A. (1996). Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Bu çalışma, Kazak kültüründe at ile ilgili Türkiye’de yapılmış ilk doktora tezidir. Bir “giriş” ve onu takip eden üç bölümden oluşan tezin birinci bölümü “Türkler ve At” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Türk lehçe ve şivelerinde at ile ilgili sözler, başka dillere geçen Türk atçılık terimleri ve atın ehlileştirilmesi konuları ele alınmıştır. Bu kısımda bazı belge ve bulgulara dayanılarak atı ehlileştiren ilk toplumun Türkler olduğu vurgulanmaktadır. “Atçılık” başlığını taşıyan ikinci bölümde kaynaklarına göre atın şekli, at donları ve

nişanları, atın bakımı beslenmesi ve eğitimi, cins atın seçimi ve vasıfları gibi konular işlenmiştir. Tezin üçüncü bölümü “Sözlü Edebiyat ve Gelenekte At” başlığını taşımaktadır. Bu son bölümde de alp tipi savaş atı, inanç sisteminde at, at-insan ilişkisi, seyis, atları adlandırma geleneği ve ünlü atlar, at damgaları, binit takımı, atlı oyunlar, besin kaynağı olarak at gibi konular ele alınmıştır. Tezin 104-108. sayfaları arasında yer alan kısımda Kazakça binit takımları üzerinde kısaca durulmuştur. Çalışmanın sonunda fotoğraflar ve çizimler bulunmaktadır.

Бейсенова, М.С. (1997). М. Қашқаридың "Диуану лұғат-ит түрк" деген еңбегіндегі төрт түлік мал атаулары, Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, М.О. Әуезов атындағы оңтүстік қазақстан университеті, Шымкент.

Mahmut Kaşgarî'nin *Divânü Lügâti't-Türk* adlı sözlüğünde hayvan adları konusunu ele alan bu tez çalışmasının danışmanlığını Ә. Құрышжанов yürütmüştür. Kazakçada *tört tülik* olarak adlandırılan hayvanlar at, sığır, deve, koyun ve keçidir. Dolayısıyla eldeki bu tez DLT'de geçen bu hayvan adlarıyla sınırlandırılmıştır. Üç ana bölümden oluşan tezin birinci bölümü “At ile İlgili Söz Varlığı” başlığını taşımaktadır. Bu ana bölümün alt başlıklarında atla ilgili genel adlandırmalar, atın cinsine ve yaşına bağlı isimler, doğal özelliklerine ve rengine bağlı adlandırmalar gibi konular ele alınmıştır. Çalışmanın 52-54. sayfaları arasında DLT'de geçen at koşum takımları ve bunların Kazakça karşılıklarına yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci ana bölümü “Deve ve Sığırla İlgili Söz Varlığı”, üçüncü bölümü ise “Koyun ve Keçi ile İlgili Söz Varlığı” başlıklarını taşımaktadır.

Құралұлы, А. (1997). Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. Алматы: Сөздік-словарь баспасы.

Аюбай Құралұлы'nın hazırlamış olduğu bu eser, Kazak gelenek ve görenekleriyle ilgili söz varlığını ihtiva eden tematik bir sözlüktür. Sözlüğün “Hayvancılıkla İlgili İsimler” bölümünde at, inek, koyun, keçi, deve ile ilgili sözlerin açıklamalarına yer verilmiştir. Binit ve koşum takımlarıyla ilgili bazı sözler ve açıklamalar da bu bölümde yer almaktadır.

Богданов В.В., Ермолаев В.А. (2004). Конская упряжь - основные элементы, требования и особенности. Ульяновск: УГСХА.

Başlığı *At Koşum Takımları - Temel Ekipmanlar, Gereksinimler ve Özellikler*- şeklinde Rusçadan Türkçeye çevrilebilecek olan kitap beş kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda at koşum takımlarıyla ilgili genel bilgiler yer almaktadır. Bu kısımda koşumun at üzerindeki etkisi ile bir koşum takımı için temel gereksinimler ele alınmıştır. İkinci kısımda *уздечка* (dizgin), *седелка* (eyer), *шлея* (hamutun kalın kayışı), *дыга* (at boyunduruğu), *возжи* (at arabasının dizgini) gibi koşum takımları tanıtılmaktadır. Üçüncü kısımda Rus koşum takımları ele alınmıştır. Dördüncü kısım, at arabasını çeken demirlere ayrılmıştır. Kitabın son kısmını ise sonuç bölümü oluşturmaktadır.

Әбдісаттарұлы, Р. (2005). Ат әбзелдері. Азамат, 3 (3), 24 наурыз - 31 наурыз, 10.

Bu çalışma, bilimsel bir araştırma olmayıp haftalık yayın yapan *Azamat* gazetesindeki köşe yazısıdır. Çalışmada *eyer*, *üzengi*, *jüген*, *ayıl* gibi koşum takımları hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Тоқтағұл, Б.С. (2005). Түркі тілдеріндегі төрт түліктің жасына қатысты атаулардың этнолингвистикалық сипаты, Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, Қ.А. Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Алматы.

Başlığı “Türk Lehçelerinde Bazı Hayvanların Yaşıyla İlgili Söзlerin Etnolinguistik³ Görünüşü” biçiminde Türkiye Türkçesine aktarılabilir tezin danışmanlığını Meйірбек Оразов yürütmüştür. Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Türk lehçelerinde at, sığır, deve, koyun ve keçi ile ilgili söz varlığının kalıplaşması konusu ele alınmıştır. İkinci bölümde ise bu hayvanların yaşıyla ilgili sözler tarihî karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

³ Etnolinguistik, dil ile kültür arasındaki ilişkiyi inceleyen, etnoloji ve dil biliminin iç içe olduğu bir dil bilimi alanı olarak tanımlanabilir.

Токтабай, А., Сейтқұлова, Ж. (2005). *Төрт түліктің қасиеті*. Алматы: III. III. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты.

Çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde hayvancılıkla ilgili inanışlar konusu işlenmiştir. İkinci bölümde “dört түлік” (at, sığır, deve, koyun ve keçi) konusu ele alınmış, üçüncü bölümde doğum, ölüm, hastalık gibi insan yaşamında ortaya çıkan durumlara hayvancılık açısından bakılmıştır. Çalışmanın son bölümü ise Kazakların yedi hazineden biri olarak değerlendirdikleri köpeklerle ilgilidir.

Әбдірәсілова, Б. (2006). Ат әбзелдерін жасау өнерінің қыр-сыры. *Өнер әлемі*, 5-6 (11), 24-25.

“At Koşum Takımları Yapma Sanatının Nitelikleri” başlığıyla Türkiye Türkçesine aktarılabilecek bu kısa makalede koşum takımları yapılırken dikkat edilmesi gereken hususlara vurgu yapılmıştır.

Айтбаева, Н.К. (2007). *Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты атаулардың лексика-семантикалық және дүниетанымдық сипаты*, Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы.

Kazakçada at ile ilgili söz varlığı üzerine Нурсауле Конарбаевна Айтбаева’nın hazırladığı bir кандидатlık⁴ tezi bulunmaktadır. Danışmanlığını Байынқол Қалиев’in yürüttüğü söz konusu tez, Almatı şehrindeki Kazakistan Millî Kütüphanesinin Lisansüstü Tezler Salonu Bölümünde D2007/1672 numarada kayıtlı bulunmaktadır. *Qazaq Tilindegi Jılqıǵa Qatıstı Atawlardıń Leksika-Semantikalıq jáne Dúniyetanımdıq Siypatı* (Kazakçadaki Atla İlgili İsimlerin Sözcüksel ve Anlamsal Görünüşi) başlıklı tez üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünden sonra gelen “Araştırma Konusunun Teorik Esasları ile Genel Hususları” başlığını taşıyan ilk bölümde şimdiye kadar at (Kaz. *jılqı*) ile ilgili yapılan çalışmalar hakkında genel bir değerlendirme yapılmış, konunun teorik esasları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ardından at cinsleriyle ilgili sözler hakkında açıklamalar

⁴ (Rusça: кандидат наук, Kazakça: Ғылым кандидаты, İngilizce: Candidate of Sciences) Eskiden Sovyetler Birliği içinde yer almış ülkelerde kullanılmakta olan akademik bir unvandır. Bu unvanın Türkiye’deki eşdeğeri doçentliktir. Günümüzde Kazakistan yükseköğretim sisteminde “kandidatlık tezi” uygulaması yürürlükten kaldırılmıştır.

yapılmıştır. “At ile İlgili Sözlerin Sözlüksel ve Anlamsal Görünüşü” başlıklı ikinci bölüm tezin asıl kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümde atla ilgili genel sözler, at donları, at cinsleri, atın organlarıyla ilgili sözler, atla ilgili millî oyunlar, binit ve koşum takımları gibi konular ele alınmıştır. Çalışmanın 67 ve 75. sayfaları arasında ele alınan Kazakça binit ve koşum takımlarının sadece tanımlarına yer verilmiş, sözlerin dil açısından bir incelemesi yapılmamıştır. Bu bölümde binit ve koşum takımlarıyla ilgili 59 sözcüğün tanımı yapılmıştır. Tezin üçüncü bölümünde atla ilgili deyim, atasözü gibi kalıp sözler işlenmiştir. Ayrıca Kazak toplumunda atla ilgili gelenek ve görenekler ile çeşitli inanışlara da yine bu bölümde yer verilmiştir. Sonuç bölümünde atın Kazak toplumundaki yeri ve önemi vurgulanmış, Kazakçada at ile ilgili sözlerin toplam sayısının 1500’den fazla olduğu dile getirilmiştir. Айтбаева’nın aktardığı bilgilere göre, Kazakçanın at ile ilgili söz varlığı dilcilik açısından üzerinde fazla durulmamış konulardan biridir (2007: 8).

Kazakistan’da konuyla ilgili yapılan çalışmalar arasında bir de lisans tezi yer almaktadır. Söz konusu lisans tezinin künyesi şu şekildedir: Aydarova, R. (1999), *Kazak Türklerinde At Kültürü*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Tarih ve Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkistan (Durmuş 2011: 586).

Байтелиева, Ж.Д. (2007). Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі, Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Алматы.

Жанар Дәрібекқызы Байтелиева tarafından Ә. Қайдар danışmanlığında hazırlanan bu çalışma bir kandidatlık tezidir. Başlığı, *Kazakçada Atla İlgili Kalıp Sözlerin Etno-Kültürel Göstergeleri* şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılabilecek tez, iki ana bölümden oluşmaktadır. “Kazakçada Atla İlgili Tematik ve Anlamsal Söz Gruplarının Önemi” başlıklı birinci bölümde çalışmanın teorisinin yanı sıra, atın Kazak kültür hayatındaki önemine değinilmiştir. Bu bölümde Kazakça deyimler sözlüğündeki 5000 kalıp sözün 1300’ünün hayvan adlarıyla ilgili olduğu, bunların içinde de atla bağlantılı sözlerin bir hayli yer tuttuğu belirtilmiştir. “Atla İlgili Kalıp Sözlerin Görünümü” alt başlığı altında deyimler; atın yaşı ve cinsi, rengi, doğal özellikleri, at yetiştiriciliği, organları ve at hastalıkları, at koşumları

şeklinde tasnif edilerek değerlendirilmiştir. Çalışmanın 45 - 48. sayfaları arasındaki kısımda binit ve koşum takımlarıyla ilgili bazı deyimlere yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü “Kazakçada Atla İlgili Kalıp Sözleri Araştırmanın İnsan Merkezli (Antroposentrik) Görünüşü” başlığını taşımaktadır. Bu bölüm, Kazakçada atla ilgili kalıp sözlerin, geleneklere ve inançlara bağlı deyimlerin etnolinguistik özellikleri, halk ölçüsüyle ilgili deyimlerin yapısı, sosyal faktörlere bağlı olarak ortaya çıkan kalıp sözlerin özellikleri, atın organları, at donları ve hastalıklarıyla ilgili deyimlerin özellikleri gibi çeşitli alt başlıklardan oluşmaktadır. Sonuç kısmında Kazakçanın söz varlığında yer alan, atla ilgili çok sayıdaki kalıp sözün çeşitli imgeler ve karşılaştırmalar yoluyla insanın düşünce dünyasına aktarıldığı vurgulanmıştır. Araştırmanın kaynakça kısmını takip eden ek bölümünde atla ilgili 412 deyim ve açıklaması, 422 tane de atla ilgili atasözü yer almaktadır.

Anthony, D. W. (2007). *The Horse, The Wheel and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. New Jersey: Princeton University Press.

“At, Tekerlek ve Dil” olarak İngilizceden Türkçeye çevrilebilecek bu kitap iki ana bölüm ve bunu izleyen on yedi alt bölümden oluşmaktadır. “Dil ve Arkeoloji” başlığını taşıyan birinci bölümde ana dili, ilk insanlar, dil bilimciler ve şovenistler, dilin yok olma düşüncesi gibi alt başlıklar yer almaktadır. Bu bölümü ölü bir dili yeniden yapılandırma yolları, dil değişimi, fonoloji, sözlük, söz dizimi ve biçim bilgisi gibi kısımlar takip etmektedir. Kitabın ikinci bölümü “Avrasya Bozkırlarının Açılışı” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde yer alan atın evcilleştirilmesi ve biniciliğin kökenini ele alan onuncu kısım konuyla ilgilidir. Kitabın ilerleyen bölümlerinde atın fizyolojik gelişimi, Avrasya bozkırlarında at kültürü, at ve tekerlek gibi konulara da değinilmiştir.

Амангелді А.А. (2008). *I. Есенберлиннің “Көшпенділер” романындағы жылқы атауларының этнолингвистикалық мәні*, Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның Авторефераты, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Алматы.

Ж. А. Манкеева’nın danışmanlığında Айнұр Амангелдіқызы Амангелді tarafından hazırlanan bir kandidatlık tezidir. “İliyas Esenberlin’in ‘Göçebeler’ Adlı Romanındaki Atla İlgili İsimlerin Etnolinguistik Açısından Önemi” başlıklı tez çalışması iki ana bölümden

oluşmaktadır. “Giriş” bölümünden sonra gelen birinci bölüm, “Atla İlgili Sözlerin Tarihî ve Morfolojik Özellikleri” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde konuyla ilgili yapılmış daha önceki çalışmalar hakkında bilgi verildikten sonra “*Köşpendiler*” [Göçebeler] romanında geçen atla ilgili sözler tematik olarak gruplandırılmıştır. “At” kavram alanı ve bu alanla ilgili sözlere Kazak edebiyatçılarının eserlerindeki bakış açıları, çalışmada değinilen hususlar arasındadır. Binit ve koşum takımlarına çalışmanın “Eserdeki Atçılıkla İlgili Dil Birimleri ve Bunların Kullanımı” alt başlığı içinde kısaca değinilmiştir. Çalışmanın “Romandaki Atla İlgili Söz Varlığının Morfolojik Özellikleri” bölümünde söz yapımı hususu değerlendirilmiştir. Araştırmanın ikinci bölümü “Göçebeler Romanındaki Atla İlgili Sözlerin Etno-Kültürel ve Sembolik Özellikleri” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde atla ilgili bazı sözlerin etimolojilerine yer verilmiştir. Ayrıca ele alınan sözlerin Kazak kültürel hayatındaki rolü gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Ошанов, О.Ж., Сейтқалиев, М. (2008). Қазақ халқының ат әбзелдеріндегі көне сарқыншақтар (Археологиялық олжалармен салыстыру). Известия нан рк серия общественных наук., 1, 258-259.

Bu makalede Kazakistan’ın doğusunda yer alan Jydebay’daki Abay müzesinde saklanan ünlü Kazak şairi Abay’ın eşi Aygerim’in gümüş süslemeli eyer takımı üzerinde durulmuştur. Bu eyer takımından hareketle bazı binit takımlarının genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Arkeolojik kazılarda bulunan ve İskitlerden kalmış olabileceği düşünülen bir eyer takımı ile Aygerim’in eyer takımı karşılaştırılmış, eyer yapımında ve süslemesinde aynı geleneğin tevarüs ettiği vurgulanmıştır.

Исхан Қ.Ж. (2009). Жылқы шаруашылығы (оқу құралы). Алматы: АгроУниверситет баспа орталығы.

Eser, her ne kadar ziraat fakülteleri için hazırlanmış bir at yetiştiriciliği kitabı olsa da bölümlerinden birinde binit ve koşum takımlarına yer verilmesi nedeniyle çalışmanın burada değerlendirilmeye alınması uygun görülmüştür. Eserde ele alınan konular arasında şunlar bulunmaktadır: Atın fiziksel özellikleri, atın vücut ölçüleri ve ağırlığının hesaplanması, dişlerine bakılarak atın yaşının hesaplanması, at donları, attan elde edilen süt ve et ürünleri, atların performans göstergeleri, at gereçleri, eyer takımı ve eyerleme tekniği, atın temizliği

ve bakımı, tayların büyütülmesi ve bakımı, at ırkının zooteknik özellikleri, biniş atlarının eğitimi, at sporlarının klasik ve ulusal türleri, atları damgalama yöntemleri.

Тоқтабай А. У. (2010а). Қазақ Халқының Дәстүрлі Мәдениетіндегі Жылқы Феномені, Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның Авторефераты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Алматы.

Bu çalışma Kazakistanlı tarihçi Ахмет Уалханұлы Тоқтабай tarafından О. Смағұлов danışmanlığında hazırlanmış bir doktora tezidir. Başlığı “Kazak Halkının Geleneksel Kültüründe At Olgusu” biçiminde Türkiye Türkçesine aktarılabilecek tez, 6 bölümden oluşmaktadır. Tezin genel özellikleri, konusu, amaçları, araştırma yöntemi gibi hususların ele alındığı geniş bir “Giriş” kısmından sonra çalışmanın “Bozkır Atının Eski Tarihinden” başlıklı birinci bölümü gelmektedir. Bu bölümde Kazakistan toprakları içerisinde yürütülmüş arkeolojik kazı çalışmalarında elde edilen konuyla ilgili bulgular yorumlanmaktadır. “Kazakların Geleneksel At Yetiştiriciliği” başlıklı ikinci bölümde at bakıcılığı, atın beslendiği otlar ve bu otların Kazakistan coğrafyasındaki dağılımı incelenmiştir. “Eyer Takımının Ortaya Çıkışı, Gelişim Evreleri ve Donanımı” başlıklı üçüncü bölümde Kazak eyerinin kökeni, yayılma sahası incelenmiştir. Bu bölümde Kazak eyerinin kökeni İskit, Hun ve Köktürklere bağlanmıştır. “Atın Yapısı ve Bölümleri” başlıklı dördüncü bölümde at fizyolojisi ele alınmıştır. Beşinci bölüm “Atla İlgili Bayramlar ve Oyunlar, Atın Toplumun Sosyal Yaşamındaki Önemi”, altıncı bölüm ise “At ve Manevî Dünya” başlıklarından oluşmaktadır. Sonuç kısmında atın Kazakistan coğrafyasında ortaya çıktığı ifade edilmiştir.

Тоқтабай А. У. (2010b). Қазақ жылқысының тарихы. Алматы: Алматыкітап баспасы.

Kazakistan’da at ile ilgili yapılmış geniş kapsamlı çalışmalardan biridir. Eser büyük boy, renkli ve resimli bir ansiklopedi görünümündedir. Çalışma Тоқтабай’ın doktora çalışmasının genişletilerek baskıya hazırlanmış şeklidir.

Насыров, III. (2010). Ер-тұрман жабдықтарын өндеу, әшекейлеу тәсілдеріне байланысты атаулар. Қазақстан республикасы ұлттық ғылым академиясының хабарлары, тіл әдебиет сериясы, 3(181), 10-13.

Makalede at koşum takımlarının dekorasyonu ve süslenmesiyle ilgili bilgilere ve bu konuyla ilgili bazı sözlerin açıklamalarına yer verilmiştir. Söz konusu çalışmada eyer süslemesinde kullanılan şu fiillerin açıklamaları yer almaktadır: *tozdaw, er şabuww, sıruww, qayuw, ızuw, öriww, bederlew.*

Айтбаева, Н., Айтбаева, Р. (2010). Ер-тұрман, ат әбзел атаулары. Ұлт тағылымы, 2, 231-234.

İki yazarlı olan bu makale, Нурсауле Конарбаевна Айтбаева'nın 2007 yılında savunmuş olduğu kandidatlık tezinin 67-74. sayfaları arasında yer alan *Ер-тұрман, ат әбзел атаулары* [Eyer Takımı ve At Koşum Takımı Adlandırmaları] başlıklı bölümüdür. Makalede dipnot olarak tezden üretildiğine dair bir kayıt ise bulunmamaktadır.

Durmuş, H. (2011). Kazak Türkçesinde At ile İlgili Söz Varlığı ve Metinler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Türkiye'de yapılan çalışmalar arasında Kazakçanın at ile ilgili söz varlığını önemli ölçüde ortaya koyan çalışmalardan biri de Hava Durmuş tarafından hazırlanan *Kazak Türkçesinde At ile İlgili Söz Varlığı ve Metinler* başlıklı yüksek lisans tezidir. Kendi içinde beş bölümden oluşan tezde, ilkin Kazakçanın at ile ilgili söz varlığı dizini toplu hâlde verilmiş; sonra bu sözler atların cinsiyetleri, atın organları ve fiziksel özellikleri, atın hareketleri, atın özelliği, huy ve karakteri, attan üretilen nesneler, at için kullanılan aletler, at hastalıkları, atın bakımı, güdülmesi ve beslenmesi, atın yaşam alanları, at sporları, atın işlevi vb. temalar çerçevesinde tasnif edilerek tanımlanmıştır. Daha sonra çalışmada Kazakça *Tört Tülik: Töresi Kim* başlıklı kitaptan seçilen at ile ilgili metinler hem Latin hem Kiril alfabeleriyle verilmiştir. Bununla birlikte bunlardan 19 metin Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Söz varlığıyla ilgili herhangi bir dil incelemesi yapılmamış olmakla beraber çalışmada atla ilgili 1104 sözcük bulunmaktadır.

Anetshofer, H. (2012). Neues zur altanatolisch-türkischen Pferdeterminologie. *Die Wunder der Schöpfung Mensch und Natur in der türksprachigen Welt*. (Herausgegeben von Brigitte Heuer, Barbara Kellner-Heinkele, Claus Schöning). Würzburg: Ergon Verlag Würzburg in Kommission.

Bu çalışma, Eski Oğuz ve Osmanlı Türkçesi dönemini kapsayan bazı eserlerden hareketle tarihî Batı Türkçesindeki atçılık terimlerini konu edinmektedir. Çalışmada yaklaşık 40 civarında atçılıkla ilgili söz tespit edilmiştir. Bunlardan *ovur* (*omur?), *omuz başı*, *ülp*, *añır*, *qula*, *sis* gibi sözlerle ilgili detaylı bilgiler sunulmuştur. Çalışmanın atın organları üzerine yoğunlaştığı dikkat çekmektedir.

Терекбаева, Ж.М. (2012). Ат әбзелдері археологиялық деректер негізінде. *Ежелгі және ортағасырлық қазақстандағы мәденигенез үдерістері бойынша материалдар мен зерттеулер. Әл-фараби атындағы қазақ ұлттық университеті археология, этнология және музееология кафедрасының зерттеулері мен далалық материалдары*. Алматы: Қазақ университеті, 153-158.

Al-Farabi Kazak Millî Üniversitesinin Arkeoloji, Etnoloji ve Müzecilik Bölümünün düzenlemiş olduğu bir sempozyumun bildiri kitabında yayımlanan bu çalışmada Kazakistan'ın çeşitli bölgelerindeki kazı çalışmaları neticesinde elde edilen at koşum takımları üzerinde durulmaktadır. Çalışmanın 156-158. sayfaları arasında resimler ve şekillere yer verilmiştir. Çalışmada at koşum takımlarından *jügen*, *awızdıq*, *er-turman* üzerinde durulmuştur.

Аманқұлов, М. (2012). Қамшының қасиеті. *Мектеп*, 10 (111), 92.

Bir sayfalık bu makalede genel olarak kamçının Kazak toplumundaki yeri ve önemi dile getirilmiştir. Ayrıca kamçı sapının yapımında kızılçık ağacının tercih edilme sebepleri üzerinde durulmuş, çalışmada bazı kamçı türleri hakkında bilgilere de yer verilmiştir.

Бейсен, Т. (2012). Қамшы - Қасиетті әрі қастерлі қазына. *Қазақстан тарихы: әдістемелік журнал*, 12 (122), 64-70.

Makalede kamçı sözünün anlamı, kamçı yapımı, türleri, kamçı kullanma yöntemleri, kamçıyla ilgili inanışlar ele alınmıştır.

Арғынбаев, Х. (2013). Қазақ халқының қолөнері. Классикалық зерттеулер том 22. Алматы: Әдебиет әлемі, 178-280.

Классикалық зерттеулер басlıklı eser 34 ciltlik ansiklopedik bir çalışmadır. Bu yayının 22. cildinin 178-280. sayfaları arasında Арғынбаев’ın 1987 yılında Öner Yayınevinden ıkan *Qazaq Halqınıñ Qolöneri* [Kazak Halkının El Sanatları] başlıklı kitabına yer verilmiştir. Kitabın 199-220. sayfaları arasındaki “Erşiler Öneri” [Eyer Ustalarının Sanatı] başlıklı bölümde eyer türleri üzerinde durulmakta, Kazakistan’ın çeşitli müzelerinde sergilenmekte olan koşum takımları hakkında bilgiler verilmektedir. Bu bölüm büyük ölçüde yazarın daha önceki “Қазақтың ер-тұрман жабдықтары” [Kazakların Binit ve Koşum Takımları] başlıklı çalışmasına dayanılarak hazırlanmıştır.

Sarbassova, G. (2013). *Ethnolinguistic Description of Horse Culture in Eurasia*. Holland: Mikes International.

Kitabın başlığı “Avrasya’da At Kùltürünün Etnolinguistik Tanımı” şeklinde İngilizceden Türkçeye evrilebilir. Kitapta birbiriyle ilgili dört adet makale yer almaktadır. Bunlardan ilki “Kazak At Kùltürünün Etnolinguistik Tanımı” başlığını taşımaktadır. Bu makalede atın Kazak toplumundaki önemi ve etnolinguistik bakış açısından at kùltürü konusu ele alınmıştır. Kitabın ikinci yazısının başlığı “Kazakların Millî Kùltürünün Prizması Olarak At ve Kùltür Bağlantısı” şeklinde Türkçeye evrilebilir. Makalede Kazak millî bilinci ve kùltürel imajının oluşumunda at faktörü incelenmiştir. Üçüncü makale “Geleneksel Kazak At Kùltüründe Tarih ve Mitler” başlığını taşımaktadır. Bu makalede Kazak toplumunda atla ilgili inançlar ve ritüeller konu edinilmiştir. Kitabın “Kazak At Kùltüründe Dil ve Kimlik” başlıklılı son makalesinde ise Kazak millî bilincinin en önemli etnik özelliklerinden birinin at kùltürü olduğı hususuna vurgu yapılmaktadır. Aynı makale daha sonra 2015 yılında *Bilig* dergisinin 75. sayısında tekrar yayımlanmıştır.

Әзиева, А. (2014). Ер-тұрман әбзелдері. *Дәстүр*, 4 (35), 50-53.

Makalede at koşum takımı ve onu oluşturan parçalar *tebingi, üzengi, üzengi bağ, жүген, kuskun, ayıl* gibi unsurlar üzerinde durulmuş ve bunların açıklamalarına yer verilmiştir. Bununla birlikte çalışmada şair Дәркембай Шоқпарұлы’nın at koşum takımlarıyla ilgili olarak kaleme aldığı bir şiiri de bulunmaktadır.

Шағырбаев М., Сапатаев, С. (2018). Ер-тоқым генезисіне қатысты кейбір мәселелер (Таулы Алтай және Берел қорымдарының материалдары бойынша). *Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Хабаршы тарих сериясы*, 1 (88), 211-220.

Makalede özellikle Kazakistan'ın doğu bölgelerinde yapılmış arkeolojik kazı çalışmalarında bulunan ve bölgenin müzelerinde sergilenen eyer takımlarının yapım özellikleri, eyerlerin yapısı, süslemeleri ile bunların Kazakistan'ın farklı bölgelerindeki eyerlerle karşılaştırılması üzerinde durulmaktadır.

Бесетаев, Б.Б. (2019). Шығыс Қазақстанның ерте көшпелілер дәуірінің ат әбзелдері. *Жаңа материалдар және археологиялық зерттеу әдістемесі атты тақырыпта С.М. Ақынжановтың туғанына 80 жыл толуына орай Археология: өткені, бүгінгі, болашағы бірінші халықаралық жас ғалымдардың ғылыми-әдістемелік конференция материалдары*. Алматы: Қазақ университеті, 55-61.

Bu makalede de Kazakistan'ın doğu bölgelerindeki kurganlarda bulunan at koşum takımları ele alınmıştır. Makale genelinde İskit dönemine ait Pazırık kurganında bulunan eyer, gem gibi koşum takımları değerlendirilmiştir.

Қайратұлы, Б. (2019). *Қазақтың атбегілік өнері*. Нұр-Сұлтан.

Bu kitap, Kazakistan'da atçılık konusuyla ilgili yapılmış en güncel yayındır. Kitap beş ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde atın genetik yapısı, sinir sistemi, hareket sistemi gibi konulara değinilmiştir. İkinci bölümde atın organları konu edinilmiştir. Bu bölümde ayrıca hızlı koşabilen atı teşhis etme yollarıyla bu konuda bazı uzmanların görüşlerine de yer verilmiştir. Üçüncü bölümde at besleme ve at yetiştiriciliği konusu ele alınmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümünde bazı at koşum takımları incelenmiştir. Kitabın son bölümü ise at hastalıkları ve tedavi yollarıyla ilgilidir.

Kazakistan'da at kültürü, at yetiştiriciliği ve atçılık terminolojisi konularında yapılmış çalışmalarla ilgili geniş bilgi için bk. Kabadayı (2020).

2. TÜRKLERDE AT VE AT KÜLTÜRÜ

2.1. Türklerde At

Araştırmalar atın kökenini yaklaşık 75 milyon yıl geriye götürmekte ve anavatanının Kuzey Amerika olduğunu göstermektedir. Günümüzdeki atların atası olarak kabul edilen *equus*'un Bering Boğazı'nı geçerek Amerika'dan Avrasya'ya göçünün yaklaşık 3 milyon yıl önce gerçekleştiği düşünülmektedir. At ile insanın serüveninin başladığı yer Avrasya'dır (Bahar 2017: 2).

At, göçebe uygarlıkların gelişimini sağlayan hayvanların başında gelmektedir. Eski göçebe topluluklar ürettikleri bilgiyi, beceriyi atın hareketiyle birbirine taşımışlardır. İnsanoğlu, at aracılığıyla ürettiklerini değiştirme, geliştirme ve sosyo-kültürel alışveriş imkânını yakalamıştır. At, konargöçer bir topluluğun siyasî ve iktisadî açıdan yükselmesinde önemli bir işleve sahip olmuştur (Belek 2015: 113-114). Türklerin dünya medeniyetine kazandırdığı iki önemli unsurdan birinin at, diğerininse demir olduğu söylenebilir (Gömeç 2016: 821). Bu bağlamda Türk maddi kültürünün temelini atın ehlileştirilmesi ve demirin kullanılması oluşturmaktadır. Bozkır kültürünün temelinde de at yer almaktadır. Avrasya bozkırlarında hüküm sürmüş Türk milletinin tarihi aynı zamanda at ve atçılığın da tarihidir.

Türkler en eski zamanlarda dahi at yetiştiriciliği konusuyla ön plana çıkmışlardır. Çeşitli zamanlarda yapılan törenlerde binicilikle yarışlara özel bir anlam yüklenmiş, at tanrılara sunulan kurban olarak kutsal bir değer kazanmıştır. Kazakistan'ın çeşitli bölgelerinde Köktürkler döneminden kaldığı düşünülen kaya resimlerinde atların gem, dizgin, üzengi, eyer, kayışlara takılan tokalara varıncaya değin çeşitli koşum takımlarıyla birlikte tasvir edilmesi atlara atfedilen bu değeri gözler önüne sermektedir. Koşum takımlarıyla birlikte tasvir edilen bu kaya resimlerinin en erken döneme ait örnekleri Tepsey'de tespit edilmiştir (İbekeyeva 2015: 388).

Eski Türklerin at ile yakınlığı *Köktürk Yazıtları*'nda açık bir şekilde ifade edilmektedir. Arkeolojik kazılardan elde edilen veriler, Köktürk süvarilerinin atlarıyla birlikte gömüldüklerini göstermektedir (Sertkaya 1995: 28). Eski Türklerde alpların bindikleri atlar kahramanlar kadar zaferlere ortak olurdu ve onlar gibi unvan alırdı. Hatta ölüm hâlinde özel merasimle defnedilirdi. Söz gelimi Köl Tigin'in bindiği atlardan "Ak Tadık-Çur" adını

taşıyanın Çur unvanı, Tarduş beylerinin başçısının unvanı; “Boz İşbara Yamtar” adını taşıyanın İşbara’sı da Tarduş kağanının adı idi. Bu durum daha VII. yüzyılda Türk devlet hayatında at kültürünün Türk onomastiği ile belirli bir bağ kurduğunu göstermesi bakımından önemlidir (Caferoğlu 1953: 204). Bununla birlikte Eski Türklerde doğu yönü kök (mavi, yeşil), güney yönü kızıl, batı yönü ak, kuzey yönü ise kara renkleriyle ifade edilmekteydi. Köl Tigin’in bindiği atların renklerinin doğuya doğru yapılan seferde doru ve kula, güneye yapılan seferde kula ve doru, batıya yapılan seferde ak, kuzeye yapılan seferde ise yağız renkte olması bu hususla örtüşmektedir (Sertkaya 1995: 30). Ayrıca Eski dönemlerde Türk atları ait oldukları boyun damgasını da taşımaktaydı. Bazı sanat eserlerinde Hunlara ait süvari atlarının kuyrukları kesilmiş veya düğümlemiş olarak tasvir edilmiştir. Eski Türklerden kalma sanat eserlerindeki at tasvirlerinin çoğunda kuyruklar düğümlemişdir. Bu gelenek *Irk Bitig*’de atın kuyruğunun atın eğitimi için bağlandığı izlenimi verilerek şöyle anlatılmaktadır: *Tığ atın kudrukun tüğüp tiğret, yazığ kodu...* (Altın renkli doru atın kuyruğunu düğümleyip sür, bağından koparmalı...)

Kaşgarî de savaşa başlamadan önce atın kuyruğunun bağlandığını derlediği şu dizelerde dile getirmiştir:

Kudruk katı tügdümüz
Tengrig öküş ögdümüz
Kemşip atı teğdimiz
Aldap yana kaçtımız

(Kuyruğu iyice bağladık, Tanrı’yı pek çok övdük. Dizginleri çekip atı mahmuzladık, aldatıp yana kaçtık.)

Yukarıdaki dizelerde tasvir edilen bu sahne tarihî kaynakların belirttiğine göre Malazgirt Meydan Muharebesi’nde Selçuklu Türkleri tarafından gerçekleştirilmiştir (Esin 2004: 283).

Türklerin oluşturduğu kültür ve medeniyetin ilk döneminde at, merkezi bir rol oynamıştır. Atın binek hayvanı olarak ehlileştirilmesi, süratli ve pratik oluşu geniş ufuklara hükmetme fikrini güçlendirmiştir. Atın ehlileştirilmesi insanlara hareket özgürlüğü sağlamış, birbirinden habersiz yaşayan insan topluluklarının ilişki kurmalarına vesile olmuş,

böylece kültür alışverişlerinin yaygınlaşmasına, medeniyetlerin gelişmesine etki eden bir varlık olarak tarihteki yerini almıştır. Türkler tarafından yetiştirilen at, bütün kültüre yön veren önemli bir etken olmuştur (Şahin 2005: 174). Türk bozkır kültüründe ekonomi hayvancılığa dayalıdır. Türk sosyal ve kültürel hayatında olduğu gibi hayvancılıkta da at çok önemli bir yere sahip olmuştur. İktisadî hayatta attan sonra ise koyun gelmekteydi (Kafesoğlu 1987: 105).

Eski Türk mitolojisinde at, dinî törenlerde gökyüzüne çıkılan veya kurban olarak sunulan bir hayvan olarak ön plana çıkmaktadır. Şaman davulu da hemen hemen her zaman at olarak nitelendirilmiştir. At, göğe çıkma olanağı sağladığı için çoğu kere kanatlı olarak tasavvur edilmiştir. Türklerle ilgili birçok efsane, destan ve hikâyede de at, sahibinin yakın dostu ve en değerli varlığıdır (Çoruhlu 2002: 141). Atın gök kökenli olduğu ve göğe benzediği yolundaki düşünce milattan önceki dönemde bile bozkırda yaygın olan bir düşüncedir. On iki hayvanlı takvimde at ayı haziran ayına, yani güneşin en yüksek noktada bulunduğu zamana denk gelmektedir. Turfan metinlerinde de at resimleri maviye, yani göğün rengine boyanmıştır (Roux 1999/2011: 35).

2.1.1. Eski Türklerde At Koşum Takımları

Koş, *koşma* sözleri Eski Türklerde Türk ordu düzeni ve devlet teşkilâtında önemli bir yer tutmaktaydı. Türklerde *koşdaş* “arkadaş”, *koş*, *koşu*, *koşun* “birlik, topluluk”, *koşulma* ise “vasallık ve bağlılık” demektir. Eski Türklerde ve Anadolu’da *koş* sözü “çift” demektir. Anadolu’nun bazı yörelerinde kağının dingilinden öküzün koşulacağı yere kadar uzatılan ince ve uzun sırık için de *koşu* denmektedir. Yine Anadolu’nun bazı yerlerinde üç yaşından büyük çift sürmeye hazır mandalara *koşum* veya *koşu mandası* adı verilmektedir. Görüldüğü gibi *koşum* sözü yalnızca bir araba konusu değil, aynı zamanda ziraatla da ilgili bir sözdür (Ögel 1978: 415).

Bozkır kültüründe at ile ilgili en büyük yenilik binit ve koşum takımlarının muhtemelen MÖ bininci yıllarda icat edilmesidir. Bu yenilik ile at kontrol altına alınmış ve çok hızlı hareket etme kabiliyeti kazanmıştır (Koçak 2015: 62). Türk kültüründe atlar, yük ve iş hayvanı olmaktan çok binek hayvanı olarak kullanılmıştır. Eski dönemlerde at Türk’ün binitini, deve yükleti olmuştur. İlk zamanlarda ata eversiz binilmişse de bu durum uzun sürmemiş, kontrolü elde tutmak, biniciyi rahat ettirmek gibi sebeplerle at koşumlarına

ihtiyaç duyulmuştur. Türklerin kullandıkları binit ve koşum takımları genellikle hafif donatımlı olmuş, atın süratini engelleyici unsurların bulunmamasına dikkat edilmiştir (Çınar 1993: 35).

Clauson, Eski Türkçede binicilik ve at koşum takımlarıyla ilgili oldukça geniş bir söz varlığının bulunduğunu belirtmektedir (1965: 163). Özellikle Türk dilinin ilk sözlüğü olan *Divânü Lügati't-Türk* at koşum takımları açısından zengin söz varlığını barındırması yönüyle dikkat çekmektedir. Altay'da İskit dönemine ait kurganlarda bulunan atların genellikle eyerli olduğu tespit edilmiştir. Bu döneme ait Pazırık kurganındaki eyerlerde eyer yastığı da bulunmaktadır. Eyer kaşları ön, arka ve iç kısmından kalın kemerlerle yastıklara bağlanmıştır. Eyerin etrafı sarkan kordonlarla ve püsküllerle süslenmiştir. İskit döneminden kalma gemlerin hem bronz hem de demirden yapıma örnekleri günümüze ulaşmıştır. Bu dönemde dizgin yapımında deri kemerler kullanılmıştır. Lokot köyü civarında, Aley ırmağı kıyısındaki kurgandan elde edilen demir üzengi, Altay'daki en eski demir üzengi özelliğini taşımaktadır. Altay'daki Ob Irmağı çevresinde de kamçı kalıntılarına rastlanmıştır. Ancak İskit döneminden kalma kurganlarda nal veya nal yerine kullanılabilecek herhangi bir ize rastlanmamıştır. Bu durum o dönemde henüz nal kullanılmadığını da düşündürmektedir (Toraman 2018: 228-244).

Altay'da Hun dönemine ait yeteri kadar arkeolojik kazı henüz yapılmamıştır (Toraman 2018: 245). Köktürk dönemine ait kurganlarda ise bütün olarak tek parça hâlinde bir eyer bulunamamıştır. Buna rağmen ele geçen kalıntılar eyerin şekli, yapım tekniği hakkında bir fikir vermektedir. Eyerin kaşları ile iskeletini oluşturan ağaçlar kavislidir ve arka kaş ile ön kaş neredeyse aynı yüksekliktedir (Toraman 2018: 258). Orhon bölgesinde bulunan eyerler de bütün olmadıkları için Köktürk dönemi eyerleri hakkında pek sağlıklı bilgi verememektedir. Bunlar içerisinde yalnızca Kudırge'de bulunan eyerin ön kaşı ve eyere ait küçük süsler bir fikir vermesi açısından dikkate değerdir. Buradaki eyerin arka ucu kuyruğa kuskun olarak takılabilmekte, ön tarafında ise yüksekçe duran bir eyer kaşı bulunmaktaydı. Bu tip eyerler Sasani ve Çin eyerlerinden ayrılmaktadır (Ögel 1984: 162). Bu eyerin kaşı şekil bakımından bugünkü Kazak eyerlerini andırmaktadır. Altaylardaki Köktürk petroglifinde de ön ve arka kaşları yüksek Türk eyerinin kendine özgü biçimleri görülmektedir. Doğu Türkistan'da eyer kaşı olarak aynı adı taşıyan yeşim taşı bazen hükümdarların veya soylu kişilerin kuş başı biçiminde olan eyerlerinin süslemesinde kullanılmaktaydı. Gömüldürük, kuskun gibi kayışlar da erken dönemlerden beri Türk at

tasvirlerinde görülmektedir. Bununla birlikte Kaşgarî, atın gövdesini ahşap eyerin basıncından korumak için bir eyer altı örtüsü (*içlik*) kullanıldığını kaydetmiştir (Esin 2004: 285).

Kurganlarda bulunan Köktürk dönemi dizginleri ise aynı zamanda sahibinin sosyal statüsünü ve maddi durumunu da göstermektedir. Toplumdaki statüsü yüksek kişilerin kurganlarındaki atların üzerinde bulunan dizginler genellikle gösterişlidir ve gümüş ya da altınla süslenmiştir (Toraman 2018: 266). Köktürk devrinde Altaylarda bulunan at gemlerinin hepsinin ortası eklemli, uçları ise halka şeklinde kıvrımlıdır. Köktürk devrine ait üzengi tipleri ise üzengi demirinin yuvarlakça bükülmesiyle elde edilen halka delikli üzengiler, kayış bağlanan yeri küçük veya büyük tabla halinde olanlar olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır (Ögel 1984: 162). Köktürk dönemi kurganlarında bulunan kamçıların sapları genellikle küre şeklindedir ve temel maddelerini boynuz, kemik, kemer, deri ve ağaç oluşturmaktadır (Toraman 2018: 276).

Eski Türklerde süvari atlarına zırh giydirildiği de bilinmektedir. *Köl Tigin Yazıtı*'nda ancak yüz ok zırhını deldikten sonra ölen *kedimli at* (giyimli at) anılmaktadır. Uygur süvari atlarına da maske takılmaktaydı. Altay petroglifinde de maskeli süvari atı tasvir edilmiştir (Esin 2004: 283).

Atın konargöçer yaşamın vazgeçilmez bir unsuru olarak ön plana çıktığı Kuman/Kıpçak ordusu ağırlıklı olarak atlı askerlerden oluşmaktaydı. Taylar küçük yaşlardan başlanarak çok iyi bir eğitimden geçirilmekteydi. Özellikle savaşlarda atın sağladığı hız paha biçilmez bir kıymete sahipti. Bu nedenle Kıpçaklarda da at koşum takımlarına büyük önem verilmiştir. Özellikle eyerin yapısı binicinin at üstünde rahat edebilmesi için tasarlanmıştır. Kuman/Kıpçak eyerlerinde de atın sırtına zarar vermemesi için eyerin altına bir keçe yerleştirilmekteydi. Bunun altında atın terini çeken ayrı bir örtü ve eyer yastığı bulunmaktaydı. Bununla birlikte 13. yüzyılda Kıpçakların kullandıkları üzengiler geniş bir ayaklığa sahipti. Bu, binicinin geri dönüp ok atması gerekebileceği durumlar için güvenlik açısından katkı sağlayıcı bir özellikti. Görsellik katmak amacıyla atların boyunlarına *monçuk* adı verilen değerli taşlar ya da arslan tırnağı türünden nesneler takılmaktaydı. Atlar otlatılırken kaçmamaları için ise ayaklarına *kişen* adı verilen köstek takılmaktaydı. Arkeolojik kazılardan elde edilen bilgiye göre Kıpçaklar iki halkalı gem kullanırken Peçeneklerinki tek çubuktan oluşmaktaydı. Özellikle kadınların sahip olduğu atlarda hafif,

askerlerin kullandıkları atlarda ise sert gem kullanılmaktaydı. Bu durum sol tarafın kontrolüne izin vermekte, bu sayede sağ tarafta kamçı ve silah taşınabilmekteydi. Aynı zamanda bir savaş aleti de olan kamçı, atın idaresine yardımcı bir araç olarak kullanılmaktaydı (Çandarlı Şahin 2019: 183-186).

2.1.2. Eyer ve Üzenginin Türk Kültür Tarihindeki Yeri

Atın evcilleştirilme süreci son yıllarda yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen bilgiler ışığında yaklaşık bin yıl daha gerilere götürülmüştür. Atın ehlileştirilmesinden sonra at koşumlarıyla ilgili ilk bulgulara Ukrayna Sretny Stog-Dereivka ve Kazakistan Botay'da rastlanmaktadır. MÖ 2500'lere tarihlendirilen bu bulgular arasında kemikten yapılmış gem ile eyer bulunmaktadır (Anthony 2007: 203; Bahar 2017: 3). Kazakistan'ın kuzeyinde MÖ 2500'lü yıllarda Bakır Çağı'nda oluşan "Botay" kültür insanların büyük yerleşim birimlerinde yaşadıkları ortaya çıkmıştır. Botay halkı atı hem binek hayvanı olarak kullanmış hem de eti ve sütü için beslemişlerdir. Bu süreç henüz iletişim, ulaşım ve savaş dönemlerinin başlamasından çok öncedir. Ancak atın evcilleştirilmesi ulaşım, haberleşme ve savaş yöntemlerini tamamen değiştirmiştir. Kazak Arkeolog Виктор Федорович Зайберт tarafından 1980 yılında başlatılan ve günümüze kadar da sürdürülen Botay kültür alanında yapılan kazılar sırasında yapılan organik kalıntı analizleri, yağ asitleri analizleri ve toprak kaplarda bulunan kısırak sütü kalıntıları atların sütlerinin kullanıldığı yönünde kanıtlar elde edilmesini sağlamıştır. Ancak bu atların neslinin tükendiği ve bugüne kadar bilinen at ırklarından çok farklı bir at ırkının bu bölgede yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Böylelikle bilinen en eski evcil atların Botay kültüründe bulunduğu gözlenmiştir. Yapılan araştırmalarda bölge insanların henüz avcı ve toplayıcı iken atlı bir kültür sahibi oldukları görülmektedir. Böylelikle atın evcilleştirme sürecinin tarıma dayalı olmadığı kanıtlanmış olmaktadır.⁵

Dünya tarihinde insanoğlunun atı evcilleştirmesi kadar eyer takımını bulması da çok önemli bir buluş olmuştur. Hatta denilebilir ki üzengi ve eyerin icadı, teknoloji tarihinde bir devrim niteliğindedir ve en az tekerleğin icadı kadar önemlidir. Atlı göçebe kültürünün bir zorunluluğu olarak ortaya çıkmış bu iki öge, süvarilerin at üzerindeki hareket kabiliyetlerini arttırmış ve savaşlarda vuruş gücünü kuvvetlendirmiştir (Kahraman 2017: 459). Eyer takımının ortaya çıkışıyla ilgili Orta Asya halkları arasında dolaşan birçok menkıbe

⁵ <https://www.atveinsan.com/at-ne-zaman-ve-nasil-evcillestirildi-m464645.html> (Erişim Tarihi 02.12.2019)

bulunmaktadır. Fakat eyer, Köktürkler ve Avarlardan önce Xiongnu'lar döneminde bilinmekteydi. Gerek üzengi gerekse de eyer, Orta Asya bozkırlarında vücut bulmuş ve dünya tarihinin şekillenmesinde önemli rol üstlenmiş gereçlerdir.

Avrasya'nın eski halklarından biri olan İskitlerin eyer ve binit takımlarının yapımında genellikle yumuşak deri kullanılmıştır. Pazırık kurganında bulunan eyer takımında kolan, gömüldürük ve kuskun kayışının bulunması bu görüşü doğrular niteliktedir. Avrupa'ya göç eden İskitler ise kuskun kayışını hiç kullanmamışlardır. Orta Asya'daki arkeolojik çalışmalarda bulunan ve Hunlardan kalmış olabileceği düşünülen ağaçtan yapılma eyerlerin ön ve arka kaşı bulunmaktadır (Тоқтабай 2010b: 157). Türk tipi eyerde ön ve arka kaşın bulunması savaşlarda askerlere büyük üstünlük sağlamış, kaş sayesinde eyer üstünde sabit kalabilen askerin düşmana vurduğu darbeler daha ölümcül olabilmektedir (Kahraman 2017: 460).

Atlının yayaya üstünlüğü tarihte ilk defa, atlı vahşi Alaman kabilelerin MS 378'de Roma'nın yaya ordusunu yenmesinde görülmüştür. Bununla birlikte eyerin üstündeki atlı her zaman yenememiş, zaman zaman da yenilmiştir. Atlının mutlak üstünlüğü *üzengi* denilen aletin icadıyla ve bunun yayılmasıyla başlamıştır (Tekin 2001: 71). Metal olmayan üzeninin ilk defa ne zaman kullanıldığı kesinlik kazanmamış olmakla birlikte metal üzeninin bir Türk icadı olduğuna dair kuvvetli deliller mevcuttur. Bilhassa Köktürklerin erken döneminden itibaren kullanılmaya başlandığı bilinmektedir (Kahraman 2017: 459). Batılı araştırmacılardan Peter Golden ve Andras Rona-Tas, metal üzeninin ilk defa Köktürkler tarafından kullanıldığını ileri sürmüşlerdir (Kahraman 2017: 462; Tekin 2001: 71). Şinasi Tekin, arkeolojik buluntuların her zaman tek başına yeterli olmadığını, bir şeyin kesin ispatı için dil verilerinden de yararlanılması gerektiğini vurgulayarak *üzengi* sözünün etimolojisi üzerinde durmuş ve bu kelimenin Türk dili asıllı olduğunu ortaya koymuştur (Tekin 2001: 72). Eski Yunan ve Roma'da ise büyük şehirlerde at binebilmek için yol kenarlarına konulmuş büyük taşlar bulunmaktadır. Bu durum, o dönem Avrupa'sında üzeninin kullanılmadığına işaret etmektedir. Bizans ise VI-VII. yüzyıllarda Avarlar aracılığıyla üzeniyi tanıışmıştır (Тоқтабай 2010b: 158). Üzengi; Avarlar, Hazarlar, Kumanlar gibi Avrasya atlı göçebelerinden Bizans'a, oradan da Araplara geçmiştir. Üzengi, bozkır kültürünün bir parçası hâline gelmiştir. Kurganlarda ortaya çıkarılan IV-V. yüzyıllardan kalma Moğol ve Türklere ait üzengi örneklerinin birbirinden keskin çizgilerle ayrılabilen bir farkı bulunmamaktadır (Тоқтабай 2010b: 161). Avrasya bozkırlarında ortaya

çıkan üzeni, Batı dünyasında yüzlerce yıl sonra fark edilmiştir. Bu nedenle İskit, Hun ve Köktürkler üzeni sayesinde savaşlarda düşmanlarına büyük bir üstünlük kurmayı başarmışlardır.

Üzengili eyerin yapılmaya başlanması da kültür tarihi açısından bir yenilik olarak kabul edilebilir. Öyle ki Lynn White, üzeninin derebeylik (feodalizm) döneminin başlamasına doğrudan etki ettiğine dair bir fikir dahi öne sürmüştür (1962: 28-29). Savaşlarda üzeni ve eyer kullanımının bir faydası, atlı okçuluk taktiklerini geliştirmiş olmasıdır. Atın dörtlüyle koştuğu sırada savaşçının üzeni ve eyer olmadan dengesini sağlayarak ok atışı yapması oldukça zordur. Üzeni ve eyer kullanımı savaşçı askerin at üzerindeyken ok atışı yapmasına imkân sağlamıştır (Kahraman 2017: 460). Üzeninin savaşçıya sağladığı bu özel durum düşmanı karşısında manevra yeteneğini arttırmıştır. Düşmana saldırıp sonra yenilmiş izlenimi verircesine geri çekilme ve o esnada düşmana taciz okları atmak suretiyle onu istediği alana çekip yok etme olarak bilinen “turan taktiği” savaş stratejisinin temelinde de üzeni yer almaktadır (Bahar 2017: 3).

Sümer, Türk eyerinin altın üzengili, altın veya gümüş işlemeli ve kıymetli taşlarla süslenmiş en güzel örneklerinin çeşitli Avrupa müzelerinde görüldüğünü, ne yazık ki bunlardan bir tanesine bile Türk müzelerinde rastlanmadığını ifade etmektedir (1983: V).

2.1.3. Kazaklarda At ve At Koşum Takımları

Atlı göçebe kültürünü yaşam tarzı olarak benimseyen Kazak Türklerinde iktisadî hayatın temelini hayvancılık oluşturmuştur. Atı sadece bir ulaşım aracı olarak görmeyen Kazak toplumunda at, her zaman önemini korumuştur. Bu nedenle atın Kazak sanatında, gelenek göreneklerinde ve de mutfağında yoğun bir biçimde yer alması hiç de şaşırtıcı değildir. Kazak Türkleri için at, aynı zamanda kültürel mirasın bir parçasıdır. Mitoloji ve efsanelerde de atla ilgili hususlar ön plana çıkmaktadır. Söz gelimi Kazak mitolojisinde atın yaratıcısı Kambar Ata kabul edilmektedir. Nuh Peygamberin gemisi Kazıkurt dağına geldiğinde bu gemiden karaya ilk ayak basan Kambar Ata olmuştur. Kazak efsanelerine göre ise at, rüzgârdan yaratılmıştır. Atın rüzgârdan yaratılmış olması, Göktanrı’ya bağlılığın bir ifadesi olarak kabul edilmiştir (İbirayev 1995: 320).

At, kültürel yaşamda olduğu kadar Kazak mutfağında da önemli bir konuma sahiptir. Orta Asya'da hâkim olan göçebe yaşam tarzının bir sonucu olarak ortaya çıkan protein ağırlıklı beslenme Kazak mutfağının da ana eksenini oluşturmaktadır. At, sığır ve koyun etiyle yapılan etli yemekler Kazak mutfağının önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. At eti, kazı karta (at sucuğu) ve at sütünden elde edilen içecek olan kımız, Kazakistan'ın kış aylarındaki zorlu hava koşullarında hayatta kalmaya yardımcı olan besinler olması yönüyle ön plana çıkmaktadır. Diğer geviş getiren hayvanlara kıyasla at etinin doymuş yağ oranı düşük, doymamış yağ oranı ise yüksektir. Ayrıca aminoasitler, mineraller ve vitaminler açısından da zengin ve besleyicidir (Sarbassova 2013: 12). Bu nedenlerle Kazakistan'da at ve at ürünleri temel besin kaynakları arasında yer almaktadır.

Eski zamanlardan beri bir Türk yurdu olan Kazakistan, bozkır kültürüyle ilgili birçok unsuru barındırmaktadır. Bozkır kültürünü oluşturan unsurların başında da at gelmektedir. Kazakistan'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılardan elde edilen buluntular, bozkır kültürünün ne kadar köklü ve zengin olduğunu gözler önüne sermektedir. Kazakistan coğrafyasında Hun ve Köktürklerle ait bazı buluntulara rastlanmaktadır. Bunlar arasında yer alan at koşumları, buluntuların dikkate değer bir kısmını oluşturmaktadır. Kazakistan coğrafyasındaki en eski at koşum takımları, Orta Kazakistan'ın Atasu çevresindeki Aq-Mustafa höyüğü ve Qarağandı eyaletinin Ulıtaw ilçesine bağlı Taldısay kurganında bulunan gemler ile Doğu Kazakistan bölgesinin İzmaylovka kurganında bulunan iki halkalı gemdir (Tepekbaeva 2012: 155). Kazakistan'ın doğusu Bronz çağının son zamanlarında İrtiş boyları ile Semireçi kültürünün etkisi altına girmişti. Bu bölgenin MÖ V-VI. yüzyıl ile Hun dönemine ait buluntuları Altay'daki buluntulara benzerlik göstermekteydi. Kazakistan'ın güneyindeki Çangal bölgesinde bulunan eserler de MÖ III-II. yüzyıllarda bölgenin Hazar Denizi'nin kuzeyindeki Sarmat kültürüyle sıkı ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir. İskit kültürü Batı ve Güney Kazakistan kültürünün şekillenmesinde önemli bir rol oynamış, Doğu Kazakistan ise Hun kültürünün etkisinde gelişmiştir. Özellikle Omsk ve İrtiş havzası buluntuları arasında yer alan kemik ok uçları ve zırhlar bu iddiayı destekler niteliktedir. Hun çağının sonlarına doğru Kazakistan'da Türk kültürü karakterinin kendini göstermeye başladığı söylenilebilir (Ögel 1984: 77). Kazakistan'ın Sarıg, Balasagun ve Yakalıg şehirleri ise Köktürkler dönemine ait buluntularla ön plana çıkmaktadır. Bu buluntular arasında ise Türgeş paraları, bronz bilezikler, çeşitli kaplar, ok uçları ve üzengiler, çeşitli at koşumları yer almaktadır. Kazakistan coğrafyası, Köktürk Devleti'nin batı kanadını oluşturmaktaydı.

Bu nedenle Köktürk çağına ait Kazakistan buluntuları Altay Dağları kültürleriyle yakın ilişkiler göstermekteydi (Ögel 1984: 172).

At koşum takımlarını kendine özgü yöntemlerle yapıp ortaya çıkarma hususu Kazak halkının çok eski dönemlere dayanan ekonomik ve sosyal ilişkileri ile de doğrudan bağlantılıdır. Konu etnografya açısından araştırıldığında bu hususu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Eski dönemlerde hayvancılıkla uğraşan ve konargöçer bir halk olan Kazak Türkleri için temel ulaşım aracı at olmuştur. Bu nedenle Kazak halkı, at koşum takımlarına ayrı bir önem vermiştir (Арғынбаев 1969a: 171). At koşumları arasında ise en çok gem ve eyere önem verilmiştir. At satıldığında bu iki koşum takımı satılmazdı. Bu gelenek Kazakistan'da hâlâ devam etmektedir (Bayteliyeva 2014: 200). Kazakistan coğrafyası oldukça geniş, halk sayısı ise az olduğu için zamanla neredeyse her bir bölgede koşum takımlarının yapımında yerel özellikler görülmeye başlanmıştır. Bu durum eyer yapımında da kendini göstermektedir. Bu nedenle yapım yöntemine ve yerel özellikleri barındırmasına bağlı olarak eyer, *Qazaq eri*, *şoşaqbas er*, *üyrekbas er* gibi türlere ayrılmaktadır (Арғынбаев 2013: 201).

Ata takılan ilk binit takımı *noqta* olarak adlandırılan yulardır. *Noqta*, tek veya çift kat kayıştan, deriden veya yün ipten elde edilebilmektedir. Yöntemine göre dikilerek elde edilen iple yapılan *ızba noqta*, örülerek yapılan *örme noqta*, bağlanılarak yapılan *tüyme noqta* adı verilmektedir (QEKUADJ 4, 525). Bu yularla atın ilk idaresi yapılmaktadır. Binek atının yuları çoğunlukla çıkarılmaz. Yular takılan at, genellikle çadırın veya evin önünde bulunan *at ağaş* adı verilen direğe bağlanmaktadır. Bu direğe *mama ağaş* veya *qazıq* da denilmektedir. At sahibi, atını direğe bağladıktan sonra *at dorba* veya *jemdorba* adı verilen yem torbasına atın yemini koyarak atını burada beslemektedir. Atın kaçmasını engellemek amacıyla ayaklarının bağlanmasında ise *kisen*, *tusamıs*, *şider* gibi kösteklerden yararlanılmaktadır.

Binici *jügen* adı verilen başlık sayesinde atı idare edebilmektedir. *Jügen*, sadece at binildiğinde takılmakta, diğer zamanlarda ata *noqta* adı verilen yular bağlanmaktadır. Bu başlıkta *awızdıq* olarak adlandırılan gem takılı olduğundan bu parça atın beslenmesine, su içmesine engel olabilmektedir. *Jügen*; *awızdıq*, *suwlıq*, *jaqtaw*, *keñsirik*, *sağaldırıq*, *jelkelik*, *tizgin* adı verilen esas parçalar ile *kekildik*, *qasqalıq*, *şılıbır*, *şawjay* adı verilen ek parçalardan oluşmaktadır. *Tizgin*, geme bağlı olduğundan atı sağa sola hareket ettirmek ya da dizgini

geriye doğru çekerek durdurmak mümkündür. Atı bir yere bağlamak gerektiğinde dizgin bağlama işlevinde kullanılmamakta, atı bağlamada yulardan faydalanılmaktadır.

Kazaklarda at koşum takımlarının en önemli ve asıl ögesi eyer olarak kabul edilmektedir. At eyerlenirken atın sırtına ilk olarak *terlik* adı verilen bir keçe konulmaktadır. Adından da anlaşılacağı üzere bu kecenin asıl görevi atın terini emmektir. Daha sonra bunun üstüne *işkilik*, onun üstüne de *toqım* adı verilen teğelti serilmekte, sonra da atın sırtına eyer konulmaktadır. Eyerin üstüne de *at köpşik* olarak adlandırılan eyer minderleri konulmaktadır. Eyer, *ayıl* olarak adlandırılan uzun ve enli kolan kayışı ile ata bağlanmaktadır. Ön tarafı yuvarlak biçimde olan *qazaq eri* (Kazak eyeri) Kazaklar arasında en yaygın kullanılan eyer türüdür. *Qazaq eri* asıl iskeleti oluşturan bölümlerine göre *oyma er*, *qurandı er*, *aqbas er*, *aşamay er* olarak sınıflandırılmaktadır (Бабалықұлы 1987: 259). Mahiyetine ve amacına göre Kazak eyerleri *ayel eri*, *erkek eri*, *bala er*, *bäyge atının eri*, *asaw eri*, *kökpar eri* şeklinde de sınıflandırılmaktadır. Erkekler için özgü eyerin iskeleti küçük ve basit, parçaları ince ve sağlam, süsü azdır. Kadınlara özgü eyer ise mercan, altın veya gümüş işlemeli, iskeleti büyük ve gösterişlidir (Арғынбаев 2013: 202). Çocuklar için kullanılan eyere ise *aşamay er* adı verilmektedir. Eyer türleri yapıldığı malzemenin türüne göre de *ağaş er* (tahta) ve *bılğarı er* (deri) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır (Сәнік-Зейноллақызы 2016: 241). Eyerin geriye doğru kaymaması için atın göğsünden aşırılarak *ömildirik* adı verilen gömüldürük kayışı, kuyruğu altından ise *quyısқан* adı verilen kuskun kayışı kolanlara bağlanmaktadır. Binici *üzeñgi* aracılığıyla ata binebilmekte ve at üzerindeyken de denge kurabilmektedir. Atı hareket ettirmek için ise *qamşı* adı verilen kırbaçtan yararlanılmaktadır.

2.2. Kazaklar, Kazakistan ve Kazakça

2.2.1. Kazak Etnonimi

Kaynaklarda ‘Kazak’ adının ortaya çıkışıyla ilgili farklı görüşler mevcuttur. ‘Kazak’ sözü bir kaynakta ilk kez 1343 yılında Halil bin Muhammed bin Yusuf el-Konevî adlı Konyalı bir Türk tarafından yazılmış veya istinsah edilmiş, Memlûk Kıpçak Türkçesine ait bir sözlük ve gramer olan *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugâlî*’de “evsiz, barksız” anlamıyla tanıklanmaktadır (Toparlı, Çögenli ve Yanık 2000: 115). Topluluk ismi olarak ise ilk defa 1534 tarihli Rusça bir metinde ‘Kazak’ adına rastlanmıştır (Koç ve Doğan 2004: 2).

‘Kazak’ adının nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı konusunda ileri sürülen görüşler Moldabayeva’nın konuyla ilgili lisansüstü çalışmasında üç grupta toplanmıştır. Bunlardan ilki Kazak adının XV. yüzyılda Janıbek ve Kerey’in öncülüğünde Ebulhayr’a başkaldırarak Doğu Kıpçak bozkırlarından batıdaki Yedisu ve Çu Nehri bölgesine göç eden kavimlere verildiği görüşüdür. “Kendi ilinden ayrılan, kopan, kaçanlar” anlamındaki söz sonradan Kazakların adı olmuştur. Bir diğer görüşe göre ‘Kazak’ kelimesi, Eski Çin kayıtlarındaki “Wu’sun” kelimesinden ses değişimiyle ortaya çıkmıştır. Son görüş ise bu adın tarihî kaynaklardaki varlığını çok eski devirlere götürür ve *Taň Sülalesi Tarihi*’nde “kasa, hasa” olarak geçtiği yönündedir (Moldabayeva 2000: 16-17).

Ramstedt, ‘Kazak’ sözüyle Moğolca “khasag-tergen” (at arabası / taşıma) arasında bir bağ kurmaya çalışmıştır. Bu görüş Semenov tarafından da desteklenmiştir (Kömekov 2007a: 47). Menges, ‘Kazak’ sözünü “erkin, kendi kendini bilen kişi” olarak anlamlandırırken Barthold ise “maceralı bir hayat arayışı içinde olan kişi ya da grup” biçiminde anlamlandırmıştır (Kalkan 2006: 59-60).

Samoyloviç tarafından kaleme alınan “Kazak Kelimesi Hakkında” başlıklı makalede kelimenin kökeniyle ilgili ileri sürülen çeşitli görüşlere yer verilmiştir. Buna göre Falev, kelimenin *kaz-* ‘serseri dolaşmak, evsiz yurtsuz, başı boz gezmek’ fiilinden türemiş olduğunu öne sürmüştür. Vambéry ise *az-* ‘yolu kaybetmek’ fiilinin önceki şeklinin *kaz-* olması gerektiğini ve bu ilk anlamın ince ünlülü *kez-* / *gez-* fiilinde muhafaza edildiğini ileri sürmüştür. Samoyloviç ise, kelimenin Kıpçak lehçesine özgü belirli bir fonetik şekilde ortaya çıkışının XI. yüzyıldan önce olmadığını söylemiş, ‘Kazak’ adının sosyal bir terimden kavim adına dönüştüğünü ifade etmiştir (1957: 96-104).

Yudin, *Yenisey Yazıtları*’nda geçen ‘*kazgakım oğım*’ ifadesinden yola çıkarak kelimenin eski şeklinin *kazgak* biçiminde olduğunu ileri sürmüştür. Ancak bu görüş fazla destek bulmamıştır (Kömekov 2007a: 48). Togan’a göre ‘Kazak’ adlandırması ilk zamanlarda sadece sultanlara mahsus bir ad iken sonradan bir topluluğa ad olmuştur (1981: 37).

Kalkan’a göre ‘Kazak’ kelimesi *kas* ‘göl’ ve *ok* ‘boy’ sözlerinin birleşimiyle oluşmuştur (2006: 64). Siyasî ve etnik bir anlam içermeyen ‘Kazak’ kelimesi, kendi halkından veya kabilesinden yahut beyinden koparak maceraperest bir hayat yaşamak

zorunda kalan başıboş kişi demektir. Rusçada da bu kelime aynı anlamda kullanılmıştır. Ruslar, belli bir mesleği ve evi olmayan, başına buyruk, avare dolaşan insanlara ve sahipsiz tarım işçilerine ‘Kazak’ demişlerdir (Klyashtorny ve Sultanov 2013: 256).

‘Kazak’ adıyla ilgili olarak araştırmacıların bir fikir birliğine varamadıkları görülmektedir. Altınordu ve Timur Devletlerinin dağılmasından sonra Kazak Türklerinin siyâsî bir birlik olarak XV. yüzyılda tarih sahnesindeki yerlerini aldıkları söylenebilir.

2.2.2. Kazak Hanlığı

Kazaklara ait bir devletin tarihini XV. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuş olan Kazak Hanlığına bağlamak mümkündür. Hanlığın kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Muhammet Haydar Duğlat’ın *Tarih-i Reşidî* adlı eserinde Kazak Hanlığının kuruluşu 1466 senesi ile tarihlendirilmiştir. Doğu bilimci Sultanov ise Kazak Hanlığının kuruluşunu Özbek Hanlığı’ndaki hanedanlığın el değiştirdiği 1470 yılıyla ilişkilendirmektedir (Kömekov 2007b: 60). Kalkan’a göre kuruluş tarihini içeren en yakın dönem 1460-1462 yıllarıdır (2006: 142). Bu konudaki yazılı belgelerin eksikliği sebebiyle Kazak Hanlığının kuruluşu ve siyâsî gelişimi yeterince aydınlığa kavuşmuş değildir.

Kazak Hanlığının kurulup şekillenmesinde XV. yüzyılın ikinci yarısında parçalanarak yıkılan Özbek Hanlığı ve Moğolistan’ın iç siyâsî yapısı oldukça önem arz etmektedir (Doğan ve Erdoğan 2017: 75). Kazak etnik birliğinin oluşumuna ise Kıpçakların, Moğolistan’da Dulatların ve Nogay Ordası’nda Mangıtların katkıda bulunduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra bazı Türk kökenli boylarla Moğol oldukları halde sonradan Türkleşen boyların da bu konuda önemli bir role sahip olduklarını söylemek mümkündür. Ayrıca Naymanlar ile Kereylerin Altay bölgesinden hareket ederek Kazakistan’ın doğu bölgelerine yerleşip siyâsî idarenin tesisinde rol oynadıkları ve Kazak halkının etnik oluşumunu etkiledikleri görülmektedir (Kalkan 2006: 137).

Kazaklar, XV. yüzyılın ikinci yarısında Altınordu ve Timur Devletlerinin parçalanmasından sonra teşekkül etmiş bir Türk boyu olsalar da Kazak adı altında toplanmadan önce de çeşitli Türk devletlerinin bünyesinde varlık göstermişlerdir. Kazakları meydana getiren Türk boyları, Altınordu Devleti’nin parçalanmasıyla yerine kurulan hanlıklardan Özbek Hanlığının idaresinde bulunmuşlar ve Özbek adıyla anılmışlardır. 1428-

1462 yılları arasında bu hanlığın başında bulunan Ebulhayr Han'ın Doğu Moğolları karşısında uğradığı yenilgiyle otoritesinin zayıflaması sonucunda Kerey ve Janıbek Hanlar Ebulhayr Han'ın idaresinden ayrılarak Doğu Çağatay Devleti Hanı II. Esen Buga'nın himayesine girmişlerdir. Bu iki sultana ve onlara bağlı olan boylara “hür ve serbest yaşamayı seven, maceraperest, asi” anlamlarına gelen *Kazak* adı verilmiş ve böylece Kazak adıyla anılan bir Türk boyu meydana gelmiştir (Tamir 2002: 649).

Kazak Hanlığı kurulduğunda önce yaşça büyük olan Kerey, han olmuştur. Ardından Janıbek hanlık tahtına geçip devleti yönetmiştir. Dolayısıyla Kazak Türklerinin ilk hanları Kerey ve Janıbek hanlardır. Hanlığın başkenti, Hoca Ahmet Yesevî'nin türbesinin bulunduğu Yesi (Türkistan) idi (İsmail 2002: 49-50). Başlangıçta himayelerinde 200 bin kişilik bir Türk topluluğu olsa da Kazak Hanlığının kurulmasının ardından Çu Irmağı havzasına komşu olan bölgelerde yaşayan diğer Türk boyları da Kazaklara karışmış ve böylece nüfusları artmıştır. Kazakların zamanla güçlenmesi Özbek Hanı Ebulhayr Han'ın Kazaklara düşman olmasına sebep olmuş ve bu düşmanlık karşısında Kazak Hanlığı Moğolistan'daki Çağatay Hanlığı ile ittifak yapmıştır. Ancak Ebulhayr Han'ın Kazaklar üzerine düzenlediği sefer sırasında ölmesi üzerine Özbek Hanlığı içinde çıkan mücadeleler ve karışıklıklarla Özbek Hanlığına bağlı bazı boylar da Kazaklara katılmıştır (Tamir 2002: 649-650). Kazaklar, ilk olarak Batı Yedisu, Çu ve Talas bölgelerini kontrol altına almışlardır. Hanlık, merkezî ve Güney Kazakistan'dan göç edip gelen Kazaklarla bölgenin yerli sakinlerini kaynaştırmıştır (Doğan ve Erdoğan 2017: 79).

Kerey ve Janıbek Hanlardan sonra Burındık Han (1480-1511) Kazak Hanlığının hâkimiyetini devralmıştır. Bu dönemde Burındık Han Sozak, Sıganak, Savran gibi şehirleri kendi sınırları içine dâhil etmiştir (İsmail 2002: 50). Kazak Hanlığı en büyük gücüne Janıbek'in oğlu Kasım Han (1512-1523) zamanında ulaşmıştır. Moğol istilasından sonra Kazakistan coğrafyasındaki bütün Kazak boyları ilk kez bir devlet yönetimi altında birleşmiş, Kasım Han'ın tebaası yaklaşık bir milyon kişiye kadar ulaşmıştır. Bu dönemde Muskovit (Moskova) Devleti ile de elçilik düzeyinde ilişkiler başlamıştır (Kömekov 2007b: 60). Kasım Han döneminde hanlığın sınırları batıda Yayık, güneydoğu ve doğuda İli ile Karatal Nehirleri bölgesine kadar ulaşmıştır. Kasım Han döneminden sonra Kazaklar Küçük Cüz, Orta Cüz ve Ulu Cüz olmak üzere üç parçaya ayrılırlar. Kasım Han'dan sonra yerine oğlu Mamaş (Kamaş) geçmiş, fakat kısa bir süre sonra bir mücadele sırasında ölmüştür. Mamaş Han öldükten sonra Kazak Hanlığında karışıklıklar yaşanmıştır. 1524 yılında

Janıbek'in oğlu Tahir Han tahta geçmiştir. Tahir Han döneminde Kasım Han'ın kurduğu merkezi idare bozulmuş ve Kazaklar yeniden cüzler etrafında birleşmişlerdir (Doğan ve Erdoğan 2017: 92). Bu dönemde Mangıt ve Özbek saldırıları artınca Tahir Han Moğolistan'a göç etmiştir. Tahir Han'ın ölümünden sonra kardeşi Buydaş Han (1532-1557) hanlık yönetimini devralmıştır (Kalkan 2006: 146). Bu dönemde Tahir Han zamanında kurulan Kazak-Kırgız ittifakı devam ettirilmiştir. Kazak Hanları içinde en uzun süre hanlık yapan kişi Kasım Han'ın oğlu ve Janıbek Han'ın torunu olan Haknazar Han'dır. Hâkimiyeti 42 yıl sürmüştür. Haknazar Han döneminde Moğolları meydana getiren kabilelerin bir kısmı ve onlara ait topraklar Kazak Hanlığı hâkimiyetine girmiştir. Böylece Nogay topluluğuna ait çok sayıda sözlü edebiyat ürünü ve *Kırk Batır Destanı* gibi önemli bir destan Kazak kültür ve edebiyat hayatına kazandırılmıştır. Haknazar Han'ın ölümünden sonra yerine Şıgay (Sıgay) Han geçmiştir. Kazak Hanlığının ikinci yükseliş dönemi Şıgay Han'ın oğlu Tevekkel Han zamanında yaşanmıştır (Doğan ve Erdoğan 2017: 94-95). 1586 yılında Tevekkel Han, Türkistan'daki bazı şehirleri ele geçirmiş ve Taşkent'i almaya çalışmıştır. 1586'dan 1594'e kadar olan süreçte Haknazar'ın oğullarıyla olan taht mücadelesinde hanlık otoritesini sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Ne var ki XVII. yüzyılda Kazak topraklarındaki iç siyaset istikrara kavuşamamış ve Kazak Hanlığı gittikçe parçalanmıştır. Tavke Han döneminde (1680-1718) Kırgız ve Başkurtlarla ittifak yapılması Cungarların Kazak topraklarına saldırılarını geçici olarak durdurmuştur. Tavke Han, dağılmaya yüz tutmuş hanlığı ayakta tutmaya çalışmış, onun döneminde hanlığın hukukî düzeni ile devlet yapısının temel prensiplerini ortaya koyan ve *Jeti Jargı* (Yedi Yargı) olarak adlandırılan kanun nizamnamesi hazırlanmıştır (Pişçulina 2013: 219-222). 1710-1718 yılları arasında Cungarların (Kalmukların) Kazak topraklarına saldırıları yaygınlaşmıştır.

Kazak hanlarının XVI. yüzyıl başlarında takip ettikleri dış politikanın ana çizgisi, Sırderya civarındaki şehirlerin ele geçirilmesiydi. Bu durum Kazakların batı ve güneydoğu sınırlarındaki komşularla olan ilişkilerini belirlemekteydi (Doğan 2019: 25). Kazak hanları 1599 yılında Cungarların (Kalmukların) sıkıştırmasıyla Çu Irmağı havzasını bırakarak Taşkent ve civarındaki kalelere sığınmışlardır. Kazaklar, 1723 yılındaki ikinci bir Kalmuk bozgununa kadar bu bölgeye yerleşmiş ve bölge halkını da ziraate alıştırmaya çalışmışlardır (Togan 1981: 37).

Çarlık Rusyası'nın 1552'de Kazan, 1556'da Astarhan Hanlıklarını ve Güney Sibirya'yı işgal etmesi, Kazakistan'ın Rusya'ya ilhakını hızlandırmıştır. Cungar

saldırıların artmasıyla önce 1731’de Küçük Cüz, 1740’ta Orta Cüz, 1742’de de Ulu Cüz Rusya’dan koruma talep etmiştir (Koç ve Doğan 2004: 4). Küçük Cüz’ün büyük bir bölümü, Orta Cüz’ün ise bazı bölgeleri Rus egemenliğini kendi istekleriyle kabul etmiştir. Rusya’nın 1730’ların başında başlayan Kazakistan’ı ilhakı XIX. yüzyılın sonlarına doğru tamamlanmış, 1848 yılı itibarıyla Rusya, Kazak topraklarını bütünüyle esaret altına almıştır. Bununla beraber 1822’de Orta Cüz’de, 1824’te ise Küçük Cüz’de hanlık sisteminin kaldırılmasıyla 1460’larda tarih sahnesine çıkan Kazak Hanlığı fiilen sona ermiştir (Yorulmaz 2013: 281).

1854 yılında Verni (Almatı) şehrini alan Ruslar, buraya büyük kaleler inşa etmişlerdir. Rus yayılmacılığına karşı özellikle Küçük Cüz Kazaklarında silahlı ayaklanmalar başgöstermiştir. Bu ayaklanmalar Sırım Batır, Karatay Sultan, Arıngazı Sultan, Mahambet, Eset Batır, Kenesarı Navruzbay önderliğinde gerçekleşmiştir (Koç ve Doğan 2004: 4).

1917 yılındaki Bolşevik İhtilali’nden sonra Alihan Bökeyhan liderliğinde kurulan Alaş Orda Muhtar Hükümeti, Sovyet Rusya’dan tam özerklik talebinde bulunmuştur (Kabadayı 2017: 29). 26 Ağustos 1920’de Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla yarı bağımsız bir statü kazanan Kazakistan, 15 Haziran 1925’te Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 5 Aralık 1936’da Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti adını almıştır (Koç ve Doğan 2004: 4).

Kazakistan SSC Komünist Partisi Merkez Komitesinin Birinci Sekreterlik görevini yürüten Dinmuhammet Konayev’in görevden alınıp yerine Rus asıllı Kolbin’in getirilmesiyle 16 Aralık 1986 tarihinde patlak veren ünlü Jeltoqsan (Aralık) Olayları, Sovyetler Birliği’nin çöküşünü hızlandırdığı gibi bağımsızlık yolunda Kazakistan’ı ve diğer Orta Asya Türk topluluklarını da cesaretlendirmiştir (İsmail 2002: 112). Üniversite öğrencilerinin önderlik ettiği ve yaklaşık 300 bin kişinin katıldığı bu protesto gösterileri kanlı bir şekilde bastırılrsa da nihayet 16 Aralık 1991 tarihinde Kazakistan Cumhuriyeti bağımsızlığına kavuşmuştur.

2.2.3. Bağımsız Kazakistan

16 Aralık 1991 tarihinde Sovyetler Birliği’nden ayrılan ve bağımsızlığını ilan eden Kazakistan Cumhuriyeti’nin başkenti Nur-Sultan (Astana) şehridir. Kazakistan’da devlet

dili Kazakça olmakla birlikte Rusça da resmî dil statüsüne sahiptir. Kazakistan'ın para birimi *tenge*'dir. Coğrafi olarak Kazakistan, Orta Asya'nın kuzeyinde ve Avrasya'nın merkezinde yer almaktadır. Ülke, kuzeyde Rusya Federasyonu, güneyde Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve doğuda Çin ile komşudur. Ülkenin batısında ise Hazar Denizi bulunmaktadır. Toprak büyüklüğü bakımından dünyada dokuzuncu sırada bulunan Kazakistan'ın yüzölçümü 2.724.900 km²'dir (Avcu ve Zholdasbekova 2018: 119).

1 Haziran 2020 tarihli verilere göre ülkenin güncel nüfusu 18.735.009⁶ olsa da Kazakistan'da nüfusun tamamının Kazaklardan oluşmadığı ve Kazakistan dışında da ciddi bir Kazak nüfusunun bulunduğu bilinmektedir. Başta Rusya ve Çin olmak üzere, Moğolistan, Özbekistan, İran ve Türkiye'de de Kazaklar yaşamaktadır. Kazakistan'ın önemli özelliklerinden biri de çok sayıda etnik grubun bir arada yaşadığı bir ülke olmasıdır. Ülkede yaşayan 130 etnik grubun %67,47'sini Kazaklar, %19,76'sını Ruslar, geriye kalan %12,77'sini Ukraynalılar, Özbekler, Uygurlar, Tatarlar, Almanlar, Koreliler ve Ahıska Türkleri oluşturmaktadır (Avcu ve Zholdasbekova 2018: 120). Kazakistan, yer altı kaynakları bakımından zengin bir ülke konumundadır.

2.2.4. Kazakça

Türkçenin çağdaş Kıpçak kolunda yer alan ve bir yazı dili olan Kazakça, farklı zamanlarda çeşitli bilim adamlarının tasnif denemeleri içinde yer almıştır. Türk lehçelerinin tasnif tecrübelerinden toplu olarak ilk bahseden İ. N. Berezin olmuştur (Arat 1987: 71). Johann Christoph Adelung, 1806'da dünya dillerinin sistemi üzerinde dururken gramer ve lügat hususiyetlerini göz önüne alarak Türkçeye de değinmiş ve Türk lehçelerini tasnif etmeye çalışmıştır. Aynı malzeme daha sonra yeğeni Friedrich Adelung tarafından da ele alınmıştır. Bu tasnifte Türk lehçelerinin dil hususiyetlerinden ziyade kavim isimlerine göre sıralandığı görülmektedir. Tasnifte Kazakçanın “Kuzey Tatarları, Asıl Tatarlar” grubu içerisinde Kırgız başlığı altında değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Asya kavimlerini bir tasnife tabi tutan H. J. von Klaproth, 1823 tarihli çalışmasında 14 Türk boyuna ve 23 Türk lehçesinin de sözlük malzemesine yer vermiştir. Bu tasnifte Kazaklardan “Kazağ” olarak bahsedilmektedir. Adriano Balbi, 1826 tarihli *Atlas ethnographique du globe* başlıklı çalışmasında Kazakçadan “Kazak, Kaysak” olarak bahsetmiştir. İlya Nikolayaviç Berezin, *Recherches sur les dialectes musulmans. Système des dialectes turcs* (Kazan, 1848) adlı

⁶ Bu bilgi <https://stat.gov.kz/> adresinden alınmıştır (Erişim Tarihi 22.07.2020).

çalışmasının “Tatar veya Kuzey Grubu” başlığı altında Kıpçak grubu lehçelerine yer vermiştir. Wilhelm Radloff, *Phonetik der nördlichen Türksprachen* (Leipzig, 1882-1883) adlı çalışmasında Türk lehçelerini ses hususiyetlerine göre tasnif etmiştir. Radloff’un tasnifinde Kazakçaya, “Kazak-Kırgız Şivesi” başlığı altında yer verilmiştir. Hermann Vambery, *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen* (Leipzig, 1885) adlı çalışmasında Kazakçayı “Orta Asya Türkleri” başlığı altında ele alırken Nikolay Fedoroviç Katanov, 1894’teki çalışmasında “Doğu Grubu” içinde değerlendirmiştir. Fedor Evgeneviç Korş, *Klassifikatsiya turetskih plemen po yazıkam* (Moskova, 1910) adlı çalışmasında Kazakçayı “Kuzey Grubu” altında ele almıştır. Macar Türkolog Julius Németh, *Türkische Grammatik* (Berlin-Leipzig, 1917) adlı çalışmasında Türk lehçelerini *s grubu* ve *y grubu* olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Buna göre Kazakça, *y grubu* içinde yer almaktadır. Altayist Ramstedt’in tasnifinde Kazakça, “Batı Grubu” başlığı altında ele alınmıştır. A. Samayloviç, 1922’deki çalışmasında Radloff ve Korş’un tasnifini birleştirmiş ve Kazakçayı “Tav Grubu” başlığı altında değerlendirmiştir. Samayloviç’in lehçe tasnifi oldukça detaylıdır. Martti Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen* (Helsinki, 1949) adlı çalışmasında Türk lehçelerini ses özelliklerine göre tasnif etmeye çalışmış, Kazakçaya “Kuzeybatı Grubu” bölümünde yer vermiştir. N. A. Baskakov ise *K voprosu o klassifikatsii turkskih yazıkov* (1952) adlı çalışmasında Kazakçayı “Kıpçak-Nogay” bölümünde ele almıştır (Arat 1987). Reşit Rahmeti Arat ise, önceki tasnif denemelerini değerlendirmiş, eksikliklerine rağmen Türk lehçelerinin asıl tasnifinin Radloff ile başladığını vurgulamıştır. Arat’ın tasnifine göre Kazakça, “Tav Grubu”nda (*ayak, tav, tavlı, kalğan*) yer almaktadır (1987: 146).

Johannes Benzing, Batı Türkçesi (Kıpçak-Kuman lehçeleri) başlığı altında ele aldığı Kazakçayı “Aral-Hazar Grubu” içinde Kırgızca, Karakalpakça ve Nogayca ile birlikte değerlendirmiştir (1959: 2-3). Ayrıca Kazakçanın XIX. yüzyılın ikinci yarısından beri yazı dili olduğunu, Karakalpakça ve Nogaycanın ise Bolşevik İhtilâli’nden sonra yazı dili hâline geldiğini belirtmiştir. Karl Heinrich Menges ise Kazakçayı “Kuzeybatı veya Kıpçak” bölümü altındaki Aral-Hazar lehçeleri içinde değerlendirmiştir (1959: 6). Menges’e göre Aral-Hazar grubu lehçeleri içinde Kazakçayla birlikte Karakalpakça, Nogayca, Kırgızca ve Farsça etkisinde kalmamış Kıpçak Özbekçesi yer almaktadır.

Nicholas Poppe ise *Introduction to Altaic languages* (Wiesbaden, 1965) başlıklı çalışmasında Kazakçayı “Kıpçak Grubu” içinde ele almıştır. Bu tasnifte Poppe,

Karakalpakçayı Kazakçanın bir diyalekti olarak değerlendirmiştir (2018: 75). İran coğrafyasında konuşulan Halaççayı keşfederek bu lehçenin arkaik özellikler taşıyan bir Türk diyalekti olduğunu ortaya koyan Gerhard Doerfer, *Khalaj Materials* (Bloomington, 1971) adlı çalışmasında Türk lehçelerini “Çuvaş veya Bolgar Grubu, Güneybatı veya Oğuz Grubu, Kuzeybatı veya Kıpçak Grubu, Güneydoğu veya Uygur Grubu, Kuzey veya Güney Sibirya Grubu, Yakutça, Halaçça” olmak üzere yedi başlık altında tasnif etmiştir. Doerfer, Kazakçayı “Kuzeybatı veya Kıpçak Grubu” içinde değerlendirmiştir (1971: 175).

Talât Tekin, kendinden önce yapılan lehçe tasniflerini de değerlendirdiği makalesinde Türk lehçelerini dilsel ölçütlere göre 12 gruba ayırarak değerlendirmiştir. Kıpçak grubuna giren lehçeleri tasnif etmek için Genel Türkçe /o/ ve /ş/ seslerinin durumunu ölçüt alan Tekin’in tasnifinde Kazakça, “tawlı veya Kıpçak Grubu” başlığı altında *qos- alt grubu* içerisinde yer almaktadır. Tekin’e göre bu gruba giren diğer lehçeler Karakalpakça, Nogayca ve Karaycanın Haliç diyalektidir (1989: 164).

András Róna-Tas, *An Introduction to Turkology* (Szeged, 1991) adlı çalışmasında Kazakçayı “Kıpçak ya da Kuzeybatı Grubu” başlığı altında ‘Doğu ya da Aral-Hazar Kıpçakçası’ içinde ele almıştır (1991: 31).

Lars Johanson ise Türk lehçelerini “Güneybatı (Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Gagavuzca, Türkmence), Kuzeybatı (Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kırgızca, Kazan Tatarcası, Başkurtça, Kırım Tatarcası, Kumukça, Karaçay Malkarca, Karayca), Güneydoğu (Özbekçe, Uygurca), Kuzeydoğu (Yakutça, Altayca, Hakasça, Tuvaca, Şorca, Tofaca) ve Çuvaşça” olarak tasnif etmiş ve Kazakçayı Kuzeybatı grubu içinde değerlendirmiştir (1998: 87).

Öner, coğrafi olarak Kuzeybatı, tarihî ve kavmî olarak Kıpçak biçiminde adlandırılan Türk lehçelerini Karadeniz-Hazar Bölgesi (Karayca, Kırım Tatarcası, Karaçay Malkarca, Kumukça), İdil-Ural Bölgesi (Tatarca, Başkurtça), Aral-Hazar Bölgesi (Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kırgızca) şeklinde vermiştir (1998: XXIII).

Türk lehçelerini tasnif etmeye çalışan Türkologlardan biri de Claus Schönig’dır. Schönig, Ana Türkçe /d/ sesinin /y/ olarak değiştiği tüm Türk lehçelerini “Merkezî Türkçe”, merkezî olmayanları ise “Kıyı Türkçesi” içerisinde değerlendirmiştir. Merkezî Türkçeyi

“Oğuz, Kıpçak ve Güneydoğu” olmak üzere üç grupta toplayan Schönig, Kazakçayı Merkez Kıpçakçası alt grubuna dâhil etmiştir (2013: 223).

Tarihî Kıpçak Türkçesinin bir devamı ve çağdaş Kıpçak lehçelerinden biri olan Kazakça, Aral-Hazar bölgesinde konuşulmaktadır. XIX. yüzyılda yazı dili hâlini alan Kazakça, farklı alfabelerle yazılmıştır.

Doğu Türklüğünün ortak yazı dili Çağatayca yerine, İlimskiy’nin başlattığı Türk ağızlarının her birini yazı dili haline getirme projesinin neticesinde Kazak yazı dilinin ilk eserleri Arap alfabesiyle Kazan, Orenburg, Ufa, St. Petersburg gibi şehirlerde basılmaya başlanmış ve Kazakça 1929 yılına kadar Arap alfabesiyle, 1929-1940 yılları arasında ise Latin alfabesiyle yazılmıştır. 1940’tan günümüze ise Kiril alfabesiyle yazılagelmektedir. Kazakistan, 12 Nisan 2017 tarihinde kurucu cumhurbaşkanı Nursultan Abişoğlu Nazarbayev’in *Egemen Kazakistan* gazetesinde yayımlanan *Bolaşaqqa Bağdar: Ruhani Janğırw* (Geleceğe Doğru Yol: Manevi Canlanma) başlıklı makalesinde çizilen yol haritası gereği Latin alfabesine geçme kararı almıştır. Kazakistan’da 2018 yılından başlanarak 2025 yılına değin kademeli şekilde tamamıyla Latin alfabesine geçiş planlanmaktadır (Kabadayı 2018: 20).

Çizelge 1.1. Kazak Kiril Alfabesinin Latin Alfabesindeki Karşılıkları

	Kazak Kirili	Latin	Kazak Kirili	Latin
ÜNLÜLER	А а	A a	О о	O o
	Ә ә	Ä ä	Ө ө	Ö ö
	Е е	E e	Ұ ұ	U u
	Ы ы	I i	Ү ү	Ü ü
	І і	Ĭ ĭ		
ÜNSÜZLER	Б б	B b	М м	M m
	Ж ж	J j	Н н	N n
	Д д	D d	Ң ң	Ñ ñ
	Ф ф	F f	П п	P p
	Г г	G g	Р р	R r
	Ғ ғ	Ğ ğ	С с	S s
	Һ һ	H h	Ш ш	Ş ş
	Х х	H h	Т т	T t
	Қ қ	Q q	Й й	Y y
	К к	K k	З з	Z z
	Л л	L l	У у	w, uw, üw
ÇİFT SES	И и	i, iy, iy	Ю ю	yu
	Я я	ya	Ё ё	yo
RUSÇA SÖZLERDE HARFLER	В в	V v	Э э	E e
	Ч ч	Ç ç	Ъ	Sertlik işareti
	Ц ц	ts	Ь	,
	Щ щ	şç		

3. KAZAKÇANIN AT KOŞUM TAKIMLARIYLA İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

3.1. Atla İlgili Araç ve Gereçler

3.1.1. At Boyunluğu

3.1.1.1. ajırǵı /ажырғы

[< Tü. *aqır-* (→ Moğ. *acira-*) + (-ǵı)]

Bu söz Kazakçanın söz varlığını büyük ölçüde barındıran önemli ve hacimli sözlüklerden *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi* (QETS), *Qazaq Tiliniñ Sözdigi* (QTS) ile *Qazaq Sözdigi*'nde (QS) řu şekilde tanımlanmaktadır: “1. Çok binilme neticesinde sırtında yara oluşan atın başını arkaya doǵru bükmemesi için boynuna baǵlanan tahta parça, 2. (eski ve mecaz) Cezalı ve tutsak kişinin boynuna ve kollarına takılan aǵaç kelepçe; pranga” (QETS 1, 107; QTS 19; QS, 33).

Kelimenin ikinci anlamı, Kazakçanın aǵız sözlüǵü olan *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi*'nde (QTAS) Semey oblısının (eyaletinin) Urjar ve Aygöz ilçelerinden derlenmiştir (s. 21). Байыңқол Қалиев tarafından hazırlanan *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*'nde (QTTS) ise bu kelime *ajırıq* maddesi ile birleştirilmiştir: *ajırıq* ~ *ajırǵı* (s. 14).

Аюбай Құралұлы tarafından hazırlanan *Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi* (QDMES) ile *Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Anıqtamalıǵı* (QDMA) başlıklı eserlerde bu sözün bazen *jawır aǵař* şeklinde de ifade edildiǵi vurgulanmaktadır. Özellikle yaz günlerinde omzunda veya sırtındaki yaraya konan sineǵi uzaklaştırmak isteyen at, yarasını çenesi ile kavlayabilmektedir. Bu açık yaranın iltihaplanmaması için atın boynuna *ajırǵı* adı verilen tahta bir parça takılmaktadır. Bu tahta parça, atın boynunun hareket kapasitesini kısıtladıǵı için yaranın daha fazla büyümesini de engellemektedir (QDMES, 222; QDMA, 43).

Qazaqtıñ Etnografyalıq Kategoriyalar, Uǵımdar men Atawlarınıñ Dästürli Jüyesi (QEKUADJ) başlıklı etnografya ansiklopedisinin ikinci cildinde bu söz *jawır aǵař*, *keskek*,

moyın ağaş, *moyınsa* kelimeleriyle birlikte ele alınmıştır (s. 259). Söz konusu ansiklopedide *ajırğı*'nin Kazakistan'ın doğusunda *keskek*, güneyinde *moyın ağaş*, batı ve kuzey taraflarında *moyınsa* şeklinde adlandırıldığı ifade edilmektedir.

Türkçede kelime başı /y/ sesinin Kazakçada /j/ olması karakteristik bir ses denkliğidir. Koç ve Doğan, /y/ > /j/ değişiminin Kazakçada ilk hecede olmakla birlikte bilhassa konuşma dilinde söz içinde de görüldüğünü söylemekte ve *uyım* > *ujım* “teşkilat”, *ayiras-* > *ajiras-* “ayrılmak” örneklerini sıralamaktadır (2004: 169). Kazakçada /j/ ünsüzünün kelime içi veya sonunda kullanılması o kelimenin alıntı olduğunu göstermektedir: *ajarlan-* “süslenmek”, *qajı* “hacı”, *şınjır* “zincir”, *taj* “taç” (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva Ercilasun 2015: 39). Özellikle *ajıra-*, *ajiras-* fiilleri için, söz içi /y/ > /j/ değişiminin olması tartışmaya açıktır; çünkü *ajıra-* fiili Kazakçaya Moğolcadan geçmiştir. Moğolca da bu fiili Eski Türkçe *ağır-* biçiminden alıntılanmıştır. Bununla birlikte Kazakçanın söz varlığında *ayır-* “ayırarak, bölmek” fiili de yer almaktadır.

ET *ağır-* fiili ile bu tabandan türeyen biçimlerin tarihî Türk lehçeleri ile çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *ağır-* “разделять” [ayırarak] (DTS, 15), *ağar-* ~ *ağır-* “ayırarak” (EUTS, 3), **Harezmi** *ağır-* “ayırarak” (HATS, 27) ~ *ay(i)r-* “ayırarak, yarmak; ayırt etmek, tefrik etmek” (HATS, 65), **Kıpçak** *ayır-* “ayırarak; arasını açmak; kesmek, bölmek; uzaklaştırmak” (KTS, 18), **Çağ.** *ayır-* “ayırarak, koparmak, uzaklaştırmak” (ÇTS, 77).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *acıra-* “ayrılmak, ayrı düşmek; mahrum olmak” (Yudahin 1985/1998: 4), **KTat.** *ayırğıç* “делитель” [bölen, bölücü] (Усеинов 2007: 321), **Kkalp.** *ayırğıш* “разделяющий” [ayırarak] (Баскаков 1958: 30), **Başk.** *ayırğıс* “ayırıcı, karışık ya da birleşik şeyleri ayırmaya yarayan düzenek” (Özşahin 2011: 351), **Tat.** *ayır-* “bölmek, ayırarak; uzaklaştırmak; fark etmek; boşanmak” (Öner 2009: 31), **KMalk.** *ayır-* “ayırarak” (Tavkul 2000: 101), **Kum.** *ayır-* “быть отделённым; лишаться” [ayrılmak; kaybetmek] (Бамматов 1969: 33), **Nog.**

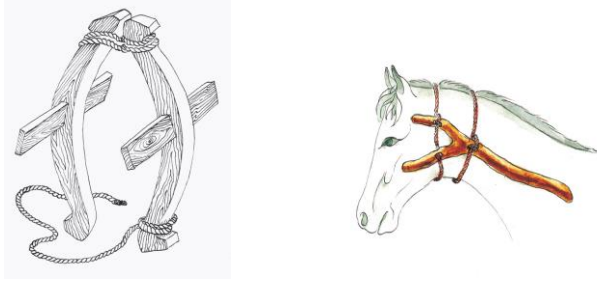
ayır- “разделять” [ayırmak] (Баскаков 1963: 31), **Kar.** *ayır-* “разделять, отделять” [ayırmak] (Баскаков 1974: 52).

Kaz. *ajırǵı* ile benzer yapıda olan KTat. *ayırǵıç*, Kkalp. *ayırǵış*, Başk. *ayırǵıs* örneklerinde kelime kökünün *ayır-* fiili olduğu açıktır. Taranan sözlüklerden hareketle *ajırǵı* sözünün koşum takımlarıyla ilgili anlamı yalnızca Kazakçada bulunmaktadır.

Räsänen, ET *ağır-* ile Moğ. *acira-* arasında bir denklik kurmuştur (1969: 6). Clauson, ET *ağır-* fiilinin Moğolcaya *acira-* biçiminde geçerek anlam değiştirdiğini söylemiştir. Clauson’a göre Kırg. *acira-* ve Kaz. *ajıra-* fiilleri Moğolcadan alıntıdır (ED, 66). Севортян, *ayır-* fiilinin tarihî ve modern lehçelerdeki biçimini sıralayarak kökünün **ay-* olabileceğini söylemiştir (1974: 114). Erdal’a göre ET *adın* “farklı”, *adıǵ* “ayık”, *adıl* “kusursuz”, *adın-* “ayılmak” sözleri aynı tabanı paylaşmakta, kelime kökünün **ad-* mı yoksa **adı-* mı olduğu hususu bir belirsizlik taşımaktadır (1991: 535). Talât Tekin ise ünlü uzunluklarını gerekçe gösterip Erdal’ın birleştirdiği sözlerin birbirinden farklı olduğunu savunarak bu görüşe karşı çıkmıştır. Tekin’e göre ET *ağır-* ile Moğ. *acira-* fiilleri denk olabilir (2013: 362). Gülensoy, fiilin eskicil şeklinin ET *adru-* “ayırarak, seçmek” olduğunu belirtmiş ve farazî **hağır-* şeklini vermiştir (2007: 94). Ünal, *Klasik Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler ve Türkçe-Moğolca Ses Denklikleri* başlıklı doktora tezinde “ilerlemek, (bir yere) gitmek, (bir yerde) bir süre kalmak, (yüce kişiler için) geri çekilmek” anlamlarındaki Moğ. *acira-* fiilinin ET *adru-* fiilinden alıntılandığını vurgulamış ve Moğ. *acira-* fiil kökünün *Mukaddimetü’l-Edep*’te *aci-* “ayrılmak” şeklinde tanıklandığını belirtmiştir (2016: 47).

Bu açıklamalara ek olarak Kazakçada *ajıra-* “bölünmek, parçalanmak; ayrılmak”, *ajiras-* “ayrılmak; boşanmak” (KTTTS, 27) ve *ayır-* “ayırarak, bölmek; bir bütünden bir parçayı herhangi bir amaçla bir tarafa ayırıp koymak; nifak çıkarmak; kurtarmak; kayırmak; fark etmek, teşhis etmek” (KTTTS, 33) fiillerinin bir arada kullanımı da *ajıra-* (< ET *ağır-*) biçiminin Moğolcadan alıntılandığını göstermektedir.

Buna göre Kazakça *ajırǵı* sözünün kökü Moğolcadan alıntılanan *ajıra-* fiilidir. Bu fiile alet adları da yapan *-GI* fiilden isim yapma eki getirilerek *ajırǵı* sözü türetilmiş, fiilin sonundaki *-a* ünlüsü orta hece ünlüsünün vurgusuzluğu dolayısıyla düşmüştür.

Resim 3.1. Ajırğı türleri (Kaynak: QEKUADJ 2, 259)

3.1.1.2. moyinsa ~ moyın ağaş /мойынса ~ мойын ағаш

[< Tü. *boyun* + (+sa)]

“Çok binme neticesinde sırtında yara oluşan atın başını arkaya doğru bükmemesi için boynuna bağlanan tahta parça; *ajırğı*” (QETS 11, 264; QS, 936).

Kazakçada bu sözün ayrıca “omuza alınıp uçlarına yük asılan kısa sırık; çığındirik” anlamı da bulunmaktadır (QTS, 597).

Anadolu ağızlarının söz varlığında *boyunsalık* biçimi bulunan söz, şu anlamları barındırmaktadır: “1. Hayvanın boynu altından geçen gеме ve yulara takılı ip, 2. Boyun atkısı, 3. Hamut” (DS II, 748). Bundan farklı bir anlamda olmak üzere *boyunsa* sözü Türkmencenin ağızlarında ise “попона” [at örtüsü] anlamında kullanılmaktadır (Тенишев 2001: 547).

Kelime tabanı lehçelerde şu şekilde görülmektedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *boyun* “boyun” ~ *boyunduruқ* “boyunduruk” (DLT, 105-106), **Harezmi** *boyun* “1. Boyun, 2. Kul, köle” ~ *boyunduruқ* “boyunduruk” (HATS, 108), **Kıpçak** *boyın* ~ *boyun* “boyun” ~ *boyunduruқ* “boyunduruk” (KTS, 35), **Çağ.** *boyun* ~ *moyun* “boyun” (ÇTS, 165-768).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *moyunturuk* “boyunduruk” (Yudahin 1985/1998: 571), **Kkalp.** *moyındırıq* “ярмо” [boyunduruk] (Баскаков 1958: 462), **Başk.** *boyondoroq* “bağlılık, boyunduruk” (Özşahin 2011: 677), **Tat.** *boyendırık* “boyunduruk” (Ganiyev vd. 1997: 53), **KMalk.** *boyunsha* “öküzleri kağıya bağlayan boyunduruk” (Tavkul 2000: 127), **Kum.** *boyunsa* “ярмо” [boyunduruk] (Бамматов 1969: 82), **Nog.** *moysa* “ярмо” [boyunduruk] (Баскаков 1963: 225), **Kar.** *boyunsa* “boyunduruk” (Çulha 2006: 54).

Tarihî lehçelerde *boyun* tabanından *+dırık* ekiyle türetilen sözlerde ‘boyunduruk’ anlamının sağlandığı görülmektedir. Kırgızca, Karakalpakça, Başkurtça ve Tatarca gibi çağdaş Kıpçak lehçelerinde tarihî lehçelerdeki biçim korunurken Kazakça, Kumukça, Nogayca ve Karaycada *boyun* tabanına *+sa* eki eklenmek suretiyle söz konusu anlam elde edilmiştir.

Doerfer, *boyun* sözünün *burun*, *taban*, *erin*, *alın*, *karın* örneklerinde olduğu gibi organ adları yapan *-n* ekiyle türetildiğini söylemiştir (1965: 194). QTQES’de *moyın* sözünün yapısı *moy + ın* şeklinde açıklanmıştır. Sondaki *+ın* ekinin küçültme eki veya iyelik eki olduğu hakkında görüşlerin bulunduğu belirtilmiştir (s. 145). Räsänen, *boyun* kelimesinin etimolojisinde **boń ~ *moń* biçimlerinden yola çıkmış ve Moğ. *moyinoğ* ‘wamme’ [gerdan] ~ Tun. *mońgo(n)* ‘hals’ [boyun] ~ Kor. *moñe* ‘kummet’ [hamut] denkliklerini sıralamıştır (1969: 80). Clauson, kelimenin tarihî lehçelerdeki biçimlerine değinmiştir (ED, 386). ESTY’de kelimenin eskicil şekli olarak değerlendirilen *buń* biçiminin Tatarcanın ağızlarında korunduğu dile getirilmiştir (1978: 180). Eren, kelimenin Tü. *boy* kökünden geldiğini söylemiş, lehçelerdeki *moyun* biçiminin de benzeşme yoluyla oluştuğunu ifade etmiştir (1999: 59). Тенишев, *boyunsa* sözünün Türkmencenin ağızlarında “попона” [at örtüsü] anlamında kullanıldığını söylemiştir (2001: 547). Tietze kelimenin ET *boyın* biçimini vererek Clauson’u referans göstermekle yetinmiştir (2002: 306). EDAL’da Tü. *boyun* sözü Tun. **moña-n*, Kor. **mjə-k*, Jap. **nəmpV* sözleriyle birleştirilmiştir (2003: 232). Gülensoy, kelimenin etimolojisini *< *bōyun* biçiminde aslî ünlü uzunluğuyla vermiştir (2007: 164). Stachowski, kelimenin Yakutçada iki biçiminin de (*moyın ~ mōñ*) bulunduğunu dile getirmiştir (2019: 91).

Kelimenin Kaz. *moyın* ismine gelen +sa isimden isim yapma ekiyle türetildiği anlaşılmaktadır. İsimden isim türeten +sa, +se ekinin tarihî Kıpçak Türkçesinde *kolansa* “koltuk altı kokusu” (KTS, 152), Çağ. *ölügse* “ceset” (ÇTS, 874), KMalk. *tamaksa* “bir tür boyunduruk” (Tavkul 2000: 374) gibi başka örnekleri de bulunmaktadır. Räsänen, ekin kökenine değinmeksizin lehçelerdeki bazı örnekleri sıralamakla yetinmiştir (1957: 109). Eski Türkçe döneminde karşılaşılmayan bu ekin çağdaş lehçelerde genellikle organ adlarına geldiği görülmektedir. Ek hakkında daha fazla bilgi verebilmek için tarihî ve çağdaş lehçelerden daha çok örnek tespit etmek gerekmektedir. Elbette bu, apayrı bir çalışma konusudur.

Resim 3.2. Moyınsa ~ moyın ağaş (Kaynak: QEKUADJ 4, 382)

3.1.2. Atın Bakımı ve Temizliği

3.1.2.1. Kaşağı

3.1.2.1.1. attaraq /аттапак

[< Tü. *at*, < Tü. *tarğa-* + (-k)]

“Uzun yol gitme ve yük taşıma gibi sebeplerle terlemesi sonucu atın vücudundan çıkan ve tüylerine yapışarak kuruyan tuz kalıntılarını ve tozları atın vücudundan uzaklaştırmak için kullanılan, atın yelesi ile kuyruğunu taramaya yarayan tarak; kaşağı” (QETS 2, 125; QS, 123).

QETS-2’de iki ayrı madde başı hâlinde verilen *attaraq* sözünün ikinci anlamı *tırma* “tırmık” olarak gösterilmiş ve bu kullanımın ağızlarda görüldüğü belirtilmiştir (s. 125). QTAS’de de bu söz sadece *tırma* biçiminde, “tırmık” anlamıyla yer almaktadır (s. 80).

Attaraq eski zamanlarda çoğunlukla yassı ve bütün kemikten veya boynuzdan yapılmaktaydı. Bunun için kemik ortadan ikiye ayrılıp bir ağaç dalına çivilenmektedir. Köşeli tarafı eğe ile bileylenip dış elde edilmektedir. *Attaraq*'ın *qırğış*, *puştı* gibi türleri de mevcuttur (QEKUADJ 1, 266).

Taranan kaynaklarda Eski Türkçe döneminde “kaşağı” anlamında kullanılan bir söz tespit edilememiştir; ancak Uyg. *kinti*- “kaşağılamak” (EUTS, 111) ve DLT’de *terle*- “kaşağılamak” (s. 606) fiillerinin varlığı, bu aletin eski dönemlerden beri kullanıldığını göstermektedir.

Kaz. *taraq* sözünün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *tarğak* “tarak” (DLT, 577), **Harezmi** *tarğa*- “taramak, dağıtmak”; *tarğak* ~ *tarak* “tarak” (HATS, 568), **Kıpçak** *tarak* ~ *tarak* “tarak” (KTS, 263), **Çağ.** *tarag* “tarak, şane” (ÇTS, 1081).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

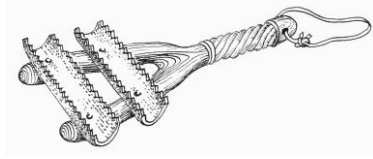
Kırg. *at tarak* “kaşağı” (Айтматов т.б. 2014: 483), **KTat.** *tarak* “1. Гребень [tarak], 2. Чесалка [tarak]” (Усеинов 2007: 530), **Kkalp.** *taraq* “гребень” [tarak] (Баскаков 1958: 622), **Başk.** *tarak* “tarak” (Özşahin 2011: 329), **Tat.** *tarak* “tarak” (Ganiyev, Ahmet’yanov ve Açıkgöz 1997: 299). **KMalk.** *tarak* “tarak” (Tavkul 2000: 378), **Kum.** *tarak* “1. Гребень [tarak], 2. Чесалка [tarak]” (Бамматов 1969: 305), **Nog.** *tarak* “гребень” [tarak] (Баскаков 1963: 335), **Kar.** *tarak* “tarak” (Çulha 2006: 105).

“Kaşağı” anlamındaki kelime, Kazakçada *at* ve *taraq* sözlerinden oluşmuş bir birleşik sözcüktür. Bu ifadenin aynı anlamda Kırgızcada da kullanıldığı görülmektedir. “Kaşağı” kavramı Tatarca, Karaçay Malkarca ve Nogaycada *kırğıç*; Karaycada *çapa* sözüyle karşılanmaktadır.

Erdal, *tarak* kelimesinin kökünün DLT’de geçen *tar*- ‘dağıtmak, yarmak, ayırmak’ fiili olabileceğine işaret etmektedir (1991: 524). Tietze, kelimenin EOT *darak* ‘taranma aleti’

biçimini vermiş, kelimenin ET *targak* şeklinde tanıklandığını belirtmiştir (2002: 495). Gülensoy, *tarak* kelimesinin etimolojisini < *tar-(a-)+(ğ)ak* şeklinde vermiştir (2007: 860).

Tarak kelimesinin tabanı olan *targā-* ‘taramak, dağıtmak’ fiili, Harezmi Türkçesi eserlerinden *Hüsrev ü Şirin*’de tanıklanmıştır (HATS, 568). Bu fiil tabanına *-k* fiilden isim yapma eki getirilerek sözcük türetilmiştir.

Resim 3.3. Attaraq (Kaynak: QEKUADJ 1, 266)

3.1.2.2. Yem Torbası

3.1.2.2.1. at dorba ~ jemdorba /ат дорба ~ жемдорба

[< Tü. *at*, < Far. *tōbra*]

“Ata yem vermek için kullanılan küçük torba, heybe; yem torbası” (QTS, 64; QTTS 65).

QETS ve QS’de bu söz madde başı olarak yer almamaktadır. QEKUADJ-1’de *jemdorba* sözü bu ifadenin eş anlamlısı olarak gösterilmiştir (s. 260).

Yapımında kalın pamuklu kumaş veya keçe kullanılabilir. Yem torbasını atın başına göre ayarlayabilmek için torbaya dikilmiş bir bağ bulunmaktadır (Нұрғалиев 1990: 33). Bu bağın uzunluğu ya da kısalığını ayarlamaya yardımcı olan gereç ise *ayılbas*’tır (Сәнік-Зейноллақызы 2016: 240). Heybe, içine yem konularak atın ensesine asılmaktadır (Қайратұлы 2019: 283).

Tonlu ön damak yarı ünlüsünün tonlu diş damak sızıcısına dönüşmesi, yani kelime başı *y > j* değişimi Kazakça için karakteristik bir ses değişimidir. Kaz. *jem* sözü, Eski Türkçe döneminden beri görülmektedir. Kelime DLT’de *yem* “azık, yemek; baharat” (s. 771) biçim ve anlamıyla yer almaktadır. Kelime kökünün *ye-* fiili olduğu açıktır.

Kaz. *dorba* sözünün lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Harezmi *tobra* “torba” (HATS, 597), **Kıpçak** *tobra* ~ *tohra* ~ *topra* ~ *torba* ~ *torva* ~ *toyra* “torba; yem torbası” (KTS, 278-280-281) ~ **CC** *topra* “Reitsack” (Grønbech 1942: 249), **Çağ.** *tobra* “torba” (ÇTS, 1139).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *dorbo* “baştık” [torba] (Yudahin 1985/1998: 311), **KTat.** *torba* “мешок” [çuval, torba] (Усеинов 2007: 127), **Kkalp.** *dorba* “сума, мешок, торба” [çanta, torba] (Баскаков 1958: 176), **Başk.** *durba* “torba” (Özşahin 2011: 359); *torba* ~ *turbı* ~ *turpışa* “atın kafasına geçirilen ve beslemek için kullanılan yem torbası” (Özşahin 2011: 407-410-499), **Tat.** *torba* “atın yem torbası” (Öner 2009: 286), **Nog.** *torba* “торба, мешочек” [torba] ~ *at torba* “походная торба для лошади” [at için yem torbası] (Баскаков 1963: 358), **Kar.** *dorba* “торба” [torba] ~ *torba* “мешок” [torba] (Баскаков 1974: 179-539).

Tarama yapılan çağdaş Kıpçak sözlüklerinde Kaz. *dorba* sözü yalnızca Kumukçada tanıklanamamıştır. Bu kelimenin Türk lehçeleri aracılığıyla Rusçaya *морба* (torba) olarak geçtiği anlaşılmaktadır. Kırg. *dorbo* varyantında ikinci hecede yuvarlak bir ses olan /o/’nun görülmesi, Kırgızcanın karakteristik özelliği dudak çekimiyle ilgilidir. Ayrıca Kırgızcanın söz varlığında ‘yem torbası’ kavramını karşılayan bir de *cem başlık* (Чокотегин 2014: 25) sözü bulunmaktadır. Kazakçanın yanı sıra bu kavramın *at* sözüyle birlikte kullanıldığı tek Kıpçak lehçesi Nogaycadır. İlk hecede *o* > *u* değişimi Tatar, Başkurt ve kısmen Çuvaşça için belirgin bir ses özelliğidir (Karaağaç 2015: 144). Başk. *durba* ~ *turbı* ~ *turpışa* şekilleri bu özelliği kanıtlarken Tat. *torba* biçimi bu sözün Rusça üzerinden bir geri alıntı olabileceğini düşündürmektedir. Bu kurala göre kelimenin Tatarcanın söz varlığında da **turba* ~ **durba* şekilleriyle bulunması gerekirdi.

Doerfer, kelimenin geçtiği Farsça kaynakların daha eski tarihli olduğu öne sürmüş ve metatezli Tü. *torba* biçiminin ikincil olduğunu belirterek kelime kökeninin Farsçada aranması gerektiğine işaret etmiştir (1965: 594). Räsänen, Trkm. *tōrba* ‘сума’ [torba, heybe] biçimini verdiği kelimenin Rusçaya *морба* olarak geçtiğini belirtmiştir (1969: 490). Eren,

tarihî Kıpçakçada görülen, Zajaczkowski'nin verdiği *toyra* biçiminin muhtemel bir yazım yanlışı olduğunu söylemiş ve < Far. *tōbra* 'a huntsman's bag; the nosebag of a horse' [avcı torbası; atın yem torbası]; < Hintçe *tōbra* 'bag' [torba, çuval; çanta] şekillerini vererek kelimenin Türkçeye bu dillerden alıntılandığını dile getirmiştir (1999: 414). Gülensoy, kelimenin etimolojisini < **tor* 'ağ' + *ba(g)* 'bağ, düğüm' yapısıyla vermiş ve kökeninin Türkçe olduğunu ileri sürmüştür (2007: 918). Sertkaya, "Torba Kelimesi Kökeni Üzerine Görüşler" başlıklı makalesinde Gülensoy'un etimolojisine karşı çıkmış ve kelimenin Farsçadan Türkçeye geçerek XIV-XV. yüzyıllarda Farsçadaki biçimiyle *tobra* şeklinde kullanıldığını, XV. yüzyıldan itibaren iki ses olayı birden geçirerek *torva* şeklinde Türkçeleştiğini belirtmiştir. Sertkaya'ya göre kelimedeki metatezin sebebi, Türkçede *r* sesiyle kelime başlatmama kuralının kelime içinde de *r* sesiyle hece başlatmama şeklinde gerçekleşmesidir. Bu yüzden ikinci hece başındaki *r* sesi, ilk hecenin sonuna çekilmiş ve kelime *torba* biçimini almıştır (2011: 496). Bunun üzerine Gülensoy, "Torba Kelimesi ve Torbalamak Fiili Üzerine" başlıklı makalesiyle Sertkaya'ya cevap vermiş, etimoloji sözlüğündeki görüşlerini Anadolu ağızları ve Sibir grubu Türk lehçelerinden kanıtlarla desteklemeye çalışmıştır (2012: 369). Tietze de kelime kökeninin < Far. *tōbra* olduğunu söylemiştir (2019a: 249).

Resim 3.4. At dorba ~ jemdorba (Кайратұлы 2019: 281)

3.1.2.3. Nal

3.1.2.3.1. bügeşek /бүгешек

[< Tü. *bük-* + (-ecek)]

“Atın ayağına nal çakılırken bacağının bükülüp bağlandığı ağaç” (QETS 4, 26; QS, 281; QTAS, 162).

QTAS’de bu sözün Kazakistan’ın Kökşetaw eyaletinin Qızıltuw ilçesinden derlendiği bilgisine yer verilmiştir (s. 162).

Tarama yapılan lehçe kaynaklarında bu söz tanımlanmamıştır; ancak kelime kökünün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *bük-* “bükmek” (EUTS, 56), **Harezmi** *bük-* “bükmek, dürmek” (HATS, 115), **Kıpçak** *bük-* “bükmek, eğmek” (KTS, 39), **Çağ.** *bük-* “bükmek, eğmek” (ÇTS, 179).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *bük-* “bükmek” (Yudahin 1985/1998: 153), **KTat.** *bük-* “сгибать” [bükmek] (Усеинов 2007: 354), **Kkalp.** *bük-* “сгибать” [bükmek] (Баскаков 1958: 126), **Başk.** *bög-* “bükmek, eğmek” (Özşahin 2011: 1029), **Tat.** *bök-* “bükmek, eğmek” (Öner 2009: 46), **KMalk.** *bük-* “eğmek, bükmek, döndürmek” (Tavkul 2000: 132), **Kum.** *bük-* “гнуть, сгибать” [eğmek, bükmek] (Бамматов 1969: 88), **Nog.** *bük-* “гнуть, сгибать” [eğmek, bükmek] (Баскаков 1963: 91), **Kar.** *bik-* “гнуть, сгибать” [eğmek, bükmek] (Баскаков 1974: 117).

Bu sözlükbirim, çağdaş Kıpçak lehçeleri arasında yalnızca Kazakçanın söz varlığında yer almaktadır.

3.1.2.3.2. şegelik ~ şegeköz /шегелік ~ шегекөз

[< Tü. *çeke* + (+lik)]

“Nalın üzerindeki çivi çakılan delikler” (QS, 1401).

Buna *batqı* da denilmektedir (QS, 205; QEKUADJ 5, 316). Eyerin kaşlarını kaltağa sağlamlaştırmak için çivi çakılan deliklere de *şegelik* adı verilmektedir (Қайратұлы 2019: 265). Kaz. *şege*, “çivi” anlamındadır (KTTTS, 635).

Kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Harezmi *çeke* “çivi, mih” (HATS, 133), **Çağ.** *çeke* “pek küçük bir şey” (ÇTS, 235).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *çege* “çivi” (Yudahin 1985/1998: 258), **Kkalp.** *şege* “ГВОЗДЬ” [çivi] (Баскаков 1958: 732), **Başk.** *sige* “kama, dingil çivisi” (Özşahin 2011: 396), **Tat.** *çige* “kama, dingil çivisi” (Öner 2009: 66), **KMalk.** *çüy* “çivi” (Tavkul 2000: 180), **Kum.** *çüy* “ГВОЗДЬ” [çivi] (Бамматов 1969: 365), **Nog.** *şüy* “ГВОЗДЬ” [çivi] (Баскаков 1963: 418).

Başkurtça, Hakasça ve Yakutça gibi Türk lehçelerinde ön ses durumundaki tonsuz diş-damak ünsüzü /ç/ sesi, tonsuz diş sızıcısı /s/’ye dönüşmektedir (Karaağaç 2015: 160). Bu nedenle ilk olarak Harezmi Türkçesi döneminde *çeke* biçiminde tanıklanan söz, Başk. *sige* biçimini almıştır. Kazakçada ise *ç* > *ş* ses değişimi neticesinde *şege* biçiminde görülmektedir.

Eren; Kırg. *çege*, Kaz. ve Kkalp. *şege* biçimleriyle TT *çivi* arasındaki yakınlığın düşündürü olduğunu söylemiştir (1999: 95). Gülensoy; Kırg. *çege*, Kaz. ve Kkalp. *şege*, Nog. *şüy*, Az. *çiv*, Trkm. *çüy* sözleriyle TT *çivi* (*çıbık* > *çıbtı* > *çıwtı* > *çıvtı* > *çivi*) sözünü birleştirmiştir (2007: 245). Kaz. *şegelik* sözü, *şege* ‘çivi’ ismine +*lik* isimden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Kaz. *şegeköz* ise *şege* ‘çivi’ ve *köz* ‘göz’ sözlerinin birleşimiyle oluşturulmuştur.

3.1.2.3.3. tağa /tağa

[< Moğ. *taxa*]

“Atın toynağına çakılan, şekli *doğa*’ya benzer demirden elde edilen parça; nal” (QETS 13, 600; QTS, 771; QS, 1204).

Nal, kullanıldığı mevsime göre *qıstıq tağa* (kışlık nal) ve *jazdıq tağa* (yazlık nal) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kışlık nalın kar ve buzda kaymaması için altında tanecikli pürüzleri bulunmaktadır. Nalın bu pürüzlerine *emşek* adı verilmektedir. Buna bağlı olarak bu tür kışlık nala *bürşik tağa*, *emşek tağa* da denilmektedir. Nalın çivi çakılan deliğine ise *şegeköz*, *şegelik* veya *batqı* adı verilmektedir (Нұрғалиев 1990: 34).

Yerde kar, buz olmadığı zamanlarda atın tırnağına taş batmaması için *jaydaq* (*jaypaq*) *tağa* adı verilen nal türünden faydalanılmaktadır. Bu nal türü, *emşek tağa* adı verilen türden daha basittir ve kenarlarında yalnızca dört adet çivi deliği bulunmaktadır. *Jaypak tağa* adı verilen nal, taşlı bölgelerde atın tırnağını korumaktadır; ancak dağlık arazi için elverişsizdir. Çünkü bu nal türünde *emşek* adı verilen pürüzler bulunmadığından dağ yamacında yetişen otlar atın ayağının kaymasına sebep olabilmektedir. Atın ayağına çakılıp sonra çıkarılan nal, aşınmamış ve eskimemişse tekrar kullanılmaya imkân vermektedir. Bu nal türüne de *qasañ tağa* adı verilmektedir (QEKUADJ 5, 316). Kazakçanın söz varlığında bulunan *asıl temir atqa tağa bolmas* (kaliteli demir ata nal olmaz) atasözünde kıymetli bir nesnenin gelişigüzel heba edilmemesi gerektiği *tağa* “nal” sözü kullanılarak vurgulanmak istenmiştir (Gürsu 2009: 1123).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *tağa* “nal” (KTS, 18), **Çağ.** *tağa* ~ *tāqā* “at nalı, nal” (ÇTS, 1066).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *taka* “nal” (Чокотегин 2014: 66), **Kkalp.** *tağa* “подкова” [nal] (Баскаков 1958: 609), **Başk.** *dağa* “nal, at nalı; ayakkabının ökçesi” (Özşahin 2011: 358), **Tat.** *dağa* “at nalı” (Öner 2009: 71), **Nog.** *taga* “подкова” [nal] (Баскаков 1963: 325).

Räsänen, kelimeyi Moğ. *taqa* ‘hufeisen’ [at nalı], Manç. *taḡan* sözleriyle birleştirmiştir (1969: 456). Lessing sözlüğünde kelimenin Moğolca şekli *taxa* ‘horseshoe’ [nal] biçimindedir (1960: 788). EDAL’da kelimenin farazi biçimi **t’ēk’o* ‘bottom, foundation’ [alt, temel] sözünden Tun. **texēn*, Moğ. **taka*, Tü. *tēk* olarak verilmiştir (2003: 1413). Nugteren de Proto-Moğolca için **taka* “horseshoe” [nal] biçimini tasarlamıştır (2011: 510). Kelimenin Kazakçaya Moğolcadan geçtiği anlaşılmaktadır.

Resim 3.5. Tağa (Kaynak: QEKUADJ 5, 316)

3.1.2.3.3.1. tağala- /тағала-

[< Moğ. *taxa* + (+la-)]

“Atın toynağına nal çakmak” (QTS, 771; QS, 1204).

Kazakçada bu fiil, *tağa qaq-* veya *tağa soq-* şeklinde de ifade edilmektedir.

Genellikle bu işlem dağlık ve taşlık bölgelerde atın ayağına bir şey batmaması için yapılmaktadır. Kışları uzun yola gidecek atın toynağına nal çakmaya özen gösterilmiştir. Kazak geleneklerinde nal çakmayla ilgili bir batıl inanış da bulunmaktadır: Salı günü uğursuz olarak nitelendirilmiş; pazartesi, çarşamba ve cumartesi günleri atın ayağına nal çakmak uğur sayılmıştır. Şayet nal çakma işlemi salı günü yapılırsa çivinin atın toynağını

yaralayacağına inanılmaktadır. Nal çakma işlemi, nal çakılacak ayağa bir ip bağlanılarak gerçekleştirilmektedir (QEKUADJ 1, 248).

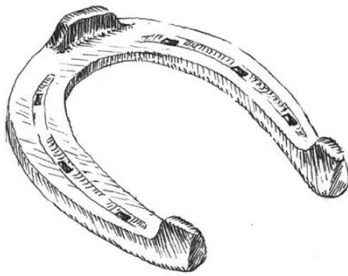
3.1.2.3.2. emşek tağa /емшек таға

[< Tü. *em-* + (-ecek), < Moğ. *taxa*]

“Atın ayağının kaymaması için özel olarak üretilen ve sivri pürüzleri bulunan nal” (QTTS, 172).

Bu sözlükbirim, tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTTS’de madde başında yer almaktadır. Bu nal türüne *bürşik tağa* da denilmektedir (QEKUADJ 5, 316). *Emşek tağa*’nın yapımında nalın önündeki iki uca ve arkasındaki topuğa çıkıntılar eklenmektedir. Bu nal türü, uzun yol giden atlarla kışın binilen atlarda kullanılmaktadır (QEKUADJ 2, 49).

Kazakçada *emşek*, “göğüs, meme” anlamındadır (KTTTS, 139). Göğüsün vücuttaki çıkıntı olması gibi nalın üzerindeki çıkıntılar da bu yönüyle göğse benzetilmiş ve *emşek tağa* adlandırması yapılmış olmalıdır. Gülensoy, *emçek* sözünün etimolojisini < *em-cek* biçiminde vermiştir (2007: 330).

Resim 3.6. Emşek tağa (Kaynak: QEKUADJ 2, 49)

3.1.3. At Örtüsü

3.1.3.1. at jabuw /ат жабы

[< Tü. *at*, < Tü. *yap-* + (-{ı}ğ)]

“Ata örtülen örtü” (QETS 2, 70; QTS, 64; QDMES, 223; QS, 116).

Ayrıca ata örtülen işlemeli örtüye *jamşı*, soğuktan korumak amacıyla at arabasının üstüne örtülen örtüye de *jabuw* denmektedir (QDMES, 226). QEKUADJ-2’de *jabuwdıq* sözü *at jabuw* sözünün eş anlamlısı olarak gösterilmiştir (s. 134). QTS’de *at jabuw* karşılığı olarak verilen *öpşin* sözünün arkaik olduğu kaydedilmiştir (s. 657). QS’de “at örtüsü” anlamına gelen *ürtik* sözünün yerel bir kullanım olduğu belirtilmiştir (s. 1352).

Ata örtülen örtü, Kazakistan’ın Jambıl eyaletinin Şuw ilçesinde *jalpoş*, Qızılorda’nın Aral bölgesinde *jalpoz*, daha küçük örtü *jeldikşe*, Qostanay eyaletinde *jalpuwış* (QTAS, 230; 256), Kazakistan’ın doğu bölgelerinde ise *jawıq* olarak adlandırılırken Karakalpakistan’da yaşayan Kazaklar tarafından *jalpınşaq* şeklinde adlandırılmaktadır (QTAS, 231; 248).

Eski zamanlarda atın bu örtüsü bir zenginlik ve refah göstergesi olmuştur. *At jabuw*’un diğer binit ve koşum takımlarından farkı, ona farklı hayvanların veya başka bir atın kuyruğunun da takılabilir olmasıdır. Savaş zamanlarında yenilen taraf için *bayrağıñdı jabuw ettim; tuwıñdı jabuw ettim* şeklindeki mecazlı kullanım bununla ilgilidir. Yani düşman bayrağının atın örtüsü olarak kullanılması söz konusudur. Kazaklarda özellikle yarışa katılan atları nazardan korumak için atın boynundan kuyruğuna kadar *kejim* adı verilen geniş bir örtü ile giydirme geleneği vardır. Üzeri işlemeli ve desenli bir örtü olan *kejim* aynı zamanda atları soğuktan da korumaktadır. Bu örtünün keçeden elde edilen ve *sawırşa* adı verilen bir türü de bulunmaktadır (QEKUADJ 1, 261).

Kaz. *jabuw* kelimesinin tarihî ve modern lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yapıg* ~ *yapuk* ‘with a wide range of meanings; Trkm. covered’ [geniş bir anlam yelpazesi bulunmaktadır; Trkm. örtülü] (ED, 873), **Harezmi** *yapuğ* “örtü, çeki” ~ *yapuk* “kapalı, kapanmış” ~ *yapun-* “örtünmek” (HATS, 661), **Kıpçak** *yap-* ~ *yab-* “örtmek, kapamak” ~ *yabuk* ~ *yabov* “örtü, baş örtüsü” (KTS, 305; Grønbech 1942: 109), **Çağ.** *yapuğ* ~ *yapuk* “gelinlerin yüzlerine yapıştırdıkları süs, yağmurluk, aba, çul” (ÇTS, 1230).

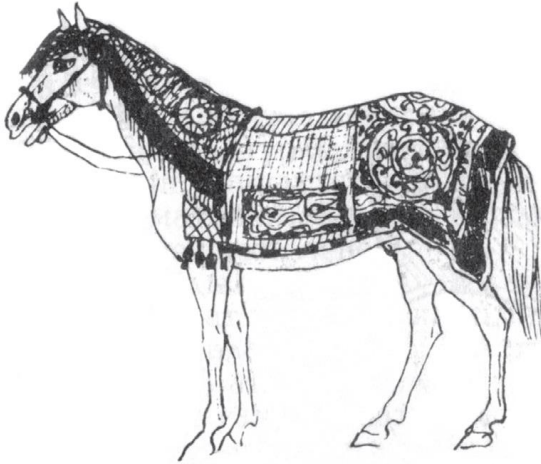
Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *at cabuu* “at örtüsü” (Айтматов т.б. 2014: 444), **Kkalp.** *cabuv* “попона” [örtü] ~ *at cabuv* “попона для лошади” [at için örtü] (Баскаков 1958: 205), **Başk.** *at yabıvı*

“попона” [at örtüsü] (Ахмеров [и другие] 1958: 713), **Tat.** *yabık* “kapalı, örtülü” (Öner 2009: 323), **KMalk.** *cabuv* “örtü” (Tavkul 2000: 134).

ET *yapıg* > Kaz. *jabuw* biçiminde son ses durumundaki tonlu arka damak patlayıcısı, dudak yarı ünlüsüne dönüşmüştür ve bu, Kıpçak lehçeleri için düzenli bir ses değişikliğidir. Kelime başındaki *y* > *j* değişimi ise Kazakça için karakteristiktir. Tarihî Kıpçakçadaki *yabov* ‘decke, hülle’ varyantı *Codex Cumanicus*’ta tanıklanmıştır (Grønbech 1942: 109).

Clauson çeşitli anlamları bulunan bu kelimenin *yap-* fiilinden geldiğini, Eski Uygurcanın Budizm terminolojisinde ‘attachment’ [bağlılık] anlamında olduğunu, kelimenin çağdaş Türkmencede *yapık* ‘covered’ [örtülü] biçimiyle yaşadığını belirtmiştir (ED, 873). Eren de *yapık* sözünün Tü. *yap-* ‘örtmek’ kökünden geldiğini, kelimenin Orta Türkçede *yabı* biçiminde ‘eyerin üstüne ve altına konan keçe, eyer örtüsü’ anlamıyla geçtiğini ve Kaşgârlı Mahmut’a göre bu verinin Çiğilce olduğunu söylemiştir (1999: 442). Gülensoy kelimenin etimolojisini $y(>c, \text{ç}, j)a(>o)p-ı(i/u/ü)+k$ şeklinde vermiştir (2007: 1063).

Resim 3.7. Jalpoş’lu at (Kaynak: QEKUADJ 2, 200)

3.1.3.2. dedege /дедеге

[< Moğ. *daghagan* ?]

“Hızlı koşan yarış atına yaz mevsimlerinde örtülen örtü” (QTTS, 156).

Kelime, tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTTS’de yer almaktadır.

Eren, *yapağı* ‘ilkbaharda kırılan koyun tüyü’ kelimesinin etimolojisinde bu sözü **yapa-* ‘örtmek’ + *-gu* ekiyle açıklamakta ve diyalektlerde at yavsurunun da *yabağı* ~ *yabağa* (> *jabağı*, *jabağa*, *çabağa*) gibi isimlerle adlandırıldığını, diyalektlerde taya verilen bu adların Moğolcada *dağagan* olarak geçtiğini ifade etmektedir (1999: 441).

Fonetik olarak izah edilmese de Kaz. *dedege* sözünün Moğ. *daaga* ~ *daghagan* ile anlamsal ilişki bakımından yakınlık göstermesi, bu sözün kökeninin Moğolcada aranması gerektiğini düşündürmektedir. *Moğolcanın Etimoloji Sözlüğü*’nde kelime şu şekilde açıklanmıştır: Moğ. *daaga* ‘foal’ [tay] ~ Eski Moğ. *daghagan* ~ ET **yapak* (Rajki 2006: 16).

Kelime, taranan tarihî ve çağdaş Kıpçak lehçeleri sözlüklerinde tanıklanmamıştır.

3.1.3.3. *kejim* /кежим

[< Tü. *kādim* ‘giyim, kuşam; elbise’ (→ Moğ. *kecim* ~ *hecim*)]

“Nakışla işlenen, üstünde desenleri bulunan süslü ve gösterişli, ata örtülen örtü; *at jabuw*” (QETS 7, 523; QTS, 374; QS, 616; QTAS, 309).

Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi ile *Qazaq Sözdigi*’nde bu sözün arkaik olduğu belirtilmiştir (QETS 7, 523; QS, 616). Eski zamanlarda özellikle savaşlarda *kejim*, at zırhı olarak da kullanılmıştır (QEKUADJ 3, 36). Seyisler genellikle atı diğer bakıcılardan gizlemek ya da nazardan korumak amacıyla bu örtüyü kullanmışlardır. Eyerin arka kaltağından başlayıp kuskun kayışına kadar olan daha küçük *kejim* türleri de mevcuttur (Қайратұлы 2019: 280).

Kaz. *kejim* sözü Moğ. *kecim*’den bir alıntıdır. Bu alıntının da kaynağı ET *kedim* ‘giyim’ sözüdür. Tarama yapılan lehçe kaynaklarında bu söz şöyle tanıklanmıştır:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kedim* “giyim, kuşam” (Şirin User 2009: 526), **Harezmi** *keçim* “giyim, giyecek” (HATS, 304), **Kıpçak CC** *keyit* “kleider, kleidung” [elbise, giysi] (Grønbech 1942: 136), **Çağ.** *keygü* ~ *kiyik* ~ *kiysi* “giyecek, elbise” (ÇTS, 617-641-642) ~ *kiçimlik at* (Ölmez 2008: 337).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *keeçim* “1. Oyanın bir parçasını teşkil eden şerittir ki atın boynuna geçirilir, 2. Örtü, çul” (Yudahin 1985/1998: 430).

Kazakça ve Kırgızca dışındaki çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında ‘at örtüsü’ anlamındaki bu söz tespit edilememiştir. Kelimenin Будаговъ sözlüğünün ikinci cildinde *kecim ~ kecin ~ keçim*⁷ biçimlerinde Farsça ve Türkçe kaydıyla yer alması dikkat çekicidir (1871: 117). Radloff sözlüğünde ise bu söz Kazakça kaydıyla *kejim ~ kezim* “die Pferdedecke” [at battaniyesi] şeklinde yer almaktadır (1899: 1184).

Сартқожаұлы, *Orhon Yazıtları*’nda geçen *kedimlig torug at*⁸ ifadesindeki *kedim* sözünün ET *ḡ* > Kaz. *j* değişimine bağlı olarak Kazakçada *kejim* olması gerektiğini, bu kelimeyi Малов ile Clauson’un *одежда* [giyim, giysi] şeklinde anlamlandırmalarının yanlış olduğunu söylemiştir (2012: 138). Birçok araştırmacı tarafından ‘giyimli’, Berta tarafından ‘zırhlı’ olarak anlamlandırılan ET *kedimlig* sözünün Şirin User tarafından ‘teçhizatlı, donanımlı’ olarak anlamlandırılması gerektiği teklif edilmiştir (2009: 58). Şirin User’e göre Köl Tigin’in bindiği *kedimlig torug at* zırhlı olsaydı, bu ata ok isabet etmez ve at orada ölmezdi. Erdal da *Şine Usu* yazıtında tekrar görülen *beş yüz kädimlig yadag* cümlesindeki askerî bağlamdan hareketle kelimenin anlamını ‘zırh’ olarak yorumlamıştır (1991: 153).

Söz başında ET *ḡ* > Kaz. *j* değişimi Kazakça için kurallı bir ses değişimdir. Oysa Kazakçada söz içinde veya sonunda görülen /j/ sesi o kelimenin alıntı olduğunu göstermektedir (Biray vd. 2015: 39). Bu kurala göre Сартқожаұлы’nın iddia ettiği ET *kedim* > Kaz. *kejim* denkliği doğru olamaz. Çünkü bu denklik söz başında geçerlidir. O hâlde Kaz. *kejim*, alıntı bir söz olmalıdır. *Moğolca - Kazakça Sözlük*’te arkaik kaydıyla verilen *hecim* sözü ‘kejim, toqım’ [at örtüsü, teğelti] şeklinde açıklanmıştır (Базылхан 1984: 652). Doerfer, Moğ. *kecim* ‘Satteldecke’ [eyer örtüsü] sözünün ET *kedim* (von *ked-* ‘bekleiden’) kelimesinden alıntı olduğunu belirtmiştir (1963: 104). Räsänen de *käcim* ‘Kriegskleidung, Panzer’ [savaş kıyafeti, zırh] sözünü Moğ. *kecim* ‘Schabracke, Pferdedecke’ [eyer örtüsü, at örtüsü] sözüyle ilişkilendirmiştir (1969: 246). ESTY’de Eski Türkçe kökenli bu kelimenin

7 *n. туп. كچيم, كچين, كچيم, كچيم*

⁸ Köl Tigin Yazıtı, Doğu yüzü, 33. Satır.

Moğolcadan Farsçaya *kegim* olarak geçtiği, Sibir grubu Türk lehçeleri aracılığıyla da Rusçada *kiçim* biçiminde görüldüğü ifade edilmiştir (1997: 19). Тенишев, Moğolca kökenli olduğunu vurguladığı bu sözün Osmanlı yazı dilinde *geçim* ‘род военной одежды’ [bir tür askeri kıyafet] anlamıyla korunduğunu söylemiştir (2001: 546). Ünal da bu kelimenin Klasik Moğolcada *kecim* ‘eyer kumaşı, keçe, haşe’ biçiminde olduğunu ve Eski Türkçe *kādim* ‘giyim, kuşam; elbise’ sözünden alıntılandığını belirtmiştir (2016: 388). Ölmez, yazıtlardan sonra karşılaşılmayan ET *kādimlig* tabanının Moğolcaya geçen biçimi olan *kecim* ile Çağatayca dönemi eserlerinden *Mecâlisü’n-Nefâyis*’te *kiçimlik at* sözünde ortaya çıktığını belirtmiştir (2008: 337). Kazakçada özellikle alıntı kelimelerde gırtlak ünsüzü *h*, bazen *k*’ye dönüşebilmektedir. Burada sıralanan dilsel verilerden hareketle Kaz. *kejim*’in Moğolcadan alıntılanan *kecim* > *hecim* sözü olduğu söylenebilir. Moğ. *kecim* sözünün kaynağı da ET *kādim*’dir. *Bāburnāme*’de *keyim kecim* “saddle cloth, horse armor” [eyer örtüsü, at zırhı] (Kincses-Nagy 2018: 130) biçiminde tanıklanan Türkçe ve Moğolca sözler, Türkmencede *geyim gecim* ‘üst baş, giyim, giysi, elbise’ ikilemesinde kalıplaşmıştır (Tekin vd. 1995: 255).

Buna ek olarak Köktürkçe *kedimlig torug at* ifadesindeki *kedim* sözünün anlamı ‘zırh’ değil de ‘at örtüsü’ olarak yorumlanabilir. Atın Köl Tigin’e ait olduğu düşünüldüğünde bu atın örtüsünün işlemeli, desenli ve gösterişli bir görüntüye sahip olması gerekir.

Resim 3.8. Kejim (Kaynak: QEKUADJ 3, 36)

3.1.3.4. qarınsa /қарынса

[< Tü. *qarın* + (+sa)]

“At sineklerinin atları ısırması için atın gövdesine geçirilen örtü” (QETS 9, 408; QS, 771; KTTTS, 297).

QETS ile QS’de bu sözün yerel bir kullanım olduğu belirtilmiştir. QTAS’de bu sözün Qızılorda eyaletinin Aral, Qarmaqşı, Sırdariya ve Şiyeli bölgelerinde kullanıldığı kayıtlıdır (s. 398). Daha çok yazları sıcak geçen bölgelerde kullanılmaktadır (QEKUADJ 3, 499). Bu örtünün öncelikli olarak atın karın bölgesini koruma amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *karın* “karın” (EUTS, 168), **Harezmi** *karın* “karın, mide, göbek, kuşak” (HATS, 291), **Kıpçak** *karın* “karın” (KTS, 128), **Çağ.** *karın* “karın, göbek” (ÇTS, 586).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *karın* “1. Karın, mide, kursak, 2. Tulum” (Yudahin 1985/1998: 409), **KTat.** *karın* “живот” [karın] (Усеинов 2007: 419), **Kkalp.** *qarinsa* “набрюшник (привязываемый к животу лошади для охраны от насекомых)” [(haşerelerden korunması için atın karnından bağlanan) karınlık] (Баскаков 1958: 382), **Başk.** *karın* “karın” (Özşahin 2011: 206), **Tat.** *karın* “karın; mide” (Öner 2009: 159), **KMalk.** *karın* “karın” (Tavkul 2000: 245), **Kum.** *karın* “утроба” [karın] (Бамматов 1969: 194), **Nog.** *karinsa* “набрюшник (привязывается к животу лошади для защиты от насекомых)” [karınlık (haşerelerden korunması için atın karnına bağlanır)] (Баскаков 1963: 152), **Kar.** *karın* “живот, утроба” [karın] (Баскаков 1974: 295).

Tarihî Türk lehçelerinde kelimenin at koşum takımlarıyla ilgili ‘at örtüsü’ anlamı tespit edilememiştir. Sözcüğün Kazakçadaki anlamının çağdaş Kıpçak lehçelerinden Karakalpakça ile Nogaycada da bulunduğu görülmektedir.

Doerfer, *karın* sözünün *burun*, *taban*, *erin*, *alın*, *boyun* örneklerinde olduğu gibi organ adları yapan -n ekiyle türetildiği görüşünü öne sürmüştür (1965: 194). Räsänen, *karın* kelimesinin lehçelerdeki biçimlerini sıralamıştır (1969: 238). Clauson, “belly, abdomen” [göbek, karın] olarak anlamını verdiği kelimenin kökeni hakkında bir fikir belirtmemiştir (ED, 661). Eren, *karın* sözünün kökünün bilinmediğini söylemiş, Şçerbak’ın kelimeyi *karı*-fiil köküyle ilişkilendirdiğini aktarmıştır (1999: 214). ESTY’de Altayistlerin Tü. *karın* sözüyle Моғ. *qarbin* biçimini karşılaştırdıkları ifade edilmiş, ayrıca *karın* sözüyle *kazı* ‘atın

karın bölgesindeki yağ' sözü arasında genetik bir bağ olup olamayacağı hususu da tartışılmıştır (1997: 321). EDAL'da Tü. *karın* sözü Moğ. *qarbin*, Tun. **kerimuk*, Jap. **kara(n)ta*, Kor. **kari* sözleriyle birleştirilmiştir (2003: 669). Gülensoy'a göre kelimenin etimolojisi < *kar* 'omuz, kolun üst kısmı' + {*i*}*n* biçimindedir (2007: 469). Stachowski, *karın* ile ilgili yapılan etimolojileri tartışılır bulmuştur (2019: 205).

Tü. *karın* sözünün etimolojisiyle ilgili araştırmacılar arasında bir görüş birliğinin sağlanmadığı görülmektedir. Kaz. *qarınsa* sözünün sonundaki +*sa* eki ise ilgi çekicidir. “Çok binme neticesinde sırtında yara oluşan atın başını arkaya doğru bükmemesi için boynuna bağlanan tahta parça” (QETS 11, 264) anlamındaki Kaz. *moyınsa* sözü de organ adına eklenen +*sa* ekiyle türetilmiştir. Anadolu ağızlarında *boyunsalık* (DS II, 748) biçiminde karşılaşılan bu söz, Türkmencenin ağızlarında ise anlam değişikliğiyle *boyunsa* “попона” [at örtüsü] (Тенишев 2001: 547) şeklinde görülmektedir. Semantik ve morfolojik açıdan organ adlarıyla oluşturulan Kaz. *qarınsa* ~ Trkm. *boyunsa* paralelliği dikkat çekmektedir.

3.1.3.5. öpşin / өпшін

[< Moğ. *öbci(n)*]

“At üzerine örtülen bir örtü; *at jabuw*” (QTS, 657).

Kelime, tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTS'de madde başında yer almaktadır. Bu sözlükte kelimenin arkaik bir söz olduğu da vurgulanmıştır.

Bu sözlükbirim, Anadolu ağızlarının söz varlığında *öpçin* biçimiyle “siper, zırh” anlamlarında yer almaktadır (DS IX, 3343).

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. *öbçin* ~ *öpçin* “cebe, zırh” (ÇTS, 871-876).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *üpcün* “1. Karakuşun ayaklarına giydirilen kılıf, 2. (Destanlarda) Savaş giyimlerinden birinin adı” (Yudahin 1985/1998: 796), **Başk.** *öpsön* “süslenip bezenerek yapılan eyer örtüsü” (Özşahin 2011: 734).

Räsänen, kelimenin ‘panzer’ [zırh] anlamını vermiş ve kökeninin Moğolca olduğunu söylemiştir (1969: 363). Lessing, Moğ. *öbci* sözünün “completely covered by armor” [tamamen zırhla kaplı] anlamını vermiştir (1960: 627). Тенишев de kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu belirtmiştir (2001: 545). Kincses-Nagy ise kelimenin Türkçeye Moğol fütuhatından sonra geçtiğini kaydetmiştir (2018: 159).

3.1.4. Bağlar

3.1.4.1. Yular

3.1.4.1.1. noqta /ноқта

[< Moğ. *noqtu*]

“Gemi (Kaz. *awızdıq*) bulunmayan, *jügen*’e benzer, atın başına takılan koşum takımı; yular” (QETS 11, 564; QS, 979; QTS, 618).

Kazakistan’ın batı bölgesindeki Aqtöbe, Atırav (eski adı Gur’ev) eyaletleri ile Mañğıstaw gibi yerleşim yerlerinde atın boyun, boğaz kısmı anlamındaki *sağaq* sözü *noqta* yerine kullanılmaktadır (QTAS, 570).

Noqta, tek kat veya çift kat kayıştan, deriden veya yün ipten elde edilebilmektedir. Yöntemine göre dikilerek elde edilen iple yapılabildiği *ızba noqta*, örülerek yapılabildiği *örme noqta*, bağlanılarak yapılabildiği *tüyme noqta* adı verilmektedir. *Noqta* adı verilen yularda tıpkı *jügen* kayışındaki gibi iki *jaqtaw*, *keñsirik* (*murındıq*), *sağaldırıq*, *töbeldirik* (*şekelik*) bulunmaktadır. Sadece *suwlıq*, *awızdıq* ve *tizgin* bulunmamaktadır. *Noqta* kayışının atın kamçı vurulan bölümünden başlayıp ensesine doğru uzanan uzun bölümüne *jelkelik* adı verilmektedir. *Noqta*, *jügen*’den çok önceleri kullanılmıştır. Eski dönemlerde Kazaklar arasında at satıldığında *noqta* veya *jügen*, atı satın alan kişiye verilmeyip saklanmıştır.

Bununla birlikte Kazak geleneklerinde bir cenaze yemeğinde kesilip ikram edilen atın *noqta*'sı atın kanının akıtıldığı çukura gömülmekte veya yakılmaktadır (QEKUADJ 4, 525). Genellikle uzun yol giden atı dinlendirirken veya otlatırken de *noqta* kullanılmaktadır (Қайратұлы 2019: 276).

Kelimenin tarama yapılan lehçe kaynaklarındaki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak CC *noqta* “Halfter” [yular] (Grønbech 1942: 172).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *nokto* “yular” (Айтматов т.б. 2014: 445), **Kkalp.** *noqta* “недоуздок” [yular] (Баскаков 1958: 483), **Başk.** *nuқта* “ağızlıksız yular” (Özşahin 2011: 389), **Tat.** *nuқта* “at gibi binek hayvanlara gemsiz bağlanan yular” (Öner 2009: 204), **KMalk.** *nohta* “yular” (Tavkul 2000: 306), **Kum.** *nokta* “недоуздок” [yular] (Бамматов 1969: 239), **Nog.** *nokta* “недоуздок” [yular] (Баскаков 1963: 237).

Räsänen, bu kelimenin Moğ. *nogta* ‘halfter’ [yular] sözünden alıntılandığını dile getirmiştir (1969: 354). Ramstedt ise Moğ. *nogta* ~ *nogtu* sözünün Çince'den (< *luñtū*) geldiğini ifade etmiştir. Ramstedt'in görüşünü aktaran Eren de bu kanıdadır (Eren 1999: 458). Doerfer, Moğ. *nogta* sözünün fonetik nedenlerden dolayı Çin. *luñtū* sözüyle ilişkilendirilemeyeceğini ifade etmiştir (1963: 518). ESTY'de de kelimenin Moğolca bir alıntı olduğu bilgisi yinelenmiştir (2003: 106). Kelime, Lessing'in Moğolca sözlüğünde *nogtu* ‘halter’ [yular] biçimiyle yer almaktadır (1960: 588).

Oğuzca merkezli Türk lehçelerinde bu kavram *yular* şeklinde adlandırılmaktayken çağdaş Kıpçak lehçelerinde Moğolca kökenli *nokta* şeklinin kullanıldığı görülmektedir.

Resim 3.9. Noqta (Kaynak: QEKUADJ 4, 525)

3.1.4.1.1.1. noqtala- /ноқтала-

[< Moğ. *noqtu* + (+la-)]

“Atın başına *noqta* kayışı takmak; yular takmak” (QETS 11, 566; QS, 980; KTTTS, 402).

Sözlüklerde bu fiilden dönüşlülük ekiyle genişletilen *noqtalan-* fiiline de madde başı olarak yer verildiği görülmektedir.

Csáki, *noqtala-* fiilinin *noqta* sözüyle aynı anda ödünç alınıp alınmadığına ya da Moğolca ile çağdaş Kıpçak lehçelerinde bu fiilin birbirinden bağımsız gelişip gelişmediğine dair karar verilebilecek bir ölçütün bulunmadığını belirtmiştir (2006: 164).

3.1.4.1.1.2. noqta baw /ноқта бай

[< Moğ. *noqtu*, < Tü. *ba-* + (-ğ)]

“*Noqta* adı verilen yuların bağı” (QTTS, 446).

Tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTTS’de bu söz madde başında yer almaktadır.

3.1.4.1.1.3. *noqta-jip* /ноқта-жіп

[< Moğ. *nogtu*, < Tü. *yip*]

“*Noqta, arqan* (urgan) gibi binit takımı” (QETS 11, 566; QS, 980). QTTS’de ise “*noqta*’ya takılan ip” şeklinde tanımlanmıştır (s. 446).

Tarama yapılan sözlüklerden QTTS, QETS ile QS’de bu ifade madde başında yer almaktadır.

3.1.4.1.1.4. *noqta-jügen* /ноқта-жүген

[< Moğ. *nogtu*, < Tü. *yügin*]

“*Noqta* ve *jügen* gibi gemsiz binit takımı” (QETS 11, 565; QS, 980).

Bu sözlükbirim tarama yapılan diğer sözlüklerde madde başında yer almamaktadır. Sadece QETS ile QS’de bu söze madde başı olarak yer verilmiştir.

3.1.4.1.1.5. *qur noqta* /құр ноқта

[< Tü. *qur*, < Moğ. *nogtu*]

“Kaz. *qulın* (TT *kulun*) olarak adlandırılan altı aylık at yavrusunun başına geçirilen ve yumuşak olması için de *qur* adı verilen ipten yapılan yular” (QS, 846; QDMES, 230).

DLT’de *qur* sözü “kuşak, kemer” anlamlarıyla tanıklanmaktadır (s. 379).

3.1.4.1.2. *şılav* /шылау

[< Moğ. *cılav*]

“Atın başındaki *jügen* kayışının yuları” (QTS, 932; QS, 1436).

QS’de bu sözün arkaik bir söz olduğu belirtilmiştir (s. 1436). KTTTS’de ise kelimenin anlamı “dizgin” olarak verilmiştir (s. 653).

Anadolu’da Iğdır, Kars yöresi ağızlarının söz varlığında *cılav* “at yuları” (DS III, 907) biçimi bulunan kelimenin tarama yapılan lehçe kaynaklarındaki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Harezmi *cılavda*- “gemlemek, gemini çekip hayvana yön vermek” (HATS, 136), **Çağ.** *cılav* “dizgin” (ÇTS, 245).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *cıloo* “yular, dizgin” (Yudahin 1985/1998: 210), **Kkalp.** *cılav* “повод” [dizgin] (Баскаков 1958: 274).

Tarihî Türk lehçelerinden Harezmi Türkçesinde bu tabandan türetilmiş *cılavda*- fiilinin bulunduğu görülmektedir.

Doerfer, bu kelimenin Moğolcadan Türkçeye ve Mançucaya geçtiğini söylemiştir (1963: 297). Eren, diyalektlerin bir bölümünde ‘dizgin’ anlamında Moğolca kökenli *cılav* sözünün kullanıldığını belirtmiştir (1999: 116). Tietze, *cılav* sözünün ‘at yuları, dizgin’ anlamını vermiş ve kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu ifade etmiştir (2002: 368). Kincses-Nagy, kelimenin 14. yüzyıldan önceki Türkçe tarihî kaynaklarda tanıklanmadığını dile getirmiş ancak Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinden *Muhabbet-nâme*’de geçen *cılavda*- “gemlemek, gemini çekip hayvana yön vermek” fiilini gözden kaçırmıştır (2018: 126).

3.1.4.1.3. *şılbir* /шылбыр

[< Moğ. *çilbugur*]

“Atı bir yere bağlamak için *noqta* veya *jügen*’in *suwlıq*’ına bağlanan ve kıldan yapılmış ince ip ya da düz kayış; yular” (QETS 15, 546; QS, 1436; QTS, 933).

Söz, Tawlı Qoşağaç bölgesinde *şılbir* biçimindedir (QTAS, 780). Kazakçada *şılbir* (*uşın*) *berdi* ifadesi “yardım etti” anlamında kullanılmaktadır (QTS, 933).

Bu yular, yaklaşık iki veya iki buçuk kulaç uzunluğundadır. *Şilbir*, genellikle koyun, keçi yününden ya da at kılından elde edilmektedir. Yapıldığı malzemeye bağlı olarak *qayıs şilbir*, *qıl şilbir*, *jip şilbir* gibi isimler alabilmektedir. *Şilbir*, *jügen* kayışının *suwlıq*'ına bağlanmaktadır (QEKUADJ 5, 737). Kullanımda her ne kadar *qıl şilbir* yaygınlık kazanmışsa da bazı durumlarda deriden elde edilen *qayıs şilbir* da kullanılmaktadır. Sağlam bir *qayıs şilbir*, geyik ya da ceylanın boyun derisinden yapılmaktadır. Bu malzemelerden elde edilen bir yuları at koparamamaktadır. *Şilbir*, atı elle yürütmek veya bir yere bağlamak amacıyla kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra atı kamçılama da *şilbir*'dan faydalanılmaktadır (Бабалықұлы 1987: 271).

Anadolu ağızlarında *çilbir* ~ *cılbir* ~ *cilbir* “hayvanların yular başlığının çene altındaki halkasına bağlanan ip veya takılan zincir” (DS III, 1171) biçimlerinde görülen kelimenin lehçelerdeki görünümü ise şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Harezm *çibilger* “çilbir, yulara geçirilen ip” (HATS, 137), **Çağ.** *cibilger* “gem” ~ *çilbur* “yular, yular sapı” (ÇTS, 206-245).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *çilbir* “yular” (Айтматов т.б. 2014: 445; Чокотегин 2014: 87), **Kkalp.** *şilbir* “повод” [dizgin] (Баскаков 1958: 748), **Başk.** *sılbir* “zincir, köstek; kıldan örülen ince ip” (Özşahin 2011: 395), **Tat.** *çilbir* “zincir, pranga, bukağı” (Öner 2009: 66), **Nog.** *şilbir* “повод” [dizgin] (Баскаков 1963: 421).

Doerfer, kelimenin Moğ. *çilbugur* biçiminde olduğunu ve Türkçeye Moğolcadan geçtiğini belirtmiştir. Kelime, Türkçeden de Rusçaya *чембур* (çembur) biçimiyle geçmiştir (1963: 310). Räsänen de ‘Pferdeleine’ [at yuları] olarak anlamlandırdığı kelimenin Moğolca kökenli olduğunu vurgulamıştır (1969: 108). Нұрмағамбетов, eski dönemlerde yuların yün, kıl gibi gereçlerden yapıldığına dikkat çekerek *şilbir* sözünün etimolojisini ET *çübür* ~ Çağ. *çubur* “kıl, koyun ve keçi yünü” sözüyle ilişkilendirmiş ve bunun Kaz. *jün-jıbir* “kıl yün” ikilemesinde korunduğunu söylemiştir (1994: 298). Araştırmacının bu düşüncesi tartışmaya açıktır. Eren, *çilbir* sözünün Farsça ve Rusçaya Türkçe aracılığıyla geçtiğini dile getirmiştir

(1999: 89). Tietze, *çılбір* sözünü ‘yular’ olarak anlamlandırmıştır (2002: 440). Csáki ise modern Kıpçak lehçelerine ödünçlenmeden önce, kelimenin Orta Moğolca biçimindeki -*ugu*- hecesinin -*ū*- şeklinde geliştiğini ifade etmiştir (2006: 79). Kincses-Nagy de kelimenin Türkçeye Moğol fütuhatından sonra geçtiğini kaydetmiştir (2018: 82).

Resim 3.10. Şılбір (Kaynak: QEKUADJ 5, 737)

3.1.4.2. Kement

3.1.4.2.1. buğalıq /бұғалық

[< Tü. **buk*- + (-a-) + (-ğı) + (+lık)]

“Huysuz at veya deveyi yakalamak için kullanılan kement” (QETS 3, 624; QTS, 148; QS, 266; QTTS, 127).

Bu kementin yuvarlak kısmına *ilmek* adı verilmektedir (QDMES, 234). Kıl, kendir ya da urgandan yapılmaktadır ve uzunluğu 12-15 kulaç civarındadır (Сәнік-Зейноллақызы 2016: 240). Kement, uzun bir sırığa bağlanırsa *qurıq* elde edilmiş olur (Нұрғалиев 1990: 33).

Kelimenin tarihî lehçelerle çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *boğağ* ~ *buğağ* “bukağı, köstek, bağ” (DTS,112; EUTS, 46-52), **Harezmi** *buğağ* ~ *buğav* “bukağı, köstek, pranga, kelepçe” ~ *buğağluğ* “bukağılı, bağlı” (HATS,

111), **Kıpçak** *bukağı* ~ *buğav* ~ *buğavı* ~ *bukavuv* ~ *buvavı* “bukağı, zincir” (KTS, 37), **Çağ.** *bukağ* “halka, ayak bağı” ~ *bukağula-* “bukağılamak, bağlamak” (ÇTS, 171).

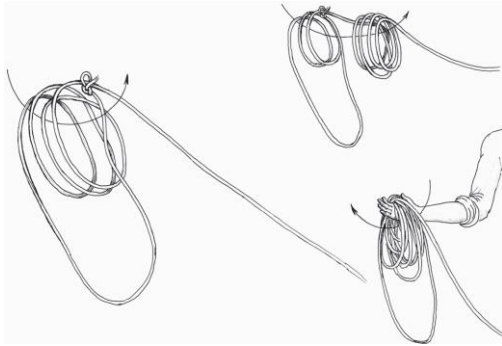
Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *bogoo* “bukağı, pranga” (Yudahin 1985/1998: 125), **Kkalp.** *buğav* “оковы, кандалы” [köstek, pranga] (Баскаков 1958: 119), **Başk.** *bığav* “tutsak veya suçlulara takılan kelepçe, pranga” (Özşahin 2011: 354), **Tat.** *boğav* “1. Bukağı, pranga, 2. Bağlı olma, esaret” (Öner 2009: 44), **KMalk.** *bugov* “kelepçe, boyun ya da ayağa takılan demir kelepçe” (Tavkul 2000: 129), **Kum.** *buğav* “кандалы, оковы, цепи” [pranga, köstek, zincir] (Бамматов 1969: 83), **Nog.** *buğav* “кандалы, оковы, цепи” [pranga, köstek, zincir] (Баскаков 1963: 88), **Kar.** *bugov* “1. Узда, уздечка [dizgin], 2. Цепь; кандалы [zincir, pranga]” (Баскаков 1974: 136).

ET *bukağı* biçiminin çağdaş Kıpçak lehçelerinde *bığav* ~ *boğav* ~ *buğav* ~ *bugov* gibi varyantları görülürken Kazakçada kelimenin *+lık* eki almış olması dikkat çekicidir. Kazakçada başka bir sözlükbirim olan *buğaw* kelimesi “kelepçe; esaret, tutsaklık” (KTTTS, 96) anlamlarında olduğu için *buğalıq* “kement” sözü türetilmiş olmalıdır.

Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya *buha*’u ‘schandkragen’ biçimiyle geçtiğini ifade etmiştir. Araştırmacıya göre Macarca ile bazı Balkan dillerinde ‘ketten, fessel’ [zincir, pranga] anlamındaki türevler de Tü. *bukağı* ile bağlantılıdır (1965: 278). Räsänen, bu kelimenin çağdaş lehçelerin çoğunda ‘fessel’ [pranga], Kazakçada ise “schlinge zum einfangen wilder tiere” [vahşi hayvanları yakalamak için kullanılan kement] anlamında olduğuna vurgu yapmıştır (1969: 87). Еропов, Çuv. *пăяв* (pwyav) [halat] sözünün etimolojisini açıklarken ET *bukağı* ile ilişki kurmuş ve modern lehçelerdeki ‘bağ’ ile ilgili türevleri *ba-* ‘bağlamak’ fiil köküyle birleştirmiştir (1964: 152). Севортян ise bu düşünceye karşı çıkarak Çuv. *пăяв* (pwyav) [halat] kelimesiyle bahsedilen türevler arasında bir ilişki kurulamayacağını söylemiş ve ET *bukağı* kelimesinin kökünün *boğ-* ‘связывать’ [bağlamak] olabileceğine işaret etmiştir. Севортян’a göre bu kelimenin yapısı **boğ-av* (< **boğ-ağ*) biçimindedir (1978: 249). Clauson kelime tabanını **buka-* olarak vermiş ve sözcüğün tarihî lehçelerdeki seyrine değinmiştir (ED, 314). Tietze, *bukağılık* sözünü “at ayağının dar olan alt tarafı (bukağının vurulduğu kısım)” biçiminde tanımlamış, kelimenin

etimolojisi hakkındaysa bir yorum yapmamıştır (2002: 321). Gülensoy, kelimenin yapısını **buk-* ‘bükme, kıvrıma’ + *(-a-)* + *(-gı)* olarak açıklamıştır (2007: 178).

Resim 3.11. Buğalıq (Kaynak: QEKUADJ 1, 546)

3.1.4.2.1.1. buğalıqta- /бұғалықта-

[< Tü. **buk-* + *(-a-)* + *(-gı)* + *(+lık)* + *(+ta-)*]

“Huysuz ata kement atmak” (QETS 3, 625; QTS, 148; QS, 266).

Resim 3.12. Buğalıqta- (Kaynak: QEKUADJ 1, 546)

3.1.4.2.1.2. buğalıqtı /бұғалықты

[< Tü. **buk-* + *(-a-)* + *(-gı)* + *(+lık)* + *(+tı)*]

“Kement atılmış, boynunda kement olan (at)” (QETS 3, 625; QTS, 148; QS, 266).

3.1.4.2.1.3. buğalıqşı /бұғалықшы

[< Tü. **buk-* + (-a-) + (-ğı) + (+lıq) + (+şı)]

“Huysuz ata kement atan kişi” (QTTS, 127).

Bu kelime tarama yapılan sözlüklerden sadece QTTS’de madde başında yer almaktadır.

3.1.4.2.2. qalbağay /қалбағай

[< Moğ. *halbagan*]

“Kement; *buğalıq*” (QETS 9, 130; QS, 741; QTS, 462).

Kelimenin Kazakçada gagası kaşığa benzer bir leylek türü olan “kaşıklı balıkçıl” (Lat. *platalea*) gibi başka bir anlamı daha bulunmaktadır. Ayrıca bu tabandan türeyen *qalbağayla-* “sevinçten ne yapacağını bilememek” fiili de Kazakçanın söz varlığında yer almaktadır (QETS 9, 130). Lessing de sözlüğünde Moğ. *halbagan* sözünü tanımlarken “spoon; spoonbill” [kaşık; kaşıklı balıkçıl] anlamına yer vermiştir (1960: 917). Moğolca bir alıntı olan bu söz, Kazakçadaki ‘kement’ anlamını kaşığa şekilce benzerliği dolayısıyla kazanmış olmalıdır.

Tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında bu söz tanıklanmamıştır.

3.1.4.2.3. qurıq /құрық

[< Tü. *uqruk*]

“Atları yakalamakta kullanılan, ucuna ip bağlanmış, kayın ağacından yapılan uzun sırık” (QETS 9, 70; QS, 735).

Bu sırığa *qayıñ qurıq* da denilmektedir. Atı *qurıq* ile yakalama işine *qurıq sal-* adı verilmektedir (QEKUADJ 4, 126). Kazakçanın söz varlığında yer alan *sözdi sözben usta*,

qaşağandı qurıqpen usta (sözü sözle tut, kaçan atı *qurıq* ile tut) atasözünde bu kementin fonksiyonuna değinilmiştir (Gürsu 2009: 333).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *uķruk* “kement” (DLT, 687), **Kıpçak** *oķruk* “kement” (KTS, 204), **Çağ.** *uruk* “köstek” (ÇTS, 1187).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *ukuruk* “kaçan atı yakalamak için kullanılan alet” (Айтматов т.б. 2014: 437), **Başk.** *ķoroķ* “kement” (Özşahin 2011: 382), **Tat.** *korık* “ucuna ilmik takılıp düşman askerini, at vb. hayvanları tutup düşürmeye yarayan sırık” (Ganiyev vd. 1997: 168), **KMalk.** *kuruk* “ip; sırık” (Tavkul 2000: 282).

İlk olarak DLT’deki *tağıg uķrukın egmes teñizni kayguķın bügmes* “ulu dağ kementle eğilmez, denizin önü kayıkla kesilmez” (DLT-I, 100) atasözünde geçen kelime, Batı Türkçesinde *oķruk* “kement” (Dilçin 1983: 161) biçiminde tanıklanmıştır. ET *uķruk* > Kaz. *qurıq* biçiminden hareketle kelime başında ünlü düşmesinin (apheresis) olduğunu söylemek mümkündür. Çağdaş Kıpçak lehçeleri arasında fonetik açıdan Eski Türkçedeki biçime en yakın görünen Kırgızca şekilde ise orta hecede ünlü türemesinin olduğu görülmektedir. Kelimenin Başkurtça *ķoroķ* biçimindeki yuvarlaklaşma ise dikkat çekicidir.

Doerfer, kelimenin Türk lehçelerinde *uruk*, *oķruk* ~ *oķuruk* ve *ķuruk* olmak üzere üç varyantının görüldüğünü, sonuncu biçimin muhtemelen *oķuruk*’tan kısalıldığını dile getirmiştir. Yak. *oğur* ‘urğın’ biçiminden hareketle *oķuruk* kelimesinin sonundaki -k ekinin küçültme eki olabileceğini söyleyen Doerfer’e göre Moğ. *urğa* biçimi Türkçeden bir alıntıdır. Doerfer, aynı zamanda kelimenin Türk lehçelerinden Rusçaya da *укрюк* (ukryuk) biçiminde geçtiğini belirtmiştir (1965: 87-88). Lessing, Moğ. *urğa* sözünü “a long wooden pole with a loop on the end used to catch horses” [atları yakalamakta kullanılan, ucu ilmekli, tahtadan yapılmış uzun sırık] olarak tanımlamıştır (1960: 881). Räsänen, kelimenin Çuv. *ukrĕk*, Yak. *oğur* ~ *oğuruk* biçimlerini verdikten sonra kelimeyi Moğ. *urğa* ~ *uraqa* ve Tun. *ukurga* ~ *okurga* sözleriyle birleştirmiştir (1969: 360). Clauson, kelimenin tarihî ve modern

lehçelerdeki şekillerini sıralamakla yetinmiş, etimolojisi hakkında ise bir fikir belirtmemiştir (ED, 90). Севортян, Menges'in bu kelimeyi *ok* 'ok' + *uruk* şeklinde izah etmeye çalıştığını aktarmıştır (1974: 585). Eren, Kaz. *qurıq*'ın ET *uḱruk* biçiminin başındaki ünlü düşmesiyle oluştuğunu söylemiştir (1999: 424). Манкеева, kelimenin *sırıq* sözünden anoloji yoluyla oluşmuş olabileceğini belirterek *qur+ıq* etimolojisini vermiştir (2008: 45). Ünal, Klasik Moğolca *urğa* ~ *uyurğa* "kement" ile Mac. *hurok* (< **kuruk* < **ukuruk* ?) "ilmekli tuzak, sapan, kement, ilmik" biçimleri arasında bağlantı kurmuştur (2016: 735). Kelimenin etimolojisi hakkında araştırmacılar arasında görüş farklılıkları olduğunu söylemek mümkündür.

Resim 3.13. Qurıq sal- (Kaynak: QEKUADJ 4, 126)

3.1.4.2.4. şalma /шалма

[< Tü. *çal-* + (-ma)]

"Fırlatma yöntemiyle kaçan atı yakalamak için kullanılan kement; *buğalıq*" (QETS 15, 226; QTS, 899; QS, 1386).

Buna *şalma arqan* da denilmektedir. Uzunluğu genellikle beş veya altı kulacı bulan *şalma*'nın yapımında kıldan elde edilmiş urgan veya dilimlenmiş deri kayış kullanılmaktadır. Dilimlenmiş deri kayıştan yapılan *şalma*'nın kıl urgandan farkı, bir ucunda bağlı bir köprünün bulunmasıdır. Bu kement, koşmakta olan atı yakalamak için kullanılmaktadır. Bazı avcılar kurt ve kartal gibi yırtıcı hayvanların yakalanmasında da *şalma*'dan yararlanmaktadırlar (QEKUADJ 5, 651).

Batı Türkçesinde *çalma* ~ *çelme* "yazma, çember de denilen başörtüsü ve sarık" (Dilçin 1983: 50) biçiminde tanıklanan kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Harezmi *çalma* “sarık” (HATS, 131), **Kıpçak** *çalma* “sarık” (Uğurlu 1984: 136) ~ **CC** *çalma* “başörtüsü, tülbent” (Argunşah ve Güner 2015: 455), **Çağ.** *çalma* “sarık” (ÇTS, 226).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *çalma* “ip, kement” (Айтматов Т.Б. 2014: 437; Чокотегин 2014: 81), **Başk.** *salma* “sarık” (Özşahin 2011: 325), **Tat.** *çalma* “sarık” (Öner 2009: 61), **KMalk.** *çalma* “sarık” (Tavkul 2000: 168), **Kum.** *çalma* “чалма, тюрбан” [sarık, başörtüsü] (Бамматов 1969: 353), **Nog.** *şalma* “чалма” [sarık] (Баскаков 1963: 403), **Kar.** *tsalma* “чалма” [sarık] (Баскаков 1974: 612).

Kelime, tarihî lehçelerde ‘başörtüsü, sarık’ anlamıyla kullanılmıştır. Bu anlamın Kazakça ve Kırgızca dışındaki çağdaş Kıpçak lehçelerinde devam ettiği görülmektedir. Kazakça ile Kırgızcada bu söz, ‘kement’ anlamını kazanmıştır.

Räsänen, *çalma* ‘Schlinge zum Fangen der Pferde; turban’ [atları yakalamak için kement; başörtüsü] sözünün etimolojisini < Tü. *çal-* ‘umwinden’ [sarmak, dolaştırmak] + *-ma* eki olarak açıklamış ve kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçtiğini belirtmiştir (1969: 97). Doerfer, büyük olasılıkla Türkçe kökenli olduğuna vurgu yaptığı kelimenin Türkçeden Moğolcaya *çalma*, Rusçaya *çalma*, Balkan dillerinden Makedoncaya *çalma*, Rumenceye *celma*, Kafkas dillerinden Çeçenceye *çalba* biçiminde geçtiğini söylemiştir (1975: 317). Clauson, *çal-* fiilinden türetildiğini belirttiği kelimenin anlamsal olarak lehçelere göre farklılık arz ettiğini ve en yaygın biçimde tarihî ve çağdaş lehçelerde ‘gübre, başörtüsü ve kement’ anlamlarıyla karşılaşıldığını ifade etmiştir (ED, 420). Tietze, kelime kökünün *çal-* ‘sarmak’ fiili olduğunu söylemiştir (2002: 403). Gülensoy da kelimenin yapısını < *çal-ma* şeklinde izah etmiştir (2007: 215).

Resim 3.14. Şalma (Kaynak: QEKUADJ 5, 651)

3.1.4.2.4.1. şalmala- /шалмала-

[< Tü. *çal-* + (-ma) + (+la-)]

“Eğitilmemiş ata kement atmak” (QETS 15, 227; QTS, 899; QS, 1387; KTTTS, 625).

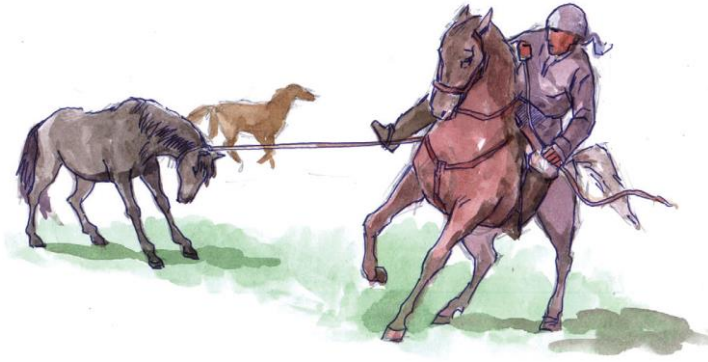
3.1.4.2.4.2. şalmaşı ~ şalmager /шалмашы ~ шалмагер

[< Tü. *çal-* + (-ma) + (+şı)]

“Huysuz, kaçan atın boynuna kement atan kimse” (QETS 15, 227; QTS, 899; QS, 1387).

QETS ile QS’de *şalmager* sözü madde başında yer almaktadır. At bakıcısı, kaçan atı ucuna ip bağlanmış uzun sırık *qırıq* ile yakalayınca *şalmaşı* olarak adlandırılmaz. *Şalmaşı*’lık yetenek ve cesaret isteyen bir sanattır (QEKUADJ 5, 651). Қайдар, Kazak millî oyunlarından *şalma tastaw* ile *şalmaşı*’lık sanatına çocukların küçük yaşta başladıklarını belirtmektedir. Bu oyuna göre çocuklar, daire şeklindeki urganı fırlatarak yere çakılmış kazıktan geçirmeye çalışmaktadırlar. Urganı en çok geçiren, oyunun galibi sayılmaktadır (QATÄ, 305).

Kaz. *şalmager* sözündeki *+ger* eki, meslek ve uğraşı adları yapan Farsça kökenli bir yapım ekidir.

Resim 3.15. Şalması ~ şalmager (Kaynak: QEKUADJ 5, 652)

3.1.4.3. Atı Bağlama

3.1.4.3.1. at ağaş /at aғаш

[< Tü. *at*, < Tü. **t̃* ‘orman’ + (+ğaç)]

“At bağlanılan direk” (QS, 118).

Bu sözlükbirim QDMES’de ayrı; QS, QTAS ile QTTS’de bitişik yazılmıştır. Kazakçada *mama ağaş* ve *qazıq* sözleri de at bağlanılan direği ifade etmektedir (KTTTS, 366). Bu sözden hareketle benzetim yoluyla türetilen ve Kazakistan’ın batısındaki Mañğıstaw bölgesi ağzında kullanılan *atağaşday* sözü zayıf ve uzun boylu kişileri anlatmak için kullanılmaktadır (QTAS, 76). Atları bağlamak için iki kazığa gerilerek takılmış urgana Kazakçada *jeli ~ jeli arqan* denmektedir (QDMES, 227; KTTTS, 173).

Uzaklaşmaması için at, kazığa bağlanmaktadır. Türk destanlarında kazık; yer, gök ve suyu temsil etmektedir. Kazık, Yakut (Saha) Türklerinde hayat ağacını sembolize etmektedir. Yakutlarda hayat ağacının tepesi yukarıyı (gök), kökleri aşağıyı (yer) ifade etmektedir. Tuva destanında kahramanlardan birinin yarısı altın yarısı gümüşle bezenmiş demir kazığı vardır. Türkiye Türkçesindeki *dünyaya kazık çakmak* deyiminin yaşamla ilgili olduğu düşünülürse hayat ağacı inancıyla paralel bir bağ kurulabilir. Kazak kozmogonisinde de gökyüzünün kazığının Kutup Yıldızı (Demir Kazık) olduğu inancı hâkimdir. Bu yıldızla bağlı olan gökyüzünde iki yıldız vardır ve bu yıldızları iki at çekmektedir: Akboz at, Kökboz at (Çınar 1996: 106). Görüldüğü gibi kazık (Kaz. *qazıq*), Türk evren telakkisinde bir misyona sahiptir.

Bu yapıdaki Tü. *ağaç* > Kaz. *ağaş* sözüyle ilgili olarak Räsänen, Tü. *ağaç* sözünün etimolojisini **añaç* biçiminde göstermiştir (1969: 7). Erdal, Tü. *ağaç* etimolojisini < **ī* ‘orman’ + (+*gaç*) ‘küçültme eki’ şeklinde açıklamıştır (1991: 84). Tekin ise kelimenin rekonstrüksiyonunu < AT. **hīgaç* olarak vermiştir (2013: 315). Gülensoy da *ağaç* kelimesinin etimolojisini < *īgaç* olarak vermiş ve kelimenin çağdaş lehçelerdeki şekillerini sıralamıştır (2007: 51). Bu kelimenin söz başında y türemesinin olduğu *yığaç* biçimi de tarihî metinlerde görülmektedir.

Kaz. *qazıq* sözünün ise tarihî Türk lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kazgıq* “kazık” (EUTS, 173), **Harezmi** *kazuk* “kazık” (HATS, 302), **Kıpçak** *kazık* ~ *kazuk* “kazık” (KTS, 135), **Çağ.** *kazuğ* ~ *kazuk* “kazık, ucu sivri sopa, çubuk” (ÇTS, 602).

Kelime kökünün Tü. *kaz-* fiilinden geldiği açıktır. Eren, ET *kazgıq* sözünün etimolojisini < *kaz-* + *-gıq* şeklinde vermiştir (1999: 224).

Genellikle çadır önünde bulunan ve atların bağlandığı direk anlamı veren sözlerin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

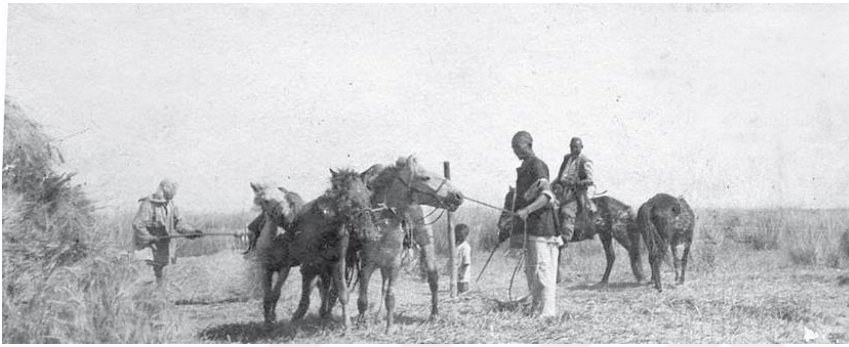
Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *mamı* “at bağlanılan direk” (Айтматов т.б. 2014: 486) ~ *kadoo* “at bağlanacak kazık” (Yudahin 1985/1998: 383), **Kkalp.** *bağana* “столб (перед юртой для привязывания коней)” [(çadırın önünde atları bağlamak için) direk] (Баскаков 1958: 75), **Başk.** *torğalık* ~ *beylegés* “at bağlamak için kullanılan kalas” (Özşahin 2011: 423; 504), **Tat.** *bağana* “1. Dik vaziyette yere çakılan ağaç direk, 2. Kapı pervazı, 3. Uzun boylu kimse” (Öner 2009: 33), **KMalk.** *bagana* “kalın direk” (Tavkul 2000: 108), **Kum.** *bag’ana* “столб” [direk] ~ *at kazık* “коновязь” [at bağlanan kazık] (Бамматов 1969: 57-179), **Nog.** *bagana* “столб; подпорк колонна” [direk; destek sütunu] (Баскаков 1963: 64), **Kar.** *bag’ana* “столб, шест в юрте” [direk, çadır direği] (Баскаков 1974: 95).

Görüldüğü gibi çağdaş Kıpçak lehçelerinde ‘atların bağlandığı direk’ için birbirinden farklı sözler kullanılmaktadır. Bunlar içinde Kırg. *mamı* ~ Kaz. *mama* paralelliği göze

çarpmaktadır. Kıpçak lehçelerinin çoğunda bu anlamda kullanılan *bağana* ~ *bagana*, Kazakçanın söz varlığında *baqan* “ucu çatal olan uzun direk” (KTTTS, 74) ve *bağana* “direk, sütun” (KTTTS, 71) şeklinde yer almaktadır.

Csáki, Moğol yazı dilinde tanıklanan *bagana* “direk, sütun” sözünün Moğolca konuşulan bölgelerde yaygın olarak kullanıldığını ancak Türkçe tarihî kaynaklarda tanıklanmadığını vurgulayarak kelimenin Moğolca kökenli olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca kelimenin Mançuca ile Fin-Ugor dillerine de geçtiğini belirtmiştir (2006: 46).

Resim 3.16. At ağaş / mama ağaş (Kaynak: QEKUADJ 1, 254)

3.1.4.3.2. at bekit- /at bekir-

[< Tü. *at*, < Tü. *bekü*- + (-t-)]

“Binek atın konuşlandığı mekândan fazla uzaklaşamaması veya atı hırsızlardan korumak için atın hareketini kısıtlamak amacıyla ayaklarını kayış, urgan veya zincirle bağlamak” (QEKUADJ 1, 242).

Bu söz, tarama yapılan sözlüklerde madde başı olarak yer almamaktadır. Sadece *Qazaqtıñ Etnografıyalıq Kategoriyalar, Uğımdar men Atawlarınıñ Dästürli Jüyesi* başlıklı ansiklopedinin ilk cildinde bu ifadeye rastlanmıştır. Kazakçada *at bekit-* eylemi atın ayaklarına bağlandığı materyale göre *arqandaw*, *kisendew*, *tusaw*, *şiderlew*, *şadır öre*, *örelew*, *üş buttaw* gibi sözlerle de ifade edilmektedir (s. 242).

Kaz. *bekit*- fiilinin Türk lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *bekü*- “быть крепким” [güçlü olmak] (DTS, 93), *beküt*- “sağlamlaştırmak” (DLT, 81) ~ *beki*- “sağlamlaşmak” (Arat 1979: 72), **Harezmi** *berki*- “sağlamlaşmak, sağlamlaştırmak, kapatmak, kilitlemek” ~ *berkit*- “sağlamlaştırmak, bağlamak, kapatmak, kilitlemek; sağlamca bağlama” (HATS, 91), **Kıpçak CC** *berkit*- “befestigen, starker”, ‘fortificare’ [sabitlemek, güçlendirmek] (Grønbech 1942: 56), **Çağ.** *birkit*- ~ *bérkit*- “sağlamlaştırmak, istihkâm etmek; bağlamak” (ÇTS, 152).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *bekit*- “1. Saklamak, kilitlemek, 2. Tahkim etmek, pekitmek, 3. Tasdik etmek” (Yudahin 1985/1998: 105), **KTat.** *pekit*- “прикрепить” [tutturmak, saptamak] (Усеинов 2007: 215), **Kkalp.** *bekit*- “1. Закрывать, запира́ть [kapatmak, kilitlemek], 2. Утверждать, ратифицировать [onaylamak, teyit etmek]” (Баскаков 1958: 97), **Tat.** *běrkět*- “1. Bağlamak; bağlayarak, yapıştırarak tutturmak, 2. Netice almak, 3. Başarmaya niyetlenmek, kesin karar vermek” (Öner 2009: 40), **KMalk.** *begit*- “kapatmak, sıkılaştırmak, sağlamlaştırmak” (Tavkul 2000: 117), **Kum.** *begit*- “1. Закрывать, запира́ть [kapatmak, kilitlemek], 2. Укреплять [güçlendirmek], 3. Заверять [temin etmek, tasdik etmek]” (Бамматов 1969: 69), **Nog.** *berkit*- ~ *begit*- “1. Укреплять [güçlendirmek], 2. Утверждать [teyit etmek]” (Баскаков 1963: 78), **Kar.** *begeyt*- “1. Укреплять [güçlendirmek], 2. Исправлять, чинить [düzeltmek, tamir etmek]” ~ *berkit*- “укреплять” [güçlendirmek] (Баскаков 1974: 146-151).

Fiilin kökü Uyg. *bäk* “sağlam, pek, berk, sert” (EUTS, 38) ismine kadar götürülebilir. Kaz. *bekit*’in Kırg. ve Kkalp.’da aynı biçimde olduğu; KMalk. ve Kum. lehçelerinde ise fiilin bünyesindeki /k/ sesinin iki ünlü arasında kalarak tonlulaştığı görülmektedir. Öztürk, Karaycada fiiller konusuyla ilgili hazırladığı doktora tezinde bu fiile KTat. ile Başk. lehçelerinde rastlanmadığını söylemiştir (2015: 103). Oysa KTat.’da kelime başı *b* > *p* değişimi neticesinde bu fiilin *pekit*- varyantı görülmektedir. Başkurtçanın tarama yapılan sözlüklerinde bu fiil madde başında tespit edilememiştir; ancak Başk. *hüz bėrkět*- “anlaşmak, karşılıklı söz vermek” (Özşahin 2011: 529) ifadesinde bu fiile rastlanmaktadır.

Clauson, kelime köküyle ilgili olarak Uyg. *kutrulmakdın bekiüdeçi* ‘confirmed by salvation’ örneğini vermiş, TTurf. V 24, 67 ve 77’de *beküt-* okumasının yanlış olduğunu vurgulamıştır (ED, 325). Erdal, kelime yapısının *bäk+ü-* veya **bäkü-r-* biçimlerinden biri olabileceğini söylemiştir (1991: 312). Tietze, *berki-* fiilinin yapısını *berk* ‘sağlam’ + (+i-) şeklinde değerlendirmiş, +i- eki için Räsänen’i (1957: 144) tanık göstermiştir (2002: 246). Nişanyan, fiilin kökünün Tü. *berk* ‘pek, güçlü’ olduğunu, bunun belki daha da geriye bir **be-* fiil köküne kadar götürülebileceğini söylemiş, *berk* kelimesinin Eski Uygurcaya özgü bir varyant iken Dil Devrimi çerçevesinde Türkiye Türkçesinin söz varlığına dâhil edildiğini belirtmiştir (2003: 94). Gülensoy ise kelimeyi **berk+i-t-* ‘sağlamlaştırmak, kilitlemek’ biçiminde ele almıştır (2007: 127).

Resim 3.17. At bekit- (Kaynak: QEKUADJ 1, 242)

3.1.4.3.3. balaq /балақ

[< Tü. *bağ* +(+la-) + (-k)]

“Atın uzaklaşmaması için ayağına bağlanılan bukağının uç kısmı” (QS, 182; QTS, 104; QDMES, 224).

Kazakçada bukağının uçlarına *balaq*, uzun kısmına ise *oqpan* denilmektedir. QTS’de bu sözün “pantolon paçası” ve “dağın eteği” anlamları da verilmiştir (s. 104).

Tarihî lehçelerden yalnızca Çağataycada tanıklanan kelimenin tarama yapılan sözlükte şu anlamı bulunmaktadır:

Çağ. balak “iç donun aşağı kısmı, paçası; yalın ayak” (ÇTS, 98).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. bagalak ~ bagelek “donun alt kısmı, paça” (Yudahin 1985/1998: 78), **KTat. balak** “штанина, брючина” [pantolon paçası] (Усеинов 2007: 342), **Kkalp. balak** “нижняя часть штанов” [pantolonun altı] (Баскаков 1958: 81), **Başk. balak** “pantolon gibi kıyafetlerin paçası” (Özşahin 2011: 304), **Tat. balak** “pantolon paçası” (Öner 2009: 34), **KMalk. balak** “ayağın taban kısmı” (Tavkul 2000: 109), **Kum. balak** “нижняя часть брюк” [pantolonun altı] (Бамматов 1969: 61), **Nog. balak** “1. Штанина [paça], 2. Лопаточка [spatula]” (Баскаков 1963: 68), **Kar. balak** “штанина” [pantolon paçası] (Баскаков 1974: 100).

Radloff’un sözlüğünde Kırgızca kaydıyla verilen *bagalak* sözünün “das hosenbein” [pantolon paçası] anlamı yer almaktadır (1911: 1449). Yudahin’in hazırladığı sözlükte bu kelime *bagalak ~ bagelek* biçimiyle “donun alt kısmı, paça” olarak tanımlanmıştır (1985/1998: 78). Radloff, *balak* sözünü de “der untere theil der hose” [pantolon paçası] biçiminde vermiştir (1911: 1492). Kır. *bagalak* ile Kaz. *balaq* sözleri arasında semantik bir bağ olduğu açıktır. Doerfer, fonetik gerekçelerle kelimenin köken olarak Türkçe olduğunu belirtmiş ve kelimenin Farsçaya Türkçeden geçtiğini dile getirmiştir (1965: 312). Räsänen, *balak* kelimesinin Osmanlıca, Kazan Tatarcası, Kazakça ve Türkmencede “hosenbein” [pantolon paçası]; Karaçay Malkarcada “fusssohle” [ayak tabanı] anlamında olduğunu söylemiş, etimolojisine değinmemiştir (1969: 59). Севортян, kelimenin Kırgızca varyantı olan *bagalak* etimolojisinin diğer lehçelerden ayrı düşünülmesi gerektiğini ifade etmiştir (1978: 51). Gülensoy, *Derleme Sözlüğü*’nde “donun, pantolonun paçası” anlamıyla geçen *balak* sözünün etimolojisini < *bağ+la-k* biçiminde vermiştir (2007: 108). Гинатуллин ise kelime kökünü Kaz. *babal* ‘balbal taşı’ ve *balapan* ‘civciv’ sözleriyle birleştirmiştir (2017: 105). Ancak araştırmacının bu etimolojisi tartışmaya açıktır.

Kelimenin Kazakçadaki “pantolon paçası” temel anlamı göz önüne alındığında atın ayak bileklerine bağlanan bukağının ucuna da bu anlamın verildiği düşünülebilir. Atın ayaklarının bağlanma işlemine ise Kazakçada *at bekıt-* denilmektedir.

3.1.4.3.4. bükpe /бүкпе

[< Tü. *bük-* + (-pe)]

“Asi kısarak sağılırken hareket kapasitesini kısıtlamak ve sağımı kolaylaştırmak için ön bacağı bükülerek dizine giydirilen kayıştan veya yünden yapılan kelepçe” (QETS 4, 39; QS, 283).

Bükpe’nin asi develer için kullanıldığına da *tizejip* adı verilmektedir (QEKUADJ 1, 561).

Bu işlem sırasında atın bacağı büküldüğü için böyle bir isimlendirme yapılmış olmalıdır.

Kelime, bu anlamıyla tarihî ve çağdaş lehçelerde tespit edilememiştir; ancak kelime kökünün lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

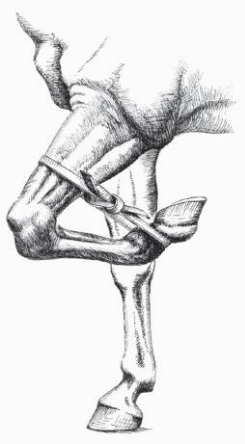
ET *bük-* “bükmek” (EUTS, 56), **Harezmi** *bük-* “bükmek, dürmek” (HATS, 115), **Kıpçak** *bük-* “bükmek, eğmek” (KTS, 39), **Çağ.** *bük-* “bükmek, eğmek” (ÇTS, 179).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *bük-* “bükmek, kıvrırmak” (Yudahin 1985/1998: 153), **KTat.** *bük-* “сгибать” [bükmek, eğmek] (Усеинов 2007: 354), **Kkalp.** *bük-* “сгибать, перегибать” [bükmek, katlamak] (Баскаков 1958: 126), **Başk.** *bög-* “bükmek, eğmek” (Özşahin 2011: 1029), **Tat.** *bög-* “bükmek, eğmek” (Öner 2009: 46), **KMalk.** *bük-* “bükmek, eğmek, döndürmek” (Tavkul 2000: 132), **Kum.** *bük-* “гнуть” [bükmek] (Бамматов 1969: 88), **Nog.** *büg-* “сгибать” [bükmek] (Баскаков 1963: 91), **Kar.** *bük-* “гнуть, сгибать” [eğmek, bükmek] (Баскаков 1974: 154).

Gülensoy, *bük-* fiilinin etimolojisini < **bü-k-* şeklinde vermiştir (2007: 192). Anadolu ağızlarında da *bükme* sözünün “bir tür börek; hayvanları kısırlaştırma; arasına ipek ipliği

katılarak el tezgâhında dokunan çamaşırlık bez” gibi çeşitli anlamları bulunmaktadır (DS II, 817).

Resim 3.18. Ön bacağına bükpe takılmış at (Kaynak: QEKUADJ 1, 561)

3.1.4.3.5. jeli /желі

[< Moğ. *cele*]

“Tayları bağlamak için iki kazığa gerilerek takılmış urgan” (QS, 499; QDMA, 43; KTTTS, 173).

Bu anlamının dışında kelimenin “çadırın iskeletini oluşturan çubuklardan her biri; bir şeyin gidişatı; elektrik, telefon hattı; esas, temel” anlamları da bulunmaktadır (KTTTS, 173).

Halk arasında buna *jelibaw* da denilmektedir. *Jeli*’nin uzunluğu, bağlanacak hayvan sayısına göre değişmektedir. Tayların bağlandığı ipe *qulın jelisi* de denilmektedir. Bununla birlikte birkaç farklı bağlama yöntemi bulunmaktadır. Kazaklar arasında *jeli* ipiyle ilgili bazı batıl inançlar da bulunmaktadır. Söz gelimi *jeli* ipinin üstünden atlamak ya da ipe basmak uygun bir davranış biçimi olarak kabul görülmeyip yasaklanmıştır. Aynı zamanda bu ipi başka birine vermenin mutluluk ve bereketi kaçıracağına inanılmaktadır (QEKUADJ 2, 298).

Anadolu ağızlarının söz varlığında *cele* “1. Kuş yakalamak için at kılından veya iplikten yapılmış tuzak, 2. At kılından veya iplikten yapılmış ilmik” (DS III, 877) biçiminde

tanıklanan bu sözlükbirimin tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yalu ~ yelü* “tayları bağlamak için kullanılan ip, örk” (DLT, 737; ED, 919), **Çağ.** *celi* “düşman yurdundan çıkarılan esirlerin boynuna taktıkları demirden halka” (ÇTS, 196).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *cele* “tayları bağlamak için gerilmiş urgan” (Чокотегин 2014: 24), **Kkalp.** *celle* “силок из конского волоса (для ловли птиц)” [(kuşları yakalamak için) at kılından yapılmış ilmikli karan] (Баскаков 1958: 244).

Kelime, Будаговъ sözlüğünde Kırgızca ve Altayca kaydıyla *celi* (جلى) “kazıklarla yere çakılmış halat” biçiminde yer almaktadır (1869: 440). Räsänen, ‘langer Strick’ [uzun halat] anlamını verdiği kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu söylemiştir (1969: 125). ESTY’de kelimenin DLT’deki *yelü* biçimiyle ilişkisi değerlendirilmiştir (1989: 21). Clauson ise DLT’deki *yelü* biçimini ‘hapax legomenon’ olarak değerlendirmiş, kökünün *yel-* fiili olabileceğini ancak bu fiille anlamsal bir bağ kurmanın zor olduğunu dile getirmiştir (ED, 919).

Resim 3.19. Jeli (Kaynak: QEKUADJ 2, 299)

3.1.4.3.6. kisen /kicen

[< Tü. *kişe-* + (-n)]

“Demirden yapılmış, atın ayaklarına vurulan ortası zincirli köstek, bukağı” (QETS 8, 647; QS, 717; QTS, 441). “Atın ayaklarına takılan zincirli ve kilitli bukağı” (Айтбаева 2007: 73).

Sözlüklerde arkaik bir söz olduğu belirtilen *kisen*, yukarıda belirtilen anlamının dışında suçlulara takılan “pranga, kelepçe” anlamına da sahiptir. Bu tabandan türetilen *kisendew*, *kisendewli*, *kisendi*, *kisendey* kelimeleri de sözlüklerde ayrı birer madde başı olarak yer almaktadır (QS, 717).

Atın bacağına yara oluşturmaması için demirden elde edilen bu kösteğin içine keçe konulmaktadır. Bu keçe, aynı zamanda bilhassa soğuk günlerde atın köstekli bacağının üşmesini de engellemektedir. İki demir kelepçeden oluşan *kisen*’in atın sağ ayağına takılan kısmında küçük bir demir toka bulunmaktadır. Bu toka aracılığıyla ortadaki zincir, iki ucu birbirine bağlamaktadır. Atın sol ayağına takılan çift kanatlı bölümün birbiriyle kesişen ucunda ise bir kilit bulunmaktadır. Ayağına köstek vurulan at, eğer uzun yol giderse ayağında yara oluşabilmektedir. Kösteğin sebep olduğu bu yaraya Kazakçada *kisen qağuw* denilmektedir (QEKUADJ 3, 332).

Kelimenin tarihî Türk lehçeleri ile çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kişän* “оковы” [pranga] (DTS, 310), *kişän* “uçkur” (EUTS, 112), **Harezmi** *kişen* “köstek” ~ *kişen ur-* “köstek takmak, kösteklemek” (HATS, 330), **Kıpçak** *kişen* “köstek, ayakbağı” (KTS, 150) ~ **CC** *kişen* “köstek, bukağı” (Güner 2016: 1554), **Çağ.** *kişen* “zencir, pây-bend, boga, işkil” (Durgut 1995: 542).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Nog. *kisen* “zincir”, **Tat.** *kişen* “bukağı”, **Kkalp.** *kisen* “zincir”, **Kırg.** *kişen* “bukağı, kelepçe; atın ön ayaklarına vurulan demir köstek”, **KMalk.** *kişen* “bukağı, köstek” (Eren 1999: 246). **Kum.** *kişen* “1. Путы; 2. кандалы, оковы; цепи” [pranga; köstek, zincir] (Бамматов 1969: 168).

Başkurtça, Kırım Tatarcası, Karayca gibi Modern Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan sözlüklerinde bu söze rastlanmamıştır.

İlk olarak Eski Uygur metinlerinde tanıklanan “köstek, bukağı” anlamındaki *kişän* sözü, genel Türkçede /ş/lerin Kazakçada /s/ye evrilmesiyle Kaz. *kisen* hâlini almıştır. Clauson ile Eren, Orta Türkçe döneminde kelimenin *kişen* “köstek” olarak geçtiğini ve kelime kökünün *kişe-* “bağlamak, kösteklemek” fiili olduğunu ifade etmişlerdir (ED, 754; Eren 1999: 246). Erdal, kelimenin sonundaki *-n* ekiyle ilgili, bu eki alan kelimelerin genellikle geçişli fiillerde nesne, geçişsizlerde özne konumunda olduğunu; bu nedenle de ekin ‘ergative’⁹ (eşışlevsel) şeklinde adlandırılan kelimeler yaptığını belirtmiş, *kişä-* “atın ayağına köstek vurmak” fiilinin DLT ile KB’de yaklaşık on kez geçtiğini ifade ederek *-n* ekini alan kelimeler içinde bu fiilin bir düzensizlik oluşturduğuna dikkat çekmiştir (1991: 305). Нұрмағамбетов da kelime kökünü DTS’deki *kişe-* “bağlamak” fiiliyle somutlaştırmış, kelimenin sonundaki *-n* ekinin fiilden isim yaptığını belirtmiştir (1994: 144). Gülensoy kelimeyi *ki(>e)ş(>s,z)-en* biçiminde izah etmiştir (2007: 528). Güner, tarihî Kıpçak dil yadigârlarından *Codex Cumanicus*’taki eşya adlarıyla ilgili makalesinde kelimenin yapısını *< kişe-* “atı kösteklemek” + *-n* şeklinde açıklamıştır (2016: 1554).

Resim 3.20. Kisen (Kaynak: QEKUADJ 3, 332)

3.1.4.3.6.1. **kisende-** /кисенде-

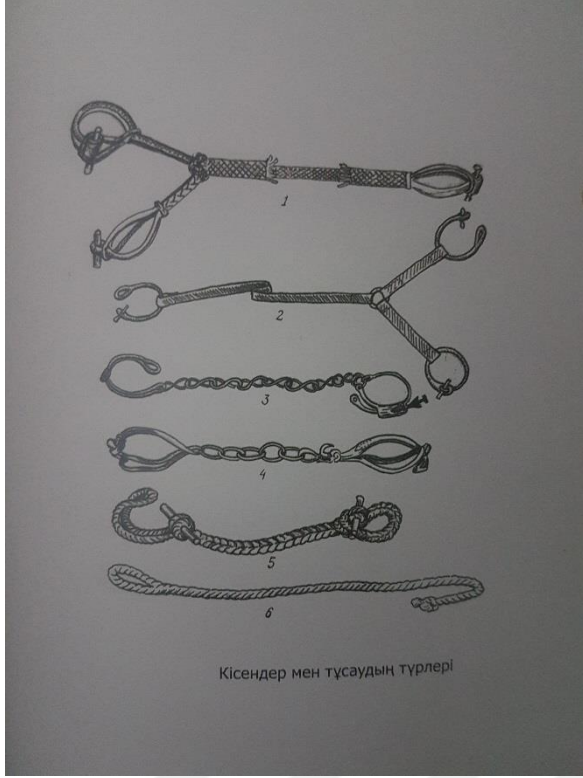
[< Tü. *kişe-* + (-n) + (+de-)]

“Köstek takmak, zincire vurmak” (QETS 8, 647; QS, 717; QTS, 441).

Bununla birlikte “durdurmak”, bu fiilin kazandığı mecaz anlamdır. Bu fiil tabanından çatı ekleriyle genişletilen *kisendel-*, *kisendet-* fiillerine de sözlükte madde başı olarak yer verilmiştir (QS, 717).

⁹ Yapı itibarıyla hem geçişli hem de geçişsiz olarak kullanılabilen fiiller.

Gülensoy, “kösteklemek” anlamını verdiği *kişenle-* fiilinin etimolojisini < *kişe-n+le-* biçiminde açıklamıştır (2007: 528).

Resim 3.21. Kisen ve tusaw çeşitleri (Kaynak: Тоқтабай 2010b: 159)

3.1.4.3.7. künde ~ kürde /күнде ~ күрде

[< Far. *kunde*]

“Huysuz, asi kırsrağı sağarken tepmemesi için arka ayaklarından birinin dirseğinden eğilerek boynuna bağlanan ip” (QDMES, 228).

Bu işe *künde-* ~ *kürde-* adı verilmektedir. Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

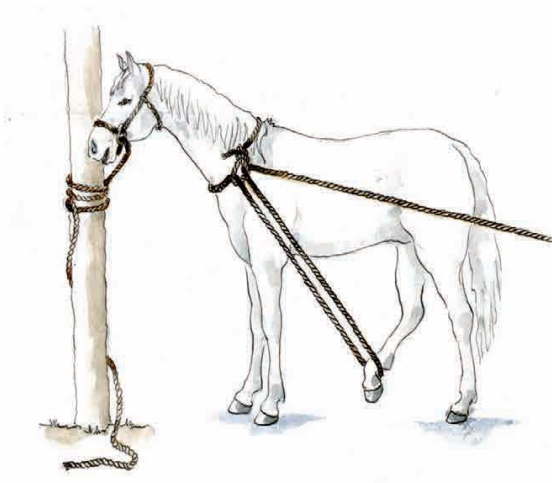
Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. *künde* “suçluların el ve ayaklarına vurdukları bağ” (ÇTS, 683).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kkalp. *künde* “coxa” [karasaban] (Баскаков 1958: 345).

Yeni Tarama Sözlüğü’nde *künde* sözü “1. Doğan kuşunun ayaklarına bağlanan kayış, bukağı, 2. Ava alışkın doğanın üzerinde oturduğu ağaç” (Dilçin 1983: 150) şeklinde yer almaktadır. Farsça kökenli (*kunde* كنده) kelimenin Kazakçadaki bu anlamı diğer lehçelerde tespit edilememiştir. Kaz. *kürde* biçimi ise muhtemelen ağızlarda yaşamaktadır.

Resim 3.22. Künde- ~ kürde- (Kaynak: QEKUADJ 3, 297)

3.1.4.3.8. küzew jip /күзеу жіп

[< Tü. *küz* + (+e-) + (-w), < Tü. *yip*]

“At tımar edilirken bir ucu atın arka ayaklarından birini kaldıran, diğer ucu da atın boynuna takılan ip” (QDMES, 228).

Bu söz, Kazakçanın tarama yapılan diğer sözlüklerinde madde başı olarak yer almamaktadır. *Küzew* ve *jip* sözlerinden oluşan bu sözlükbirim, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Kaz. *küze-* fiilinin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *küzö-* “kırkmak (kuyruğu, yeleyi)” (Yudahin 1985/1998: 546), **Başk.** *köze-* “1. Tay ya da sıpaların baharda kuyruğunu kısaltmak, 2. Uçlarını kesmek, tıraş etmek” (Özşahin 2011: 1219), **Nog.** *küze-* “стричь” [kırkmak] (Баскаков 1963: 191).

“Kırkmak” anlamında bir *küze-* fiili tarihî lehçelerde tanıklanmamıştır. DLT’de geçen *küze-* fiili ise “güzlemek, sonbaharı geçirmek” anlamındadır (DLT, 403). Clauson, DLT’deki bu örneğin bir ‘hapax legomenon’ olduğunu söylemiştir (ED, 757). Bu sözlükbirimin ikinci unsuru olan Kaz. *jip* ‘ip’ sözü, Eski Türkçede *yip* ‘ip, iplik’ (EUTS, 297) biçiminde tanıklanmaktadır. Bu sözde kelime başı *y > j* ses değişimi görülmektedir.

Будаговъ, *küz* ‘sonbahar’ maddesi içinde incelediği bu fiilin Kırg. *küzö-*¹⁰ biçimini vermiş ve tayların kuyruğunun ya da yelesinin ilkbaharda; koyunların yünlerinin ise sonbahardan önce kesildiğine vurgu yaparak bu fiili “kırkmak” anlamıyla ilişkilendirmiştir (1871: 152). Bu düşünceye dayanılarak ESTY’de *küze-* fiilinin *küz* ‘sonbahar’ isminden türetildiği söylenmiştir (1997: 130). Kazakçada da *küze-* fiili “kırkmak, tıraş etmek” anlamlarındadır (KTTTS, 254). Muhtemelen güz mevsiminde tımar edilen atın hareket kapasitesini kısıtlayan bu yöntemde kullanılan ipe *küzew jip* adı verilmiş olmalıdır.

3.1.4.3.9. öre /ope

[< Tü. *ör-* + (-e)]

“Atın kaçmasını önlemek için bir ucu atın ön sağ ayağına, diğer ucu arka sol ayağına bağlanan ip veya zincir; bukağı, köstek” (QETS 12, 190; QTS, 657; QS, 1036).

Sözcük, QTTS’de *öre jip* şeklinde yer almaktadır (s. 466). Ayağına bukağı takılmış ata *örelwli* (QTS, 657; QS, 1036) ya da *örelî* (QTTS, 466) denilmektedir. Türkmenistan’daki Kazaklar ise *öreköstek* şeklinde adlandırmaktadırlar (QTAS, 548).

Atın ayaklarına bağlanan bukağının iki ucuna *balaq*, aradaki uzun kısma ise *oqpan* adı verilmektedir. *Öre*'nin *şider*'den farkı, *öre*'de atın sadece bir ayağına *balaq* bağlanırken *şider*'de ön iki ayağa da *balaq* bağlanmasıdır. Uzunluğu yaklaşık 55-60 cm olan *oqpan*, demir zincirden, kayıştan ya da kıl ipten elde edilmektedir. *Öre*, atın hareket kapasitesini geçici olarak kısıtlamak için kullanılan bir araçtır. Benzer şekilde, farklı durumlarda atı tedavi etmek amacıyla *şider* ile birlikte de kullanılmaktadır. *Öre*'nin *şadır öre*, *şap öre* gibi türleri bulunmaktadır (QEKUADJ 5, 49; Сәнік-Зейноллақызы 2016: 243).

Anadolu'da otlatırken kaçmaması için atın ayaklarına takılan ipe *köstek* adı verilmektedir. Bununla birlikte atın bir bacağına uzun bir ip bağlanmakta ve ipin ucundaki kazık da bir yere çakılmaktadır. Böylece atın otlama sahası belirlenmektedir. Bağlanan bu sonuncu ipe *örk* denilmektedir. Genellikle demir olan ucundaki kazığa ise bazı bölgelerde *sikke* denmektedir (Sümer 1983: 71).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

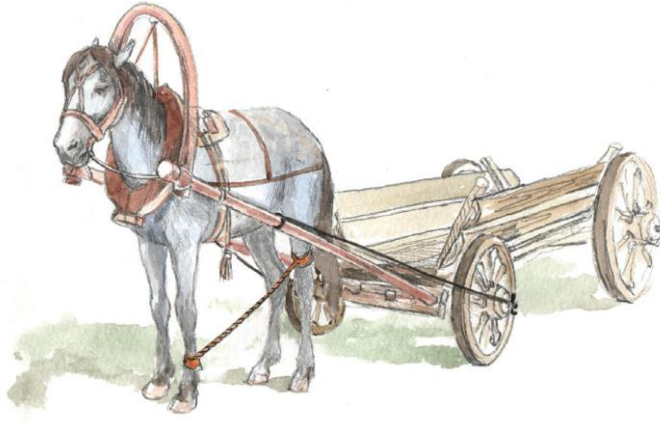
Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *öre* ~ *örü* “ayakta dik durmak anlamını bildirir” ~ *öre tur-* “ayağa kalkmak, ayakta durmak” (KTS, 211), **Çağ.** *öre* “at kösteği” (ÇTS, 876).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *öröö* “atın ön ayağını art ayağına bağlamak için olan köstek” (Yudahin 1985/1998: 615), **Başk.** *ürele-* “atın ön ayaklarından birini arka ayaklarına kösteklemek” (Özşahin 2011: 1465).

Başkurtçadaki *ürele-* fiilinden hareketle **üre* “köstek” sözünün bu lehçenin söz varlığında yer alabileceğini söylemek mümkündür. Nugteren, kelimenin kökeni için **hö:r-* “to weave” [örmek] biçimini tasarlamıştır (2011: 475).

Resim 3.23. Öre (Kaynak: QEKUADJ 5, 49)

3.1.4.3.9.1. örele- /өреле-

[< Tü. ör- + (-e) + (+le-)]

“Atın ayağına *öre* adı verilen bukağı takmak; köstek vurmak” (QETS 12, 192; QTS, 657; QS, 1036).

Sözlükte bu tabandan genişletilen *örelen-* fiili ile *örelenüw*, *örelew* isimlerine de madde başında yer verilmiştir (QS, 1036).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *örölöö-* “köstek vurmak” (Айтматов Т.Б. 2014: 439), **Başk.** *ürele-* “atın ön ayaklarından birini arka ayaklarına kösteklemek” (Özşahin 2011: 1465).

3.1.4.3.10. şider /шідер

[< Moğ. *çödör*]

“Atın ön iki ayağı ile arka bir ayağına bağlanan ip; bukağı, köstek” (QETS 15, 610; QTS, 938).

Bu tabandan türetilen *şiderli*, *şidersiz* sözlerine de sözlükte madde başı olarak yer verilmiştir (QS, 1445). Kazakçada *şider saldı* ifadesi “serbest bırakmamak, özgürlüğünü kısıtlamak” anlamında kullanılmaktadır (QTS, 938).

Şider'in atın ayaklarına bağlanan ve *balaq* adı verilen üç ucu bulunmaktadır. Bunun ön iki ayağa bağlanan kısmına *tusaw*, diğer ucuna ise *oqpan* denilmektedir. *Balaq, öre*'de atın öndeki tek ayağına bağlanırken *şider*'de ön iki ayağa da bağlanmaktadır. *Şider* kıl yünden, kayıştan ya da zincirden yapılabilmektedir. At, *şider* ile bağlanırken ön ayakları bileğinden arka ayağı ise dizinden bağlanmaktadır. *Şider*'in *oqpan* adı verilen bölümü genellikle kayıştan bazen de zincirden yapılmaktadır (QDMES, 234). Yapıldığı malzemeye ve yapılış şekline göre *örme şider, tüyme şider, qayıs şider, ızba şider, qıl şider, şınjırlı şider* gibi isimler almaktadır. *Şider*, otlanırken atın uzaklaşmasını engellemek için kullanılmaktadır (QEKUADJ 5, 750).

Kelimenin taranan lehçe kaynaklarındaki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. *çide ~ çider* “die Fussfesseln der Pferde” [at kösteği] (Radloff 1905: 2144).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *çider* “kayış köstek, bukağı” (Айтматов т.б. 2014: 439), **Kkalp.** *şider* “ремённые путы” [kayışlı köstek] (Баскаков 1958: 736).

Radloff sözlüğünde Çağatayca kaydıyla verilen kelime, Anadolu ağızlarının söz varlığında *çideri* “at kösteği” biçimiyle yer almaktadır (DS III, 1204). Kelimenin aslı Moğ. *çödör* biçimidir. Bu söz, Kalm. *çodr* şeklindedir (Lessing 1960: 178). Räsänen de kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu ifade etmiştir (1969: 110).

Resim 3.24. Kıl'dan yapılmış şider (Kaynak: QEKUADJ 5, 751)

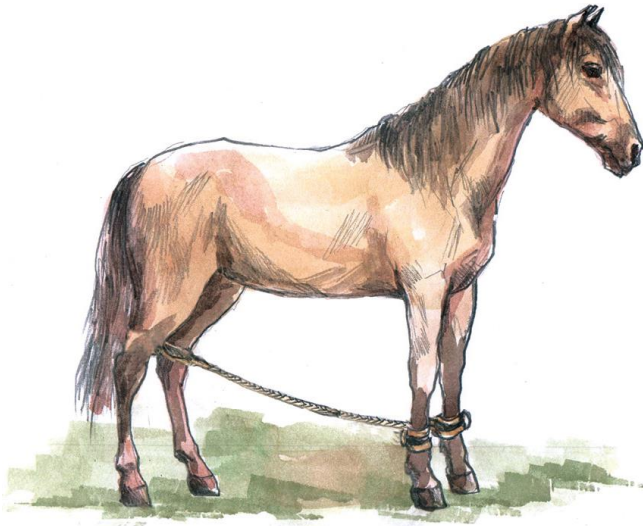
3.1.4.3.10.1. şiderle- /шідерле-

[< Moğ. *çödör* + (+le-)]

“Atın ayağına *şider* adı verilen köstek takmak” (QETS 15, 611; QTS, 938).

Bu fiilden türetilen *şiderlen-*, *şiderlet-* fiillerine de sözlükte madde başı olarak yer verilmiştir (QS, 1445).

Moğolcadan alıntılanan *çödör* ismi Kazakçanın ses yapısına uydurularak *şider* biçimini almış ve Türk dilinin en işlek isimden fiil yapma eklerinden olan *+la-* ekini almak suretiyle *şider+le-* fiili türetilmiştir.

Resim 3.25. Şider takılmış at (Kaynak: QEKUADJ 5, 751)

3.1.4.3.10.2. şiderlik /шідерлік

[< Moğ. *çödör* + (+lik)]

“Atın bacağına köstek takılan yer” (QTS, 938; QS, 1445).

Kelime *şider* sözüne *+lik* isimden isim yapma eki getirilerek türetilmiş ve “atın bacağına köstek takılan yer” anlamını kazanmıştır. Kazakçada *d*’li ve *t*’li şekilleri de bulunan bu ek, yer bildirdiği gibi eşya ve alet adları, soyut adlar, meslek ve uğraşı adları da

türetmektedir. *Qazaqıstan+dıq* örneğinde olduğu gibi aitlik de bildirmektedir (Biray vd. 2015: 61).

3.1.4.3.11. tusa- ~ tusawla- /тұса- ~ тұсаула-

[< Tü. *tuş* + (+a-)]

“Atın ön ayaklarını iple veya kayışla bağlamak” (QTS, 826; QS, 1290).

Kaz. *tusawla-* fiilinin yapısı < *tus+a-w+la-* şeklinde açıklanabilir.

3.1.4.3.11.1. tusaw ~ tusamıs /тұсау ~ тұсамыс

[< Tü. *tuş* + (+a-) + (-w)]

“Atın uzağa gitmemesi için ön iki ayağına bağlanan ip veya kayış; bukağı, köstek” (QTS, 826; QS, 1290).

Sözlüklerde bu tabandan türeyen *tusawlı*, *tusawlıq*, *tusawsız* gibi sözlere de madde başı olarak yer verilmiştir (QS, 1290). Kayıştan örülen bukağıya *örme tusamıs*, ipten elde edilene ise *tusaw jip* denilmektedir. Kayıştan yapılan *örme tusamıs*’ın iki ucunda bir çeşit mandal bulunmaktadır (QEKUADJ 5, 510).

Kazak geleneklerinde yürümeye yeni başlayan çocuğun düzgün yürümesi için ayaklarına bağlanan ipin saygın biri tarafından kesilmesi törenine *tusawkeser* adı verilmektedir. Bununla birlikte yeni çıkan bir kitabın tanıtım toplantısında kitaplara bağlanan kurdelenin makasla kesilme töreni de aynı isimle adlandırılmaktadır. Kazaklarda çocuklarla ilgili gelenek ve uygulamalar içinde yer alan *tusawkeser toyu*¹¹, çocuğun büyümesi ve ilk adımını atmasıyla ilişkilidir. Çocuk ilk adımını attığında düzenlenen toyda çocuğun ayağına bağlanan ipin kesilmesiyle uygulama gerçekleştirilmektedir. Kazaklar arasında *tusawkeser* geleneğinde çocuğun ayağına ip bağlanarak kesilmesinin temelinde iki düşünce yatmaktadır: Bunlardan birincisine göre *tusaw* kesmek, çocuğun aydınlık bir geleceğe adım atması ve hayırlı bir ömür sürmesini dilemeyi ifade etmekte, ikincisi ise

¹¹ Anadolu’da bu geleneğe *duşak* (*dussah*) *kesme* adı verilmektedir (DS IV, 1609).

Kazak çocuğu sözleri işitip anlayarak söylenenleri yapmaya başladığı zamandan itibaren arsızlık, hırsızlık, zorbalık gibi kötü davranışlardan uzak durma temennilerini taşımaktadır (Kınacı 2017: 144).

Anadolu ağızlarında *duşak* ~ *divşak* ~ *doşak* ~ *durşak* ~ *duşşak* ~ *düşak* (DS IV, 1609) biçimlerinde görülen bu kelime ve kelime tabanının taranan lehçe kaynaklarındaki görünümü aşağıdaki gibidir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *tuşağ* ~ *tuşağı* “köstek, at ayağına vurulan bukağı” (DLT, 660; Бейсенова 1997: 53), **Harezmi** *tuşa-* “bir yerde sabit kılmak, kösteklemek” (HATS, 607), **Kıpçak** *tuşak* ~ *tuşar* “ata vurulan ayak bağı” (KTS, 285), **Çağ.** *tuşak* ~ *tuşancıl* “bağ, köstek” (ÇTS, 1164).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *tuşamış* ~ *tuşoo* “köstek” (Айтматов т.б. 2014: 438), **Kkalp.** *tusaw* “путы” [köstek] (Баскаков 1958: 656), **Başk.** *tuşav* “путы” [köstek] (Ахмеров [и другие] 1958: 563), **Tat.** *tuşav* “ata takılan ayak bağı, tuşak, bukağı” (Öner 2009: 280), **Nog.** *tusav* “путы” [köstek] (Баскаков 1963: 376).

Bu sözün Eski Türkçe döneminden beri kullanıldığı göze çarpmaktadır. Çağataycada tanıklanan *tuşancıl* biçimi dikkat çekicidir. Bununla birlikte Kaz. *tusamıs* ve Kırg. *tuşamış* sözlerinin aynı tabandan türeyen biçimler olduğu görülmektedir.

Егоров, kelimenin Çuv. *тăлă* (twlw) ‘конские пути’ [at kösteği] biçiminde olduğunu ifade etmiştir (1964: 235). Türkçe ve Çuvaşça arasındaki en belirgin ses denkliklerinden olan Tü. /ş/ ~ Çuv. /l/ denkliği, bu kelimeye göze çarpmaktadır. Räsänen, kelimenin çağdaş lehçelerdeki şekillerini sıralamış ve Kalm. *tuşi*, Tun. *tūsa* biçimlerinin Türkçeden alıntı olduğunu ifade etmiştir (1969: 502). Clauson, ET *tuşa-* ‘to hobble (a horse, etc.)’ [(bir ata vb.) köstek vurmak] fiilinin *tuş* isminden türediğini ve Tuv. *duja-*, Trkm. *duşa-* biçiminde yaşadığını belirtmiş; ET *tuşağı* sözünün ise bir ‘hapax legomenon’ olduğunu dile getirmiştir (ED, 561-562). ESTY’de kelimenin Türk lehçelerindeki biçimlerine yer verilmiş ve kökünün *tuş* ‘пряжка’ [toka] ismi olduğu ifade edilmiştir (1980: 306). Eren, *tuşak* sözünün etimolojisini < *tuşa-* ‘kösteklemek’ + *-k* eki olarak açıklamış ve kelimenin Türkçeden

Moğolcaya *tuşağa* biçiminde geçtiğini belirtmiştir (1999: 124). Tietze, kelimenin sonundaki ekin nomen instrumenti yapan *-ak* eki olduğunu söylemiştir (2002: 599). Gülensoy, *duşak* ‘köstek’ sözünün etimolojisini $< tuş + a - k$ olarak açıklamıştır (2007: 308).

DLT’de tanımlanan *tuş* sözü, ‘kemer kayışlarının ucuna takılan altın ve gümüş toka’ anlamındadır (s. 659). Bu sözün ET *tuşag* > Kaz. *tusaw* kelimesinin kökü olduğu söylenebilir.

Resim 3.26. Tusamıs ~ tusaw (Kaynak: QEKUADJ 5, 510)

Resim 3.27. Ayaklarına tusamıs ~ tusaw bağlanan at (Kaynak: QEKUADJ 5, 510)

3.1.5. Süs Parçaları

3.1.5.1. attumar /аттұмар

[< Tü. *at*, < Ar. *ṭūmār*]

“Nazar değmemesi için atın boynuna takılan muska, nazarlık” (QTTS, 66).

Bu sözlükbirim, tarama yapılan sözlüklerden sadece QTTS’de yer almaktadır. *Tumar*, “muska, nazarlık”, kişiyi ya da hayvanları kötülüklerden koruması için takılan, çoğu zaman da süs amacıyla kullanılan bir eşyadır. Çoğu zaman *tumar*, din görevlilerine okutulmaktadır. Kazak toplumunda nazar değmemesi için binek ata, yeni doğan deve yavrusuna (Kaz. *bota*), atın altı aya kadar olan yavrusuna (Kaz. *qulın*) *attumar* takılması gelenek hâlini almıştır (Кенжеахметұлы 2013: 331). Türkiye Türkçesinde buna *gerdanlık* veya *nazarlık* adı verilmektedir. Türkler, birçok millet gibi, nazara yani göz değmesine inanan bir topluluktur. Ata göz değmemesi için de atın boynuna bir gerdanlık (nazarlık) takılmaktadır. Gerdanlığın diğer bir unsuru muskadır. Muskalar üçgen şeklinde olup üzeri deri ile kaplıdır (Sümer 1983: 60).

Bu sözlükbirim lehçelerde şu şekilde görülmektedir:

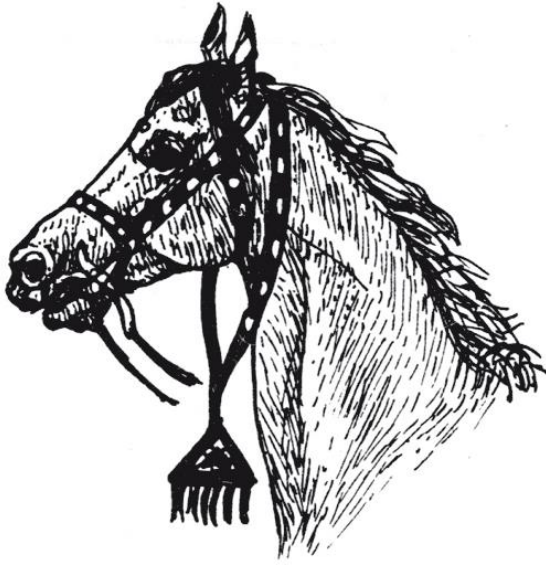
Tarihî Türk Lehçelerinde

Harezmi *tumār* “muska, tomar” (HATS, 606), **Çağ.** *tūmār* “tomar, dürülmüş nesne” (ÇTS, 1159).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *attumar* “muska, nazarlık” (Чокотегин 2014: 72), **Kkalp.** *tumar* “талисман, амулет” [tılsım, muska] (Баскаков 1958: 654), **Nog.** *tımar* “амулет” [muska] (Баскаков 1963: 374).

DLT’de “atın boynuna takılan değerli taş, muska gibi şeylere” *monçuq* adı verildiği kayıtlıdır (s. 413). Arapça kökenli *tumar* sözü Kazakçada “muska, nazarlık, tılsım” (KTTTS, 554) anlamlarındadır. Kaz. *attumar*, ‘at muskası’ anlamına gelmektedir.

Resim 3.28. Attumar (Kaynak: QEKUADJ 1, 250)

3.1.5.2. bawırlıq ~ bawırdaq /бауырлық ~ бауырдақ

[< Tü. *bağır* + (+lıq)]

“Eyer, kamçı vb. koşum takımlarına takılan yassı kayış” (QETS 3, 137; QS, 209; QTS, 117).

QTAS’de ikinci bir anlam olarak “kamçı sapına süs amacıyla sarılmış kayış” anlamı yer almaktadır (s. 131).

Bazen sapına bakır dolanarak da kamçı süslenmektedir. Buna *jez bawırdaq qamşı* adı verilmektedir. Kazak halk şiirinin *bir qamşım bar qolımda / jez bawırlıq jar jar* (bir kamçım var elimde / bakırdan *bawırlıq* yar yar) dizelerinde görüldüğü gibi buna *bawırlıq* da denmektedir (QEKUADJ 1, 442).

KTTTS’de bu kelimeyle kökteş olan *bawırda-* fiilinin anlamlarından biri olarak “atı bağrından kamçılama” verilmiştir (s.83).

Kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *bağır* “1. Печень [karaciğer], 2. Живот, брюхо [karın, kursak], 3. Сердце [yürek]” (DTS, 78); *bağır* ~ *bağar* “1. Karaciğer, göğüs, 2. Bir ilaç, 3. Sevgili, akraba, 4. Karın” (EUTS, 31), **Harezmi** *bağ(ı)r* “bağır, göğüs, ciğer” (HATS, 73), **Kıpçak** *bağır* “yaşın uçları; göğüs, ciğer; her şeyin içi veya önü” (KTS, 21), **Çağ.** *bağır* “yürek, göğüs, ciğer” ~ *bağırdağ* “beşikteki bebekle sardıkları bent” ~ *bağırılık* “yürekli” (ÇTS, 91).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *boor* “karaciğer” (Yudahin 1985/1998: 129), **KTat.** *bağır* “1. Внутренности [iç organlar], 2. Сердце [yürek]” (Усеинов 2007: 340), **Kkalp.** *bavır* “1. Печень [karaciğer], 2. брюшная часть (животных) [hayvanların karın kısmı]” (Баскаков 1958: 92), **Başk.** *bavır* “1. Bağır, döş, karın, 2. Hayvanların kursağı, 3. Nesil, soy”; *bavırgalık* ~ *bavırlık* “atların bağrının altından iki yana doğru uzatılarak bağlanan bağ” (Özşahin 2011: 199-353), **Tat.** *bavır* “karaciğer” ~ *bavırgalık* “bağırılık, eyerde karın kayışı” (Ganiyev vd. 1997: 41), **KMalk.** *bavur* “karaciğer, bağır, sine” (Tavkul 2000: 114), **Kum.** *bavur* “печень” [karaciğer] (Бамматов 1969: 57), **Nog.** *bavır* “печень” [karaciğer] (Баскаков 1963: 64), **Kar.** *bavur* “1. Печень [karaciğer], 2. Почка [böbrek]” (Баскаков 1974: 94).

Kaz. *bawır* tabanından türetilen sözlerin Kazakçadan başka Başkurtça ve Tatarcada da at koşum takımlarıyla ilgili bir anlamının bulunduğu görülmektedir. Eski Türkçe döneminden beri kullanılan *bağır* > *bawır* isim tabanına *+lık* eki getirilerek sözcük türetilmiştir.

Clauson, karaciğerin duyguların kaynağı olduğu inancı dolayısıyla ET *bağır*’ın ‘karaciğer’ anlamının metaforik olduğunu ifade etmiştir (ED, 317). Севортян, kelimenin YUyg. *béghir* varyantından yola çıkarak kelime kökünün **bağ-* ~ **beg-* fiili olabileceğini söylemiştir (1978: 19). Tietze, kelimenin Eski Türkçeden beri kullanıldığını söyleyerek sözcüğü ‘ciğer, bağırsak gibi vücut boşluklarında bulunan organların ortak adı’ biçiminde tanımlamıştır (2002: 185). Gülensoy, Anadolu’da *bağır* ile yapılan birleşik fiil ve deyimleri sıralamıştır (2007: 102).

Resim 3.29. Bawırdaqtı qamşı (Kaynak: QEKUADJ 1, 442)

3.1.5.3. bürkenşik şege /бүркеншік шеге

[< Moğ. *bürke-* + (-n-) + (-şik), < Tü. *şeke*]

“Eyere çakılan ve başı işlemeli olan çivi” (QTTS, 133).

Bu söz, tarama yapılan sözlüklerden sadece QTTS’de yer almaktadır. Kazakçada *bürkenşik* “kapüşon, başlık”; *şege* ise “çivi” anlamlarındadır (KTTTS, 101; 635). Eyerin gösterişli ve güzel görünmesi için kullanılmaktadır.

Kaz. *bürkenşik* sözünün tabanı Moğ. *bürke-* ~ *bürkü-* “to grow or become cloudy; to cover, cover up; to envelop, obscure” [büyümek veya bulutlu olmak; örtmek, kapamak; sarmak, gizlemek] (Lessing 1960: 150) fiili olmalıdır. Kazakçanın da söz varlığında yer alan *bürke-* fiili “örtmek, bürümek, kapamak, sarmak; gizlemek, örtbas etmek” (KTTTS, 101) gibi anlamlar barındırmaktadır. Tü. *bürü-* “örtmek, sarmak, kaplamak” ile Moğ. *bürke-* ~ *bürkü-* paralelliği dikkat çekmektedir (Севортян 1978: 298).

Bu sözlükbirimin at koşum takımlarıyla ilgili ‘eyer çivisi’ anlamı, tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarında tespit edilememiştir.

Kaz. *şege* için bk. *şegeköz* ~ *şegelik*.

3.1.5.4. kespe /кеспе

[< Tü. kes- + (-pe)]

“Eyer takımına aralıklarla çakılan parlak metallerin adı” (QTTS, 264).

Kelimenin eyer takımıyla ilgili anlamı tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTTS’de tespit edilmiştir. Tarama yapılan diğer sözlüklerde kelime bu anlamıyla değil, bir yemek adı olan “erişte” anlamıyla yer almaktadır (QTS, 391).

Kelime kökünün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET kes- “to cut, cut off” [kesmek] (ED, 748), **Harezmi** kes- ~ kis- “kesmek, kırmak, tıraş etmek, terk etmek” (HATS, 311-329), **Kıpçak** kes- ~ kis- “kesmek” (KTS, 140-150), **Çağ.** kes- ~ kēs- ~ kis- “kesmek, biçmek, koparmak, budamak” (ÇTS, 613-638).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. kes- “kesmek, kesip ayırmak” ~ kesme “erişte” (Yudahin 1985/1998: 442-444), **KTat.** kes- “резать” [kesmek] (Усеинов 2007: 401), **Kkalp.** kes- “резать” [kesmek] ~ kespe “обрезок, кусок” [(kesilmiş) parça, lokma] (Баскаков 1958: 316-318), **Başk.** kis- “kesmek, biçmek” (Özşahin 2011: 1199), **Tat.** kis- “kesmek, biçmek” (Öner 2009: 136), **KMalk.** kes- “kesmek” ~ kesek “parça” (Tavkul 2000: 256), **Kum.** ges- “резать, отрезать” [kesmek, kesip atmak] (Бамматов 1969: 98), **Nog.** kes- “резать, отрезать” [kesmek, kesip atmak] (Баскаков 1963: 163), **Kar.** kes- “kesmek” (Çulha 2006: 76).

Taranan kaynaklardan hareketle kespe sözünün at koşumlarıyla ilgili anlamının yalnızca Kazakçada bulunduğunu söylemek mümkündür. Kelime, kes- fiil köküne -pe fiilden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Bu ek, Kazakçada ünlülerden ve r, w, y ünsüzlerinden sonra -ma, -me; l, m, n, ñ, z, j tonlu ünsüzlerinden sonra -ba, -be; tonsuz ünsüzlerden sonra da -pa, -pe biçimindedir (Biray vd. 2015: 71).

3.1.5.5. *salpınşaq* /салпыншақ

[< Moğ. *salba-ñ* + (+şaq)]

“Binit ve koşum takımının *quyısқан, saǵaldırıq, ömildirik* gibi kayışlarında işlenmiş, desenli ve sallanarak duran süs parçaları, püskül” (QETS 12, 608; QTS, 703; QS, 1106).

Salpınşaq, at koşum takımlarına görsellik ve güzellik katmak için takılan saçaklardır (Кенжеахметұлы 2012: 242).

Tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında kelimenin at koşum takımlarında kullanılan ‘püskül’ anlamı tespit edilememiştir. Kelime tabanının çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *salpañda-* “sallanmak” (Yudahin 1985/1998: 634), **Kkalp.** *salbıraq* “болтающийся” [sarkan] (Баскаков 1958: 560), **Başk.** *halbıra-* “sarkık olmak” (Özşahin 2011: 351), **Tat.** *salpı* “sarkık, düşük” (Öner 2009: 228), **KMalk.** *salpı* “sarkık, sönük” (Tavkul 2000: 328), **Nog.** *salpı* “отвислый” [sarkık] (Баскаков 1963: 285).

Çağdaş Kıpçak lehçeleri arasında kelimenin ‘binit ve koşum takımlarında kullanılan püskül’ anlamının yalnızca Kazakçada bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Kazakçada *salbıra-*, *salpañda-*, *salpiy-*, *salpılда-* fiilleri “sarkmak, sarkık durmak, sallanmak”; *salpı* ise “sarkık, sarkmış” (KTTTS, 462; 464) anlamlarındadır. Koşum takımının kayışlarına süs için eklenen ve sarkık duran bu parçanın söz konusu kelimelerle bağlantılı olduğu açıktır. Kelimenin sonundaki +şaq eki ise *qulınşaq* “küçük, sevimli tay”, *monşaq* “boncuk”, *kelinşek* “yeni gelin”, *quwırşaq* “oyuncak bebek; kukla” (Biray vd. 2015: 64) örneklerinde olduğu gibi küçültme ve sevgi ifade eden sözler yanında kalıcı nesne adları da yapmaktadır.

Radloff sözlüğünde ‘welk’ [sarkık] olarak anlamlandırılan *salpı* sözünün *sal+ıpı* biçiminde verilmesi düşündürücüdür (1911: 373). Ramstedt, Kalm. *salba-ñ* “herabhängend” [sarkık] sözünün Kırg. *salpañ*, Alt., Tel., Şor. *salbıq* biçimlerini vermiştir (1935: 310). Räsänen de kelime tabanının Moğolca bir alıntı olduğunu belirtmiş, bazı modern lehçelerdeki biçimleri sıralamıştır (1969: 398). ESTY’de *salpı* ‘sarkık’ sözünün kökeninin

*sal- olabileceği, bu kökten Türkçe ve Moğolcada çok sayıda söz türetildiği ifade edilmiştir (2003: 198).

3.1.5.6. sıldırmaq /сылдырмақ

[< Tü. *sıldır* + (+a-) + (-maq)]

“Koşum takımlarından *erşik* ya da *şiliya*’ya görsellik katmak amacıyla takılan küçük zillere verilen isim” (Кенжеахметұлы 2013: 306).

Kazakçanın tarama yapılan sözlüklerinde kelimenin yalnızca ‘zil’ anlamı bulunmaktadır (QS, 1190).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *şınkırt* “şingirtı, şingirdama” (KTS, 252), **Çağ.** *şingırak* “çingırak” (ÇTS, 984).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *şıldırak* “çingırak” (Yudahin 1985/1998: 685), **KTat.** *şakırdavuk* “погремушка” [çingırak] (Усеинов 2007: 597), **Kkalp.** *sıldırlavıq* “погремушка” [çingırak] (Баскаков 1958: 603), **Başk.** *sıñğıldaқ* “pirinçten yapılmış küçük çingırak, çan” ~ *şiltırak* “zil” (Özşahin 2011: 395-400), **Tat.** *şaltıravık* “çingırak” (Ganiyev vd. 1997: 409).

Kazakçada *sıldır* “şırıltı, şingirtı, hışırtı”, *sıldıra-* “şingirdamak, şırıldamak” (KTTTS, 502) anlamlarındadır. Kelimenin yansıma bir tabandan türetildiği görülmektedir. Kelimede vurgusuz orta hece ünlüsü düşmüştür.

3.1.5.7. şıtıra /шытыра

[< ? *şıtıra*]

“Eyer takımına takılan gümüş süs parçaları” (QS, 1445; QTS, 938).

Kıyafetlere, kemerlere, kadın başlıklarına takılan süslere de bu isim verilmektedir. Süslemelerde nadiren altın da kullanılmaktadır. Gümüşe şekil verilen alete ise *şıtıra qalıp* denilmektedir (QEKUADJ 5, 750).

Kökeni tespit edilemeyen bu sözlükbirim, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır. Kelimenin yansıma kökenli olabileceği ihtimali de göz önünde tutulmalıdır.

3.1.5.8. tarbaq /тарбақ

[< Moğ. *tarbaga(n)*]

“Eyerin ön kaşında bulunan ve atın toynağına benzeyen gümüşle kaplanmış demir süs parçası” (QETS 13, 736; QS, 1220).

QETS-13’te söz konusu anlamın yerel bir kullanım olduğu vurgulanmıştır (s. 736). Bunun dışında QTAS’de kelimenin “kertenkele” anlamının da bulunduğu belirtilmiştir. Bu anlam, Kazakistan’ın Atırav eyaletinin Esbol ilçesinden derlenmiştir (s. 649).

Eski dönemlerde eyer ustaları bu süs parçasını çoğunlukla *qurandı er* adı verilen eyer türünde kullanmışlardır. Buna bağlı olarak eskiden *qurandı* eyerin ön kaşına da *tarbaq* denilmekteydi. Günümüzde ise bu kavram *erdiñ aldiñğı qası* (eyerin ön kaşı) şeklinde adlandırılmaktadır (QEKUADJ 5, 351).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

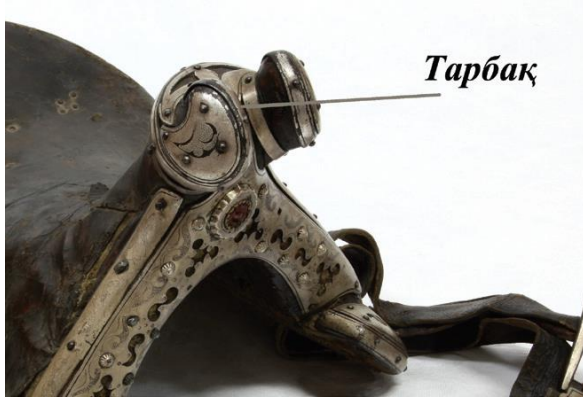
Çağ. *tarbaq* “sıçan yuvası, fare deliği, sıçan” (ÇTS, 1081).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *tarbagay* “растопыренный, раскоряченный” [yayılmış, uçları ayrılmış] (Юдахин 1985-II: 208), **Kkalp.** *tarbağan* “тарбаган” [dağ faresi] (Баскаков 1958: 622), **Başk.** *tarbaq* “uçları ayrılmış, saçaklanmış, saçaklı, püsküllü” (Özşahin 2011: 1726), **Tat.** *tarbagan* “тарбаган, сурок” [dağ faresi] (Денисова 1966: 518), **Nog.** *tarbagan* “тарбаган, сурок” [dağ faresi] (Баскаков 1963: 336).

Çağdaş Kıpçak lehçeleri arasında kelimenin ‘eyerin ön kaşındaki süs parçası’ anlamının yalnızca Kazakçada bulunduğu görülmektedir. Kaz. *tarbiy-* fiili “arasını açmak, aralamak” anlamındadır (KTTTS, 522). Eyerin ön kaşında bulunan bu süs parçasının da arası açık olduğundan kelime bu fiille de ilişkilendirilebilir.

Räsänen, “Murmeltier” [dağ faresi] anlamını verdiği kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu söylemiştir (1969: 463).

Resim 3.30. Tarbaq (Kaynak: QEKUADJ 5, 351)

3.1.5.9. üzbe /үзбе

[< Tü. *üz-* + (-be)]

“1. Zincir gibi nesnelerin halkaları; bakla, 2. *Jügen* kayışının gem ile birleşen bölümünde ve *suwlıq*’ta görülen demirden yapılmış küçük süsler” (QTS, 865).

Bu sözlükbirim, tarama yapılan sözlüklerden QTS’de yer almaktadır. *Üzbe*, binit ve koşum takımının gösterişli ve güzel görünümü için yapılan süslerdir. Genellikle atın *jügen*,

quyısқан, ömildirik gibi kayışlarında bu süslemelere rastlanılmaktadır. *Jügen* kayışının ise genellikle *miylıq* (kekildik) ve *keñsirik* olarak adlandırılan bölümlerine takılmaktadır. Buna *üzbeli жүgen* de denilmektedir. *Ömildirik* kayışına takıldığında güzel görünüm elde etmek amacıyla boğaz kısmına bir veya iki *salpınşaq üzbe* yerleştirilmektedir (QEKUADJ 5, 594).

Tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında bu söz tanıklanmamıştır. ‘Binit takımlarına takılan küçük süs’ anlamı göz önüne alındığında kelime kökünün Tü. *üz-* “kesmek, koparmak” (DLT, 720) fiili olduğu söylenebilir.

Resim 3.31. Jügen kayışında yer alan üzbe’ler (Kaynak: QEKUADJ 5, 594)

3.1.5.9.1. üzbele- /үзбеле-

[< Tü. *üz-* + (-be) + (+le-)]

“İşlemek, nakışlamak, bezemek” (QTS, 865).

3.2. Binit Takımları

3.2.1. Eyer Takımı

3.2.1.1. at-äbzel /ат-әбзел

[< Tü. *at*, < *äbzel* (← Far. *abzal*)]

“Atın binit ve koşum takımları” (QS, 119; QDMES, 223).

At binmede kullanılan eyer, gem, dizgin, üzengi gibi araç gereçlerin genel adı (Кенжеахметұлы 2012: 241). QDMES’de arkaik olduğu belirtilen *at-anjam* sözü de bu kavramı karşılamaktadır (s. 223). Bununla birlikte Kazakçada *at-turman*, *at-sayman*, *at-qural* sözleri de binit ve koşum takımları anlamına gelmektedir (QDMES, 223; QS, 122).

Бекен Қайратұлы, konuyla ilgili kitabında at koşum takımlarını *er-turman* (eyer takımı), *er-toqım* (eyerin keçe parçaları), *ayıl-turman* (kayışlar), *at äbzelderi* (koşum takımları) ve *qosımşa qural-jabdıqtar* (yardımcı araç-gereçler) olmak üzere beş başlıkta ele almıştır (2019: 264). Kitabın *er-turman* bölümünde eyer, kaltak, kaş gibi eyerin iskeletindeki kısımlar ele alınmıştır. *Er-toqım* bölümünde eyer yastığı, eyerin altına serilen keçe parçalar, *ayıl-turman* bölümünde kolan gibi kayış parçalar, *at äbzelderi* bölümünde at başlığı, gem, dizgin gibi unsurlar, *qosımşa qural-jabdıqtar* bölümünde de kamçı, köstek gibi yardımcı unsurlar üzerinde durulmuştur.

Kazakçaya Farsçadan giren *äbzel* ~ *abzal* ~ *abzel* (QS, 147; QDMES, 224) sözü tek başına kullanıldığında da aynı anlamı karşılamaktadır. Bu kökten türetilmiş *äbzelde-*, *äbzelden-*, *äbzeldet-*, *äbzelsiz*, *äbzelhana*, *äbzelşi* (QS, 147) kelimeleri de Kazakçanın söz varlığında bulunmaktadır.

Bu sözlükbirim taranan tarihî kaynaklarda tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *at cabdık* “at teçhizatı, binit takımı” (Айтматов Т.Б. 2014: 444) ~ *abzel* “1. Koşum (takımı), 2. Teçhizat” (Yudahin 1985/1998: 3), **KMalk.** *at kerek* “atın koşum takımı”

(Tavkul 2000: 93), **Kkalp.** *änjam* “снаряжение” [teçhizat], *er-abzal* “сбруя” [koşum takımı] (Баскаков 1958: 72-195), **Tat.** *cigem* “koşum takımı” (Ganiyev vd. 1997: 482), **Başk.** *äpsen* “сбруя для седлания лошади” [at için koşum takımı] (Ахмеров [и другие] 1958: 699).

Far. *äbzel* ~ *abzal* ~ *abzel* sözünün ‘at koşum takımları’ anlamıyla Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça, Karakalpakça, Başkurtça ve Kırgızcada kullanıldığı tespit edilmiştir.

3.2.1.2. at-sayman /ат-сайман

[< Tü. *at*, < Kaz. *sayman*]

“At ve onunla ilgili eyer, hamut gibi gereçler; binit ve koşum takımları” (QS, 122; QTS, 68).

QS’de aynı anlamda olan ve ağızlarda kullanıldığı belirtilen *at-qural* sözüne de ayrı bir madde başı olarak yer verilmiştir (s. 122). Bununla birlikte *at-qural* sözü, ağız sözlüğü olan QTAS’de ve tarama yapılan diğer sözlüklerde yer almamaktadır.

Bu sözlükbirimde “araç, alet, malzeme, teçhizat” (KTTTS, 460) anlamlarındaki *sayman* sözü Kazakçada *er-sayman* “eyer takımı” (KTTTS, 143), *kölik-sayman* “araba ve parçaları” (KTTTS, 246), *qaruw-sayman* “silah ve parçaları” (KTTTS, 296), *qural-sayman* “alet, edevat; savaş için gerekli olan teçhizat” (KTTTS, 337), *sawıt-sayman* “silah ve zırh takımı” (KTTTS, 473), *soqa-sayman* “saban, pulluk takımı” (KTTTS, 485) gibi ikilemelerde kullanılmaktadır.

Taranan tarihî kaynaklarda tanıklanamayan Kaz. *sayman* sözünün çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *şayman* “tesisat, teçhizat, levazım, malzeme” (Yudahin 1985/1998: 682), **Kkalp.** *sayman* “оборудование” [ekipman] ~ *attiñ saymanları say* “сбруя в порядке” [atın koşum takımları hazır] (Баскаков 1958: 556-557), **Başk.** *havıt-hayman* “kap kacak, çanak çömlek” ~ *sayman* “1. Kap kacak, 2. Süs eşyası, züccaciye” (Özşahin 2011: 2282).

Kıpçak lehçeleri içerisinde kelimenin Başkurtçada hem *hayman* hem *sayman* biçiminin görülmesi dikkat çekicidir. Başkurtçada /s/ foneminin /h/’ye dönüşmesi düzenli bir değişiktir; ancak kelimenin Kırğızcada ş’li biçimde bulunması düşündürücüdür. Tarama yapılan tarihî kaynaklarda tanıklanmayan Kaz. *sayman* sözünün kökeni *say* ‘uygun, hazır’ (KTTTS, 459) ismi olabilir.

3.2.1.3. at-turman /ат-тұрман

[< Tü. *at*, < *turman* (← Far. *daremen*)]

“Atın binit takımları, eyer takımı” (QETS 2, 128; QS, 123).

Kazak toplumunda kamçı ve bıçağın insanı cin ve şeytanlardan koruduğuna dair bir inanış vardır. Bununla birlikte evin düzenini sağladığına inanılan kazan, çocuk beşiği, yastık, döşek, başlıklar, eyer takımı, ayıl ve üzengi başka birine verilmez. Fakat bazen bir akrabalık göstergesi olarak eyer takımı akrabalar arasında değiştirilebilir (Әжіғали 2005: 128). Bu inanış, toplumda binit ve eyer takımının önemini göstermesi bakımından önemlidir.

3.2.1.4. ayıl-turman /айыл-тұрман

[< Tü. *ayıl*, < *turman* (← Far. *daremen*)]

“*Tartpa, ayıl, üzeñgi baw (taralğı), qañjıǵa* gibi kayıştan yapılan at koşum takımları” (QETS 1, 188; QTS, 27; QS, 45; QDMES, 223).

QTTS ile QTAS’de bu söz madde başı olarak yer almamaktadır. Türlü materyallerden yapılan, eyerin ağaç iskeletine bağlanan birbiriyle ilintili kayış parçaların genel adıdır. Yapılma türlerine ve yapımında kullanılan malzemelere göre *bulǵarı ayıl-turman*, *örmeli ayıl-turman*, *tüymeli ayıl-turman*, *qur ayıl-turman*, *ızbalı ayıl-turman* gibi çeşitleri mevcuttur (QEKUADJ 1, 100).

Bu koşum takımı Kazakçanın kalıp sözlerinde de kendine yer bulmuştur: Kazakçanın söz varlığında bulunan *ayıl-turman taǵındı* deyimini “yolculuğa çıkmak için hazırlanma”yı, *ayıl-turmanın tarttı* deyimini ise “sinirlilik, kızgınlık” ifade etmektedir (Байтелиева 2007: 48). *At üyirin saǵınsa artqı ayaǵın qaǵınar, er üyirin saǵınsa ayıl-turman taǵınar* (at,

sürüsünü özlerse arka ayağını sallar, yiğit çevresini özlerse atın koşum takımlarını takar) atasözünde ise sıra hasreti çeken kişinin bu durumu davranışlarıyla belli edeceği ifade edilmiştir (Gürsu 2009: 668).

Нурмағамбетов, “koşum, eyer takımı” anlamındaki *turman* sözünün Far. *daremen* sözünden alıntılandığına işaret etmektedir (1994: 278). Kelime, *ayıl* ve *turman* sözlerinden oluşmuş birleşik sözcük yapısındadır.

Resim 3.32. Eyer ve ayıl-turman (<http://kulanak.kyrgyzmedia.com/wpcontent/uploads/sites/2/2015/05/DSC01440.jpg>)

3.2.1.5. er-turman ~ er toqım ~ er-sayman /ер-тұрман ~ ер-тоқым ~ ер-сайман

[< Tü. *eğer*, < *turman* (← Far. *daremen*)]

“At binmek için gerekli olan araç gereçlerin genel adı; eyer takımı” (QTS, 233; QS, 422).

Kazakçada aynı kavramı anlatmak için *er-äbzel*, *er-sayman*, *er-toqım*, *at äbzel*, *at jabdıq*, *at sayman*, *at-turman*, *ayıl-turman*, *at anjam* gibi sözler de bulunmaktadır. Kazakçanın ağız sözlüğündeki bilgilere göre Aktöbe’de *qural*, Semey eyaletinin Maqanşı ile Qostanay eyaletinin Fedorov ilçelerinde *ızbıray* ~ *ızbıray* sözleri eyer takımı anlamında kullanılmaktadır (QTAS, 441; 738; QS, 1449). Karakalpakistan’da ise *er-jügen* sözü kullanılmaktadır (QTAS, 215).

Eyer takımına *toqım*, *jeldik*, *terlik*, *tebingi*, *ayıl*, *quyısқан*, *ömildirik*, *üzeңgi*, *jügen*, *tizgin*, *noqta*, *jabuw*, *tusaw*, *şider*, *qamşı* gibi parçalar dâhildir (QDMES, 226). Vefat eden

kişinin hayattayken kullandığı, sahibi vefat ettikten sonra geride kalan eyer takımına *qaralı er-turman* adı verilmektedir (Нүсіпоқасұлы - Жапарұлы -1, 2011: 77).

Eski Kazak yaşamında uzun seferlere çıkan Kazak askerlerinin eyer ve koşum takımlarının sağlam olması adeta bir zorunluluktur. Eyer takımının kusursuzluğu, bir asker için memleketin güvenliğini sağlamada ön koşullardan biri olarak kabul edilmekteydi. Kazaklar gibi göçebe halklar, uçsuz bucaksız bozkırda hâkimiyet kurabilmek için atlara ve eyer takımlarına son derece önem vermişlerdir (Амангелді 2008: 11).

Eyer takımı, eski zamanlardan günümüze değin göçebe halkların yaşamında önemli bir yer tutmuştur. Eyere *toqım* yapmak ustalık gerektiren bir iştir. *Toqım* (TT *teğelti*), eyerin atın sırtına batmaması için iki kat halinde keçeden yapılan örtüye verilen addır (KTTTS, 541). *Toqım*, genellikle keçeden yapılır ve kenarı çuha, kadife gibi değerli kumaşlarla süslenir; dışı ise deri ile kaplanır. Yapım şekline bağlı olarak *toqım*'ların *kiyiz toqım*, *sırma toqım*, *kömkerme toqım*, *bılğarı toqım* adı verilen türleri bulunmaktadır. *Toqım*'a *tebingi*, *işpek*, *işkilik*, *terlik*, *öñ* gibi parçalar da dâhildir. Genellikle kadın eyeri için hazırlanan *toqım* büyük ve gösterişli, erkek eyeri için hazırlanan ise daha küçük ve gösterişsiz olmaktadır (QEKUADJ 2, 65).

Айтбаева, çalışmasında eyer takımının Kazakçada *er-toqım*, *er-turman*, *ayıl-turman* gibi ikilemelerle ifade edildiğini vurguladıktan sonra at için gerekli olan binit ve koşum takımlarını iki başlık altında ele almıştır: *Er-turman* ve *at-äbzel*. *Er-turman*'ı kendi içinde yine ikiye ayırıp *er-toqım* ve *ayıl-turman* alt başlıklarında ele almış; *at-äbzel*'i de binit takımları ve koşum takımları şeklinde iki kısımda değerlendirmiştir (2007: 68).

Kazakçadaki *er-toqımı jaman dep erdi mazaq qılmañız, ekken eğin jaman dep jerdi mazaq qılmañız* (eyer takımı kötü diye yiğidi alaya almayın, ekilen ekin kötü diye toprağı yermeyin) atasözünde eyer takımı genel bir anlam içermektedir (Gürsu 2009: 1125).

Нұрмағамбетов, Kazakçada *er-turman*, *at-turman*, *ayıl-turman* ikilemelerinde yer alan *turman* sözünün kökeninin Far. *dareman* olduğuna işaret etmektedir (1994: 278).

“Eyer takımı” kavramı lehçelerde şu şekillerde adlandırılmıştır:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *eđär* “седло” [eyer, eyer takımı] (DTS, 162), **Kıpçak** (Ar.) *serc* “at takımı” (KTS, 232), **CC** *sagıt* “at koşum takımı” (Güner 2016: 1554), **Çağ.** *éger ~ eyer ~ iger* “eyer, at takımı” (ÇTS, 324-353-512) ~ *imel* “eyer takımı” (Durgut 1995: 137) ~ (Far.) *raht* “at takımı” ~ *taķım* “at takımı” (ÇTS, 909-1067) ~ *tanba ~ haşıl* “at takımı” (Durgut 1995: 230-336).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *eer tokum* “eyer takımı” (Чокотегин 2014: 77), **Kkalp.** *er-toqım ~ er-turman* “верховая сбруя” [at koşum takımı] (Баскаков 1958: 199), **Başk.** *éyer-öpsön* “her türlü koşum takımı, eyer” (Özşahin 2011: 361), **Tat.** *cigém* “koşum takımı” (Ganiyev vd. 1997: 482), **KMalk.** *at kerek* “atın koşum takımı” (Tavkul 2000: 93), **Kum.** *yerturman* “сбруя” [koşum takımı] (Бамматов 1969: 133), **Kar.** *kosmak* “запрягание, сбруя” [koşum takımı] (Баскаков 1974: 334) ~ *ralıt* (Far. *raht*’tan) “at takımı, yol levazımı” (Çulha 2006: 94).

Tarihî lehçelerin tarama yapılan kaynaklarında çağdaş Kazakçada kullanılan *er-turman*, *er-toqım* gibi sözler tanıklanmamıştır. Tarihî lehçelerdeki *eyer* sözünün hem “eyer” hem de “eyer takımı” kavramlarını karşıladığı düşünülebilir. Ayrıca Türkçe sözlerin yanı sıra Ar. *serc* ve Far. *raht* gibi sözlerin de kullanılmış olması dikkat çekicidir. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde ise bu kavramın farklı biçimlerde ifade edildiği görülmektedir.

Resim 3.33. Kazak çadırı kiyiz üy içinde er-turman (Kaynak: QEKUADJ 2, 64)

3.2.1.6. turman /тұрман

[< *turman* (← Far. *daremen*)]

“Koşum, eyer takımı” (QETS 14, 435; QS, 1289; QTS, 825).

QETS-14’te buradan türetilmiş *turmandı* “eyer takımı var”, *turmansız* “eyer takımı yok” (s. 436) kelimelerine de madde başı olarak yer verilmiştir.

Jügen, noqta, ömildirik, ayıl, şettik, qanjiğa, şider, tusamıs, tizgin, qamşı gibi yedek parçaları yapan ustalara *turmanşı* denilmektedir (Әбдірәсілова 2006: 24).

Kazakçada “atı eyerlemek” anlamındaki *ertte-* fiiliyle birlikte *turmanda-* fiili de kullanılmaktadır. Bununla birlikte *turman* sözü *at-turman*, *er-turman*, *ayıl-turman* ikilemelerinde de görülmektedir. Eski dönemlerde Kazak askerlerinin beline bağladıkları çeşitli araç gereçler bulunmaktaydı. Askerler için en gerekli olan teçhizat da Kazakçada 1) eyer takımı, 2) yeme içme için kullanılan gereçler, 3) zırh gibi savaş kıyafetleri, 4) beş silah (ok, mızrak, kılıç, gürz, balta) olmak üzere *tört-turman* şeklinde adlandırılmıştır. Buradaki *tört-turman* sözüne bağlı olarak Kazakçada savaş için gerekli teçhizatın hazır olduğunu

belirten *tört turmanı tügel say* (dört gerecin hepsi hazır) ifadesi ortaya çıkmıştır (QEKUADJ 5, 507). Kazakçadaki *atına qaray turmanı, eginine qaray qırmanı* (atına göre koşum takımı, ekinine göre harmanı) atasözü, Türkiye Türkçesindeki *Allah dağına göre kar verir* atasözüyle aynı anlama sahiptir (Gürsu 2009: 1066).

Tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmayan bu sözün çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü aşağıdaki gibidir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *turman* “1. Eyer takımı, 2. Gereçler, tesisat” (Yudahin 1985/1998: 762), **Kkalp.** *turman* “верховая сбруя” [at koşum takımı] (Баскаков 1958: 655), **Kum.** *turman* “сбруя” [koşum] (Бамматов 1969: 323).

Räsänen, ithiyatlı bir yaklaşımla Kaz. ve Kum. *turman* ‘Pferdeggeschirr’ [at koşum takımı] sözünün kökeninin Farsça olabileceğini söylemiştir (1969: 501). Нұрмағамбетов, Kaz. *at-turman, er-turman* gibi ikilemelerde görülen *turman* sözünün “koşum, eyer takımı” anlamındaki Far. *daremen* sözünden alıntılandığına işaret etmiştir (1994: 278).

3.2.1.6.1. turmanda- /тұрманда-

[< *turman* (← Far. *daremen*) + (+da-)]

“Eyerlemek, ata eyer takmak” (QETS 14, 435; QS, 1289; QTS, 825).

QETS-14’te bu tabandan türetilmiş *turmandat-* fiiline de yer verilmiştir (s. 436). Kelime, *turman* ismine +*da-* isimden fiil yapma eki getirilerek türetilmiştir.

3.2.2. Eyer

3.2.2.1. er ~ eger /ep ~ erep

[< Tü. *eğer*]

“Atın sırtına konulan oturmaya yarayan nesne; eyer” (QS, 417; QDMES, 225).

QS’de *eger* sözünün arkaik olduğu kayıtlıdır (s. 396). QTS ile QTTS’de *eger* sözü, “eyer” anlamıyla yer almamaktadır. Kazakçada *er* biçimi daha yaygın olarak kullanılmaktadır. QTAS’de Şımkent eyaletinin Maqtaral ilçesiyle Türkmenistan’da yaşayan Kazaklar arasında *eger* sözünün kullanıldığı ifade edilmiştir (s. 208).

Kazaklar diğer binit ve koşum takımlarından ayrı olarak eyere farklı bir değer yüklemişlerdir. Göçebe Kazak toplumunda sadece eyere bakılarak at sahibinin sosyo-ekonomik düzeyi rahatlıkla anlaşılabilmekteydi. Öte yandan eyer yalnızca binicinin konforu için sıradan bir araç değil, aynı zamanda at sağlığını da koruyan bir gereçtir (Байтелиева 2007: 45). Kazakçanın söz varlığında yer alan *atıñnan ayırılсаñ da eriñnen ayırılма* (atından ayrılсан da eyerinden ayrılма) atasözünde eyerin Kazak toplumu için ne kadar önemli ve değerli olduğu vurgulanmıştır (Gürsu 2009: 1123).

Göçebe halklar arasında çeşitli malzemeler kullanılarak yapılmış farklı eyer türleri bulunmaktadır. Ön tarafı yuvarlak biçimde olan *qazaq eri* (Kazak eyeri) en yaygın kullanılan eyer türüdür. *Qazaq eri* asıl iskeleti oluşturan bölümlerine göre *oyma er*, *qurandı er*, *aqbas er*, *aşamay er* olarak sınıflandırılmaktadır (Бабалықұлы 1987: 259). Bununla birlikte çeşitli eyer türleri kullanılagelmiştir. Önü ve arkası yuvarlakça gelen, eyerin önü ve arkasındaki çıkıntılı bölümü yani kaşı (Kaz. *qas*) yüksek ve dik olana *qalmaqı er* (*üyrekbas er*); arkası yassı, oturmaya elverişli, sivri başlı eyere *qoqan er*; ön kaşı dik, arka kaşı yuvarlakça olana *sart er*; askerlere mahsus hazırlanan kaşı kısa, boyu uzun olana *oris er* (*äskeri er*); önü ve arkası eğri, ortası yüksekçe olana *süyindik er*; ön kaşı sivri olan Kırgızların eyerine *saru er*; ön kaşı uzunca ve sivri olan İran ve Hindistan kökenli eyere *şoşaqbas er* adı verilmektedir. Belirli bir bölgede yapılan eyer türleri o bölgede yaygın olan *aday er*, *arğın er*, *dulat er*, *kerey er*, *nayman er*, *üysin er* gibi Kazak ru’larının (boylarının) adıyla da isimlendirilebilmektedir. Eyer türleri yapıldığı malzemenin türüne göre de *ağaş er* (tahta) ve *bılğarı er* (deri) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır (QEKUADJ 2, 56; Сәнік-Зейноллақызы 2016: 241).

Bunlara ek olarak eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölüm olan kaşın biçimine göre de eyerler çeşitli türlere ayrılmaktadır:

- a) Eyerin ön kaşının biçimine göre: Kazık gibi sivrice olan eyere *qazıqbas er*; başı ördek gagasına benzeyene *üyrekbas er* denilmektedir.

- b) Eyerin ön ve arka kaşlarının karşılıklı uygunluğuna göre: Eyerin ön ve arka kaşı dik olan türüne *şoşaqbas er*; arka kaşı eğik ve ön kaşı koç boynuzundan yapılan eyer türüne *qoqan er*; başı sivri, arkası yayvan eyer türüne *qandek er*; Kazakistan'ın batı bölgesine özgü başı sivri, arkası yuvarlakça olan eyer türüne *qozıquyırıq er*; ön kaşı büyük, simetrik bir şekilde iki parçaya bölünerek yarım daire gibi durana *ayır er*; iki başı da dik olana *balamoğal er* adı verilmektedir. Kazak eyerinin ön kaşı yuvarlakça olanına da *qalşeke er*, *qaptal er* gibi isimler verilmektedir.
- c) Eyerin ön kaşının süslemesine göre: Ön kaşı yüksek, sivrilerek dik gelen ve *qaptal* adı verilen destekleri kemikten yapılabana *aqbas er*; ön kaşı yassı olup kemik ile süslenilenine *sarıqasqa er*; ön ve arka kaşına aynı kemik yapıştırılıp önü gümüşle süslenilenine *bitew er* adı verilmektedir. Önceden Türkistan'da atın sağrı bölümündeki deriden özel bir yöntemle elde edilen mavi renge boyanmış *köksawır* deri ile eyerin ön kaşındaki desteğine uygun *kökbas er* veya *könbas er* şeklinde adlandırılan eyer türüne ayrı bir değer yüklenmiştir.

Bununla birlikte eyer, genel görünüşü ve yapım tekniğine göre dört ana türe ayrılır: *Qazaq eri*, *oyma er*, *qurandı er*, *şoşaqbas er* (QEKUADJ 2, 57).

Mahiyetine ve amacına göre Kazak eyerleri *ayel eri*, *erkek eri*, *bala er*, *bäyge atının eri*, *asaw eri*, *kökpar eri* şeklinde de sınıflandırılmaktadır. Erkeklere özgü eyerin iskeleti küçük ve basit, parçaları ince ve sağlam, süsü azdır. Kadınlara özgü eyer ise mercan, altın veya gümüş işlemeli, iskeleti büyük ve gösterişlidir. Almatı, Qarağandı, Qostanay şehirlerindeki müzelerde sergilenen kadın eyerlerindeki süslemelere bakıldığında eyer ustalarının bütün maharetlerini sergilemeye çalıştıkları ve hiçbir masraftan kaçınmadıkları anlaşılmaktadır (Арғынбаев 2013: 202).

Айтбаева, çalışmasında yapılışına göre *qazaq eri*'ni *qurandı er*, *oyma er*, *aşamay er* şeklinde üç kısımda ele almıştır. Ayrıca eyerin hangi materyal ile süslendiğine göre de *kümis er*, *altın er* şeklinde ikiye ayrıldığını belirtmiştir (2007: 68).

Kazakçanın söz varlığında bulunan *eri moyınan ketti* “ekonomik anlamda durumun kötüleşmesini” ya da “utanıp sıkılmayı”, *erin bawırına (moynına) aldı* deyimini ise “aşırı kızgın olma” durumunu ifade etmektedir (Байтелиева 2007: 48). *Jaman erden jaydağım*

jaqsı, jaman qatınnan boydağım jaqsı (kötü eyere binmektense eyersiz ata binmek iyidir, kötü kadınla evlenmektense bekâr gezmek iyidir) atasözünde de eyerin her zaman iyi, güzel ve sağlam olması gerektiği vurgulanmıştır (Gürsu 2009: 336).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *idär* “at eyeri” (EUTS, 89) ~ *eđär* “седло” [eyer] (DTS, 162) ~ *edher* “eyer, hayvan eyeri” (DLT, 167), **Harezmi** *eğer* “eyer” (HATS, 162), **Kıpçak** *eger* ~ *eğir* ~ *eyer* ~ *iyer* ~ *izer* “eyer” (KTS, 70-78-117), **Çağ.** *éger* ~ *eyer* ~ *iger* “eyer” (ÇTS, 324-353-512).

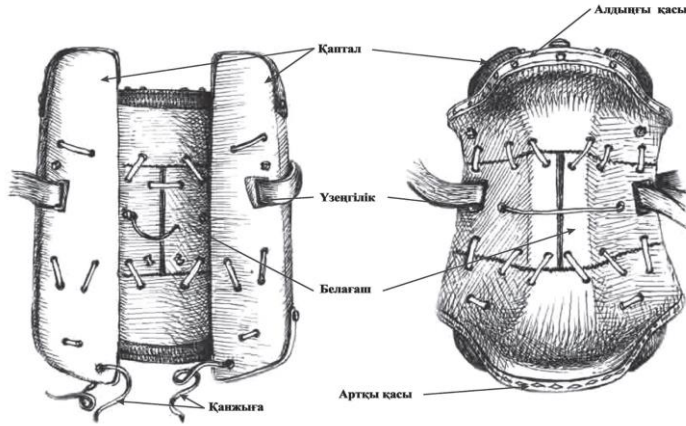
Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *eer* ~ *eger* “eyer” (Айтматов т.б. 2014: 440; Yudahin 1985/1998: 322-323), **KTat.** *eger* “седло” [eyer] (Усеинов 2007: 606), **Kkalp.** *er* “седло” [eyer] (Баскаков 1958: 195), **Başk.** *éyer* “eyer, koşum takımı” (Özşahin 2011: 361), **Tat.** *iyer* “at eyeri” (Öner 2009: 123), **KMalk.** *cer* ~ *iyer* “at eyeri” (Tavkul 2000: 149-231), **Kum.** *yer* “седло” [eyer] (Бамматов 1969: 133), **Nog.** *iyer* “седло” [eyer] (Баскаков 1963: 116), **Kar.** *yer* ~ *eger* ~ *er* “седло” [eyer] (Баскаков 1974: 273-653-665).

Kelimenin Çağataycadaki *éger* ~ *iger* şeklinin Kırım Tatarcası, Kırgızca, Karayca, Kazakça gibi bazı çağdaş Kıpçak lehçelerinde devam ettiği görülmektedir.

Vámbéry, *eger* ~ *iyer* ~ *eyer* kelimesini *ek*, *eg*, *ey* kökleriyle açıklamaya çalışmıştır (1878: 29). Егоров, kelimenin Çuv. *yéner* ‘седло’ [eyer] biçimini vermiş ve diğer lehçelerdeki türevlerine değinmiştir (1964: 78). Räsänen, ‘Sattel’ [eyer] anlamını verdiği ET *eđär* kelimesinin çağdaş lehçelerdeki şekillerini sıralamıştır (1969: 36). Clauson, *eğer* ‘saddle’ [eyer] sözünün tarihî lehçelerdeki durumuna değinerek Çağataycadaki *g*’li *éger* şekline dikkat çekmiştir (ED, 63). Севортян, kelimenin gelişimini *eyer* > *e:r* > *er* şeklinde açıklamış, Gagavuzcada ise *ye:r* biçiminde görüldüğünü dile getirmiştir. Bununla birlikte Salarcadaki *eñer* ~ *eñir* biçiminin bu yapıdan bağımsız olarak geliştiğini vurgulamış ve Sal. *eñer* ~ *eñir* formunu kelimenin *eger* biçimiyle açıklamaya çalışmıştır (1974: 241). Eren, çağdaş lehçelerdeki ‘yük hayvanlarına vurulan semer’ anlamındaki *ıñırçak* sözüyle *eyer* kelimesi arasındaki ilişkinin karışık olduğunu ifade etmiş, Macarcadaki *nyereg* ‘eyer’

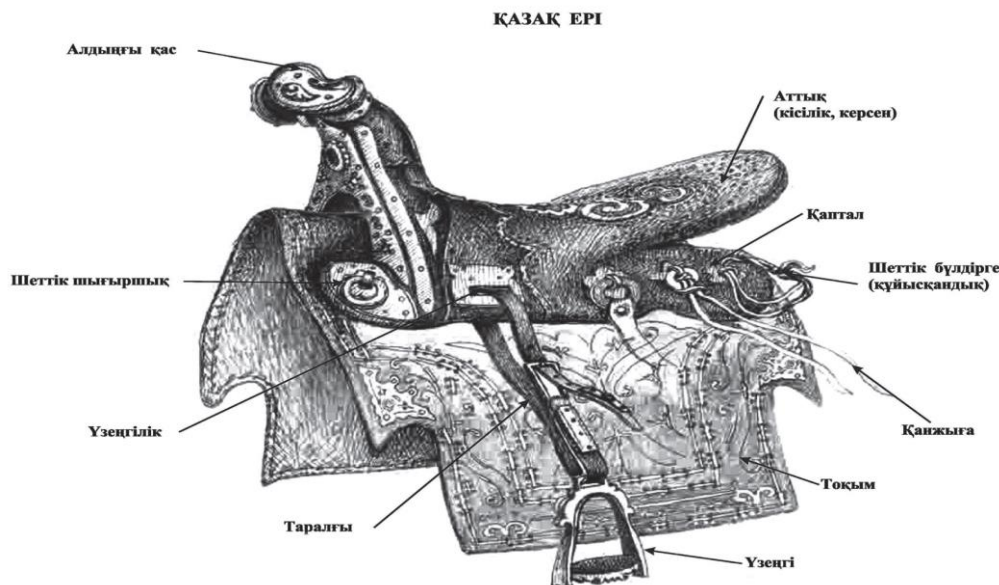
kelimesinin Türk dilinden bir alıntı olduğunu vurgulamıştır (1999: 142). Тенишев ise ЕТ *eđär* sözünün Sal. *eñer*, Çuv. *yéner*, Tuv. *ezer* biçimlerini fonetik açıdan anormal olarak değerlendirmiştir. Çalışmasının “Eyer Çeşitleri” başlıklı kısmı, Türk lehçelerindeki eyer adlandırmalarıyla ilgili verilen bilgiler bakımından dikkate değerdir (2001: 539).

Resim 3.34. Eyerin iskeletinin kurulumu (Kaynak: QEKUADJ 2, 57)

Resim 3.35. Süslenmiş bir eyer (Kaynak: QEKUADJ 2, 60)

Resim 3.36. Kazak eyeri qurandı (qoqan) er (Kaynak: QEKUADJ 2, 70)

3.2.2.1.1. erle- ~ ertte- /ерле- ~ ертте-

[< Tü. *eğer* + (+le-)]

“Atı eyerlemek, ata eyer takmak; eyerlemek” (QTS, 232-233).

Kazakçanın söz varlığında *eski dos ertewli atıñ* (eski dost eyerlenmiş atındır) şeklinde atasözü de yer almaktadır (Gürsu 2009: 374).

3.2.2.1.2. er qos- /ер қос-

[< Tü. *eğer*, < Tü. *koş-*]

“Eyerin parçalarını ayırıp birbiriyle uyumlu hâle getirmek, monte etmek” (QS, 417).

“Eyerin parçalarını ayrı ayrı oyup bir araya getirmek” (QDMES, 226).

Ağaç parçaların birleştirilmesiyle elde edilen *qurandı er*, yaklaşık 18 veya 20 tahta parçadan oluşmaktadır. Bu tip eyer yapımı Kazakistan’ın güneyinde gelişmiştir (QEKUADJ 2, 69). *Er qos-* büyük ustalık isteyen bir iştir. Birkaç tahta parçanın birleşimiyle elde edilen eyerin atın sırtını acıtmaması gerekmektedir. Buna bağlı olarak Kazakçada *altın eriñ atqa*

batsa, altının al da otqa jaq (altından yaptığın eyerin atın canını acıtırsa altınını al, ateşte yak; hiçbir işe yaramaz) sözü ortaya çıkmıştır (Кенжеахметұлы 2013: 219).

Eski Türkçede *koş-* fiilinin “koşmak, bağlamak, ayırmak; karıştırmak” (EUTS, 183) gibi anlamları bulunmaktaydı. Kaz. *er qos-* ifadesinde de fiilin bu anlamlarının devam ettiği görülmektedir.

Resim 3.37. Eyer yapımı (Kaynak: QEKUADJ 2, 69)

3.2.2.1.3. *er şap-* /*ep шап-*

[< Tü. *eğer*, < Tü. *çap-*]

“Eyer yapmak” (QDMES, 226; QEKUADJ 2, 68).

Er şap-, eyeri ağaçtan bütün halinde çıkarmak ya da eyerin asıl bölümünü ortaya koymaktır. Bunun iki yöntemi vardır: Birincisinde usta, eyerin ön kaşını bir ağaçtan, iki kaltağı ile arka kaşını başka bir ağaçtan elde etmekte, daha sonra bu kısımları çivi ile birleştirmektedir. Bu tür eyere bazı bölgelerde *şoşaqbas er* adı verilmektedir. İkinci yöntemde ise eyerin her bir bölümü farklı ağaçlardan elde edilmektedir. Bu yöntem özellikle

Jambıl ve Almatı bölgelerinde yaygın olmakla birlikte Kırgız eyer ustaları da zaman zaman bu yöneme başvurmaktadırlar (Насыров 2010: 11).

Tarihî Kıpçak Türkçesinde *çap-* biçimiyle tanıklanan sözcük, “koşmak; atılmak; at koşturmak; vurmak, çarpmak; kılıç vurmak, bir defada hem vurmak hem kesmek; (suda) yüzmek; derisi soyulmak” (KTS, 46) gibi anlamlar içeren çok anlamlı bir fiildir ve *ç > ş* ses değişimine bağlı olarak Kazakçada *şap-* biçimini alan bu fiil, “keskin bir aletle kesmek, biçmek” (KTTTS, 628) anlamını ihtiva etmektedir.

3.2.2.1.4. erşi /epıı

[< Tü. *eğer* + (+şı)]

“Eyer takımı yapan usta” (QETS 5, 374; QS, 423; QTS, 233).

Altın, gümüş, kemik ve değerli taşlarla süslenen eyer takımını yapan ustaya sadece *erşi* denmemiş, eyer ustası *zerger* (TT *kuyumcu*; *usta*) olarak da nitelendirilmiştir. Çünkü ustalar eyeri süslerken altın, gümüş ve çeşitli değerli taşları ince bir titizlikle eyere yerleştirmektedirler (Насыров 2010: 10).

Eyer ustasının eyer yaparken kullandığı malzemeler üç kısımda ele alınabilir: Bunlardan ilki eyerin tahta iskeletini yaparken kullandığı testere, balta, çekiç, çapa gibi aletler, ikincisi eyerin yumuşak yerlerini yapmakta kullanılan bıçak, biz, delgi, cetvel; üçüncüsü de deri parçalarına desenler yapmakta kullanılan demir ve tahta kalıplardır (Арғынбаев 1969a: 173). Kazak toplumunda eyer ustalarına daima kıymet verilmiştir. Eski zamanlarda şehirlere yakın yerlerde oturan eyer ustaları, eyer takımlarını kendi evlerinde hazırlayıp şehir pazarlarında satmaktaydılar. Eyer takımının tamamını almaya gücü yetmeyenler ise yalnızca eyeri satın almakta, geriye kalan kayış kısımları ise kendileri yapmaktaydı (Арғынбаев 2013: 200).

Resim 3.38. Eyer ustası (erşi) (Kaynak: QEKUADJ 2, 84)

3.2.2.2. jaydaq /жайдақ

[< Tü. *yabıtak*]

“Eyersiz, eyer takımı olmayan” (QTS, 248; QS, 445).

Kazakçada bu kelimenin “düz, açık; yüzeysel, basit” gibi anlamları da bulunmaktadır (QTS, 248; KTTTS, 152). Bununla birlikte Qarağandı eyaletinin Nura ilçesinde kasası bulunmayan at arabasına *jaydaq arba* denilmektedir (QTAS, 224). Aynı tür at arabası, Kökşetaw eyaletinin Qızıltuw ilçesinde *düregi* biçiminde adlandırılmaktadır (QTAS, 205). Ayrıca sözlükte sözcük türü sıfat olarak gösterilen “eyersiz, eyer takımı olmayan” anlamında bir de *aqjeleñ* sözü bulunmaktadır (QS, 53). Kazakçadaki *qurğaq talqan jegendi küldirme*, *jaydaq atqa mingendi jeldirme* (kuru unla yapılmış bir şey yiyeni güldürme, eyersiz ata bineni koşturma) atasözünde eyersiz ata binmenin zorluğu dile getirilmiştir (Gürsu 2009: 299). Bununla birlikte *jaydaq atqa mingendey julqındı* (ağırbaşlı davranmadı) (Кеңесбаев 1977: 175) deyiminde de *jaydaq* sözü kullanılmaktadır.

Kelime, Anadolu ağzlarında *yayan yalbırdak* “binitsiz ve yalınayak” ikilemesinde görülmektedir (DS XI, 4209).

Lehçelerde ise bu kelimenin görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yabıtaḳ* “неоседланный” [eyersiz] (DTS, 222), *yabıtaḳ* ~ *yapıtaḳ* “çıplak, eyersiz” (DLT, 723), **Harezmi** *yabuldaḳ* “çıplak, palansız” ~ *yabuldaḳ mün-* “çıplak binmek, palansız binmek” (HATS, 650), **Kıpçak** *yaydaḳ* “eyersiz at binmek” (Uğurlu 1984: 285), **Çağ.** *yaydaḳ* “sade, cevşensiz at” (Durgut 1995: 623) ~ *yabu* “beygir, yük atı” (ÇTS, 1216).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *caydaḳ* “eyersiz” (Yudahin 1985/1998: 322), **Kkalp.** *caydaq* “без седла” [eyersiz] (Баскаков 1958: 212), **Başk.** *yayzaḳ* ~ *yaylaḳ* “eyersiz, eyer takılmamış” (Özşahin 2011: 1763), **Tat.** *caydaḳ* “atlı, binici” (Öner 2009: 51), **KMalk.** *caydaḳ* “boş, çıplak” ~ *caydaḳ at* “eyersiz, çıplak at” (Tavkul 2000: 146), **Kum.** *yaydaḳ* “без седла” [eyersiz] ~ *yaydaḳ atğa minmek* “сесть на лошадь без седла” [ata eyersiz binmek] (Бамматов 1969: 387), **Nog.** *yaydaḳ* “без седла” [eyersiz] (Баскаков 1963: 457).

DLT’de Çiğilce kaydıyla verilen *yabı* sözü “eyerin üstüne ve altına konan keçe, eyer yastığı” olarak tanımlanmıştır (s. 723). Räsänen, sözlüğünde Çağ. *yayda-* ‘auf einem ungesattelten Pferd reiten’ [eyersiz at binmek] fiiline yer vermiş ve bu fiilden Kırg. *cayda-k* ‘ohne Sattel’ [eyersiz] şeklinin türetildiğini, ayrıca kelimenin Moğolcaya *zaydañ* biçiminde geçtiğini ifade etmiştir (1969: 179). Lessing’in sözlüğünde de bu kelime Moğ. *zaidang* “without a saddle; unsaddled” [bir eyer olmadan, eyersiz] anlamıyla yer almaktadır (1960: 1026). Ünal da sözcüğün Klasik Moğolcada *ca(y)idang* “eyersiz, semersiz” şeklinde görüldüğüne temas ederek kelimeyi ET *yabıtaḳ* ile ilişkilendirmiştir (2016: 198). Clauson, ‘of a horse, bare-backed, not saddled’ [sırtı çıplak, eyersiz at] anlamını verdiği ET *yabıtaḳ* kelimesinin belli bir etimolojisinin olmadığını ancak kelimenin Hak. *çabdaḳ*, Tuv. *çavıdaḳ* şekillerinde yaşadığını ifade etmiştir (ED, 873). ESTY’de Räsänen’in görüşü tekrar edilmiş ve kelime < Çağ. *yayda-* ‘ехать на неоседланном коне’ [eyersiz ata binmek] + (-k) eki şeklinde açıklanmıştır (1989: 12). Fakat tarama yapılan kaynaklarda burada bahsi geçen Çağ. *yayda-* fiili tespit edilememiştir. Гинатуллин, Kaz. *jaydaḳ* kelimesinin etimolojisini < *jay* ‘basit, karmaşık olmayan, sıradan’ + (+daḳ) eki şeklinde vermiştir (2017: 193). Ancak kelimenin tarihî arka planı göz önünde bulundurulmadan yapılan bu açıklama tartışmaya

açıktır. Gülensoy, halk ağzında ‘yayan’ sözcüğü ile birlikte kullanılan *yabıldak* sözündeki *l*’nin sonradan türemiş olduğuna vurgu yapmış ve bu kelimeyi < *yabı* “eyerin üstüne ve altına serilen keçe’ + (+*tak*) biçiminde açıklamıştır (2007: 1023). Tietze ise *yabı* sözünü “işe yaramaz at, lağar at, iğdiş edilmiş at; erkek at, aygır” şeklinde anlamlandırmıştır (2019b: 110).

3.2.2.2.1. jaydaqta- /жайдақта-

[< Tü. *yabıtaq* + (+ta-)]

“Eyersiz at binmek” (QTS, 248; QS, 445).

3.2.2.3. öñger- /өңгер-

[< Tü. *öñ* + (+ger-)]

“Bir şeyi eyerin üstüne enlemesine koyup eyerin önünde tutmak” (QETS 12, 173; QS, 1034).

Fiilin bundan başka “önüne almak, sahip olmak, çabalamak” (QETS 12, 173) anlamları da bulunmaktadır. Sözlükte bu tabandan türetilen *öñgert-*, *öñgeril-*, *öñgeris-* fiillerine de yer verilmiştir (QETS 12, 173-174).

Tü. *öñ* “ön” isminden türetilmiş bu fiil tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *öñgör-* “birini veya bir şeyi önde giden atın üzerinde götürmek; bir şeyi kendinin önüne, eyere koyarak getirmek” (Yudahin 1985/1998: 612), **Kkalp.** *öñger-* “везти вперед себя на седло” [eyer önünde taşımak] (Баскаков 1958: 511).

DLT’de *öñ* “ön, önce” sözü Oğuzca kaydıyla yer almaktadır (s. 459). Kazakçada “arka karşıtı, ön” anlamında *aldı* sözü kullanılmaktadır. Oğuzcanın leksik bir unsuru olarak değerlendirilebilecek *öñ* sözünün bir Kıpçak lehçesi olan Kazakçada *öñger-* fiilinde

korunduğunu söylemek mümkündür. Bu fiil, Tü. *öñ* isim köküne, isimlerden olma ve yapma bildiren, frekansı düşük +*ger-* ekinin getirilmesi suretiyle türetilmiştir. Eski Türkçe döneminden başlanarak kullanılan, bu ekle türetilen ve *Orhon Yazıtları*’nda görülen *içgär-* “bağımlı kılmak”, *taşgar-* “(orduyu sefere) çıkarmak” (Tekin 2003: 86), Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan *köñülkär-* “düşünmek”, *tüpkär-* “tahkik etmek, aslını araştırmak” (Gabain 1988: 49) gibi fiillerin az sayıda örneği mevcuttur. Söz konusu ekin Kazakçada da *esker-* “dikkate almak”, *añğar-* “anlamak”, *teñger-* “eşit görmek, layık bulmak”, *başkar-* “yönetmek”, *keşker-* “akşam olmak, karanlık olmak”, *kutkar-* “kurtarmak” (Baimukhambetova 2019: 177) örneklerindeki gibi sınırlı sayıda sözcük türettiği görülmektedir.

3.2.2.4. *toqı-* /*тоқы-*

[< Moğ. *toxu-*]

“Eyerin altına teğelti koymak, eyerlemek” (QETS 14, 228; QTS, 808; QS, 1254).

Konuyla ilgili bu anlamın dışında fiilin “yeterince anlamak, öğrenmek” anlamı da bulunmaktadır (KTTTS, 541; QTS, 808).

Kazakçanın etimoloji sözlüğünde *toqı-* fiiliyle ilgili şöyle denilmektedir: “Kazakçada *toqı-* fiili, *jawırdı jaba toqıdı* deyiminde ‘eyerlemek’ anlamındadır. Fiil, bu deyim dışında Kazakçada başka bir yerde bu anlamıyla görülmez. Buna mukabil Kırg. ve YUyg.’da ‘eyerlemek’ anlamında *at toqı-* fiili bulunmaktadır. Buradan hareketle fiilin köken itibarıyla Türk lehçelerine ait olduğu söylenebilir. Eyerin altına serilen keçe anlamındaki *toqım* sözü de *toqı-* fiilinden *-m* fiilden isim yapma eki ile türetilmiştir” (QTQES, 187). Ancak QTQES’de Türk lehçelerine ait olduğu öne sürülen ‘eyerlemek’ anlamındaki bu fiilin aslında Moğolca kökenli olduğu iddia edilmektedir. Lessing, Moğ. *toxu-* fiilinin anlamını ‘to saddle; to accuse of a crime’ [eyerlemek; suç işlemek] olarak vermiştir (1960: 829). Doerfer de bu fiilin Moğolca kökenli olduğunu vurgulamıştır (1963: 273).

Fiilin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. toğu- “bağlamak, kelepçelemek” (ÇTS, 1143).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. toku- “eyerlemek” ~ *at toku-* “atı eyerlemek” (Yudahin 1985/1998: 744).

Bu fiilin çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcanın söz varlığında yer aldığı görülmektedir. Fiilin Çağataycada tanıklanan anlamı ise ‘to accuse of a crime’ [suç işlemek] (Lessing 1960: 829) ile ilişkilidir.

Moğolca kökenli bu fiil, Tü. *toğu-* ‘dövmek, vurmak; dokumak’ (DLT, 633) fiiliyle karıştırılmamalıdır. Moğolca *toxu-* biçimi zamanla Kazakçanın ses kuralları içinde *toğı-* biçimini almıştır. Bu nedenle Kazakçada sesçe birbirine benzer iki *toğı-* fiilinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Türkçe kökenli *toğı-* fiili ise “dokumak, örmek” (QTS, 808) anlamındadır. Türkçe ve Moğolca kökenli bu fiillere sözlükte iki ayrı madde başında yer verilmiştir (QETS 14, 228).

3.2.2.4.1. **jaba toğı- /жаба тоқы-**

[< Tü. *yabı*, < Moğ. *toxu-*]

“Teğeltili (Kaz. *toqım*) atın arkasını tamamen kapatarak eyerlemek” (QTTS, 181).

Bu birleşik fiil, tarama yapılan sözlüklerden sadece QTTS’de yer almaktadır. Sirtında yara oluşan atın *müyet* gibi ortası delik keçelerle eyerlenmesi Kazakçada *jaba toquw* sözüyle anlatılmaktadır (Айтбаева 2007: 71). Ayrıca Kazakçada *jawırdı jaba toğıdı* deyiimi mecazî olarak “eksikliğini gizlemek, saklamak” anlamıyla kullanılmaktadır (Кеңесбаев 1977: 193).

DLT’de Çiğilce kaydıyla verilen *yabı* sözü “eyerin üstüne ve altına konan keçe, eyer yastığı” olarak tanımlanmıştır (s. 723). Anlam ilişkisi göz önüne alındığında bu sözlükbirimin ilk unsuru ET *yabı* > Kaz. *jaba* biçiminde düşünülebilir. ET *yabı* sözü,

Kazakçadaki *jawırdı jaba toqıdı* deyiminde yaşamaktadır. Kaz. *jaba* sözünün “küçük at” (QS, 435) anlamı da bulunmaktadır.

3.2.3. Eyer Türleri

3.2.3.1. aşamay er /ашамай ер

[< Moğ. *açimag*, < Tü. *eğer*]

“Çocukların ata kolayca binmesi ve at binmeye alışması için hazırlanmış basit bir eyer türü” (QETS 2, 258; QS 139; QTS, 76; QTAS, 89; QTTS, 69; QDMES, 224).

At binmede kullanılan eyer, gem, üzengi, pantolon, çizme gibi gereçler bozkırlı göçebe Türk yaşamının bir parçası olarak vücuda gelmiştir. Üzengi kullanma, çocuğu *aşamay* adı verilen eyere bindirme, çocuklar için ‘at beşik’ yapma gibi gelenekler bu hayat tarzının tezahürüdür (Тоқтабай 2010a: 17).

Ağaçtan yapılan *aşamay er*, halk arasında *bala eri* olarak da adlandırılmaktadır. Çocuğun attan düşmemesi için eyerin önü ve arkasındaki dayanağı daha yüksekçe yapılmaktadır. *Aşamay eyere* oturan çocuk, *tepkişek* adı verilen ve çoğunlukla keçeden dikilmiş heybeye ayaklarını sokup bu heybeyi bir nevi üzengi olarak kullanmaktadır (QEKUADJ 1, 291). Kazaklarda beş veya altı yaşlarındaki küçük çocukları ata bindirme geleneği bulunmaktadır. Ata ilk defa binen çocuk için düzenlenen törene *aşamayğa mingizüw* veya *aşamay toyı* denilmektedir (Кенжеахметұлы 2013: 44). QTTS’de bu törene *toqımsalar* adı verildiği de belirtilmiştir (s. 577). *Aşamay er*’in önemli parçalarından biri de *qoltırmaş*’tır (Айтбаева 2007: 69). Bu parça sayesinde çocuk kollarını yaslayarak eyer üstünde dengesini sağlayabilmektedir.

Kelime, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır. Bu kavramın çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızcada da bulunduğu tespit edilmiştir.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *ayırmaç eer* “çocuk eyeri” (Айтматов т.б. 2014: 441).

Будаговъ, sözlüğünde bu kelimeye “коровье седло”¹² [inek eyeri] anlamıyla yer vermiştir (1869: 50). Räsänen, Kaz. *aşamay* sözünü Moğ. *açimag* ‘Doppelsack, der über dem Sattel getragen wird’ [eyer üstünde taşınan heybe] sözüyle birleştirmiştir (1969: 4). Lessing de Moğ. *açimag* sözünü “saddlebag, a bag for carrying personal belongings” [heybe, kişisel eşyaları taşımak için bir tür çanta] olarak tanımlamıştır (1960: 8). Тенишев, kelimenin Moğolca bir ödünçleme olabileceği ihtimali üzerinde durmuş ve Başkurtça ile Tatarcanın diyaletlerinde de bu sözün yer aldığını belirtmiştir (2001: 540). Әжіғали, bu eyer türüne *aşamay* denmesinin nedenini, eyer kaşlarının ağacın Kaz. *aşa* adı verilen ‘iki çatallı’ parçasından yapılmasına bağlamaktadır (2005: 236). Гинатуллин de *aşamay* kelimesinin kökünün *aşa* ismi olduğuna dikkat çekmektedir. Bu isim tabanından +*ma(y)* eki ile bu sözcüğün türetildiğini söylemekte, düşüncesini desteklemek için de TT *düğme* ~ Kaz. *tüyme* örneklerini vermektedir. Ayrıca bu tabanın Kırgızcada da *aça* ‘bir şeyin çatallandığı yer, ikiye ayrılmış’ anlamıyla bulunduğunu ifade etmektedir (2017: 89). Kırg. *açakay* sözü de ‘bir nesnenin çatallaştığı yer, ikiye ayrılmış’ anlamındadır (Yudahin 1985/1998: 5). Гинатуллин’in iddia ettiği gibi Kazakçada +*ma(y)* isimden isim yapma eki bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu kelime türemiş olarak değil, birleşik bir söz olarak düşünülebilir. Kaz. *may*, çok anlamlı bir kelimedir. Sözlükte bu kelimenin etnografik bir kullanımının da bulunduğu belirtilerek ‘taşım gücü’ anlamı verilmiştir (QS, 890). Buradan hareketle Kaz. *aşamay* kelimesinin yapısı, *aşa* ‘çatallı, ikiye ayrılmış’ ve *may* ‘taşım gücü’ sözleriyle oluşturulmuş birleşik bir sözcük olarak da değerlendirilebilir. Bu düşünce tartışmaya açık olmakla birlikte şimdilik akla en yatkın görüneni Räsänen’in görüşüdür.

Resim 3.39. Aşamay er (Kaynak: QEKUADJ 1, 292)

¹² кир. *ашамай* коровье седло.

3.2.3.1.1. qoltırmaş /қолтырмаш

[< Tü. *kol*, < Tü. *tur-* + (-ma) + (+ş)]

“Çocuk eyeri *aşamay*’ın iki kaşının arasından çocuğun kolunu koyması için geçirilen uzun tahta sırk” (QS, 810).

Qoltırmaş, çocuğun attan düşmemesini sağlamaktadır. Kazakçada “sırttaki yükü taşıyabilmek için koltuk altından geçirilerek bağlanan ip” de aynı biçimde adlandırılmaktadır (KTTTS, 315).

Bu kelime tarihî lehçelerin tarama yapılan sözlüklerinde tanıklanmamıştır. Çağdaş Kıpçak lehçelerinden yalnızca Kırgızcada bulunan bu kavram şu şekilde tanımlanmıştır:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kolturmaş* “çocuk eyerinde yan korkuluklar” (Yudahin 1985/1998: 481).

“Çocuğun eyerden düşmemesi için kollarını dayadığı destek” anlamı göz önüne alındığında kelimenin yapısı *kol* ismiyle *tur-* fiilinin birleşimi olarak düşünülebilir.

Resim 3.40. Qoltırmaş (Kaynak: QEKUADJ 3, 599)

3.2.3.2. айырқом /айырқом

[< Tü. *ağru-* + (-k), < Tü. *qom*]

“Çok binilme neticesinde atın sırtında yara oluştuğunda kullanılan ortası delik bir eyer türü” (QS, 46; QDMES, 223).

QDMES’de kelimenin ağızlarda kullanıldığı kayıtlı olup QTS ile QTTS’de bu söz madde başı olarak yer almamaktadır. QTAS’de bu sözün Qızılorda ve Aral bölgesinde *jelqom* şeklinde adlandırıldığı kayıtlıdır (s. 32). Ayrıca Talas civarındaki Kazaklar da buna *jelqom er* demektedir; aynı kavram Kökşetaw’da *bir salar*, Aqmola’da *ayır er*, Almatı çevresinde ise *jalpoz* olarak adlandırılmaktadır (QEKUADJ 1, 104).

Kazakçada *ayır*, “1. Harmanda sap ve ot toplamada kullanılan uzun saplı çatal, dirgen, 2. Çatal, 3. Bir deve türü, 4. Uçucu yağ üreten çok yıllık bir bitki türü, 5. Çift çatallı” (QS, 46) anlamlarındadır. Kazakça *qom* ise “1. Devenin hörgücündeki yağ, 2. Deve için keçeden yapılmış eyer”; *qom sal-* “deveyi eyerlemek” (KTTTS, 316) anlamlarındadır. Bu birleşik yapı, *ayır*’ın “dirgen” anlamından hareketle benzetme yoluyla oluşturulmuş olmalıdır. Çünkü bu büyük çatalın arasında da *ayırqom*’da olduğu gibi boşluklar bulunmaktadır.

Kaz. *ayır*’ın tarihî Türk yazı dillerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *ađruḡ* “1. Разный, различный [farklı, çeşitli], 2. Выдающийся [seçkin], 3. Избранный [seçilmiş]” (DTS, 13), **Harezmi** *ayruḡ* ~ *ayrıḡ* “başka, özge, ayrı” (HATS, 67), **Kıpçak** *ayru* ~ *ayruḡ* ~ *ayrıḡ* ~ *eyrik* “1. Çatallanmış, iki çatal olan, 2. Ayrı, başka, farklı, 3. Dağınık, ayrık, 4. Geri dönmez” (KTS, 18-19), **Çağ.** *ayrı* ~ *ayru* ~ *ayruḡ* “1. Ayrı, başka, uzak, 2. İki ülgencilik deve, 3. Küçük suç işleyenlerin گردانlarına taktıkları köstek, 4. Çatal ağaç” (ÇTS, 80).

Kelimenin “iki çatallı olan (şey)” anlamı tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinden *Münyetü’l-Guzât*’ta tespit edilmiştir (Uğurlu 1984: 108).

Kaz. *ayır*'ın çağdaş Kıpçak yazı dillerindeki görünümü ise şu şekildedir:

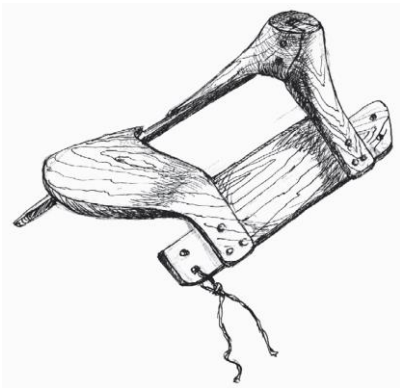
Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *ayrı* “1. İkiye ayrılan, çatal, 2. Çatal sakallı adam” (Yudahin 1985/1998: 70), **KTat.** *ayrı* “отдельный” [ayrı] (Усеинов 2007: 320), **Kkalp.** *ayrı* “1. Вилы [dirgen, yaba], 2. Развилка [çatal]; *ayrı tüye* “двугорбый верблюд” [çift hörgüçlü deve] (Баскаков 1958: 28), **Başk.** *ayırılı* “farklı, ayrılık; ayrılan, çatallanan, iki ya da daha fazlaya ayrılan” (Özşahin 2011: 1546), **KMalk.** *ayrı* “1. İkiye ayrılmış, çatal, 2. Zıt, karşıt, 3. Yaba” (Tavkul 2000: 103-104), **Kar.** *ayırı* “отдельный” [ayrı] (Баскаков 1974: 56).

Tarama yapılan tarihî ve modern Türk yazı dillerinin sözlüklerinde Kaz. *ayırqom*'un “ortası delik bir eyer türü” anlamı tespit edilememiştir. Zira Kazakçada da bu anlam yalnızca ağızlarda bulunmaktadır.

Erdal, ET *adr-oq* ‘farklı, çeşitli’ ve *adru-k* ‘üstün, seçkin’ kelimelerinin birbirinden farklı iki ayrı sözcük olabileceğini söylemektedir (1991: 226). Eren, Clauson ile Dmitrieva’nın kelimeyi *ad-*, *ay-* ‘kesmek’ + *-rık* eki şeklinde değerlendirdiklerini belirttikten sonra Türkçe *ayrık* kelimesinin *adır-* (> *ayır-*) kökünden geldiğini söylemiştir (1999: 29). Gülensoy, Hamilton’un *adır-* + *-k* ‘edilgenlik ve sonuç bildiren ek’, Räsänen’in < **hadr-uk* biçimindeki değerlendirmelerini vermiş, kendisi ise kelimeyi *adrı* ‘yaba, çatal, çatal değnek’ + *-k* ‘küçültme eki’ biçiminde yorumlamıştır (2007: 96). Görüldüğü gibi bu kelimenin etimolojisiyle ilgili olarak bilim adamları arasında bir görüş birliği bulunmamaktadır.

Kaz. *qom* sözü için bk. *jelqom*.

Resim 3.41. Ayırqom (Kaynak: QEKUADJ 1, 104)

3.2.3.3. bejin er /бежин ер

[< Çin. 北京 *beijing*, < Tü. *eğer*]

“Önü ve arkası sivri, dışı deri ile kaplanmış Çin’in Pekin şehrinde yapılan eyer türü” (QETS 3, 186; QS, 215).

Bu söz, Doğu Kazakistan bölgesinin Zaysan ilçesinde *bejin* şeklinde kullanılmaktadır (QTAS, 136). Üzengisinin ayak konulan taban kısmı oldukça geniş olan bu eyer türünün üzengisi de tahtadan yapılmaktadır. Genellikle eyer siyah renge boyanmakta, içinde ve dışında çiçek desenleri yer almaktadır (QEKUADJ 1, 461).

Bejin er ifadesi tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinde tanıklanmamıştır.

Resim 3.42. Bejin er (Kaynak: QEKUADJ 1, 461)

3.2.3.4. boqan er /боқан ер

[< Kaz. *boqan*, < Tü. *eğer*]

“Ön tarafı koç boynuzundan yapılan ve arka tarafa doğru eğilen bir eyer türü” (QTS, 135; QDMES, 224).

Bu söze QETS, QTTS, QS gibi sözlüklerde yer verilmemiştir. QTAS’de *boqan er* sözü Aqtöbe eyaletinin Jurın ilçesinden derlenmiştir (s. 148).

Bu sözlükbirim taranan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

3.2.3.5. b yrek bet er /б йрек бет ер

[< Tü. *bögür* + (+ek), < Tü. *bet*, < Tü. *eğer*]

“Başı böbrek şeklindeki eyer türü” (QTTS, 132).

Bu sözlükbirim, tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTTS’de yer almaktadır. Bu eyerin ön kaşı ikiye ayrılıp şişirildiği için böbreğe benzetilmektedir (Айтбаева 2007: 69).

Eren, Kaz. *büyre*k (TT *böbrek*) kelimesinin etimolojini < *bögür* + -(e)k ‘küçültme eki’ biçiminde vermiş, Moğ. *bögere* biçiminin Türkçeden alıntılandığını ifade etmiştir (1999: 61). *Bet* sözü ise Kazakçada “yüz; bir şeyin üst kısmı; sayfa; tarz, stil” (KTTTS, 88) anlamlarındadır.

Birleşik sözcük yapısında olan bu sözlükbirim, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

3.2.3.6. jelqom ~ jeltoqım /желқом ~ желтоқым

[< Tü. *yel*, < Tü. *qom*]

“1. Sirtında yara oluŖan ata eyerin batmaması için kullanılan ve iki tarafında kalın keçe bulunan ortası delik bir eyer türü, 2. Yük taŖıması için devenin sırtına konulan kalın keçe” (QETS 6, 299; QTS, 292; QS, 498; QTAS, 257).

Kazakçanın ağızlarında *ayır er*, *ayırqom*, *bir salar*, *jalpoz* gibi çeşitli varyantları bulunmaktadır (QTAS, 257).

Kaz. *qom* “devenin hörgücündeki yağ; deve için keçeden yapılmış eyer” (KTTTS, 316) sözünün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kom* “deve havudu” (DLT, 342), **Kıpçak** *kum* “semer” (KTS, 162), **Çağ.** *kom* “teğelti keçesinin parçaları; eyer, eyer örtüsü” (ÇTS, 645).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kom* “havut” (Yudahin 1985/1998: 481), **Kkalp.** *qom* “1. Спинной жир (у верблюда) [devenin hörgücündeki yağ], 2. верблюжье выючное седло [deve eyeri]” (Баскаков 1958: 399), **Başk.** *qum* “eyerin başına alttan eklenerek dikilen deri yüzeyli kemer, bağ” (Özşahin 2011: 383).

Kaz. *jelqom* sözü tarihî ve çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır. Keçeden yapılmış ve ortası açık *jelqom* sözü, *jel* “yel” ve *qom* “deve eyeri” sözlerinin birleşmesiyle oluşmuştur.

Räsänen, *qom* ‘Kamelsattel’ [deve eyeri] sözünün Moğolca bir alıntı olduğunu söylemiştir (1969: 278). Тенишев de Räsänen ile aynı görüştedir (2001: 541). Türkiye Türkçesinin ağızlarında *kom* sözü, “1. Ağıl, 2. Yayla evi, 3. Köy, çiftlik, 4. Küçük tümsek” anlamlarında yaşamaktadır (DS VIII, 2913). Sözcük, DLT’de ‘deve hamudu’ anlamıyla yer almaktadır (DLT, 342). Gülensoy, etimoloji sözlüğünde yer verdiği Tü. **kon/kom* ‘semer, deve semeri’ maddesinde Eren ve Dankoff’un < Erm. *gom* ‘stable, sheepfold’ açıklamalarına itiraz ederek her iki araştırmacının da DLT’deki *qom* sözcüğünü gözden kaçırdıklarını vurgulamaktadır (2007: 536). “Deve eyeri” anlamındaki Kaz. *qom* sözünün DLT’de tanıklanmış olması Gülensoy’u haklı çıkarmaktadır.

Kaz. *jel* ‘yel’ sözü için bk. *jeldik*.

Resim 3.43. Jelqom (Kaynak: QEKUADJ 2, 294)

3.2.3.6.1. *jelqomda-* /желқомда-

[< Tü. *yel*, < Tü. *qom* + (+da-)]

“Atı *jelqom* ile eyerlemek” (QETS 6, 299; QTS, 292; QS, 498; QTAS, 257).

3.2.3.7. *qalmaqı er ~ üyrekbas er* /қалмақы ер ~ үйрекбас ер

[< Moğ. *Qalmaq*, < Tü. *eğer*]

“Kalmuk halkına özgü bir eyer türü” (QS, 743). “Ön tarafı ördek gagasını andıran bir eyer türü” (QTS, 868; QS, 1345).

Qalmaqı er veya *üyrekbas er* olarak adlandırılan bu eyer türü genellikle Kazakistan’ın Kökşetaw bölgesinde yaygındır. Eyerin iskeleti dört parça hâlindeki kayın ağacından yapıldıktan sonra birbirine çivilenmektedir. Daha sonra eyerin dışı deri ile kaplanmaktadır. (Арғынбаев 2013: 212).

Bu sözlükbirimin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. *qalmaqı* “eyer, binek hayvanlara vurulan eyer” (ÇTS, 570).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kalmak eer* “Kalmuk eyeri” (Belek 2014: 19).

Bu sözlükbirim bir Moğol kabilesi olan *Qalmaq* (Kalmuk) ve *er* (eyer) sözleriyle kurulmuş birleşik sözcük yapısındadır.

Resim 3.44. Üyrekbas er (Kaynak: QEKUADJ 2, 59)

3.2.3.8. qazaq eri /қазақ ері

[< Tü. *Kazak*, < Tü. *eğer* + (i)]

“Eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölümü yani kaşları eğik olan oturmaya elverişli eyer türü” (QTS, 450; QDMES, 228).

Bu eyer türünün iki kaşı, iki *qaptal*’ı, orta ağacı olmak üzere beş asıl parçası beş farklı ağaçtan kesilip birleştirilerek yapılmaktadır (QEKUADJ 4, 544). *Qazaq eri*’nin orta ağacıyla iki kaltağı kayın ağacının budaksız, düz yerlerinden elde edilmekte, iki kaşının yapımında ise çoğunlukla sert yapıdaki başka ağaçlar tercih edilmektedir (Арғынбаев 1969a: 175).

Tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmayan bu eyer adlandırması, çağdaş Kıpçak lehçelerinden Tatarcanın söz varlığında yer almaktadır:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Tat. *Kazak iyerë* “казацкое седло” [Kazak eyeri] (Денисова 1966: 207).

Temel geçim kaynağı hayvancılığa dayanan göçebe bozkır toplumlarında kendine özgü bir eyer türünün vücut bulması doğal bir durumdur. Kırgızlara özgü *nambaş* (*nan* + *baş*) *eer* ~ *dambaş* (*dan* + *baş*) *eer* “geniş kaşlı Kırgız eyeri” (Yudahin 1985/1998: 322) ve Kazaklara özgü *Qazaq eri* isimlendirmeleri bu durumun bir tezahürüdür.

‘Kazak’ etnonimiyle ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Samoyloviç, “Kazak Kelimesi Hakkında” başlıklı makalesinde bu görüşleri özetlemiş ve kelimenin etimolojisini vermiştir (Samoyloviç 1957: 104).

Resim 3.45. Qazaq eri (Kaynak: QEKUADJ 2, 68)

3.2.3.9. qazıqbas er /қазықбас ер

[< Tü. *qaz-* + (-{1}k), < Tü. *baş*, < Tü. *eğer*]

“Ön kaşı kaz boynu gibi dik ve sivri duran eyer türü” (QETS 9, 21; QS, 730; QTS, 452). Buna *süyirbas er* de denilmektedir (Durmuş 2011: 99).

Bu sözlükbirim tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarında tespit edilememiştir.

Kaz. *qazıq* sözünün tarihî gelişimi için bk. *at ağaş*.

3.2.3.10. qoqan er /қоқан ер

[< ? *Hokand*, < Tü. *eğer*]

“Ön kaşı dik ve koç boynuzundan yapılan, arka kaşı yassı bir eyer türü” (QETS 9, 690; QS, 803).

Bu eyer türünün yapımında genellikle kavak, söğüt gibi yumuşak ağaçlar tercih edilmektedir. Halk arasında bu eyer türü için *qurandı er*, *buqar er*, *ānjān er* gibi adlandırmalar da mevcuttur (QEKUADJ 3, 577). Adından hareketle bu eyerin Özbekistan'ın Hokand şehrine özgü bir eyer türü olduğu anlaşılmaktadır.

Hokand şehri günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde bulunan ve kervan yollarının kesiştiği Fergana vadisinin güneybatısında yer alan kadim bir şehirdir. İslam coğrafyacılarının şehrin adını *Huvâkend* biçiminde kaydettiği bilinmektedir. Ancak bu isim zamanla Hokand biçimini almıştır. Kelimenin aslının halk arasında *hûk-kand* (yaban domuzu şehri) şeklinde olduğu söylenmekle birlikte Vámbéry, bu ismin Farsça 'iyi, güzel şehir' manasında *hûb-kand* sözünden geldiğini ifade etmiştir (Konukçu 1998: 215). Kelime Özbekçede de tıpkı Kazakçada olduğu gibi 'Kokan' şeklinde telaffuz edilmektedir. Kelimenin kökeniyle ilgili daha farklı görüşler de mevcuttur.

Bu eyer adlandırması, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Resim 3.46. Qoqan er (Kaynak: QEKUADJ 3, 577)

3.2.3.11. qozi quyrıq er /қозы құйрық ер

[< Tü. *kuzı*, < Tü. *qudrıq*, < Tü. *eğer*]

“Kazakistan’ın batı bölgesine özgü başı sivri, arkası kuzu kuyruğu gibi yuvarlakça olan eyer türü. Bu eyer genellikle 6-7 ağaç parçadan oluşmaktadır” (QEKUADJ 2, 57).

Eyerin oturulan bölümü (Kaz. *attıq, kisilik, kersen*) kuzunun kuyruğu gibi yuvarlakça yapılmaktadır (Айтбаева 2007: 69). Bu eyer Kazakistan'ın batısındaki Mañğıstaw bölgesinde yaygın olarak kullanılmıştır. Bazen *aqbas er* veya *šoşaqbas qazaq eri* olarak da adlandırılmaktadır. *Qozi quyırq er* genellikle çok yumuşak ıhlamur ağacından elde edilmektedir. Bu eyer türünün diğerlerinden ayrılan yönü, *orta ağaş* denilen kısmın bulunmamasıdır. Ayrıca bu eyer, deve derisi ile kaplanmaktadır (Арғынбаев 2013: 210).

Bu sözlükbirim, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır. ET *kuzı, kuduruk* ve *eğer* sözleri hem tarihî hem de çağdaş lehçelerin söz varlığında yer almaktadır. Ancak üç sözün birleşmesiyle oluşmuş bu sözlükbirim, birleşik söz olarak yalnızca Kazakçada kullanılmaktadır.

3.2.3.12. qurandı er /құранды ер

[< Tü. *kur-* + (-*ğan*) + (+*dı*), < Tü. *eğer*]

“Çeşitli ağaç parçaların bir araya getirilmesiyle oluşturulan, ön kaşı koç boynuzundan yapılan bir eyer türü; *qoqan er*” (QS, 848; QDMES, 230).

Bu eyer türü genellikle Kazakistan'ın güney ve orta bölümlerinde yaygındır. Kazakların *qurandı er*'i, Özbeklerin *qoqan er*'i, Kırgızların ise *kuşbaş er*'i yapılma yöntemi açısından benzerdir (Арғынбаев 2013: 210). Bu nedenle *qurandı er*'in bazı türleri *qoqan er*, *buqar er*, *änjän er* olarak da adlandırılmaktadır. Her parçası ayrı ayrı yapılıp sonradan birleştirilen bu eyer türünün arka kaşı yuvarlakça ve yassı, ön kaşı ise sivridir (QEKUADJ 4, 111). Kazak eyer ustaları bu eyerin yapımında 18-20 ağaç parça kullanırken Özbek ustalar 22-23 parça ağaç kullanmaktadır. *Qurandı er*'in yapımında kavak, iğde, söğüt gibi yumuşak ağaçların sert kısımlarından yararlanılmaktadır (Арғынбаев 2013: 207). Bu tür eyerin dışı kösele deri ile kaplanmaktadır (Айтбаева 2007: 69).

Bu eyer adlandırması, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tespit edilememiştir.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kurama eer* “birçok ağaç parçanın birleşimiyle yapılan eyer” (Айтматов т.б. 2014: 440).

Bu eyer türünün Kazakça ile birlikte Kırgızcanın söz varlığında da yer aldığı görülmektedir. Kazakçada *qurandı* sözü “birleşik; portatif, seyyar”, *qurama* sözü ise “küçük parçalardan toplanarak yapılan, birleşik; karma” anlamlarındadır (QS, 848; KTTTS, 337). Çok sayıda ağaç parçanın birleşimiyle yapıldığı için bu isim verilmiş olmalıdır.

Räsänen, Tü. *kur* ~ *kura*- “aus Lappen zusammennähen, ansticken, zusammenbringen, sammeln” [kumaş parçalarını dikmek, bir araya getirmek, toplamak] fiilini aynı anlamdaki Moğ. *quri*-, Tun. *hira*-, Fin. *kuro*- fiilleriyle birleştirmiştir (1969: 302). Doerfer’e göre bu birleştirme anlamsal sebeplerden dolayı pek güvenilir görünmemektedir (1967: 545). ESTY’de Kaz. *qurama* sözü, Tü. *kur*- fiiliyle ilişkilendirilmiştir (2000: 158).

DLT’de *kur*- fiilinin “kurmak, germek, toplamak; himaye etmek” anlamları verilmiştir (s. 379). Kaz. *qurandı* sözünün kökünün DLT’de tanıklanan *kur*- fiili olması kuvvetli bir ihtimaldir.

Resim 3.47. Qurandı er (Kaynak: QEKUADJ 4, 112)

3.2.3.13. qus bas er /күс бас ер

[< Tü. *kuş*, < Tü. *baş*, < Tü. *eğer*]

“Ön kaşı kuş başına benzeyen bir eyer türü” (QTTS, 379).

Tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTTS’de bu sözlükbirime yer verilmiştir. Bu eyer türü Kırgızlara özgüdür (Арғынбаев 2013: 210).

Tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında bu sözlükbirim tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kuş baş eer* “ön kaşı kuş başına benzeyen eyer” (Айтматов т.б. 2014: 441); “kaşı ikiye ayrılmış olan Özbek eyeri” (Yudahin 1985/1998: 322), **Kkalp.** *qus bas er* “каракалпакское седло” [Karakalpak eyeri] (Баскаков 1958: 195).

Bu sözlükbirim birleşik sözcük yapısındadır.

3.2.3.14. orıs er /орыс ер

[< Rus. *Rus*, < Tü. *eğer*]

“Ruslara özgü, tezgâhta hazırlanan, kaşı kısa ve boyu uzun bir eyer türüdür. Genellikle askerler için hazırlandığından *äskeri er* de denilmektedir” (QEKUADJ 4, 603).

QTTS’de bu eyer türü *jeldirme* maddesi içinde açıklanmıştır (s. 205). Aynı sözlüğün *soldat er* (asker eyeri) maddesinde de bu eyer türünün *soldat er*, *orıs er*, *jeldirme* olarak üçe ayrıldığı belirtilmiştir (QTTS, 509).

Bu eyerin teğeltisi (Kaz. *toqım*), kuskunu (Kaz. *quyısqan*) bulunmamakla birlikte iki kolan kayışı (Kaz. *ayıl*, *tartpa*) vardır (Айтбаева 2007: 69). *Orıs er*, ilk olarak Rus Çarlığı döneminde ulaklar tarafından kullanılmıştır. *Orıs er*’in ön ve arka kaşı genellikle demirden yapılmaktadır. Kazak eyerine göre de daha alçakta olup boyu uzundur. *Orıs er*, Kazak bozkırlarında Ruslarla ticaret yapılmaya başlandığı sıralarda diğer eyer türlerinden daha ucuz olduğu için kendine yer bulabilmiştir (QEKUADJ 4, 604).

Bu sözlükbirim, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *orus eer* “Rus Kazaklarının eyeri” (Yudahin 1985/1998: 322), **Kkalp.** *rus er* “казацкое седло” [Kazak eyeri] (Баскаков 1958: 195).

Bu sözlükbirim *Orıs* (Rus) ve *er* (eyer) sözleriyle kurulmuş birleşik sözcük yapısındadır.

Resim 3.48. Orıs er (Kaynak: QEKUADJ 4, 603)

3.2.3.15. oyma er /ойма ер

[< Tü. oy- + (-ma), < Tü. *eğer*]

“Eyerin asıl bölümleri (ön ve arka kaşı, iki kaltağı ve orta ağacı) veya bütünü kalın bir ağaçtan tek parça halinde kesilip çıkarılan eyer türü” (QTTS, 450).

Bu sözlükbirim, tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTTS’de madde başında yer almaktadır. Bu eyer türü bazı bölgelerde *oyma qastı er* (Бабалықұлы 1987: 260), bazen de *ağaç er* şeklinde adlandırılmaktadır (Айтбаева 2007: 69). Әзиева, konuyla ilgili olarak kaleme aldığı bir makalesinde bu eyer türüne *som er* ya da *bütün tutas şabilğan er* denildiğini de belirtmiştir (2014: 50). Kazakçada bu eyer türünün farklı biçimlerde adlandırıldığı görülmektedir.

Kazak eyer ustaları eyer yapımında çoğunlukla çeşitli ağaç parçaları birleştirerek eyer yapım yöntemini kullanmakta, *oyma er* türünün yapımında ise tek parça halindeki bütün ağaçtan faydalanmaktadırlar. Eyerin *Qazaq eri*, *qurandı er*, *qozıquyırq er*, *oyma er*, *şoşaqbas er* şeklinde sınıflandırılması eyer ustasının kullandığı yöntemle ilgilidir. Söz gelimi *Qazaq eri*’nin iki kaşı, iki kaltağı ve orta ağacı gibi beş asıl parçası beş farklı ağaçtan kesilip

birleştirilerek yapılabilmektedir. *Qurandı er* 18-20 parça ağaçtan, *qoziqyırıq er* 6-7 parça ağaçtan, *şoşaqbas er* 4-5 parça ağaçtan kesilip birleştirilerek yapılırken *oyma er* kalın, tek parça ağaçtan yapılmaktadır. Eyeri tek parça halindeki bir ağaçtan yapma geleneği Kazakistan'ın Jetisu bölgesinde yaygındır (QEKUADJ 4, 544). Durmuş, konuyla ilgili yüksek lisans tezinde *oyma er* türünü “beş parça tahtadan yapılan eyer türü” şeklinde tanımlamıştır (2011: 98). Oysa bu eyer türünün özelliği tek parça ağaçtan yapılmasıdır.

Bu eyer adlandırması, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tespit edilememiştir.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *oymo eer* “bütün bir ağaçtan yapılan eyer” (Айтматов т.б. 2014: 440).

Bu eyer türünün Kazakça ile birlikte Kırgızcanın söz varlığında da yer aldığı görülmektedir. Bu sözlükbirimdeki birinci unsur *oy-* ‘oymak, kesmek, delmek’ fiil köküne gelen *-ma* fiilden isim yapma ekiyle türetilmiştir.

Resim 3.49. Oyma er (Kaynak: QEKUADJ 4, 544)

3.2.3.16. şoşaq (bas) er /шошак (бас) ер

[< Kaz. *şoşa- + (-k), < Tü. *eğer*]

“Ön ve arka kaşı sivri olan eyer türü” (QETS 15, 407; QS, 1417).

QETS-15'te açıklamadan sonra şu bilgi yer almaktadır: “Kaşının sivri olma özelliğinden dolayı Kazak eyeri *şoşaqbas er*, *üyrekbas er*, *qurandı er*, *qozi quyıyırq er*,

qazıqbas er, qanbas er gibi farklı isimler alabilmektedir” (s. 407). Türkmenistan Kazakları *qurandı er* anlamında *şoşaq er* sözünü kullanmaktadırlar (QTAS, 761). QTTS’de yerel bir kullanım olduğu belirtildikten sonra, eyerin sivri olan başına *qasaba* denilmesi dolayısıyla bu eyer türünün *qasabalı* biçiminde de isimlendirildiğine vurgu yapılmıştır (s. 345).

Bu eyer türüne Jambıl eyaletinin güneydoğusu ile Almatı’nın güneyinde daha sık rastlanmaktadır (Арғынбаев 2013: 205). Eyer kaşlarının sivriliğinden dolayı bazı bölgelerde *qoqan er, aqbas er* şeklinde de adlandırılmaktadır. Bu eyerin yapımında kayın, gürgen gibi sağlam ağaçlar kullanılmaktadır. Eyerin sivri olan ön kaşı öne doğru eğri olup arka kaşı biraz daha yüksek yapılmakta, daha sonra eyer ağacı deri ile kaplanmaktadır. Bazen eyerin ön kaşı gümüş, bakır veya kemik gibi gereçlerle süslenmektedir (QEKUADJ 5, 718).

Räsänen, etimoloji sözlüğünde Kazakça olduğunu belirttiği *şoşay-* ‘kegelförmig sein’ [konik olmak], *şoşa-k* ‘Heuschöber’ [kuru ot yığını] ve *şoşak-bas* ‘der kokandische Sattel’ [Hokand eyeri] sözlerine yer vermiştir (1969: 449). Жанпейісов, *şoşaq* sözünün *Abay Jolı* romanında “girişimci, rehber, bilge kişi” anlamlarında kullanıldığına dikkat çekmiştir (1976: 99). Eyer kaşının sivri olması dolayısıyla kelimenin kökü **şoşa-* fiili olarak düşünülebilir.

Bu sözlükbirim, tarama yapılan lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Resim 3.50. Şoşaq (bas) er (Kaynak: QEKUADJ 5, 718)

3.2.4. Eyerin Bölümleri

3.2.4.1. attıq /аттық

[< Tü. *at* + (+tıq)]

“Eyer tahtasının iki kaşı ve iki desteğinin arasında kalan deri bölüm” (QS, 123).

Attıq, eyerin üstünde insanın binip oturduğu yerdir (Durmuş 2011: 95). Bazı bölgelerde buna *kisilik* ya da *kersen* de denilmektedir (Айтбаева 2007: 69; Исхан 2009: 83). Нұрғалиев, eyerin arka kaşına da *kersen* denildiğini belirtmektedir (1990: 519).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Harezmi *atlık* “at bağlanacak yer” (HATS, 61).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *atlık* “рассчитанный на лошадь” [at için tasarlanmış] (Юдахин 1985-I: 81),
Başk. *atlık*sa “at ahır, ahır; tavla” (Özşahin 2011: 504).

Kelimenin ‘eyer üstünde oturulacak yer’ anlamını Kazakçada kazandığı görülmektedir. Başkurtçadaki *atlık*sa biçimi ise dikkat çekicidir.

Anadolu ağızlarında ise *atlık* ~ *atlıh* sözünün “1. Köy odalarının yanında konuk atlarının bağlandığı ahır, tavla, 2. Boyundurukta öküzün boynunun altına gelen ağaç” (DS I, 372) anlamları bulunmaktadır.

3.2.4.2. bökter- /бөктер-

[< Moğ. *bögtür*]

“Eyerin arkasına bir şey bağlamak” (QETS 3, 538; QTS, 141; QS, 255).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. *bögrün* “eyerin altı, boş yer” ~ *bögütle*- “bağlamak” (ÇTS, 167).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *böktör*- “eyer kayışına bağlamak” (Yudahin 1985/1998: 137), **Kkalp.** *bökter*- “прикрепляться к торокам” [eyer terkisine bağlamak] (Баскаков 1958: 116).

Çağataycada tanıklanan *bögrün* ve *bögütle*- sözleri, bu fiilden ayrı düşünülmelidir. Kaz. *bökter*- fiili, çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızca ile Karakalpakçanın söz varlığında Kazakçadaki anlamıyla yer almaktadır.

Räsänen, Moğ. *bögtür* ~ *bögtürge* sözlerinden alıntı olduğunu belirttiği kelimenin Kazakça ve Kırgızcada bulunduğunu ifade etmiştir (1969: 84). Севортян, önceki görüşleri tekrar etmiş ve kelimenin Moğ. *bögtür* “горбатый” [kambur] ~ *bögtürge* “часть спины коня, где сгибаются нижние дуги седла” [atın sırt kısmında eyer kayışının büküldüğü yer] sözlerinden ödünçleme olduğunu yinelemiştir (1978: 214). Нұрмағамбетов’a göre kelimenin kökü Hak. *poğ*- “bağlamak” fiilinde varlığını sürdürmektedir (1994: 57). Moğolcada isim türünde olan bir sözün Kazakça, Kırgızca ve Karakalpakçada fiil olarak alıntılanması düşündürücüdür.

3.2.4.2.1. *böktergi* /*бөктерги*

[< Moğ. *bögtürge*]

“Eyerin arka bölümünde yer alan terkisinde bir şey bağlanılacak yer; *qanjiğa*” (QETS 3, 538; QTS, 141; QS, 255).

QETS ile QS’de bu sözün konuşma dilinde *bökterme* biçiminde olduğu kayıtlıdır (QETS 3, 538; QS, 255). Ağız sözlüğü olan QTAS’de ise *bökterme* sözü yer almamaktadır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *böktörgö* “eyer kayışına bağlanan öteberi” (Yudahin 1985/1998: 137), **Kkalp.** *böktergi* “притороченная поклажа” [eyer terkisinde yük bağlanılan yer] (Баскаков 1958: 116).

Räsänen, kelimenin Moğ. *bögtür* ~ *bögtürge* biçimlerinden alıntı olduğunu belirtmiştir (1969: 84). Нұрмағамбетов, bu sözün Kırg. *böktörgö* biçiminde görüldüğünü ve tabanının *bökter-* fiili olduğunu ifade etmektedir. Ona göre kelime kökünün en eskicil biçimi Hak. *poğ-* “bağlamak” fiilidir. Yak. *törgüü* ise “ince kayış” anlamındadır. Araştırmacı, Kaz. *böktergi*’nin yapısını Sibir grubu Türk lehçeleriyle tanıklamaya çalışmıştır (1994: 57).

Resim 3.51. Böktergi (Kaynak: QEKUADJ 1, 533)

3.2.4.2.2. böktergişe /бөктергіше

[< Moğ. *bögtürge* + (+şe)]

“*Böktergi*’ye benzeyen” (QETS 3, 538; QS, 255).

3.2.4.2.3. bökterindi /бөктерінді

[< *bökter-* (← Moğ. *bögtür*) + (-{i}n-) + (-di)]

“Eyerin terkisine bağlı nesne” (QETS 3, 539; QS, 255).

3.2.4.2.4. bökterinşek /бөктеріншек

[< *bökter-* (← Moğ. *bögtür*) + (-{i}n-) + (-şek)]

“Eyerin terkisine bağlı küçük bir nesne” (QETS 3, 539; QTS, 141; QS, 255).

Kelimenin sonundaki *-şek* fiilden isim yapma eki, *maqtañşaq* ‘övüngen’, *erinşek* ‘eringen’, *buwıñşaq* ‘bağlı şey, paket’ örneklerinde olduğu gibi edilgen çatılı fiillere eklenerek nesne isimleri türetmektedir (Biray vd. 2015: 75).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *böktörünçök* “eyerin terkisinde silindir şeklinde duran yük” (Чокотегин 2014: 19).

3.2.4.3. jelkebasar /желкебасар

[< Tü. **yelke*, < Tü. *bas-* + (-ar)]

“Eyerin iki tarafındaki tahtaları birleştiren bütün ağaç parça” (QTTS, 205).

Bu söz, tarama yapılan sözlüklerden QTAS ile QTTS’de madde başında yer almaktadır. QTAS’de bu sözün Çin’deki Kazaklar tarafından kullanıldığına dair bilgi yer almaktadır (s. 257).

Kaz. *jelke* sözü için bk. *jelkelik*.

3.2.4.4. qañjıǵa /қанжыға

[< Moğ. *ganzaga*]

“Eyerin terkisinde yer alan ve bir şey bağlamak için kullanılan uzun, ince, dört adet kayış; *böktergi*” (QETS 9, 234; QTS, 472; QS, 751).

Bilhassa avcılar *qanjiğa*'yı sık kullanmaktadır. Kazakçada *qanjiğa qandı bolsın* şeklinde bir dilek bulunmaktadır. Ava çıkmak üzere olan bir avcı ile karşılaşıldığında söylenen bu dilek, “avlanıp avı *qanjiğa*'ya bağlayın; zafer kazanın” anlamlarına gelmektedir. Eğer avdan dönen bir avcı ile karşılaşılsa Kazak geleneklerine göre *qanjiğa maylansın!* (avın çok olsun!) şeklinde temennide bulunmak gerekmektedir (QEKUADJ 3, 438). Kazakçada *qanjiğada jürdi* deyimi ise “hep birlikte olma”yı ifade etmektedir (QETS 9, 234). Ayrıca Kazakçanın söz varlığında bu sözle ilgili *eki qanjiğa ton saqtaydı, ton jan saqtaydı* (iki terki kürkü korur, kürk insanı korur) ve *qarşığa qanjiğa qızartadı, itelgi etek bılğaydı* (aladoğan eyerin terkisini kızartır, şahin elbisenin eteğini pisletir) atasözleri de yer almaktadır (Gürsu 2009: 1125, 449).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. *kancuğa* “büktürme, kancurga” (ÇTS, 575).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kancıga* “eyerin terkisi” (Айтматов т.б. 2014: 443), **Kkalp.** *qancığa* “торока (седла)” [eyer terkisi] (Баскаков 1958: 371), **Başk.** *kanyağa* “türlü şeyleri bağlamak için eyerin başına takılan iki uçlu kayış, bağ” (Özşahin 2011: 377), **KMalk.** *kancıga* “eyer terkisi, eyer kaşının dış tarafı” (Tavkul 2000: 241), **Kum.** *kancığa* “торока (седла)” [eyer terkisi] (Бамматов 1969: 187), **Nog.** *kancıga* “торока” [terki] (Баскаков 1963: 144).

Kelime Türkçede ilk olarak Çağatayca döneminde tanıklanmıştır (Kincses-Nagy 2018: 171). Будаговъ sözlüğünde Tatarca kaydıyla verilen ve ilk kez bu sözlükte Moğ. *ganzaga* ile (1871: 27) birleştirilen bu söz, Radloff sözlüğünde *kancığa* “der Riemen hinter dem Sattel zum Anbinden leichter Sachen” [hafif şeyleri bağlamak için eyerin arkasındaki kayış] biçiminde Kazakça ve Osmanlıca kaydıyla verilmiştir (1899: 130). Doerfer, kelimenin Türkçeye Moğolcadan geçtiğini söylemiştir (1963: 419). Räsänen de bu görüşe katılmıştır (1969: 231). Lessing, Moğ. *ganzaga* sözünü “thongs attached to a saddle for tying an object” [bir nesneyi bağlamak için eyere tutturulan kayışlar] olarak tanımlamıştır (1960: 350). QTQES’de *qanjiğa* sözünün **Başk.** *qan 'yaga*, **Alt.** *qand'baga*, **Moğ.** *ganzaga*, **Kalm.** *ganzg'*

biçimlerinde görüldüğü ve Türkiye ile Azerbaycan Türkçelerinde bu sözün yerine *terki* sözünün kullanıldığı; Kaz. *qanjiğa*’nın Moğolca bir alıntı olabileceği bilgisi kayıtlıdır (s. 116). Жанпейісов, Kazakçada *qanjiğağa baylaw* (eyer terkisine bağlamak) birleşik fiilin bulunduğunu ve bunun eski zamanlardan kalma, avcılıkla ilgili bir yapı olduğunu dile getirmiştir. Eski zamanlarda daha küçük yaştaki avcılar, avlarını saygı gereği daha büyük yaştakilerin terkisine bağlama geleneği bulunmaktaydı. Araştırmacıya göre bu birleşik fiilin ortaya çıkışı, bu gelenekle ilgilidir (1976: 108). Нұрмағамбетов da Kaz. *qanjiğa* biçiminin Moğ. *ganzaga* biçiminden alıntı olduğunu ifade etmiştir (1994: 57). Eren, ‘terki kayışı, terki bağı’ biçiminde anlamlandırdığı *kancığa* ~ *kancuğa* sözcüğünün Moğ. *gancuğa* şeklinde görüldüğünü, sözcüğün *kamçı* ile birleştirilmesinin yanlış olduğunu ve Moğolcadan veya Türkçeden komşu dillere geçtiğini kaydetmiştir (1999: 206). Манкеева, Kazakçadaki *qanjiğağa bayladı* ve *qanjiğa maylandı* deyimlerine yer vermiş, kelimenin Moğolca kökenli olduğuna dikkat çekmiştir (2008: 213).

Resim 3.52. Qanjiğa’ya av bağlanırken (Kaynak: QEKUADJ 3, 438)

3.2.4.4.1. qanjiğala- /қанжығала-

[< Moğ. *ganzaga* + (+la-)]

“Eyerin arka bölümündeki *qanjiğa* adı verilen kayışa bir şey asmak; *bökter-*” (QETS 9, 235; QS, 751; QTTS, 330).

Bu fiil Radloff sözlüğünde *қанжығала-* “hinter der Sattel anbinden” [eyerin arkasına bağlamak] biçiminde Kazakça kaydıyla yer almaktadır (1899: 130).

3.2.4.4.2. qanjiǵalıq /қанжығалық

[< Moğ. *ganzaga* + (+lıq)]

“Eyerin *qanjiǵa* takılan yerindeki deliklere verilen ad” (QETS 9, 235; QS, 751).

Eyer kaltağının arka tarafındaki dört delik bu isimle adlandırılmaktadır. Bu deliklere *qanjiǵa* ile birlikte *şettik* de bağlanmaktadır. Buraya kuskun kayışı da bağlanabildiği için *quyısqandıq* da denilmektedir (Айтбаева 2007: 69).

3.2.4.5. qaptal /қаптал

[< Moğ. *qabtasun*]

“Eyerin atın böğrünü acıtmaması için iki yanına konulan tahta destekler, kaltak” (QETS 9, 262; QTS, 476; QS, 754; KTTTS, 288).

QTAS’deki bilgilere göre Taldıqorǵan’ın Panfilov ilçesinde ön kaşı yuvarlak, arka kaşı yassı olan Kazak tarzı eyere *qaptal er*; Oral’da ise eyerin altına serilen keçeeye *qaptal kiyiz* adı verilmektedir (s. 385).

Eyerin tahta bölümü olan kaltağında üzenğiye eyere bağlayan *taralǵı* adı verilen kayış ile eyere bir nesne bağlamakta kullanılan *qanjiǵa* adı verilen kayış bulunmaktadır. Eyerin ağırlığını taşıyan asıl parça olduğu için *qaptal*, tek parça ve sağlam ağaçlardan yapılmaktadır. Bu sebeple eyer ustaları eyerin yapımında *qaptal*’a ayrı bir önem vermişlerdir (QEKUADJ 3, 447). İyi bir ustanın elinden çıkan *qaptal*, atın sırtında yağır oluşmasını engellemektedir (Қайратұлы 2019: 265).

Kelime, lehçelerde şu şekilde görülmektedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

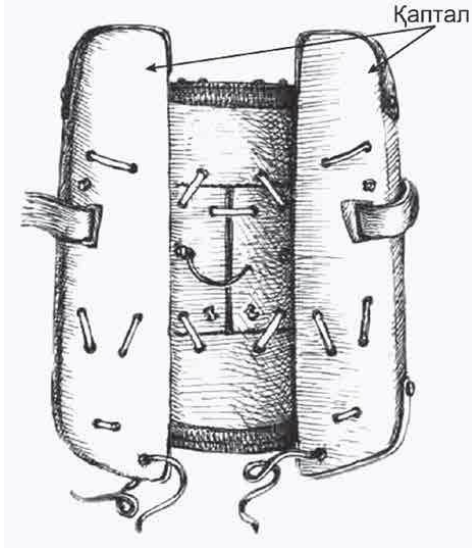
Kıpçak *qabtal* “at eyerinin iki yan örtüleri” (KTS, 121), **Çağ.** *qaptal* “yan, taraf, yakın, sağ sol, kapı” (ÇTS, 577).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kaptal* “eyer kaltağı” (Чокотегин 2014: 77); “yan; kısım; göğsün yan kısmı, yani atın böğürlerine temas eden kısmı; (atasözü) *kancığanınğ katkanın kaptal bilbeyt at bilet* (terkilerin sertleştiğini kaltak bilmez, at bilir); (deyim) *onğ kaptaldan çık-* (muvaffak olmak, fena durumdan kurtulmak)” (Yudahin 1985/1998: 402), **Kkalp.** *qaptal* “бок, боковая часть” [yan, yan kısım] (Баскаков 1958: 374), **Başk.** *qaptal* “eyer, kaltak, palan” (Özşahin 2011: 378).

DLT’de bu kavramla *ädärlık* “saddletree” [eyer kaltağı] (Dankoff - Kelly 1982: 168) ~ *ezer* “qaptal” [kaltak] (Бейсенова 1997: 52) biçimlerinde karşılaşmaktadır. Moğolca kökenli *qaptal* kelimesinin tarihî lehçelerden Kıpçak Türkçesi döneminde Türkçeye girmiş olduğu görülmektedir. Türkiye Türkçesinde bu kavram, *kaltak* ‘eyerin tahta bölümü’ sözüyle karşılanmaktadır. Eren, *kaltak* sözünün kökeninin bilinmediğini söylemiştir (1999: 203).

Ramstedt, Kalm. *xaptasun* ~ Moğ. *qabtasun* sözünün Kırg. *kaptal* ‘seitenbretter des sattels’ [eyerin yan tahtaları] biçiminde görüldüğünü ifade etmiştir (1935: 167). ESTY’de de *qaptal* sözünün Moğ. *qabtasun* sözünden bir alıntı olduğu dile getirilmiştir (1997: 268). Манкеева, kelime kökeninin *qap* ismi olabileceğini öne sürmüştür (2008: 159). Ancak bu görüş tartışmaya açıktır. Nugteren ise **kabtal* (? **kabtaal*) biçiminin Moğolcanın Dagur lehçesi dışında diğer Moğol lehçelerinde nadir görüldüğünü, bu biçimin Türk lehçelerinde daha yaygın kullanıldığını ve kelimenin Mançucada *habta* biçimini aldığını belirtmiştir (2011: 397).

Resim 3.53. Qaptal (Kaynak: QEKUADJ 3, 447)

3.2.4.5.1. anjıma ~ änjime /анжыма ~ әнжіме

[< Moğ. *anzlah*]

“Atın vücudunun yanlarını acıtmaması için iki yanına konulan *qaptal* (TT *kaltak*) adı verilen eyerdeki desteklere yerleştirilen yuvarlak, metalden yapılan halka” (QETS 1, 506; QS, 84; QDMES, 223).

Bu söz QTS’de “Eyer kaşının önünden gömüldürük, arkasından kuskun kayışı geçirilen halka demir” şeklinde tanımlanmıştır (s. 47).

QTAS’de Jambıl eyaletinin Şuw ilçesinden derlenen *anjı* sözü “kuskun kayışının bağlandığı demir” (s. 61) olarak açıklanmıştır. Durmuş, *Kazak Türkçesinde At ile İlgili Söz Varlığı ve Metinler* başlıklı yüksek lisans tezinde *anjı* sözünü “oyma kaşlı eyerin belağacını yaparken yapıştırmadan, çivilemeden tutturmak için kullanılan kayış” (2011: 95) olarak tanımlamıştır. Tarama yapılan sözlüklerde ve diğer kaynaklarda kelimenin böyle bir anlamıyla karşılaşılmamıştır.

Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi’nde (QTQES) *anjı* sözünün Moğolcadan alıntı bir söz olduğu ve çeşitli Türk lehçelerinde bu sözün farklı varyantlarla kullanılmakta olduğu bilgisi yer almaktadır (s. 39). *Moğolca - Kazakça Sözlük*’te de Moğ. *anz* ve *anzlah* sözleri Kaz. *anjı* biçiminde açıklanmıştır (s. 42).

Tarihî Türk lehçelerinde tanıklanamayan bu kelime, Kazakça dışında çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızcada şu anlamda tespit edilmiştir:

Kırg. *ancı*; *eki ancı* “iki ihtimalli, şüpheli” (Yudahin 1985/1998: 32).

3.2.4.6. qas /kac

[< Tü. *kaş*]

“Eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölüm; kaş” (QETS 9, 415; QTS, 490; QS, 772).

Kazakçada çok anlamlı sözlerden biri olan *qas* sözünün “gözlerin üstündeki kıllar (kaş); düşman; gerçek” gibi başka anlamları da bulunmaktadır (QS, 772). QTTS’de *qas* sözünün hemen yanında *qas er* maddesine yer verilmiş ve bu sözlükbirim “bir eyer türü, iki kaşlı eyer” şeklinde tanımlanmıştır (s. 345).

Eyer yapımında en önemli bölümlerden biri de *qas*’tır. Kazak eyerinde ön ve arka kaş bulunmaktadır. Kazakçada eyerin ön tarafı *aldıñğı qası*, arka tarafı ise *artqı qası* şeklinde ifade edilmektedir. Genellikle eyerin ön kaşı daha büyük, arka kaşı ise daha geniştir. Asıl önemli kısım da eyere oturan kişinin beline destek olan bu arka kaştır (Исхан 2009: 82). Arka kaşın önemi Kazakçada *ayrılar dos erdiñ artqı qasın surar*¹³ atasözünde dile getirilmiştir. Kaşın asıl görevi eyere oturan kişinin attan düşmesini engellemektir (Айтбаева 2007: 69). Kazakçanın söz varlığında yer alan *qarağay erge qas bolmas, qız bala elge bas bolmas* (Çam ağacından eyer kaşı olmaz, kız çocuğu memlekete baş olmaz) atasözüne göre eyer kaşının yapımında çam ağacı tercih edilmemektedir. Bazı bölgelerde *qas* yerine *kisilik* sözü de kullanılmaktadır. Eyer kaşının darlığı veya genişliğine, biçimine, kullanılan malzemenin cinsine göre eyer *qazıqbas er, şoşaqqbas er, qozıquyırq, bitew er, qandek er* gibi türlere ayrılmaktadır. Eyer kaşının süslenmesinde çoğunlukla gümüş tercih edilmektedir (QEKUADJ 3, 500). Eyerin ön kaşını demirden veya gümüşten elde edilen desenlerle süslemek bazı bölgelerde gelenek hâlini almıştır (Қайратұлы 2019: 265).

¹³ Gürsu, Kazakçanın atasözleriyle ilgili hazırladığı doktora tezinde bu atasözünü “ayrılacak dost, yiğidin arkasındaki düşmanı sorar. İnsanlar arasındaki dostluk bağı kopunca birbirlerine kötülük etmekten çekinmezler.” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarmıştır (2009: 535).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kaş* “kaş; herhangi bir şeyin kıyısı; göz üstündeki kaş” (DLT, 276), **Harezmi** *kaş* “kaş; ön, karşı, karşı taraf, kenar, kıyı” (HATS, 294), **Kıpçak** *kaş* “eyerin ön ve arkasındaki yükseklikler” (KTS, 130), **Çağ.** *kaş* “ön, karşı, yan, huzur; kaş” (ÇTS, 589).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kaş* “1. Kaş, 2. Eyer kaşı” (Yudahin 1985/1998: 414), **KTat.** *kaş* “1. Бровь [kaş], 2. Лука седла [eyer kaşı]” (Усеинов 2007: 421), **Kkalp.** *qas* “1. Бровь [kaş], 2. Лука седла [eyer kaşı]” (Баскаков 1958: 383), **Başk.** *kaşağa ~ eyer kaşagahı* “передняя лука седла” [ön eyer kaşı] (Ахмеров [и другие] 1958: 333), **Tat.** *kaş* “седельная лука” [eyer kaşı] (Денисова 1966: 244), **KMalk.** *kaş* “Kafkas eyerinin ön ve arkasındaki çıkıntılar” (Tavkul 2000: 247), **Kum.** *yerkaş* “лука седла” [eyer kaşı] (Бамматов 1969: 133).

DLT’de “eyer kaşı” anlamında *yalığ* (s. 735), “eyerin ön ve arka kaşı” anlamındaysa *ömzüik* (s. 458) kelimesi yer almaktadır (Бейсенова 1997: 52-53). “Kaş” sözünün ise Eski Kıpçakçadan başlanarak “eyer kaşı” anlamında kullanılmaya başlandığı göze çarpmaktadır. İlgili sözlüklerde Başkurtça ile Tatarcada tespit edilen şekillerin diyalektlerde kullanıldığı söylenmiştir. Kelimenin Kumukçada “eyer” sözüyle birlikte kullanıldığı görülmektedir.

Vámbéry, kelimeyi *kay ~ kıy* kökleriyle birlikte değerlendirmiştir (1878: 68). Räsänen, *kaş* “augenbraue” [kaş] sözünün farazi < **kāl*’ biçimini vermiştir (1969: 240). Clauson, ‘gözün üzerinde kemerli bir çizgi oluşturan kısa kıllar, kaş’ temel anlamından hareketle kelimenin “kıyı, kenar” ve buna bağlı “eyer kaşı” metaforik anlamlarını sonradan kazandığını dile getirmiştir (ED, 669). EDAL’da bu sözün Tun. **gula*, Tü. **k(i)āl* ‘edge; eyebrow’ [kenar; kaş] farazi biçimlerine yer verilmiştir (2003: 555). Gülensoy, kelimenin etimolojisini < **kāš* biçiminde vererek aslı ünlü uzunluğuna işaret etmiştir (2007: 473). Stachowski ise Vámbéry’nin etimoloji denemesini kabul edilemez bulmuştur (2019: 208).

Resim 3.54. Ön kaşı gümüş işlemeli eyer (Kaynak: QEKUADJ 3, 500)

3.2.4.7. qasaba /қасаба

[< Kaz. *qasaba*]

“Eyerin sivri olan başı” (QETS 9, 416; QTS, 490; QS, 772).

QETS’de arkaik bir söz olduğu vurgulanmıştır. Bu anlamının dışında sözcüğün “miğferin ucuna takılan tüy, eskiden kadınların giydiği ucu sivri bir tür başlık, çok genç olmayan kısrak” gibi farklı anlamları da bulunmaktadır (KTTTS, 298).

Kelime, Radloff sözlüğünün ikinci cildinde Kazakça kaydıyla *kasaba* “головной платок у женщин” [kadın başörtüsü] biçiminde yer almaktadır (1899: 349).

Bu sözlükbirim, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

3.2.4.8. oqpan /оқпан

[< ? *oqpan*]

“Eyerin altında el sığacak kadar boşluk” (QETS 11, 651; QS, 994; QTS, 628).

Kelimenin bundan başka “çukur, kovuk; namlu deliği; maden ocağındaki tünel” (QETS 11, 651; KTTTS, 410) gibi başka anlamları da bulunmaktadır.

Türkmenistan’da yaşayan Kazaklar eyerin ön tarafındaki baş kısmına *oqpan* demektedirler (QTAS, 535). QETS’de bu sözün konuşma dilinde *oqpna* olduğu belirtilmiştir (QETS 11, 652). Aynı zamanda atın uzaklaşmaması için ayağına bağlanan kösteğin uzun kısmına da *oqpan* denilmektedir.

Eyerin *oqpan* adı verilen boşluğu kısa, *qaptal* (TT *kaltak*) adı verilen ağacı da geniş olursa atın sırtında yağır oluşma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı eyer ustaları bu durumu daima göz önünde bulundurmuşlardır. Eski zamanlardaki eyer ustaları, eyerdeki boşluk hesabını eyeri iki eliyle tutup ters çevirerek yüzüne doğru götürüp burnunun *oqpan*’ın altına değip değmemesine göre ayarlamaktaydılar. Şayet ustanın burnu eyerin altına değmiyorsa eyer de atın sırtına değmeyecektir diye düşünmüşlerdir. Şayet eyerin *oqpan*’ı atın sırtına değerse o zaman eyerin iki *qaptal* ağacının altına *jeldik* (*jona*) konulmaktadır. Buna rağmen atın sırtında yağır oluşur ve iyileşmezse de *jelqom* adı verilen eyerden faydalanılmaktadır (QEKUADJ 4, 570).

Bu söz, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kkalp. *oqpan* “яма, углубление в земле” [çukur, yerdeki oyuk] (Баскаков 1958: 491).

Kelimenin kökeni tespit edilememiştir.

3.2.4.9. ortan belağaş /ортан белағаш

[< Tü. *ortun*, < Tü. *bilik*, < Tü. **ī* ‘orman’ + (+ğaç)]

“Eyerin ön, arka kaşı ve kaltağıyla kesişen bölümü”. Buna *orta ağaş*, *belağaş*, *beldik ağaş* da denilmektedir (QEKUADJ 4, 602).

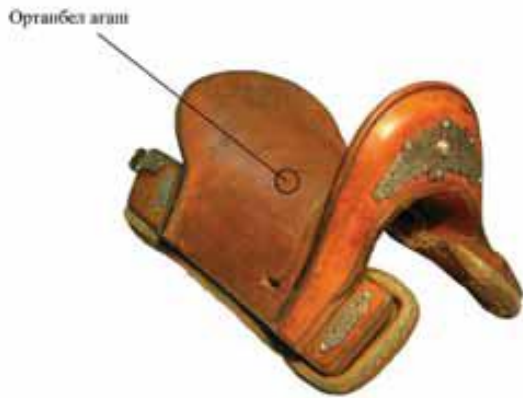
Qazaqtıñ Etnografiyalıq Kategoriyalar, Uğımdar men Atawlarınıñ Dästürli Jüyesi adlı ansiklopedide yer alan bu sözlükbirim, tarama yapılan sözlüklerde madde başı olarak yer almamaktadır. Айтбаева, çalışmasında *belağaş*’ın eyerin asıl bölümlerinden biri olduğunu ve eyerin iki kaşıyla iki kaltağının ortasındaki tahta kısım olduğunu ifade

etmektedir (2007: 69). Қайратұлы da *belagash*'ın alt tarafının atın sırtına değmemesi gerektiğine vurgu yaparak eyerin bu parçasının yapımında sağlam ağaçlardan faydalandığını ve yeterli sağlamlığı elde etmek için de yapıldığı ağacın tuzlu suda kaynatıldıktan sonra gölgede kurutulması gerektiğini söylemektedir (2019: 265).

Нұрмағамбетов, Kaz. *ortan* sözünün Моғ. *urtın* 'uzun' sözünden bir alıntı olabileceğini söylemiştir (1994: 221). Kelimenin tanıklanabilen en eski şekli Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinde görülen *ortun* "ortanca" (EUTS, 143) biçimidir. Clauson, bu sözün ET *ortu* "orta, merkez" sözünden +n ekiyle genişlediğini dile getirmiştir (ED, 204). Bu söz, çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızcada *orton kol* "orta parmak" (Yudahin 1985/1998: 600) ifadesinde kalıplaşmış biçimde görülmektedir. Севортян da *ortan* sözünün Kazakça ve Kırgızcada görüldüğünü ve kelimenin eskicil olduğunu ifade etmiştir (1974: 477).

Kaz. *ortan* ~ *ortan bel* "tam ortası, tam yarısı" (KTTTS, 418) anlamındadır. Bu kısım eyerin tam ortasında bulunduğu için bu adı almış olmalıdır. Сыздыкова, *belagash* sözünün yapısını < *bilik*+*ağaç* şeklinde açıklamaktadır (2014a: 70). Kaz. *bilik* sözü "iki tekerlek arasına konulan kalın demir veya ağaç" şeklinde tanımlanmıştır (QETS 4, 128).

Eyerin orta kısmının adı olan Kaz. *ortan belagash* sözü, tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarında Kazakçadaki anlamıyla tanıklanmamıştır.

Resim 3.55. Ortanbel ağaşı (Kaynak: QEKUADJ 4, 602)

3.2.4.10. şettik /шеттік

[< Tü. *çet* + (+tik)]

“Eyerin ön kenarlarında *ayıl, jırım, quyısқан* bağlamak için bulunan bölüm, bağlık” (QETS 15, 353; QTS, 915; QS, 1407; QTTS, 664).

Bu söz, Kazakistan’ın batısındaki Mañğıstaw bölgesinde “gemin uçlarındaki *suwlıq*’ın yerine dikilen deri”, Qostanay eyaletinin Fedorov ilçesinde ise “kolan (Kaz. *ayıl*)” anlamlarında kullanılmaktadır (QTAS, 753). Gömüldürük ile kuskun kayışını sağlamlaştırmak için kullanılan eyer kaltağının ön ve arka tarafındaki delikler bu isimle anılmaktadır (Кенжеахметұлы 2012: 241).

Kelimenin ve kelime kökünün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Erm.Kıp. *çek* “граница, край” [sınır, kenar] (Гаркавец 2010: 375), **Çağ.** *çet* “yaka, taraf, kenar, sınır” (ÇTS, 241).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *çet* “kenar, uç” (Yudahin 1985/1998: 262), **KTat.** *çet* “край, граница, конец” [kenar, sınır, uç] ~ *çetlik* “окраина” [kenar] (Усеинов 2007: 582-583), **Kkalp.** *şet* “край, окраина” [kenar] (Баскаков 1958: 734), **Tat.** *çit* “1. Kenar, kıyı, 2. Kenar çizgisi, 3. Yan taraf” (Öner 2009: 68), **Kum.** *çet* “отдалённый” [uzak] (Бамматов 1969: 357), **Nog.** *şet* “край, окраина” [kenar] (Баскаков 1963: 411).

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesindeki *çek* biçimi dikkat çekicidir. Tarama yapılan kaynaklardan hareketle çağdaş Kıpçak lehçeleri arasında yalnızca Kazakçada kelimenin at koşum takımlarıyla ilgili bir anlamının bulunduğu söylenebilir. Bir kayış bağlama amacıyla kullanılan delikler eyerin kenarında olduğu için ‘kenar, uç’ anlamındaki *şet* sözüne *+lik* isimden isim yapma eki getirilerek bu sözcük türetilmiştir. Ek, Kazakçada ünsüz uyumuna girdiği için bu kelimeye *+tik* biçimini almıştır.

Räsänen, *çet* ‘Ufer, Rand, Ecke’ [kenar, kıyı] anlamını verdiği sözün tarihî ve çağdaş lehçelerdeki biçimlerini sıralamıştır (1969: 106). Clauson, *çit* ‘a fence’ [çit] sözünün ünlüsünün başlangıçta /i/ olduğunu, bu sesin daha sonra /i/’ye dönüştüğünü söylemiş ve sözcüğün fiziksel nesneler için ‘sınır, kenar’ anlamında *çet* biçimiyle kullanıldığına değinmiştir (ED, 401). Doerfer, *çit* ‘kamıştan veya dikenden yapılmış duvar veya hüğ, çardak’ sözünün *çet* ‘Seite, Rand’ [yan, kenar] sözünden farklı bir sözcük olduğunu belirtmiştir (1967: 129). Tietze, *çet* sözünün ‘hudut, kenar’ anlamını vermiştir (2002: 432).

Resim 3.56. Şettik ve eyerin diğer bölümleri (Kaynak: Қайратұлы 2019: 266)

3.2.4.11. Üzengi

3.2.4.11.1. taralǵı /таралғы

[< Moğ. *daruulga*]

“Üzengiye eyere bağlayan kayış bağ” (QETS 13, 727; QTS, 784; QS, 1219).

QTTS’de *taralǵı baw* şeklindedir (s. 549). Buna *üzeñgi baw* da denilmektedir (QEKUADJ 5, 349).

Айтбаева, *taralǵı*’nın *üzeñgi baw*’dan farklı olarak kemer gibi bir tokasının bulunduğunu ve üzenginin bacak boyuna göre uzatılıp kısaltılabildiğini ifade etmektedir (2007: 72). *Taralǵı* adı verilen kayış şu şekilde hazırlanmaktadır: Öncelikle *taspa* adı verilen işlenmiş ve tüysüz deriden elde edilmiş ince kayış dilimlenmektedir. Kesilen bu kayış, iki

kat halinde bükülerek kapalı tarafına *ayılbas* denilen toka takılmaktadır. Daha sonra çift katlı olan deri uçtan *ayılbas*'ın dili geçirilmektedir. Bu işlemden sonra da uçlarına üzeni bağlanıp eyerin yanındaki tahta desteklere yine *ayılbas* aracılığıyla *taralğı* kayışı takılmaktadır. *Taralğı*'ya *ayılbas* adı verilen tokanın takılması, eyer üstündeki kişinin ayağına, bacak boyuna göre üzeninin uzatılıp kısaltılmasını kolaylaştırmaktadır (QEKUADJ 5, 349). Uzun veya kısa üzeni kayışıyla olmak üzere at binmenin iki biçimi vardır. Kazakistan, Kırgızistan ve Kafkaslarda genellikle uzun üzeni kayışı kullanılmaktadır. Ordudaki süvari birlikleri ile Kazakistan'ın bazı bölgelerinde ise kısa üzeni kayışı tercih edilmektedir. Kısa üzeni kayışı aracılığıyla at binmeye *jeñil otırıs* da denmektedir (Сыздықов 1976: 82).

Tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmayan bu sözün çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *taralğı* “üzeni kayışı” (Yudahin 1985/1998: 710), **Kkalp.** *taralğı* “путлице” [üzeni demirini eyere bağlayan kayış] (Баскаков 1958: 622), **Başk.** *taralğı* “kemer tokası” (Özşahin 2011: 329).

Нұрмағамбетов, *taralğı* sözüyle ilgili şunları söylemektedir: “Kazakça *üzeñgi* sözünün Moğolcadaki karşılığı *дөрөө*, Kalmukçada ise *дөрэ*'dir. Bu sözlerden hareketle Moğ. *даруулга* ‘merdiven, basamak’ sözü türetilmiştir. Basamak işlevinden hareketle Kaz. *taralğı* sözünün kökünün Moğolca olduğu ve bu sözün Moğolcadan alıntılandığı söylenebilir: Kaz. *taralğı* < Moğ. *daruulga*” (1994: 265). Lessing sözlüğünde *daruulga* sözü, “metal plates with which saddle cushions are attached” [eyer yastıklarının takıldığı madenî levhalar] olarak tanımlanmıştır (1960: 234).

Bu sözün Kazakçaya Moğolcadan girdiği anlaşılmaktadır.

Resim 3.57. Taralğı / üzeñgi baw (Kaynak: QEKUADJ 5, 349)

3.2.4.11.2. taraq baw /тарақ бай

[< Moğ. *daruulga*, < Tü. *ba-* + (-ğ)]

“Eyer takımı üzengisinin kayıştan yapılan iki parça bağı” (QETS 13, 726; QTS, 784; QS, 1219).

Sözcük QETS’de ayrı, diğer sözlüklerde bitişik yazılmıştır. Anlam ilişkisi düşünüldüğünde bu sözlükbirimin ilk unsuru *taralğı* sözünden kısaltmış olsa gerektir. Sözü Kaz. *taralğı baw* biçiminden ortaya çıkmış olabileceği düşünülebilir.

3.2.4.11.3. tepkinşek ~ tepkişek /тепкіншек ~ тепкішек

[< Tü. *tep-* + (-ki) + (+şek)]

“Küçük çocuğu ata bindirirken kullanılan, eyere bağlanan ve üzengi yerine geçen keçeden yapılmış heybe” (QTS, 799; QS, 1243).

Çocuklar için bir nevi üzengi olan *teпкиşек*’in bu anlamının dışında “merdiven, basamak” (KTTTS, 534) anlamı da bulunmaktadır. Sözcük, QTS’de *teпкиншек*, QS’de *teпкишек* biçimindedir.

Kazaklarda beş altı yaşlarındaki küçük çocukları ata bindirme geleneği bulunmaktadır. Buna göre çocuklar için özel olarak hazırlanmış *aşamay* adı verilen eyere ilk defa oturan çocuğun ayakları üzengiye yetişemeyeceği için eyerin üstüne konulan *teпкишек* adı verilen bir heybe kullanılmaktadır (QDMES, 233). Çocuk, attan düşmemek için iki ayağını *aşamay*’ın yanlarındaki heybeye koymaktadır. Genellikle ince keçeden elde edilen *teпкишек*,

çocuklar için üzengiden daha güvenlidir. Güzel bir görünüm için heybenin dışına zaman zaman çeşitli süslemeler de eklenmektedir (QEKUADJ 5, 403).

Tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında çocuklar için kullanılan üzengi anlamındaki bir sözle karşılaşılmamıştır. Ancak kelime tabanı ve bu tabandan türetilmiş sözlerin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *tepki* “tepiş, tepme” (DLT, 601), **Çağ.** *depingür ~ dibengü ~ tingü* “eyer perki, üzengi” ~ *tépük* “tepme, ayak ile vurma” (ÇTS, 283-292-1131-1111).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *tepkîç* “basamak, merdiven; ustalıkla ve şiddetlice tekme atmasını bilen” (Yudahin 1985/1998: 726), **Kkalp.** *tepkîş* “ловко, сильно бьющий ногой” [ustalıkla sert tekme] (Баскаков 1958: 636), **Başk.** *tipké* “tepme, tekme hareketi” (Özşahin 2011: 855).

Kelimenin çocuklar için kullanılan bir binit takımı anlamının yalnızca Kazakçada bulunduğu görülmektedir. Kazakçada *tepki* “tepik, tekme”, *tepkile-* “tekmelemek” anlamlarındadır (KTTTS, 534). Kaz. *tepki* tabanına getirilen +*şek* isimden isim yapma ekinin bu sözde bir küçültme fonksiyonu bulunmaktadır.

Resim 3.58. Tepkişek ~ tepinşek (Kaynak: QEKUADJ 5, 403)

3.2.4.11.4. üzeñgi /үзеңгі

[< Tü. iz + (+e-) + (-n-) + (-gü)]

“Eyerin iki yanında asılı bulunan ve ata binildiğinde ayakların basılmasına yardımcı olan altı düz demir halka” (QETS 15, 16; QS, 1343). “Eyerin ayak konulan bölümü” (QTS, 866).

QTTS’de konuşma dilinde üzengiye *tebingi* denildiği kayıtlı iken (s. 562), QTAS’de Afganistan ve İran Kazakları arasında *üzeñgi* sözünün *baspaldaq* “basamak, merdiven” anlamında kullanıldığı bilgisi yer almaktadır (s. 705).

Üzengi, ata kolay binmek ve at üstünde düşmeden kalabilmek amacıyla kullanılagelmiştir. Özellikle demirden yapılmış üzengi, çok eski bir Türk icadıdır (QDMES, 233). Bazı araştırmacılar üzenginin ortaya çıkma dönemini VI. yüzyılda Doğu Avrupa’ya yayılan eski Türk kültürüyle bağdaştırmaktadırlar (Тоқтабай 2010a: 24). Üzengi, *üzeñgi baw* (*taralğı*) ve *tabandıq* adı verilen bölümlerden oluşmaktadır. Üzengi, çeşitli deri kayışlardan elde edilen *üzeñgi baw* aracılığıyla eyere bağlanmaktadır. Eyere *üzeñgi baw* adı verilen kayışın bağlanabilmesi için eyerin *qaptal* olarak adlandırılan desteklerinde oyuklar bulunmaktadır. Bu oyuklara *üzeñgilik* adı verilmektedir. Üzengi, yapıldığı materyale göre

ağaş üzeñgi, *temir üzeñgi*, *qola üzeñgi* biçiminde türlere ayrılmaktadır. *Ağaş üzeñgi*, üzeninin tahtadan yapılan en basit türüdür ve fazla bir ustalık gerektirmemektedir. *Temir üzeñgi* ile *qola üzeñgi* ise ustalar tarafından yapılmaktadır. Bronzdan yapılan *qola üzeñgi*, genellikle güzellik ve gösteriş için kullanılmaktadır (QEKUADJ 5, 595). Demirden yapılan üzenkiye Kazakçada *qara üzeñgi* de denilmektedir (Әбдірәсілова 2006: 24).

Kazakçada *üzeñgi* kelimesiyle ilgili bazı söz kalıpları da bulunmaktadır: Söz gelimi aynı yaştaki akranlar için *üzeñgiles dostar* ifadesi kullanılmaktadır. Bununla birlikte kişinin karakterini ortaya koyan *attan tüsse de üzeñgiden tüspeydi* (yenilgiyi kabullenememek, gururuna dokunduramamak) ve *kisi üyinde üzeñgisi altı qabat, öz üyinde üzenigisi jalañ* (bazı kibirli kişiler maddi güçleri olmadığı hâlde başkasının evinde gösteriş yapmak için olmadık çabalar içine girerler)¹⁴ gibi ifadelerin varlığı bu durumu örneklendirmektedir (QEKUADJ 5, 596).

Kelimenin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *üzengü* “üzengi” (Arat 1979: 508) ~ *üzeñü* “стремя” [üzengi] (DTS, 630), **Harezm** *üzäñü* “stirrup” [üzengi] (Boeschoten - O’kane 2015: 623), **Kıpçak** *üzegü* “üzengi” (Özgür 2002: 143) ~ *üzengü* “üzengi” (Uğurlu 1984: 276) ~ **CC** *üzeñgi* “steigbügel” [üzengi] (Grønbech 1942: 271), **Çağ.** *üzengü* “üzengi” (ÇTS, 1200).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *üzöñgü* “üzengi” (Айтматов Т.Б. 2014: 443), **Kkalp.** *zeñgi* ~ *üzeñgi* “стремя” [üzengi] (Баскаков 1958: 282-687), **Başk.** *özeñgé* “üzengi” (Özşahin 2011: 391), **Tat.** *özeñgë* “üzengi” (Öner 2009: 214), **KMalk.** *özengi* “üzengi” (Tavkul 2000: 319), **Kum.** *özengi* “стремя” [üzengi] (Бамматов 1969: 250), **Nog.** *zöñgi* “стремя” [üzengi] (Баскаков 1963: 115), **Kar.** *özengi* “стремя” [üzengi] (Баскаков 1974: 438).

¹⁴ Bu ifadelerin Türkiye Türkçesine aktarımında Kazak meslektaşlarım Gülnaz Sätbay ve Erkinbek (Serikbay) Turgunov’dan yardım alınmıştır.

Kelimenin Kırgızca varyantında singarmonizme bağlı yuvarlaklaşma meydana gelmiştir. Karakalpakça ve Nogaycada kelime başındaki /ü/ sesinin düştüğü göze çarpmaktadır. Başkurtça, Tatarca, Kumukça ve Karayca örneklerde söz başı /ü/ > /ö/ ses değişimi görülmektedir.

Kelimenin kökeniyle ilgili olarak Bang, sözcüğün kökünün *üze* ‘üst’ olabileceğini iddia etmiştir (Tekin 2001: 75; Gülensoy 2007: 1006). Doerfer, kelimenin Türkçeden Samoyetçe, İran, Kafkas ve Balkan dillerine geçtiğini söylemiştir (1965: 148). Räsänen, ET *üzäñgü* ‘Steigbügel’ [üzengi] sözünü Moğ. *dörüge* ve Tun. *dürēñki* sözleriyle birleştirmiştir (1969: 524). Clauson, kelimenin bugünkü bütün Türk lehçelerinde canlı olduğunu söyleyerek Çuv. *yārana* (ywrana) biçimini vermiştir (ED, 289). Севортян, kelimenin Moğ. *dörüge* ile birleştirilebileceğini dile getirmiştir (1974: 625). Eren, Tü. *üzengi* ~ Moğ. *dörüge* birleşimini doğrulamak için Türk diyalektlerinde **yüzengü* biçiminin ortaya konulması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca kelimenin Türkçe aracılığıyla komşu dillere geçtiğini de vurgulamıştır (1999: 430). Гинатуллин, kelimenin kökünü **üze-* ‘подниматься’ [yükselmek, yukarı çıkmak] olarak vermiş, diğer Türk lehçelerindeki ‘merdiven’ anlamına dikkat çekmiştir (2017: 496). Жанпейісов, kelimeyi *üzik* ‘çadırın tepesine örtülen keçe’ ~ *üzük* ~ *üzgü* < *üz-* “быть наверху” [üstte olmak] + *-gü* sözleriyle birleştirmiştir. Araştırmacıya göre bu sözlerin hepsi yukarıda olmayı bildirir ve *üzengi* de ‘yukarı çıkmaya yarayan alet’ anlamındadır (2018: 327). Манкеева da bu etimolojiyi desteklemiştir (2008: 46).

Şinasi Tekin, konuyla ilgili “Üzengi Kelimesi Nereden Geliyor?” başlıklı çalışmasında kelimenin ilk görüldüğü tarihî metnin *Kutadgu Bilig*’deki şu beyit olduğunu söylemektedir: *kara tapsa begler bedüyür kopar / üzengü bar erse çigen berk kapar* (Halk vazifesini yaparsa beyler büyür, yükselir; üzengi varsa, insan yuları kuvvetli tutar). Bu durumda kelimenin tanıklanabilen en eski şekli *üzengü* biçimidir (Tekin 2001: 76). Tekin, yazısının devamında Eski Uygur Türkçesi eserlerinden *Maytrisimit*’te geçen *ming kigelik tilgenin yarataglag tamga ayasında izengülükinte begiz belgüliüg közünür* (Elinin ayasında ve ayağının tabanında [= *izengülükinte*] bin parmaklı tekerlek ile teçhiz edilmiş bir damga açıkça görülmektedir) cümlesindeki *izengülük* (< *iz+e-n-gü+lük*) sözünün ‘ayak tabanı’ anlamında olduğunu ve *üzengi* kelimesinin ortaya çıkışına kaynaklık ettiğini belirtmektedir (Tekin 2001: 78). Tekin’e göre bu durumda kelimenin muhtemelen ilk şekli *izengü* veya *izengülük* idi. Yakutçanın şivelerinde *izäñi*, *izäñe*, *izäñgü* gibi şekillerin varlığı bu düşünceyi

kuvvetlendirmektedir. Ona göre sonradan ön seste yuvarlaklaşma olup *üzengü* şekli ortaya çıkmış olmalıdır.

Resim 3.59. Temir üzeñgi türleri (Kaynak: QEKUADJ 5, 596)

3.2.4.11.4.1. üzeñgi *baw* /үзеңгі бай

[< Tü. *iz* + (+e-) + (-n-) + (-gü), < Tü. *ba-* + (-ğ)]

“Üzengiye eyere bağlamak için kalın kayıştan veya tabaklanmış iki kat deriden yapılan ve kolan tokası bulunan bağ” (QETS 15, 16; QS, 1343). “Üzengi ile eyeri bağlayan kayış” (QDMES, 224).

Buna *taralğı* da denmektedir (QEKUADJ 5, 349).

Kaz. *üzeñgi baw* ifadesi taranan tarihî kaynaklarda birlikte tanıklanmamış; ancak ayrı ayrı sözler olarak sözlüklerde yer almıştır.

Bu sözlükbirimin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *üzöñgü boo* “üzengi kayışı” (Yudahin 1985/1998: 800), **Kkalp.** *üzeñgi bav* “ремень, на который подвешивается к седлу стремя” [eyere asılan üzengi kayışı] (Баскаков 1958: 687), **Tat.** *özeñgë qayışı (bavı)* “üzengi kayışı (bağı)” (Ganiyev vd. 1997:

466), **KMalk.** *özengi ayıl* “üzengi kayışı” (Tavkul 2000: 101), **Nog.** *zöñgi bav* “стременной ремень” [üzengi kayışı] (Баскаков 1963: 115).

Üzengi ve *bağ* sözlerinden oluşmuş bir birleşik sözcüktür.

3.2.4.11.4.2. üzeñgilik /үзеңгілік

[< Tü. *iz* + (+e-) + (-n-) + (-gü) + (+lük)]

“Eyerde üzengi takılan yer” (QTS, 866). “Eyerde bulunan ve *taralğı* geçirilen ince delik” (QTTS, 628).

Eyer kaltağının iki tarafında da bulunan bu deliklerden *üzeñgi baw* (*taralğı*) adı verilen bağ geçirilmektedir (Айтбаева 2007: 69).

Şinasi Tekin, bu kelimenin eskicil biçimi olan *üzengülük* sözünün tarihî metinlerden yalnızca Kutb’un *Hüsrev ü Şirin*’inde geçtiğini ve burada kelimenin “merdiven” anlamını kazandığını ifade etmektedir (Tekin 2001: 76). Bu eserin söz varlığı üzerine araştırma yapan Наджип ise eserde geçen *üzengülük* sözünü ‘стремя’ [üzengi] biçiminde anlamlandırmıştır (1979: 321).

Günümüz Afganistan ve İran Kazakları da *üzeñgi* sözünü hâlen ‘merdiven, basamak’ anlamında kullanmaktadırlar (QTAS, 705). Bununla birlikte Karakalpakçada *zeñgi* sözü de ‘üzengi’ ve ‘merdiven’ anlamlarında kullanılmaktadır (Баскаков 1958: 282).

3.2.5. Eyer Yastığı

3.2.5.1. at köpşik /ат көпшік

[< Tü. *at*, < Tü. **köp* + (+şik)]

“Eyerin üstüne konulan küçük minder, eyer minderi” (QTTS, 65).

Kiyiz köpşik de denilen (QDMES, 228) bu sözlükbirim; QETS, QTAS ve QS’de madde başı olarak yer almamaktadır.

Kaz. *köpşik* sözünün tarama yapılan tarihî kaynaklardaki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *köpçük* “седельная подушка” [eyer minderi] (DTS, 646) ~ *köpçük* “eyerin ön ve arka yastıkları (Oğuzca)” (DLT, 362), **Harezmi** *iyrim* “eyer yastığı” (HATS, 272), **Kıpçak** *güpçük* “eyer yastığı” (KTS, 88), **Çağ.** *köpşik* “eyerin üstüne konulan küçük şilte” (Durgut 1995: 522).

Kelime, DLT’de Oğuzca kaydıyla yer almaktadır. Söz başı *k > g* tonlulaşması tarihî Oğuzca için karakteristik bir özelliktir ve bu değişme Azerbaycan Türkçesi ile Türkmencede düzenli bir şekildedir. Kelimenin tarihî Kıpçak Türkçesinde *güpçük* olarak yer alması - özellikle Memlûk Kıpçakçasındaki Oğuz-Kıpçak katışımı göz önünde bulundurulduğunda- DLT’deki kaydı doğrular niteliktedir. Kelime, Harezmi Türkçesi metinlerinde tanıklanmamıştır; ancak bu dönem metinlerinde geçen *iyrim* sözü aynı anlamdadır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *köpçük* “eyerde yastık yerini tutan döşek” (Yudahin 1985/1998: 505), **KTat.** *eger şil’tesi* “седельная подушка” [eyer yastığı] (Усеинов 2007: 601), **Kkalp.** *köpşik* “подушка” [yastık] (Баскаков 1958: 337), **Başk.** *küpsek* “маленькая подушка” [küçük yastık] (Ахмеров [и другие] 1958: 298), **Tat.** *küpçek* “седельная подушка” [eyer yastığı] (Денисова 1966: 339), **KMalk.** *köpçek* “eyer yastığı” (Tavkul 2000: 275), **Kum.** *göpçük* “седельная подушка” [eyer yastığı] (Бамматов 1969: 103), **Nog.** *köpşik* “подушка седла” [eyer yastığı] (Баскаков 1963: 180), **Kar.** *köben* “мягкая пуховая подушка” [yumuşak yünlü yastık] (Баскаков 1974: 336).

Çağdaş Kıpçak yazı dillerinde ön ses /k/ korunmakta; ancak Kumukçada bazı sözlerde *k > g* değişimi görülmektedir. ET *köpçük* > Kum. *göpçük* örneğinde bu durum göze çarpmaktadır. Diğer Kıpçak yazı dillerinde ET *köpçük*’ün varyantları kullanılırken Kırım Tatarcasında *şilte*, Karaycada *köben* sözlerinin kullanılması dikkat çekicidir.

Räsänen, KMalk. *köpçek* ‘der ausgepolsterte vordere und hintere Teil des Sattels’ [eyer yastığının ön ve arka kısmı] anlamıyla verdiği kelimeyi Çuv. *küpçek* ‘nachgebur’¹⁵ ile ilişkilendirmiştir (1969: 291). Clauson, kelimenin ‘eyer yastığı’ anlamını verdikten sonra bazı çağdaş Kıpçak lehçelerindeki şekilleri sıralamış ve *köpen*, *köpsün* ‘minder’ kelimeleriyle anlamsal ilişkiye dikkat çekmiştir (ED, 688). DLT’de *köpsün* sözü ‘şilte, minder’ anlamıyla yer almaktadır (DLT, 362). *Этимологический словарь тюркских языков* [Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü (ESTY)] adlı eserde kelimenin yapısı < **köp* ‘подушка’ [yastık] + *çlk* ‘küçültme eki’ biçiminde verilmiş, *köpçük* ve *köpsün* sözlerinin anlamsal olarak birbirine bağlı olduğu ancak morfolojik olarak açıklanamadığı ifade edilmiştir (1997: 115). Eren, *köpen* sözünün anlamını ‘deve çulu; yerel ağızlarda kaba kumaş, eski bez, paçavra, kundak bezi, çocuk bezi’ biçiminde vermiş, Kaşgarlı Mahmut’a göre Oğuzların bu sözü *köben* olarak kullandıklarını belirtmiş, kökeninin ise bilinmediğini vurgulamıştır (1999: 258). Gülensoy, halk ağzında *köpçek* ‘eyerin içi yün dolu yumuşak yeri’ biçiminde var olan kelimenin yapısını < *köp*- ‘dikmek’ + *-çük* şeklinde açıklamıştır (2007: 554).

ET *köpçük* ‘eyer minderi’, *köpsün* ‘şilte, minder’ (DLT, 362) kelimelerinin varlığı bir **köp* isim kökünü düşündürmektedir. Bu nedenle kelimenin yapısı < **köp* + *çlk* biçiminde değerlendirilebilir.

Resim 3.60. At köpşik (Kaynak: QEKUADJ 1, 262)

¹⁵ Bayram tarafından hazırlanan sözlükte Çuv. *küpçek* ‘tekerlek poyrası’ anlamındadır (2007: 162).

3.2.5.2. at körpe /ат көрпе

[< Tü. *at*, < Tü. *körpe*]

“Eyerin üstüne konulan küçük battaniye” (QTS, 64; QS, 120).

Kazakçanın ağız sözlüğünde bu sözün Karakalpakistan’da *yorgan*, *battaniye* anlamında kullanıldığı kaydedilmiştir (QTAS, 79).

Kaz. *körpe* sözünün tarihî lehçelerde koşum takımlarıyla ilgili bir anlamı bulunmamaktadır.

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *körpe* “körpe, mevsimi geçtikten sonra çıkan şey, zamanından sonra doğan yeni hayvan” (DLT, 364), **Kıpçak** *körpe* “süt emen kuzu” (KTS, 159) ~ **CC** *körpe* “Lammfell” [kuzu derisi] (Grønbech 1942: 155).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *körpöçö* “eyer üzerine konulan battaniye” (Айтматов т.б. 2014: 443), **Kkalp.** *körpe* “одеяло” [yorgan, battaniye] (Баскаков 1958: 339), **Başk.** *körpese* “döşek yorganı” (Özşahin 2011: 340), **Tat.** *körpe* “1. Kuzu, 2. Pamuk ve yün karıştırılarak doldurulan minder, döşek” (Öner 2009: 142), **KMalk.** *körpe* “iki üç aylık kuzu derisi” (Tavkul 2000: 276).

Kelimenin çağdaş Kıpçak lehçelerinden yalnızca Kazakça ile Kırgızcada eyerin üzerine serilen battaniye anlamı bulunmaktadır.

Eren, *körpe* kelimesinin Orta Türkçeden başlanarak kullanıldığını ve Türkçeden komşu dillere geçtiğini belirtmiş, etimolojisi hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır (1999: 260). Gülensoy, Kaz. *körpe* ‘yorgan’ sözünü *köpe* ile ilişkilendirmiş ve /r/ sesinin türeme olduğunu söylemiştir (2007: 557). ESTY’de kelimenin Türk lehçelerindeki “yeni doğmuş, kuzu derisi ve yastık, battaniye” olmak üzere üç farklı anlamı verilmiştir (1997: 117). Doerfer, kelimenin lehçelerdeki bu üç anlamını “*Der Bedeutungswandel ist im Tu. also: ‘neugeborenes Tier’ > ‘neugeborenes Lamm’ > ‘Fell, Decke aus dessen Haut’ >*

‘*Decke, z.B. Steppdecke, allgemein*’ [yeni doğan hayvan > yeni doğmuş kuzu > derisinden yapılan kürk, battaniye] (1967: 637) şeklinde sıralamıştır.

Resim 3.61. At körpe (Kaynak: QEKUADJ 1, 262)

3.2.5.3. *jeldik* /желдік

[< Tü. *yel* + (+dik)]

“Kalın keçeden yapılan iki parçalı eyer yastığı” (QETS 6, 288; QTS, 290; QS, 497; QTAS, 256).

Bazı eyerlerin altında *oqpan* adı verilen boşluk az olduğundan *jeldik* kullanılmadığı durumlarda atın sırtında yaralar oluşabilmektedir. Bu durumda ata zarar vermemek için *jeldik* kullanılmaktadır (Сәнік-Зейноллақызы 2016: 241). *Qurandı*, *qozı quyırq* ve *şoşaqbas* türü eyerlerin kaltak hacimleri küçük olduğu için *jeldik* çoğunlukla bu tür eyerlerde kullanılmak üzere yapılmaktadır (Арғынбаев 2013: 214).

Kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yil* “yel, rüzgâr” (EUTS, 296) ~ *yél* “yel, rüzgâr, esinti” (DLT, 769), **Harezmi** *yél* “yel, rüzgâr” (HATS, 677), **Kıpçak** *yel* “yel, rüzgâr” (KTS, 318), **Çağ.** *yél* ~ *yil* “yel, rüzgâr” (ÇTS, 1246-1254).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *celdik* “eyer yastığı” (Айтматов Т.б. 2014: 442) ~ *cel* “rüzgâr” (Yudahin 1985/1998: 198), **KTat.** *yel* “ветер” [rüzgâr] (Усеинов 2007: 372), **Kkalp.** *cel* “ветер” [rüzgâr] (Баскаков 1958: 242), **Başk.** *yél* “rüzgâr, yer; güçlü tesir, etki” (Özşahin 2011: 60), **Tat.** *cil* “yel, rüzgâr” (Öner 2009: 55), **KMalk.** *cel* “rüzgâr, yel” (Tavkul 2000: 147), **Kum.** *yel* “ветер” [rüzgâr] (Бамматов 1969: 130), **Nog.** *yel* “ветер” [rüzgâr] (Баскаков 1963: 104), **Kar.** *yel* “rüzgâr” (Çulha 2006: 123).

“Eyer yastığı” anlamındaki Kaz. *jeldik* sözü, çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızcada da tespit edilmiştir. Kelime kökünün *jel* (TT *yel*) ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır (Бабалықұлы 1987: 264). Çünkü bu eyer yastığı, *oqpan* boşluğunun altından rüzgâr girmesi için tasarlanmıştır. Bu sözcük, Kaz. *jel* ‘rüzgâr’ ismine, ünlülerden ve *r, w, y* ünsüzlerinden sonra *+lıq, +lik; l, m, n, ñ, z, j* tonlu ünsüzlerinden sonra *+dıq, +dik*; tonsuz ünsüzlerden sonra da *+tıq, +tik* biçimini alan (Biray vd. 2015: 61) isimden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Eren, Tü. *yel* ‘rüzgâr’ kelimesinin Macarcada *szél* biçiminde görüldüğünü kaydetmiştir (1999: 448).

Resim 3.62. Jeldik (Kaynak: QEKUADJ 2, 66)

3.2.5.4. jona /жона

[< Tü. *yon* + (+a)]

“1. (Qostanay, Amangeldi, Jezqazğan, Oral, Aktöbe) Atın böğrünü acıtmaması için eyer kaltağının (Kaz. *qaptal*) altına serilen eyer yastığı; *jeldik*, 2. (Mañğıstaw, Türkmenistan, Karakalpakistan) Altı keçe, üstü deri eyer takımı, 3. Teğelti (Kaz. *toqım*), 4. (Qızılorda, Aral) Eyerin altına serilen yassı deri” (QTAS, 267).

Ayrıca Karakalpakistan’da yaşayan Kazaklar *jona* anlamına gelen *palan*¹⁶ sözünü de kullanmaktadırlar (QTAS, 553). Sözlüklerde yerel bir ifade olduğu belirtilen *jona* sözünün (QTS, 308; QS, 519) Kazakistan’ın çeşitli bölgelerine göre farklı anlamlar barındırdığı görülmektedir.

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yonaq* “hayvanların semerleri altına konan şey, çul parçası” (DLT, 801), **Kıpçak** *yüne* “eyer altına konulan keçe” (KTS, 332), **Çağ.** *yona* “keçe ve küpçük tekli belleme türü, eyer esbabı” (Durgut 1995: 637).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kkalp. *cona* “войлок, подкладываемый под седло” [eyer altına serilen keçe] (Баскаков 1958: 256).

Kaz. *jona* sözü çağdaş Kıpçak lehçelerinden Karakalpakçada tespit edilmiştir. Radloff sözlüğünde Çağatayca kaydıyla verilen *yona* sözü “das Sattelkissen” [eyer yastığı] anlamıyla yer almaktadır (1905: 417). Räsänen, *yona* ‘Filzunterlage unter dem Sattel’ [eyerin altındaki keçe yastık] sözünü hiçbir yorum yapmadan *yunt* ‘Pferd’ [at] sözüyle birleştirmiştir (1969: 211). Clauson, ET *yonaq* sözünün kökünün morfolojik olarak ‘a carving’ [oymak] gibi bir

¹⁶ Moğolistan’ın Bayan-Ölgiy şehrinde yaşayan Kazak arkadaşım Janarbek Asimkhan, yaşadığı bölgede eyer tahtasının altına serilen bezin *pişpek* olarak adlandırıldığını söylemiştir. QTAS’de bu bilgi yer almamaktadır. Kazakistan’ın Kökşetaw bölgesinden derlenen *pişpek* sözüne bu sözlükte “ayakkabı tabanı” anlamı verilmiştir (QTAS, 565).

anlam içeren *yon-* fiilinden gelmesi gerektiğine, ancak ‘a saddle-pad’ [eyer yastığı] anlamındaki bu kelimeyle anlamsal olarak uyuşmadığına işaret etmiş ve bu kelimenin Alt. *yonok*, Tuv. *çonak*, Kaz. *jona* şeklinde çağdaş Türk lehçelerinde yaşadığını belirtmiştir (ED, 949). Doerfer’e göre Far. *yūn* ‘Sattelfilz’ [eyer keçesi] sözü Türkçeden alıntılanmıştır (1975: 227). ESTY’de ET *yonağ* sözünün Tuvacada *çona-* “положить потник” ~ *çonak* biçimiyle yaşadığına değinilmiş ve kelime kökünün Tuv. **çon < *yon ~ *yön* olabileceği ifade edilmiştir (1989: 222). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*’nde *çonaar* “eyer altına keçe koymak”, *çonak* “eyer altına konulan keçe” olarak tanımlanmıştır (Arıkoğlu ve Kuular 2003: 25). Eren, kelimenin *yon* ‘bel, sırt’ kökünden geldiğini belirtmiş, bu kökün aynı anlamla Kırg. *con* şeklinde yaşadığını dile getirmiştir. Eren’e göre *yona* sözünün sonundaki *-a*, tıpkı Tü. *buğur* ‘erkek deve’ sözü yanında kullanılan *buğra* biçimindeki *-a* gibi bir ektir. Eren, ET *yonağ* biçiminin sonundaki *-k*’nin de bir küçültme eki olduğunu söylemiştir (1999: 456). Gülensoy, *yona* sözünü *< *yo-n+a* biçiminde tahlil etmiştir (2007: 1159). Kelimenin etimolojisi *yon* ‘bel, sırt’ köküne gelen *+a* eki şeklinde düşünülebilir.

3.2.5.5. *pıstan* /пыстан

[< Far. *pıstan*]

“Eyerinin üstündeki mindere ön ve arkasından bastırılarak konulan bakır, gümüş işlemeli deri kayış; *pıstan tartpa*” (QS, 1076; QTS, 682).

QS’de bu sözün Farsçadan alıntılandığı kayıtlıdır (s. 1076). Eyerin üstündeki *köpşik* ile *at körpe*’yi bastıran bu kayış *tös ayıl* kayışı ile birlikte kullanılmaktadır. Buna bazı yerlerde *bastırma* da denilmektedir (Айтбаева 2007: 70). *Pıstan*, genellikle eyere güzellik katmak amacıyla kullanılmaktadır. Bu nedenle birçok türü mevcuttur. Özellikle kadın eyerlerinde altın veya gümüşle süslenmiş desenli *pıstan* kayışları bulunmaktadır (Бабалықұлы 1987: 274).

Kelime, tarihî lehçelerde tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *bıstan* “eyerin minderini tutan kayış” (Yudahin 1985/1998: 119).

Farsçadan alıntı olan bu kelimenin çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcada kullanıldığı görülmektedir.

Resim 3.63. Pıstan (Kaynak: QEKUADJ 5, 92)

3.2.6. Eyerin Keçe Parçaları

3.2.6.1. äñji /әңжі

[< Moğ. *anz*]

“Atın sırtında oluşan yaranın ağzı; yaraya kapatılan delikli keçeye de bu ad verilmektedir.” (QDMES, 224).

Atın yarasını mikroplardan korumak için kullanılan keçe parçaya Kazakçada *müyet* de denilmektedir (QS, 953). QTQES’de *añjı* sözünün Moğolcadan alıntı bir söz olduğu söylenmiştir (s. 39). *Moğolca - Kazakça Sözlük*’te de Moğ. *anz* kelimesi Kaz. *añjı* biçiminde açıklanmıştır (s. 42).

Kelime bu anlamıyla tarihî ve çağdaş lehçelerde tanıklanmamıştır.

3.2.6.2. işkilik /ішкілік

[< Tü. *iç* + (+ki) + (+lik)]

“Eyerin altına konulan yumuşak keçe; *işpek*” (QTS, 954; QTTS, 697).

İşpek'in altına serilen oldukça yumuşak, büyüklüğü *işpek* ile eşit olan sade bir keçedir. Genellikle sözlüklerde *işpek* ile *ışkilik* tanımları aynıdır. Serildiği zaman bu kecenin teğeltinin dışına çıkmaması gerekmektedir. Yumuşak keçeden yapılabildiği gibi zaman zaman deriden de yapıldığı görülebilmektedir. Asıl görevi atın terini emmesidir (Айтбаева 2007: 70).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *içlik* “eyer keçesi, içlik” (DLT, 223), **Harezmi** *içlik* “astar” (HATS, 249), **Kıpçak** *içlik* “içlik” (KTS, 106), **Çağ.** *içürgü* “eyer keçesi” (ÇTS, 509).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

KMalk. *içirgi* “yatak ya da yorganın içine doldurulan yünler” (Tavkul 2000: 227), **Nog.** *şirgi* “войлочная подстилка (кладётся между седлом и потником)” [keçe teğelti (eyer ve terlik arasına yerleştirilir)] (Баскаков 1963: 413).

Kelimenin Nogayca biçiminde söz başında bir ünlü düşmesinin olduğu anlaşılmaktadır. Бейсенова, DLT’de geçen *içlik* sözünü Kazakçaya “ış toqım, terlik” olarak aktarmıştır (1997: 52). Atalay çevirisinde bu kelime “eyer keçesi, içlik” şeklindedir (DLT, 223). Dankoff ve Kelly yayınında ise *içlik* kelimesi “saddle cloth” [eyer altına konan keçe] (1985: 31) olarak anlamlandırılmıştır. Kelimenin eski şeklinin DLT’de tanıklanan *içlik* sözü olduğu görülmektedir.

3.2.6.3. işpek /ишпек

[< Tü. *içmek*]

“Teğeltinin (Kaz. *toqım*) altına serilen yumuşak keçe; *ışkilik*” (QTS, 955; QTTS, 697). “Eyerin altına *terlik*’ten sonra serilen keçe” (QTAS, 796).

Genellikle iki kat keçeden yapılip kenarları dikilmektedir. Bu kecenin önü ve arkası teğeltiye göre iki parmak kadar daha uzundur (Айтбаева 2007: 70). *İşpek*, bazen derisi

kahverengi olan bir hayvanın veya erkek keçinin derisinden yapılabildiği gibi bazen de ince bir kumaşın arasına pamuk doldurularak da yapılabilmektedir (Қайратұлы 2019: 267).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET içmek “kuzu derisinden yapılmış olan kürk” ~ *içük* “samur, sincap gibi hayvanların derisinden yapılan kürk” (DLT, 224-225), **Harezmi içmek** “kürk” (HATS, 249), **Kıpçak CC içik** “kürk” (Argunşah ve Güner 2015: 718), **Çağ. içmek** “kürk, post” (ÇTS, 509).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. içmek “teğeltinin altına serilen yumuşak keçe” (Айтматов т.б. 2014: 484).

Räsänen, ET *içmek* ‘Widderpelz’ [kürk] sözünün YUyg. *içmek* ‘Sattelunterlage’ [eyer altına serilen keçe] anlamı kazandığını ifade etmiştir (1969: 169). Clauson, ET *içmek* sözünün güneydoğu grubu Türk yazı dillerinde ‘saddle pad’ [eyer yastığı] anlamında kullanıldığını ve *içlik* sözünden hareketle kelimenin *iç* kökü ile bir bağlantısının olabileceğini belirtmiştir (ED, 27). Севортян, kelimenin **iç*- fiilinden türetildiğini söylemiş ve *içik* ‘kürk’ ile *içmek* ‘post’ arasında anlamsal bir bağ kurmaya çalışmıştır (1974: 394). Жанпейісов kelime kökünü ET *iç* olarak vermiştir (2018: 237).

Resim 3.64. İşpek ve eyerde bulunan diğer unsurlar (Kaynak: Қайратұлы 2019: 268)

3.2.6.4. jırna /жырна

[< ? jırna]

“Atın terini emmesi için teğeltinin altına serilen bir keçe türü, *terlik*” (QETS 6, 746).

Tarama yapılan sözlüklerde eyerin altına serilen Kaz. *terlik* anlamındaki bu sözün yerel bir kullanım olduğu kayıtlıdır (QETS 6, 746; QDMES, 227; QS, 548).

Kökeni tam olarak tespit edilemeyen bu söz, tarama yapılan tarihî ve modern lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

3.2.6.5. müyet /мүйет

[< ? müyet]

“Sırtında yara oluşan atın yarasına eyer altına konulan *işpek* denilen keçenin değmemesi için kullanılan ortası delik, yuvarlak keçe” (QS, 953).

Müyet, *terlik* ile *işpek* arasına konulmaktadır (QTTS, 431). Bazı bölgelerde eyerin altına serilen *ışkilik* ya da *ışpek* adı verilen keçenin atın yarasına denk gelen yeri yuvarlakça

kesilmektedir. Buna *oyma işkilik* ya da *oyma işpek* denilmektedir (Айтбаева 2007: 71). Böylelikle bu keçeler *müyet* vazifesi görmektedir. Bununla birlikte Kazakçada herhangi bir yaranın altına konulan herhangi bir cisme de *müyet* denilmektedir (Бабалықұлы 1987: 263).

Bu söz, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Nog. *müyet* “хомутник (подушка, вальком подшитая под клешни хомута) [hamutun altına konulan yastık]” (Баскаков 1963: 228), **Tat.** *böyat* “1. Подхомутник [hamut altlığı], 2. Спасательный круг [can simidi]” (Денисова 1966: 94).

Tatar теленең этимологик сүзлеге (Tatarcanın Etimoloji Sözlüğü) adlı çalışmada bu kelime ihtiyatlı bir yaklaşımla Mari diliyle¹⁷ ilişkilendirilmiştir (Әхмәтьянов 2015-I: 209). Kelimenin kökeni tespit edilememiştir.

3.2.6.6. taqım qağar /тақым қағар

[< Moğ. *taqım*, < Tü. *қақ*- + (-ar)]

“Ata binildiğinde dizin iç kısmının ata değmemesi için deriden ya da keçeden yapılan nesne” (QTS, 776; QS, 1209; QDMES, 232).

Kaz. *taqım* sözü “at sırtına oturulduğunda ata değen dizin iç kısmı” (KTTTS, 514) anlamındadır. Kaz. *qağar* ise *künqağar* “güneşlik” (KTTTS, 259), *oqqağar* “çelik yelek” (KTTTS, 410), *toqımqağar* “yolcuya verilen yiyecek, yolluk” (KTTTS, 541), *şıbınqağar* “sineklik” (KTTTS, 650) örneklerinde görüldüğü gibi birleştirme yöntemiyle sözcük türetmede kullanılan bir yapıdır.

Bu sözlükbirim, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır. Bu sözlükbirimin ilk unsurunun çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

¹⁷ Ural dillerinden biri olan Mari (Çirmiş) dili, Rusya’nın bazı bölgeleriyle Tataristan’da konuşulmaktadır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *takım* “dizin iç yanı” ~ *takımğa bas-* “(atlı hakkında) üzengi kayışı altına koyarak kısırtmak” (Yudahin 1985/1998: 698), **Kkalp.** *taqım* “внутренняя сторона коленного сустава” [diz ekleminin iç kısmı] (Баскаков 1958: 613), **Başk.** *taqım* “but, kalça, uyluk” (Özşahin 2011: 213), **Nog.** *takım* “внутренняя сторона коленного сустава” [diz ekleminin iç kısmı] (Баскаков 1963: 328).

Räsänen; Kaz., Tel., Şor. *taqım* ~ Tat. ve bazı lehçelerinde *tagım* ‘kniekehle’ [dizin iç tarafı] şeklinde görülen sözün Moğolca kökenli olduğunu söylemiştir (1969: 457). Lessing’in Moğolca sözlüğünde de *taqım* sözü “the ham, the hollow behind the knee joint” [dizin arka kısmı, diz ekleminin arkasındaki çukur bölge] (1960: 770) şeklinde tanımlanmıştır.

Bu söz, Moğolca kökenli *taqım* ile Kaz. *qağar* biçiminin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur.

3.2.6.7. *tebingi* /тебінгі

[< Tü. *tep-* + (-{i}n-) + (-gi)]

“Eyerin altına konulan keçenin yani teğeltinin (Kaz. *toqım*) kısa geldiği durumlarda ayakkabıyı ve pantolon paçasını koruyan eyer takımının bir parçası” (QTS, 794). “Pantolon paçasını atın terinden korumak amacıyla teğeltiye dikilen veya eyere iliştirilen deri parçası” (QETS 14, 80; QS, 1233).

Rusya’nın Orenburg bölgesindeki Kazaklar bu sözü *tebindirik* şeklinde kullanmaktadırlar (QTAS, 659).

Bazı *tebingi*’ler desenli, gümüş süslemeli olarak yapılmakta ve eyere görsellik katmaktadır (Айтбаева 2007: 70). *Tebingi*, kalın deriden dikdörtgen şeklinde kesilip içine keçe astar geçirilerek iki parça hâlinde yapılmaktadır. Bağları vasıtasıyla teğeltinin kenarlarına eklenen *tebingi*, boyu kısa teğeltiye bağlanırsa buna *tebingi toqım* adı verilmektedir (QEKUADJ 5, 384).

Batı Türkçesinde *depingü* ~ *depingi* ~ *depüngü* “hayvanın sırtını incitmemek için eyerin ve palanın altına konulan içi doldurulmuş keçe” (Dilçin 1983: 64) biçimiyle karşılaşılan bu sözün tarihî Türk lehçeleriyle çağdaş Kıpçak lehçelerindeki biçimleri aşağıdaki gibidir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *tepingi* “eyer yastığı” (KTS, 270), **Çağ.** *tapangu* ~ *tebengü* ~ *tebingü* ~ *tepengü* “eyerin etrafı ve kenarı” (ÇTS, 1078-1096-1111).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *temingi* “üzengi kayışının aşağı kısmı” ~ *teminöör* “eyer tepindirikleri” (Yudahin 1985/1998: 724), **Kkalp.** *tebingi* “кожа, накладываемая на потник (предохраняет от загрязнения обувь и брюки наездника)” [teğeltiye eklenen deri (binicinin ayakkabı ve pantolonunu kirlenmeye karşı korur)] (Баскаков 1958: 632), **Başk.** *tibéngé* “1. Bazı erkek kuşların ayak kenarlarındaki tırnak, 2. Atı koşturmak amacıyla çizmenin arkasındaki sivri demir, 3. Üzengi bağı altından geçirilen deri” (Özşahin 2011: 151), **Tat.** *tibéngě* “atın eyeri altına konulan keçe” (Ganiyev vd. 1997: 311), **KMalk.** *tebingi* “at eyerinde üzeninin bağlandığı etek kısmı” (Tavkul 2000: 388), **Kum.** *tebingi* “тебенек” [teğeltiye eklenen keçe veya deri] (Бамматов 1969: 309), **Nog.** *tebingi* “тебенек (кожа по бокам седла)” [eyer kenarlarındaki deri] (Баскаков 1963: 342).

Kelimenin Türk lehçeleri aracılığıyla Rusçaya *тебенек* (tebenek) biçiminde geçtiği anlaşılmaktadır. Kırgızcadaki *temingi* biçimi dikkat çekicidir. Fonetik açıdan diğer çağdaş Kıpçak lehçelerindeki biçimler Kazakçadaki biçime benzemektedir.

Räsänen, Çağ. *tebingü*, Hak. *tebincek* ‘üzengi’ sözlerini Tü. *tep-* ‘treten’ [tepmek] fiiliyle ilişkilendirmiştir (1969: 474). Tietze, EOT *depüngü* “eyerin altına konulan içi doldurulmuş keçe” sözünün etimolojisini < *depin-* fiilinden nomen concretum yapan -*gü* eki olarak açıklamıştır (2002: 525).

Resim 3.65. Toqım’a bağlanmış tebingi (Kaynak: QEKUADJ 5, 384)

3.2.6.8. terlik /терлік

[< Tü. *ter* + (+lik)]

“Atın terini emmesi için teğeltinin (Kaz. *toqım*) altına serilen ve koyun yapağından elde edilen bir keçe türü” (QTS, 801; QS, 1244).

Kazakistan’ın doğusundaki Zaysan ilçesinde buna *üşpek* adı verilmektedir (QTAS, 712). *Terlik* adı verilen bu keçeye bazı bölgelerde *öñ* de denilmektedir (Айтбаева 2007: 70).

At eyerlenirken en önce *terlik*, üstüne *işkilik*, onun üstüne de *toqım* serilmekte, *toqım*’ın üstüne ise eyer konulmaktadır. *Terlik*’in asıl görevi atın terini emmesi olduğundan adı da bununla doğrudan ilgilidir. Atın sırtında yara oluşturmaması için *terlik*, ince keçeden elde edilmektedir (QEKUADJ 5, 405).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *terlik* “teri çekmesi için eyerin veya palanın altına konulan keçe” (DLT, 603), **Harezmi** *terlik* “gömlek” (HATS, 585), **Çağ.** *tirlik* “ter örtüsü, teğelti” (ÇTS, 1135).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *terdik* “teğelti” (Айтматов т.б. 2014: 442), **Kkalp.** *terlik* “потник” [terlik] (Баскаков 1958: 637), **Başk.** *tirlék* “eyerin altına yerleştirilen keçe” (Özşahin 2011: 407),

Tat. *tirlek* “потник (у седла)” [(eyerde) terlik] (Денисова 1966: 541), **KMalk.** *terlik* “atın terini alması için eyerin altına konulan örtü” (Tavkul 2000: 393), **Kum.** *terlik* “потник (у седла)” [(eyerde) terlik] (Бамматов 1969: 312), **Nog.** *terlik* “потник” [terlik] (Баскаков 1963: 347).

Eski Türkçe döneminden günümüze değin birçok Türk lehçesinde kullanılmış olan bu binit takımı adının *ter* ismine *+lik* isimden isim yapma eki getirilerek türetildiği görülmektedir.

Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya *terlig*, Arapçaya *tarlik*, Rusçaya *terlik*, Balkan dillerinden Sırpçaya *terluci* ve Rumenceye *tirlic* biçiminde geçtiğini söylemiştir (1965: 501). Clauson, *ter* isim kökünden türediğini belirttiği kelimenin yaşayan çoğu Türk lehçesinde canlı olduğunu vurgulamış ve Tuv. *derlik*, Kırg. *terdik*, Trkm. *derlik* biçimlerini sıralamıştır (ED, 546). Eren, *ter* sözünün eski ve yeni diyalektlerde ‘ücret’ anlamında da kullanıldığına dikkat çekmiştir (1999: 403). Gülensoy da kelimenin etimolojisini *< ter+lik* biçiminde vermiştir (2007: 885).

3.2.6.8.1. *terlikte-* /терлікте-

[< Tü. *ter* + (+lik) + (+te-)]

“Atın sırtına *terlik* adı verilen keçe sermek” (QTS, 801).

Bu keçe at eyerlenirken en alttaki katmanı oluşturmaktadır.

3.2.6.9. *tıǵıldırıq* /тығылдырық

[< Kaz. **tıǵıl* + (+dıırıq)]

“Eyer kaltağının atın sırtını acıtmaması için, kaltak altına katlanarak serilen keçe” (QTTS, 606).

Bu söz, tarama yapılan sözlüklerden sadece QTTS’de yer almaktadır. Eyerin atın sırtını acıttığı fark edildiğinde bu keçe eyer kaltağının altına sıkıştırılmaktadır. Buna bazen *kepil*, *kepil* kiyiz de denilmektedir (Айтбаева 2007: 70).

Kelimenin sonunda yer alan *+dırlıq* isimden isim yapma eki göz önünde bulundurulduğunda kelime kökü *tıq-* ‘sokmak’ fiili olarak düşünülebilir. Ancak Kazakçanın söz varlığında **tığıl* ismi bulunmamaktadır. Kaz. *tığıl-* fiili ise “gizlenmek, saklanmak” (KTTTS, 566) anlamındadır.

Bu sözlükbirim, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

3.2.6.10. toqım /тоқым

[< Moğ. *toxum*]

“Atın sırtına eyerin batmaması için serilen dışı iki kat hâlinde keçe veya deri ile kaplanmış eyer takımının örtüsü; teğelti” (QETS 14, 229; QTS, 808; QS, 1255).

QTTS’de konuşma dilinde *toqım* yerine bazen *sırttıq* denildiği kayıtlıdır (s. 532). *Tebingi* ile birlikte dikilen büyük teğeltiye *olbır toqım* denilmektedir. Bu ifade Kazakistan’ın batısından ve Türkmenistan’da yaşayan Kazaklardan derlenmiştir (QTAS, 536). Moğolistan’daki Kazaklar ise dört köşeli büyük teğeltiye *qalbır toqım* adını vermişlerdir (QTAS, 376).

Toqım, eyerin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu sebeple Kazakçada eyer, *toqım* sözüyle birlikte *er-toqım* şeklinde adlandırılmaktadır. At eyerlenirken ilk önce ince keçeden dokunan *terlik* serilmektedir. *Terlik*’in üstüne daha kalın kumaştan yapılan *işkilik* konulmakta, onun üstüne de *toqım* yerleştirilmektedir. Bazı durumlarda atın sırtı yara olmasın diye *jeldik* adı verilen eyer yastığı da kullanılmaktadır. *Toqım* çoğunlukla keçeden yapılmakta, keçenin erken yıpranmaması için dokumada çeşitli materyaller de bulunmaktadır. Kadınlar için yapılan eyerin *toqım*’ı erkek eyerine göre daha büyüktür ve genellikle çeşitli nakışlarla süslüdür. Eski zamanlarda maddi durumu iyi olanlar, eyer takımının gösterişli görünmesi için *toqım*’ı kadife, yün gibi daha değerli kumaşlarla süsletmişlerdir. Günlük binilen atların teğeltilerinde ise işleme veya süs görülmez. Yapıldığı malzemeye göre *toqım*; *sırma toqım*, *kiyiz toqım*, *bilğarı toqım*, *kömkerme toqım* gibi isimler almaktadır. Tabaklanmış deri anlamındaki *bilğarı* adı verilen materyalden yapılan *toqım*’ın da *oymalı toqım* ve *tutas bilğarı toqım* olmak üzere iki ayrı türü bulunmaktadır. Bu deri *toqım*’ın üzerine baskı

teknîğiyle çeşitli desenler de çizilebilmektedir (QEKUADJ 5, 440). Kazakçada *toqum* sözüyle ilgili deyimleşmiş bir ifade de yer almaktadır: *toqumqağar*. Bu söz, eyerin teğeltisi *toqum* ile doğrudan bağlantılıdır ve seyahate çıkan kişiye söylenen “ulaşacağı yere sağ salım gitsin” anlamında temenni bildirmektedir. Seyahate çıkacak olan kişi yola çıkmadan önce bir ziyafet verir. Bu sofrada şiirler, şarkılar söylenmekte, temenniler dile getirilmektedir (Кенжеахметұлы 2013: 298).

Kazakçanın söz varlığında yer alan *tuwırlıqtay kiyizden toqum şıqpaptı* (ufacık keçeden eyer takımının örtüsü çıkmaz) atasözüyle “yetersiz kaynaklarla başarılı işler yapılamaz” denilmek suretiyle *toqum*’ın önemine vurgu yapılmıştır (Gürsu 2009: 1133).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. *toqum* “palan, semer” ~ *toqulğa* “at örtüsü, çul” (ÇTS, 1143).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *tokum* “1. Teğelti, 2. Süvari takımı” (Yudahin 1985/1998: 744), **Kkalp.** *toqum* “верховая сбруя” [at koşum takımı] (Баскаков 1958: 645), **Başk.** *tuqım* “eyerin altına konulan kilim” (Özşahin 2011: 409).

Kelimenin Karakalpakçada daha genel bir anlamda kullanılması dikkat çekicidir. Lessing’in sözlüğünde Moğ. *toxum* sözü “saddle fender made of felt or leather which is attached to the saddle” [eyere bağlı olan, keçe veya deriden yapılmış eyer örtüsü] şeklinde tanımlanmıştır (1960: 830). Doerfer’e göre Moğ. *toqu-* fiilinden türetilen *toqum* ‘Filzunterlage unter dem Sattel’ [eyer altındaki keçe] sözü Moğolcadan bir alıntıdır (1963: 273). Räsänen, Çağataycada tanıklanan *toqum* ve *toqulğa* sözlerinin kökeninin Moğ. *toqum* ‘Schweisspolster’ [teğelti] olduğunu ifade etmiştir (1969: 485). Бейсенова, kelime kökünün *toq* ismi olduğunu ileri sürmüştür (1997: 89). Eren, çağdaş diyalektlerde ‘eyer örtüsü’ anlamında kullanılan *toqum* sözünün Moğolca bir alıntı olduğunu söylemiştir (1999: 79). Тенишев de kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu yinelemiştir (2001: 544). Csáki, kelime kökünün Moğ. *toqu-* fiili olabileceğini belirtmiştir (2006: 199). Kincses-Nagy ise yalnızca

Çağatayca dönemi metinlerinde tanıklanan *toḡulğa* “at örtüsü, çul” sözünün Türkçede bir hapax olduğunu söylemiştir (2018: 215).

Bu görüşlere dayanarak kelimenin Kazakçaya Moğolcadan geçtiğini söylemek mümkündür.

Resim 3.66. Kiyiz toqım (Kaynak: QEKUADJ 5, 440)

Resim 3.67. Bılğarı toqım ve qurandı er (Kaynak: QEKUADJ 5, 440)

3.2.6.10.1. toqımda- /тоқымда-

[< Moğ. *toxum* + (+da-)]

“Atın sırtına *toqım* adı verilen teğelti koymak” (QETS 14, 230; QTS, 808; QS, 1255).

3.2.7. Eyer Kayışları

3.2.7.1. ayıl /айыл

[< Tü. *ayıl*]

“Eyer takımının bir tarafa kayıp gitmemesi için atın karnından dolanarak sırtına bağlanan kayış, kolan; *tartpa*” (QETS 1, 187; QTS, 27; QS, 45).

QS’de madde başı olarak verilen *ayıl-tartpa* sözü için de aynı tanım yapılmıştır (s. 45). Ayrıca sözcüğün QTAS’de *awıl* yani “köy” anlamının da bulunduğu belirtilmiştir (s. 31). Yapıldığı nesnenin cinsine veya yapılma yöntemine göre *ayıl*’ın; *qayıs ayıl*, *qur ayıl*, *taspa ayıl*; bulunduğu yer ve görevine göre de *bas (tös) ayıl*, *orta ayıl*, *şap ayıl* (*şaptaw*) biçiminde adlandırılan türleri bulunmaktadır (QDMES, 222). *Tös ayıl*’a *ker ayıl* veya *töstartpa* da denilmektedir. *Şap ayıl*, *tös ayıl*’dan daha uzundur. *Şap ayıl* eyerin üzerinden, *tös ayıl* ise eyer battaniyesi olan *atkörpe*’nin üzerinden sarılmaktadır (Нұрғалиев 1990: 33).

Ayıl; *ayılbas*, *alaqan* ve *jırım* adı verilen üç bölümden oluşmaktadır (Айтбаева 2007: 71). Kolana veya eyere bağlanan parça olan *jırım*’ı *ayılbas* adı verilen kolan tokasının devam ettiği yere kadar *alaqan* şeklinde adlandırılan atın karnından dolanan kayışla (Durmuş 2011: 94) iki kat sararak ortasından *ayılbas*’ın ucu çıkarılır ve *ayıl*, kayışla birlikte kat kat dikilerek sağlamlaştırılır. Atın vücuduna hasar vermemesi için *alaqan*’ın yumuşak bir materyalden yapılması ve bu kayışların atın vücudunu fazla sıkmaması gerekmektedir. Bu durum Kazakçada şu atasözü ile dile getirilmiştir: “*Tös ayıldıñ batqanın iyesi bilmes, at biler; ağayınñ qadirin jaqını bilmes, jat biler*” (Kolan kayışının nasıl sıkıldığını sahibi değil, at bilir; akrabanın kıymetini yakını değil, el [başkası] bilir) (QEKUADJ 1, 99). *Qazaqtar Ana Tili Äleminde (Etnolingvistikalıq Sözdik)* [QATÄ] başlıklı eserde deveye yük bağlamak için kullanılan kayışlara da *ayıl* denildiği ifade edilmektedir (s. 301). Bu kayışın uzunluğu genellikle 150-160 cm, eni 8 cm civarındadır (Сәнік-Зейноллақызы 2016: 240). Сыздықова, bu sözün Moğolcada da bulunduğunu dile getirmektedir (2014a: 26).

“Kolan kayışı” anlamıyla *ayıl* sözü tarihî dönemlerden sadece Memlûk Kıpçakçasında tanıklanmıştır.

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *ayıl* “semer kolanı” (KTS, 18)

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *basmayıl* “kolan” (Belek 2014: 21), **Nog.** *ayıl* “подпруга” [atın karnının altında sıkılmış eyer kemeri] (Баскаков 1963: 31), **Tat.** *ayıl* “eyeri alttan bağlayan kayış, kolan” (Öner 2009: 31), **KMalk.** *ayıl* “1. Toka, 2. Eyerin kolan kayışı” (Tavkul 2000: 101), **Kum.** *ayıl* “подпруга” [kolan] (Бамматов 1969: 34), **Kkalp.** *ayıl* “подпруга” [kolan] (Баскаков 1958: 29), **Başk.** *ayıl* “1. Подпруга [kolan], 2. Пряжка [toka]” (Ахмеров [и другие] 1958: 26).

Özgür, tarihî Kıpçak metinlerinde tanıklanan bu kelimeye konuyla ilgili çalışmasında yer vermemiştir (2009: 894). Kelime, tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerden *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lügati’t-Türkiyye*’de tanıklanmıştır. Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde ise *tapkur* sözü bu anlamda kullanılmaktaydı (Гаркавец 2010: 1385).

Görüldüğü gibi *ayıl* sözü çağdaş Kıpçak lehçelerinde “kolan kayışı, kemer tokası” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir. *Derleme Sözlüğü*’ne göre *ayıl*, Anadolu sahasında yalnızca Afyon Karahisar köylerinin ağzında “toka, zincir tokası” anlamıyla barınmaktadır (DS I, 418).

Räsänen, kelimenin “sattelgurt” [eyer askısı] anlamıyla hangi lehçelerde yer aldığını belirttikten sonra Çuvaşça *uyal* “kolan” biçimini vermiştir (1969: 11). Севортян, etimoloji sözlüğünde kelimeyi YUyg. *ulañ ~ oloñ* “kolan” maddesi içinde değerlendirerek *ulañ* sözünün kökünü *ula-* “bağlamak” fiiliyle ilişkilendirmektedir (1974: 447). Kelimenin eskicil biçiminin **ağıl* olabileceği düşünülebilir.

Resim 3.68. Ayıl (Kaynak: QEKUADJ 2, 47)

3.2.7.1.1. ayıl-da- /айылда-

[< Tü. *ayıl* + (+da-)]

“Kolanı çekip sağlamlaştırmak, kolanı bağlamak” (QS, 45).

Ayıl ismine +DA- isimden fiil yapma eki getirilerek türetilmiştir.

3.2.7.1.2. ayıldı /айылды

[< Tü. *ayıl* + (+dı)]

“*Ayıl* adı verilen kayışlı olan, *ayıl*’lı” (QS, 45).

Kazakçada kelimenin sonundaki sahiplik ve var olma bildiren isimden isim yapma eki, ünlülerden ve *r, w, y* ünsüzlerinden sonra +*lı*, +*li*; *l, m, n, ñ, z, j* tonlu ünsüzlerinden sonra +*dı*, +*di*; tonsuz ünsüzlerden sonra da +*tl*, +*ti* biçimindedir (Biray vd. 2015: 61).

3.2.7.2. baw /бай

[< Tü. *ba-* + (-ğ)]

“At koşumlarına takılan kayışların genel adı” (QDMES, 224).

Bu anlamın dışında sözlüklerde kelimenin “ip; bağ, bahçe; deste” gibi anlamlarına da yer verilmiştir (QTS, 116; QS, 207). Kazakçanın sözlüklerinde kelimelerin kökenleri belirtilmemiştir; ancak “bağ, bahçe” anlamının Farsça kökenli olduğunu burada ifade etmek gerekir.

Kaz. *baw* sözünün tarihî ve çağdaş lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kök. *ba-* “1. Bağlamak, 2. (Hayvan) bağlamak” (Şirin User 2009: 518), **Uyg.** *bağ* “bağ, bent, köstek” (EUTS, 30), **Karahanlı** *bağ* “bağ, düğüm, bağlayacak ip” (Arat 1979:

52), **Harezmi** *bağ* “bağ, halat, uçkur” (Ata 1997: 68)¹⁸, **Kıpçak** *bağ* “bağ; kuşak” (Uğurlu 1984: 109) ~ *bağla-* “bağlamak, sarmak” (Özgür 2002: 112) ~ **CC** *bav* “fessel, kette” [bağ, zincir] (Grønbech 1942: 53), **Çağ.** *bağ* “bağ, düğüm, kemer” (Durgut 1995: 152).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *boo* “bağ, demet”; *çolok boo* “alıcı kuş için kullanılan köstek, ayak bağı” (Yudahin 1985/1998: 129), **KTat.** *bag* “1. Связь [bağ, bağlantı], 2. Завязка [bağ]” (Усеинов 2007: 339), **Kkalp.** *bav* “повязка” [bağ] (Баскаков 1958: 92), **Başk.** *bav* “bağ, kemer” (Özşahin 2011: 304), **Tat.** *bav* “1. Bağ, ip, urgan, 2. Tasma, kayış, 3. Bir bağlık, bir demetlik” (Öner 2009: 37), **KMalk.** *bav* “bağ, kayış” (Tavkul 2000: 114), **Kum.** *bav* “1. Ремень; ремешок [kemer, kayış], 2. Завязка [bağ]” (Бамматов 1969: 57), **Nog.** *bav* “ремешок” [kayış] (Баскаков 1963: 64), **Kar.** *bav* “bağ, köstek” (Çulha 2006: 51).

ET *bağ* kelimesinin tarihî Kıpçak Türkçesi dil yadigârlarından *Codex Cumanicus*’ta *bav* biçimini aldığı görülmektedir. Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızcada ET *-ağ* ses grubunun büzülmesine bağlı olarak ikincil ünlü uzunlukları ortaya çıkmıştır. Son seste ET /ğ/ > /w/ ~ /v/ ses değişimi çağdaş Kıpçak yazı dilleri için düzenli bir değişimdir. Bu lehçeler içinde yalnızca Kırım Tatarcasında kelime, eski biçimini korumuştur. Bu durum, Oğuzca etkisiyle açıklanabilir.

Eren, kelimenin yapısını < *ba-* ‘bağlamak’ + *-ğ* biçiminde açıklamış ve bu kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçtiğini belirtmiştir (1999: 32). Şirin User de *ba-* fiil kökünün yazıtlardaki “(hayvan) bağlamak” anlamını vermiştir (2009: 339). Bu fiil köküne *-g* fiilden isim yapma eki getirilerek kelime türetilmiştir.

¹⁸ Aynı eserin Boeschoten - O’kane (2015) yayımında *bağ* kelimesi dizinde yer almamaktadır.

3.2.7.3. beldik /белдік

[< Tü. *bél* + (+dik)]

“1. Deriden yapılmış kemer, kayış, 2. Eyeri karnından dolayarak atın sırtına bağlayan kayış, *tös ayıl*, 3. At arabasının iki tekerini birbirine bağlayan tahta parça” (QETS 3, 250; QS, 223; QTS, 125).

Ayrıca *beldikti*, *beldiksiz* sözlerine de incelenen sözlüklerin ikisinde madde başı olarak yer verilmiştir (QETS 3, 251; QS, 223).

At, arabaya koşulurken *erşik* aracılığıyla tutturulan bağ da *beldik* şeklinde isimlendirilmektedir (Нұрғалиев 1990: 33). Görüldüğü gibi kelimenin at koşum takımlarıyla ilgili birden fazla anlamı bulunmaktadır.

Kelime kökünün tarihi lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *bil* “bel” ~ *bilbağı* “bel bağı, kuşak, kemer” (EUTS, 42) ~ *bél* “bel” (DLT, 81), **Harezmi** *bél* “bel” (HATS, 86), **Kıpçak** *bel* “bel” ~ *bel bağı* “kuşak, kemer” ~ *bellik* “bele bağlanan silahların tümü” (KTS, 27), **Çağ.** *bél* ~ *bil* “bel” (ÇTS, 118).

Kaz. *beldik* sözünün çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü ise şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *beldik* “1. Yaşlı kadınların taşıdığı bir nevi fistan, 2. Koçun, koyunlara aşmasına engel olan sargı, 3. Kuşak” (Yudahin 1985/1998: 106), **KTat.** *bel'bav* “ремень” [kemer] (Усеинов 2007: 346), **Kkalp.** *bellik* “хлястик” [kayış] (Баскаков 1958: 99), **Başk.** *bilgav* “kuşak, kemer” (Özşahin 2011: 2171), **Tat.** *bilbav* “bel kemeri, kayış” (Öner 2009: 42), **KMalk.** *belibav* “kemer” (Tavkul 2000: 118), **Kum.** *belbav* “ремень” [kemer] (Бамматов

1969: 70), **Nog. belbav** “ремень” [kemer] (Баскаков 1963: 76)¹⁹, **Kar. belibav** “пояс” [kuşak] (Баскаков 1974: 112).

Derleme Sözlüğü’nde de *béllik ~ beltik* sözleri “kuşak, kemer” anlamlarındadır (DS II, 606). Kelime, *bel* isim köküne *+lik* isimden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Kazakçada bu ek, ünlülerden ve *r, w, y* ünsüzlerinden sonra *+lıq, +lik*; *l, m, n, ñ, z, j* tonlu ünsüzlerinden sonra *+dıq, +dik*; tonsuz ünsüzlerden sonra da *+tıq, +tik* biçimindedir (Biray vd. 2015: 61).

3.2.7.3.1. beldikte- /белдікте-

[< Tü. *bél* + (+dik) + (+te-)]

“*Beldik* adı verilen kayış ile bağlamak; eşyanın ortasından sıkıca sararak bağlamak” (QETS 3, 251; QS, 223).

3.2.7.3.2. beldikşe /белдікше

[< Tü. *bél* + (+dik) + (+şe)]

“Küçük *beldik*; *beldik* gibi” (QETS 3, 251; QS, 224).

3.2.7.4. jırım /жырым

[< Moğ. *cirim*]

“Kolana (Kaz. *ayıl*) veya eyere bağlanan sivri uçlu kayış parça, sırım” (QTS, 335; QS, 549; QTAS, 282; QTTS, 229; KTTTS, 194).

Jırım sadece kolan kayışındaki sivri uçlu kayış parça değildir, aynı zamanda eyerin iki kaltağındaki kuskunun uçlarına da bu ad verilmektedir (Қайратұлы 2019: 273). *Ayıl, quyısқан, üzeñgi baw* gibi kayışların *ayılbas* adı verilen kolan tokasından geçen ucu sivri parçasına *jırım* denilmektedir. *Jırım*’ın ön tarafında kolan tokasının dilinin (Kaz. *tilşe*)

¹⁹ *Nogayca - Rusça Sözlük*’te yer alan *bellik* kelimesi “засов (дверной)” [kapı sürgüsü] olarak anlamlandırılmıştır (Баскаков 1963: 77).

gececeği delikler bulunmaktadır. Bu delikler aracılığıyla kayışın boyu uzatılıp kısaltılabilmektedir (Айтбаева 2007: 71). Kayıştan yapılanın her yerinde *tilşe* adı verilen gözler bulunmaktadır. Örgü *jırım*'da ise kayış aralarındaki delikler bu görevi görmektedir (Тоқтабай 2010b: 171). *Jırım* da *ayıl* adı verilen kolan kayışının *ayılbas*, *alaqan* gibi asıl bölümlerinden biridir.

Tarihî lehçelerde tanıklanmayan bu kelimenin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *cırım* “kısacık ve daracık kayış” ~ *cırında*- “(kolan bağlandıktan sonra) küçük kayışlarla pekitmek” (Yudahin 1985/1998: 213), **KMalk.** *cırım teşgiç* “kayış ve kemere delik açmaya yarayan âlet” (Tavkul 2000: 152).

Tarama yapılan Karaçay Malkarca sözlükte *cırım* sözüne madde başında yer verilmemiş olsa da *cırım teşgiç* sözünün varlığı bu lehçede *cırım*'ın da kullanıldığını düşündürmektedir.

Kelime, Radloff sözlüğünde *cırım* şeklinde “ein kurzer Riemen, der an dem Bauchriemen angenäht ist und der durch die Schnalle gezogen wird” [kolan kayışına dikilen ve tokadan geçen kısa bir kayış] anlamıyla yer almaktadır (1911: 121). Räsänen, kelimenin “der Riemen, der durch die Schnalle gezogen wird” [tokadan geçen kayış] anlamını vermiş ve Moğ. *cirim* “kurzer Riemen mit Löchern” [delikli kısa kayış] sözünden alıntı olduğunu ifade etmiştir (1969: 127). ESTY’de Moğolca kökenli olduğu belirtilen bu kelimenin Rusçanın diyalektlerine *cirim* “седельная подпруга” [eyer kayışı] olarak geçtiği söylenmiştir (1989: 43). Ünal, Klasik Moğolcanın söz varlığındaki *cirim* “*olung*’un tokalarından geçirilen eyerin sol yanındaki iki deri kayıştan biri” sözünün ET *sıdırım* (DLT, Oğuzca) “sırım, sıyırım, kayış” sözünden bir alıntı olduğunu ifade etmiş ve kelimenin gelişimini şu şekilde göstermiştir: Klasik Moğ. *cirim* < **icirim* < **sicirim* < Moğ. **sidirim* ← ET *sıdırım* (2016: 227). Гинатуллин, kelimenin kökünü Kaz. *jır*- “yırtmak, çizmek; bölmek, ayırmak” fiiline dayandırmıştır (2017: 245). Nugteren ise Moğ. *cirim* “bellyband on the left side of the saddle” [eyerin sol tarafındaki kolan kayışı] sözünü Türkçe **yirim* ~

*yerim “a single fresh strip of anything” [herhangi bir şeyin şerit biçimindeki parçası] ile birleştirmeye çalışmıştır (2011: 389).

Resim 3.69. Jırım (Kaynak: QEKUADJ 2, 136)

3.2.7.5. qayıs /қайыс

[< Tü. *қадыс*]

“Eyer takımlarını yapmakta kullanılan özel işlenmiş hayvan derisi, kayış” (QETS 9, 79; QTS, 458; QS, 737; KTTTS, 277).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *қадыс* “kayış” (DLT, 249), **Harezmi** *қайыс* “kayış; eyer bağı” (HATS, 300), **Kıpçak** *қайыс* “kayış, deri kayış, kemer, kuşak” (KTS, 133) ~ **CC** *қайыс* “Lederriemen” [deri kayış] (Grønbech 1942: 99), **Çağ.** *қайыс* “kayış” (Sang., 68).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *қайыс* “deri kayış” (Чокотегин 2014: 31), **KTat.** *қайыс* “обработанная кожа; ремень” [işlenmiş deri; kemer] (Усеинов 2007: 414), **Kkalp.** *қайыс* “ремень” [kemer] (Баскаков 1958: 359), **Başk.** *қайыс* “kayış, kemer” (Özşahin 2011: 318), **Tat.** *қайыс* “kayış” (Ganiyev vd. 1997: 128), **KMalk.** *қайыс* “kayış” (Tavkul 2000: 250), **Kum.** *қайыс* “ремень”

[kemer] (Бамматов 1969: 182), **Nog.** *kayıs* “ремень” [kemer] (Баскаков 1963: 139), **Kar.** *kayıs ~ kayış* “ремень; кожа” [kemer; deri] (Баскаков 1974: 285).

ET *қадыс* sözünde, tonlu diş-damak patlayıcı /d/ iç sesinin sonraki dönemlerde damak yarı ünlüsüne dönüşüp kelimenin *kayış* biçimini aldığı görülmektedir. Sözcüğün *Codex Cumanicus*’ta *hayış* şeklinde görülmesi dikkat çekicidir.

Doerfer, ET *қадыс* sözünün kökünün *қады-* ‘grob zusammennähen’ [kabaca dikmek] fiili olabileceğini vurguladıktan sonra bu sözcüğün Türkçeden İran dilleriyle bazı Kafkas ve Balkan dillerine geçtiğini söylemiştir (1967: 408). Räsänen, *қадыс* ‘Lederriemen’ [deri kayış] biçimini verdiği sözün çağdaş lehçelerdeki şekillerini sıralamıştır (1969: 219). Clauson ise kelimenin tarihî lehçelerdeki biçimlerini vermiştir (ED, 607). ESTY’de sözün sonundaki -ş ekinin DLT’de geçen *koğuş* ‘deri’ kelimesinin sonundaki ekte olduğu gibi fiilden isim türettiği belirtilmiştir (1997: 218). Gülensoy, *kayış* sözünün etimolojisini < **қады-* ‘döndürmek’ + (-{l}ş) eki olarak açıklamıştır (2007: 484). Stachowski, Doerfer’in etimolojisini benimsemiştir (2019: 212).

Resim 3.70. Qayıs jügen (Kaynak: QEKUADJ 3, 384)

3.2.7.6. qolañ /қолаң

[< Tü. *қолан*]

“Atın eyerini bağlamak için göğsünden aşırılarak sıkılan yassı kemer; *tösayıl; tartpa*” (QETS 9, 722; QS, 807; QTAS, 417; QTQES, 129).

QETS ve QS’de yerel bir kullanım olduğu ifade edilen *qolañ* sözünün QTAS’de Çin’de yaşayan Kazaklar tarafından kullanıldığı belirtilmiştir. Kazakistan’da *qolañ* yerine *ayıl* sözünün kullanıldığı görülmektedir.

Kolan sözü, “1. Yünden ya da ipekten yapılmış üzeri işli ince kuşak, 2. Kuşakların üstüne gerilen üç santimetre eninde kayış, 3. Kayış, kuşak, kemer” anlamlarında Anadolu ağızlarının söz varlığında da yer almaktadır (DS VIII, 2907).

Kelimenin tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarındaki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *qolan* “поясной ремень; подпруга” [bel kayışı; eyer kemeri] (DTS, 454) ~ *kolan* “kolan, bağirdak; yaban eşeği” (DLT, 341), **Harezmi** *qolañ* “kolan” (HATS, 333), **Kıpçak** *kolan* “yular, eyer kolanı” (KTS, 152), **Çağ.** *kolan* “yabanî at; kuşak, kemer; süvari, seyis” (ÇTS, 644).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *oloñ* “arka kolan” (Yudahin 1985/1998: 590), **Başk.** *kamıt-kulan* “atı arabaya koşmak için gerekli olan gereçler, hamut aksamı” (Özşahin 2011: 2274).

Kelimenin Kırgızca biçiminde baştaki /k/ ünsüzünün düştüğü görülmektedir. Başkurtçada bu söz, *kamıt-kulan* ikilemesinde kullanılmaktadır.

Kelime, Будаговъ sözlüğünde *qolañ* فولاك “подпруга” [kolan] (1871: 90) biçiminde madde başında yer almaktayken Radloff sözlüğünde ise *kolag* ‘Bauchriemen (des pferdes)’ [atın karın kayışı] biçimiyle madde başında bulunmaktadır (1899: 588). Räsänen, Tü. *kolan* biçiminin Moğ. *olañ* ‘vorderer Sattelgurt’ [eyerin ön kayışı] ve Kor. *korañ* “fetters, a rope to bind a criminal” [bir suçluyu bağlamak için bir ip, pranga] şeklinde Türkçeden alıntılandığını belirtmiştir (1969: 277). *Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi*’nde kelimenin sadece anlamı verilmiş ve kökenine dair etimolojik bir izahta bulunulmamıştır (QTQES, 129). Clauson, ‘saddle-girth’ [eyer kolanı] anlamını verdiği kelimenin çağdaş lehçelerde bazı fonetik değişikliklerle yaşadığını ifade etmiştir (ED, 622). Eren, Moğolca

olang biçimiyle Bulgarca ve Sırpçadaki *kolan* biçiminin Türkçeden alıntılandığını söylemiştir (1999: 250). ESTY’de *kolañ* sözünün < *kol* “kol” + *olañ* “kolan” biçiminde oluşmuş olabileceğine dair bir etimolojiye yer verilmiştir (2000: 47). Bu görüş tartışmaya açıktır. Ünal da Klasik Moğolca *olong* “üzerinde toka olan sağ taraftaki eyer kayışı” sözünün Tü. *kolan* “kolan, eyer bağı” sözünden alıntılandığını dile getirmiştir (2016: 564).

3.2.7.7. quyısqañ /құйысқан

[< Tü. *kuḍurgun*]

“Eyer takımının atın boynuna doğru kayıp gitmemesi için hayvanın kuyruğu altından geçirilerek eyere bağlanan kayış; kuskun” (QETS 10, 275; QS, 837; QTS, 536).

Quyısqañ kayışı; iki *jaqtaw*, atın *jañbırlıq* adı verilen bölümündeki iki *salpınşaq*, *boqtıq* (*kötendik*) ve *sawır* (*topşı*) *üzbe* şeklinde adlandırılan bölümlerden oluşmaktadır. Bu kayış, eyer kaltağının arka kısmındaki *quyısqañdıq* adı verilen demir halka aracılığıyla eyere bağlanmaktadır. *Quyısqañ*, eyer takımının esas parçalarından biridir. Kuskun yapımında çeşitli malzemeler kullanılmaktadır. Bu malzemeler arasında zaman zaman altın ve gümüşe de yer verilmiştir. Özellikle kadın eyerinin kuskunu daha gösterişli ve süslüdür (QEKUADJ 4, 19). Atın beli ile kuyruğu arasındaki sağrısına takılan kayışa *sawır* (*topşı*) *üzbe*, dışkıladığı bölüme denk gelen kayışa *boqtıq*, kuskun kayışındaki püsküllere *salpınşaq* *üzbe*, atın arkasındaki iki tarafına (*jaqtaw*) takılan püsküllere *jañbırlıq* *üzbe* adı verilmektedir (Қайратұлы 2019: 278). Yapıldığı malzemeye göre kuskunun, *bilğarı quyısqañ* (deri kuskun), *qur quyısqañ* (ip kuskun), *örmeli quyısqañ* (örgülü kuskun) gibi çeşitleri bulunmaktadır (Айтбаева 2007: 72).

Kazakçada *quyısqañğa qıstırıldı* deyimini “bir şeye gelişigüzel müdahalede bulunmayı”, *quyısqañı berik* sözü “malı ve canı sağlam” olmayla “güvenilir yakını olan kişileri” anlatmaktadır (Байтелиева 2007: 47). *Şın batır quyısqañsız at miner* (gerçek kahraman kuskun kayışı olmadan ata biner) atasözünde ise kuskun kayışının at binmedeki önemine vurgu yapılmıştır (Gürsu 2009: 335).

Sözcüğün lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kuḍurgun* “kuskun” (DLT, 374) ~ *kuduzgun* “quyısqa” [kuskun] (Бейсенова 1997: 52), **Harezmi** *kuyuşkan* “kuskun” (HATS, 359), **Kıpçak** *kuşkun* “atın kuyruğu altından geçirilen kayış” (KTS, 165) ~ **CC** *kuyışkan* “atın kuyruğu altından geçirilen kayış, kuskun” (Argunşah ve Güner 2015: 519), **Çağ.** *koşkun* ~ *kuşkun* “atın kuyruğuna geçirilen ve eyerin arkasına bağlı olan kayış” (ÇTS, 650-674).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kuyuşkan* “kuskun” (Айтматов т.б. 2014: 442), **Kkalp.** *quyısqa* “подхвостник” [kuskun] (Баскаков 1958: 407), **Başk.** *koyoşkan* “eyer kaymasını diye atın kuyruğu altından çekilen bağ” (Özşahin 2011: 382), **KMalk.** *kuvuşhan* “eyerin atın kuyruk altından geçen kayışı” (Tavkul 2000: 285), **Nog.** *kuyıskan* “подхвостник (часть сбруи коня)” [kuskun (at koşum takımının bir parçası)] (Баскаков 1963: 186).

Kelimenin en eski şekli DLT’de tanıklanan *kuḍurgun* biçimidir. Bu sözün Harezmi Türkçesi döneminden başlayarak *kuyuşkan* şeklini aldığı görülmektedir. Kıpçak döneminde *kuşkun* biçimiyle birlikte *Codex Cumanicus*’ta tanıklanan *kuyışkan* şekillerinin görülmesi ilginçtir. Eski Kıpçakçada tanıklanan *kuşkun* ile *kuyuşkan* sözleri arasındaki ilişki şimdilik fonetik açıdan izaha muhtaçtır. Buradan hareketle *kuşkun* sözünün Oğuzca, *kuyuşkan*’ın ise Kıpçakça bir leksik birim olabileceği öne sürülebilir. Nitekim bir Oğuz lehçesi olan Türkiye Türkçesinde de *kuskun* biçimi kullanılmaktadır. Kelimenin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki biçimleri, fonetik açıdan Kazakçadaki biçime yakın olmakla birlikte Karaçay Malkarca *kuvuşhan* biçiminin dikkat çekici olduğu söylenebilir.

Vámbéry, “schweifriemen” [kuyruk kayışı] kavramı altında değerlendirdiği *kuyruk*, *kuşkun* ve *kuyuşkan* sözleri arasında genetik bir bağ kurmuştur (1878: 70). Doerfer, kelimenin aslını **kuḍaşgun* olarak tahmin etmiş ve gelişimini bu biçimden > *kuyuşkan* > *kuişkan* > *kūşkan* (*kūşkun*) > *kuşkan* (*kuşkun*) olarak açıklamış, ayrıca bu kelimenin Türkçeden Kalmukça, Samoyetçe ve Balkan dillerine geçtiğini belirtmiştir (1967: 478). Räsänen, “schwanzriemen” [kuyruk kayışı] anlamını verdiği kelimeyi aynı anlamdaki Moğ.

qudgura, *qudusga* sözleriyle birleştirmiştir (1969: 297). Clauson, kökeninin **kuður*- fiili olabileceğini belirterek kelimeyi *kuğruk* “kuyruk” sözüyle ilişkilendirmiştir (ED, 604-606). Нұрмағамбетов, *quyısqa*n sözünün *quyırq* (kuyruk) ile ilişki olduğunu ve kökünün “*quy*” olması gerektiğini ifade ettikten sonra, kelimenin geriye kalan *-ıskan* yapısını Mançu Tunguzcada “kayış” anlamına gelen *hoşşan* ile açıklamaya çalışmıştır. Ona göre “*quy* + *hoşşan*” birleşiminden oluşan Kaz. *quyısqa*n sözü (*quy hoşşan* > *quyoşhşan* > *quyoshan* > *quyışhan* > *quyısqa*n) zamanla “kuyruk kayışı” anlamına bürünmüştür (1994: 183). Yalnızca eşzamanlı bakış açısı göz önüne alınarak ortaya atılan bu görüş tartışmaya açıktır. Eren, ET *kuğurgun* ile Moğ. *qudgura* arasındaki benzerliğin düşündürücü olduğunu dile getirip *kuskun* ile *kuyuşkan* biçimleri arasındaki bağın ses bakımından açıklanması gerektiğini ifade etmiştir (1999: 270). ESTY’de bu kelimenin Räsänen’in de ifade ettiği gibi Moğolca bir alıntı olabileceği üzerinde durulmuştur (2000: 184). Gülensoy, kelimenin etimolojisini **kuður* ve **kuğruk* isim tabanlarıyla açıklamaya çalışmış olsa da Clauson’un görüşünü gözden kaçırmıştır (2007: 579). Stachowski ise kelime kökeninin belirsiz olduğunu söylemiştir (2019: 240).

Kelimenin etimolojisiyle ilgili araştırmacıların bir görüş birliği sağlayamadıklarını söylemek mümkündür.

Resim 3.71. Quıysqa (Kaynak: Qayıratұлы 2019: 277)

3.2.7.7.1. quıysqanda- /құйысқанда-

[< Tü. *kuğurğun* + (+da-)]

“Ata *quıysqan* (TT *kuskun*) adı verilen kayışı takmak” (QETS 10, 275; QS, 837; QTS, 536).

3.2.7.7.2. quıysqandıq /құйысқандық

[< Tü. *kuğurğun* + (+dıq)]

“1. Kuskunlu olma durumu, 2. Kuskun (Kaz. *quıysqan*) kayışı takılan demir halka” (QTS, 536; QS, 837).

Buna *boqtıq* (*kötendik*) da denilmektedir (Durmuş 2011: 99; Айтбаева 2007: 72).

3.2.7.8. ömildirik /өмілдірік

[< Tü. **kömül* + (+dirik)]

“Eyerin geriye doğru kaymaması için atın göğsünden aşırılıp kolanlarına bağlanan kayış; gömüldürük” (QETS 12, 147; QS, 1029; QTS, 653).

Türkmenistan’daki Kazaklar bu kayış için “göğüs, gövde” anlamına gelen *omıraw* sözünü kullanırken Kazakistan’ın Qızılorda eyaletinin Aral bölgesinde buna *seymet* denilmektedir (QTAS, 537).

Ömildirik, eyerin atın arkasına doğru kaymaması için kullanılmaktadır. Üç başlı bu kayış, *jaqtaw*, *jırım*, *ayılbas* ve *salpınşaq* adı verilen parçalardan oluşmaktadır. *Ömildirik* kayışı ata bağlanırken iki ucu eyerin ön iki kaşına yerleştirilen kolan demirine takılır ve ortadaki kayış atın göğsüne bağlanır. At sırtında güvenli bir şekilde oturmak için tasarlanmıştır. Yapımında genellikle kalın deri kayış tercih edilmiştir; ancak kayıştan yapılan başka binit ve koşum takımlarında olduğu gibi *ömildirik* de kadın eyeri için farklı, erkek eyeri için farklı yapılagelmiştir. Kadın eyerlerinde kullanılan *ömildirik* süslemelerinde zaman zaman altın veya gümüş kullanılmıştır (QEKUADJ 5, 36). Bazen binek ata sadece

güzel görünüş katmak amacıyla kalın deriden yapılmış ve süslenmiş *ömildirik* kayışı da kullanılmaktadır (Нұрғалиев 1990: 34).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kömüldürük* “нагрудный ремень лошади” [atın göğüs kemeri] (DTS, 314), **Kıpçak** *kömüldürük* “göğüs kemeri, at göğüslüğü” (KTS, 157) ~ **CC** *kömüldürük* “genellikle hayvanlara takılan göğüs kemeri” (Argunşah ve Güner 2015: 512), **Çağ.** *kömüldürüg* “at ve devenin boynuna asılan mercan halka” (ÇTS, 656).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kömöldürük* “eyer takımının göğüslüğü” (Айтматов т.б. 2014: 442), **Başk.** *küméldérék* “atın döşü üzerinden geçirilen eyer kayışı” (Özşahin 2011: 375).

Tarihî lehçelerde *kömüldürük* şeklinde tanıklanan kelimenin baştaki /k/ sesinin düşmesiyle Kazakçada *ömildirik* biçimini aldığı anlaşılmaktadır. Sözcük, Batı Türkçesinde *gömüldürük* “palan ve eyer geri kaçmasın diye hayvanların göğüslerine geçirilen göğüslük” (Dilçin 1983: 96) biçimindedir.

Räsänen, Tü. *kömüldürük* sözünün Moğolcaya *kömüldürge* “brustriemen (des Pferdes)” [(atın) göğüs kemeri] olarak geçtiğini söylemiştir (1969: 289). Clauson, **kömül* kelime tabanını *köñül* sözüyle ilişkilendirmiştir (ED, 722). *Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi* başlıklı sözlükte YUyg. *ömüldürük*, Kırg. *ömöldürük* biçimleriyle karşılaşılan kelimenin Kaz. *sağaldırıq*, *moyınturıq*, *tabaldırıq* gibi sözlerde olduğu gibi +*dIrIk* ekiyle türetildiği, *ömil* tabanının ise Moğ. *emeel* (эмээл) “eyer takımı” sözüyle bağlantılı olduğu (Moğ. эмээл > Kaz. *ömil*) dile getirilmiştir (QTQES, 156). Севортян, QTQES’deki görüşleri vermekle yetinmiş, Kaz. *ömildirik* biçiminin ET *kömüldürük* biçiminden geliştiğini gözden kaçırmıştır (1974: 530). Нұрмағамбетов, *ömildirik* sözündeki ekin +*dIrIk* değil, +{I}ldIrIk olduğunu vurgulamış ve Kaz. *közildirik* “gözlük” (*köz* + *ildirik*), *töbeldirik* “kadın başlığının tepesindeki süs” (*töbe* + *ildirik*) örneklerinden hareketle de *ömildirik* sözünün kökünün **öm* olduğunu belirtmiştir. Buna göre Hak. *omix* “at gövdesi”, Moğ. *omruu* “döş, gövde” sözleri araştırmacının düşüncelerine dayanak oluşturmaktadır:

om(ıx) + ildirik > omildirik > ömildirik (1994: 224). Қайдар da kelime kökeninin **öm* olduğunu söylemiştir. Bu düşüncesini Çağ. *ömgen* ~ Hak. *omıx* “atın gövdesi” sözleriyle somutlaştırmaya çalışmıştır (2014: 149). Eski Türkçede *kömüldürük* şeklinde tanıklanan biçimi göz önüne almadan fikir belirten Kazak araştırmacıların görüşlerinin tartışmaya açık olduğu söylenebilir. Eren, kelimeyle ilgili yapılan etimolojileri görüşlerini sıralamıştır (1999: 161). Тенишев, Тү. *kömüldürük* (< **köñül*+*dürük*) kelimesinin Moğolcaya *kömüldürge(n)* biçiminde geçtiğini yinelemiştir (2001: 553). Tietze, kelimenin etimolojisi konusunda Clauson’un görüşünü benimsemiştir (2009: 172).

Resim 3.72. Ömildirik (Kaynak: Қайратұлы 2019: 278)

3.2.7.8.1. ömildirikte- /өмілдірікте-

[< Tü. **kömül* + (+dirik) + (+te-)]

“Atın göğsüne gömüldürük kayışı takmak” (QS, 1029).

Sözlükte bu fiil tabanından çatı ekleriyle genişletilen *ömildiriktet-*, *ömildiriktetkiz-* fiillerine de yer verilmiştir (QS, 1029).

3.2.7.9. tartpa /тартпа

[< Tü. *tart-* + (-pa)]

“Eyerin üstünden bastırılarak atın karnından dolanıp sırtına bağlanan kayış; kolan; *ayıl*” (QTS, 785; QS, 1222).

Kolan kayışı iki üç parmak genişliğinde örülmekte ve kayışın iki ucuna *doğabas* olarak adlandırılan kolan tokası dikilmektedir. Kayışın eyer minderleri üstüne gelen kısmı, kalın deriden yapılmakta ve bazen gümüşle süslenmektedir. Bu bölüm eyer minderini bastıran *pıstan* kayışı ile de birleştirilebilmektedir. Buna *pıstan tartpa* adı verilmektedir. *Doğabas*’a yaklaşık dört kayış uzunluğunda bir bağ (*büldirge*) takılmakta ve *tartpa*, bu bağ aracılığıyla çekilmektedir. *Tartpa*’nın eyeri daha sağlam tutması için sonradan eyerin arka tarafına eklenen süssüz, sade türüne *şandır tartpa* adı verilmektedir (QEKUADJ 5, 353).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *tartığ* “yük ipi, denk sargısı” (DLT, 580).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *tartma* “kolan” (Айтматов Т.Б. 2014: 443), **Başk.** *tartkı* “1. Eyer kolanı, teğelti kolanı, 2. Eyeri atın döşü altından çekmeye yarayan kayış” (Özşahin 2011: 2051), **KMalk.** *tartma* “uçkur, lastik; kayış” (Tavkul 2000: 381).

Räsänen, ET *tartığ* ‘Sattelgurt’ [eyer bağı] anlamındaki kelimenin kökünü *tart-* ‘ziehen’ [çekmek] fiili olarak vermiştir (1969: 465). Clauson da bu kelimenin *tart-* fiilinden türetildiğini ifade etmiştir (ED, 535). Gülensoy, *tart-* fiilinin < *tar- ‘dağıtmak, yaymak, ayırmak’ farazi kökünden -t- ekiyle genişlediğini belirtmiştir (2007: 862).

Kolan kayışının atın karnından dolanıp çekilerek sıkılaştırılması işlemi dolayısıyla kelimenin *tart-* ‘çekmek’ fiilinden -ma fiilden isim yapma ekiyle türetildiği anlaşılmaktadır.

Resim 3.73. Tartpa (Kaynak: QEKUADJ 5, 353)

3.2.7.9.1. bawırsa /бауырса

[< Tü. *bağır* + (+sa)]

“Kolan kayışının atın karaciğerine denk gelen düz yeri” (QTTS, 99).

Bu söz, tarama yapılan sözlüklerden sadece QTTS’de yer almaktadır.

Kaz. *bawır* sözü için ise bk. *bawırlıq* ~ *bawırdaq*. Kelimenin sonundaki +sa eki için ise bk. *moyınsa*.

3.2.7.10. taspa /таспа

[< Moğ. *tasma*]

“İşlenmiş, tüysüz deriden dilimlenmiş ince kayış” (QTS, 787; QS, 1225; KTTTS, 524).

Taspa kayışı, kullanım ihtiyacına göre geniş veya ince şekillerde olabilmektedir. Kayış; at, sığır, keçi, geyik gibi hayvanların derilerinden elde edilebilmektedir. Tek tip deriden elde edilen *taspa*, tabaklanmış deriden, gönden yapılmış nesneleri yamamada ve örgü uçlarını sağlamlaştırmada da kullanılmaktadır. Aynı zamanda işlenmiş deriden elde edilen *taspa*’dan *jügen*, *noqta* gibi binit ve koşum takımları da yapılabilmektedir. Gönden veya deriden kayış kesip alma işlemine *taspa tilüw* denilmektedir. Deri kesilip aynı incelikte

taspa kayışı elde edilirken *tesikmüyiz* veya *sıdırğış* adı verilen kesici aletlerden yararlanılmaktadır (QEKUADJ 5, 365).

Bu sözün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *tasma* “tasma, halka” (KTS, 264), **Çağ.** *tāasma* ~ *tāsme* “tasma, kolan kayışı” (ÇTS, 1086).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *tasma* “kayış şerit” (Yudahin 1985/1998: 714), **KTat.** *tasma* “тесъма, ремешок” [şerit, kayış] (Усеинов 2007: 531), **Kkalp.** *taspa* “тесъма” [şerit] (Баскаков 1958: 626), **Başk.** *taşma* “süsleme aksesuarı olarak kullanılan bez; şerit” (Özşahin 2011: 329), **Tat.** *tasma* “süsleme aksesuarı olarak kullanılan bez, kurdele” (Öner 2009: 267), **KMalk.** *tasma* “ip, sicim, ayakkabı dikmek için keçi derisinden yapılan şerit biçiminde ip” (Tavkul 2000: 381), **Kum.** *tasma* “тесъма (из кожи)” [(deriden) şerit] (Бамматов 1969: 307), **Nog.** *taspa* “тесъма, шнур” [şerit, sicim] (Баскаков 1963: 339), **Kar.** *tasma* “кожаный ремень” [deri kemer] (Баскаков 1974: 517).

Kelimenin bütün çağdaş Kıpçak lehçelerinin söz varlığında bulunduğu görülmektedir. Doerfer’e göre bu kelime, Moğolca kökenli olup Türkçeye ve Türkçenin diyalektlerine Moğolcadan geçmiştir. Ona göre kelimenin bazı Ural dillerine geçişi ise Türkçe aracılığıyla olmuştur (1963: 245-247). Räsänen, *tasma* “riemen, band, kette” [kemer, şerit, köstek] sözünün Rusçaya *тесъма* (tes’ma) [şerit] olarak geçtiğini kaydetmiştir (1969: 466). Eren, *tasma* sözünün yerel ağızlarda ‘bel kemeri’ anlamıyla kullanıldığını belirtmiş, kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu söylemiştir. Aynı zamanda Far. *tāasma* biçiminin de Moğolca kökenli olduğuna vurgu yapmıştır (1999: 396). Gülensoy da kelimenin Moğolca kökenli olduğunu ifade etmiştir (2007: 864).

Resim 3.74. Taspa tilüw (Kaynak: QEKUADJ 5, 365)

3.2.7.10.1. *taspa-la-* /таспала-

[< Moğ. *taspa* + (+la-)]

“Deriyi ince dilimlere ayırmak” (QTS, 787; QS, 1225; KTTTS, 524).

3.2.7.11. *tös baw* /төс бай

[< Tü. *tös*, < Tü. *ba-* + (-ğ)]

“Bir ucu gömüldürük (Kaz. *ömildirik*), diğer ucu kolan kayışına (Kaz. *tös ayıl*) bağlanan kayış” (QTTS, 585).

Yalnızca QTTS’de yer alan, *tös* ‘göğüs, bağır’ ve *baw* ‘bağ’ sözlerinin birleşmesiyle oluşmuş bu sözlükbirim, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

3.2.7.12. *Kayış Tokası*

3.2.7.12.1. *ayılbas* /айылбас

[< Tü. *ayıl*, < Tü. *baş*]

“*Ayıl*, *tartpa*, *beldik*, *belbew* şeklinde adlandırılan kolan kayışlarının başına takılan halkalı demir; kolan tokası, kolan ucu” (QETS 1, 188; QTS, 27; QS, 45).

QTTS’de bu söz *ayıltoğa* maddesi altında ele alınmıştır (s. 22). Kazakçanın ağız sözlüğü olan QTAS’de ise bu sözün Moğolistan Kazakları arasında yaygın olarak kullanıldığı kayıtlıdır (s. 31). QDMES, QTTS gibi sözlüklerde *ayılbas*’ın ağızlarda kullanıldığı belirtilmiştir (QDMES, 222; QTTS, 22). Yarım daire şeklindeki bu tokaya *şığırşıq* da denilmektedir (Айтбаева 2007: 71).

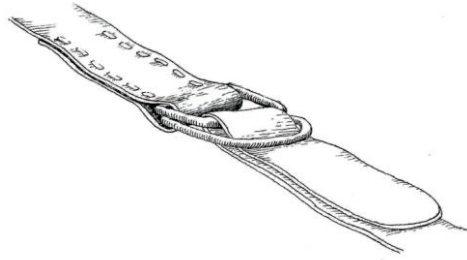
Ayıl adı verilen yassı kolan kayışının bir ucu (*alaqan*) *ayılbas*’ın ucundaki toka ile sağlamlaştırılır. *Ayılbas*’ın *toğa*, *toğabas*, *toğaşa* şeklinde adlandırılan özel türlerinin başında ise demir bir toka bulunmamaktadır (QDMES, 222; QEKUADJ 1, 100).

Kelime tarihî Türk lehçelerinde tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Başk. *ayıl*sa “kemerin ucundaki demir, kemer tokası” (Özşahin 2011: 304), **KMalk.** *belibavnu ayılı* “kemer tokası” (Tavkul 2000: 101).

Kelime, *ayıl* ve *bas* (baş) sözlerinden oluşmuş birleşik sözcük yapısındadır.

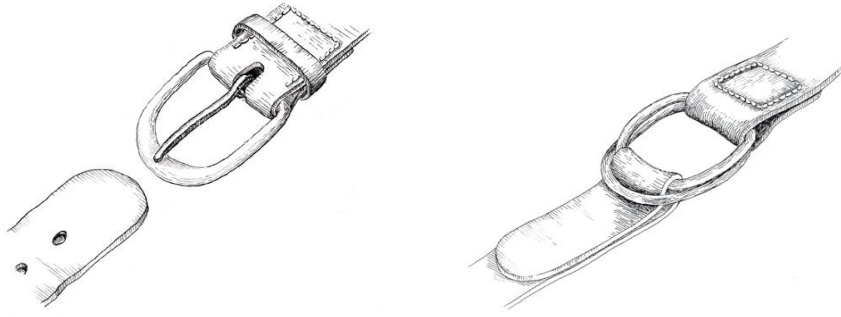
Resim 3.75. Ayılbas / ayıltoğa (Kaynak: QEKUADJ 1, 100)

3.2.7.12.2. doğabas /доғабас

[< Tü. *toķu*, < Tü. *baş*]

“Kayıştan yapılan koşum takımları *ayıl-turman*’ın, eyeri karnından dolayarak atın sırtına bağlayan kayış *beldik*’in bir ucunun başına takılan yuvarlak veya eğik metal toka, kolan tokası; *ayılbas*” (QETS 4, 692; QTS, 203; QS, 373).

Doğabas bakır veya gümüşten yapılmaktadır. Bu tokenın dilli veya dilsiz türleri bulunmaktadır (QEKUADJ 1, 640). *Toğa* ve *bas* sözlerinin birleşimiyle oluşmuş bu sözlükbirimde kelime başı /t/ sesinin tonlularak /d/’ye dönüştüğü dikkat çekmektedir.

Resim 3.76. Dilli ve dilsiz doğabas (Kaynak: QEKUADJ 1, 640)

3.2.7.12.3. tilşe /тілше

[< Tü. *ti-* + (-l) + (Far. +şe)]

“Kolan tokasının (Kaz. *ayılbas*) bir tarafına bağlanıp kolanın (Kaz. *ayıl ~ tartpa*) ikinci ucundaki deliklerden birine giren uzun demir, kolan tokasının dili” (QTTS, 613).

Tarama yapılan sözlüklerde konuyla ilgili anlam yalnızca QTTS’de tespit edilmiştir. Bu anlamın dışında kelimenin diğer sözlüklerde “ibre, dil gibi” anlamlarına yer verilmiştir (QTS, 846).

Kelime kökünün tarihî lehçelerle çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *til* “1. Язык [organ olan dil], 2. Язык как средство общения [iletişim aracı olarak dil], 3. Пленный [tutsak, esir]” (DTS, 559), **Harezmi** *til* “1. Dil, lisan, 2. Dil (organ), 3. Casus, haber” (HATS, 592), **Kıpçak** *til* “1. Dil (organ), 2. Lisan, dil” (KTS, 275) ~ **CC** *toğa tili* “(at takımında kullanılan) toka çengeli, toka dili” (Argunşah ve Güner 2015: 578), **Çağ.** *til* “dil” (Kargı Ölmez 1996: 459).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

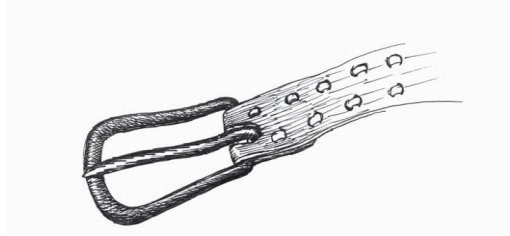
Kırg. til “1. Dil, 2. Sövmе, hakaret, 3. Haber, salık, 4. Esir, haberci, 5. (fikir yayan) matbu organ, 6. Dilim, parça, 7. Ağız tanburasının dili” (Yudahin 1985/1998: 737), **KTat. til’** ~ **til’çik** “1. Язык [dil], 2. Речь [konuşma]” (Усеинов 2007: 545), **Kkalp. til** “язык” [dil] (Баскаков 1958: 640), **Başk. tel** “язык” [dil] (Ахмеров [и другие] 1958: 517), **Tat. tēl** “1. Dil, 2. Lisan, 3. Konuşma melekesi, 4. Bilim ve sanatta anlatmalar, işaretler sistemi” (Öner 2009: 274), **KMalk. til** “dil, lisan” (Tavkul 2000: 398), **Kum. til** “1. Язык [dil], 2. Речь [konuşma]” (Бамматов 1969: 315), **Nog. til** “1. Язык [dil], 2. Лады [(müzik aletinde) perde], 3. Стержень, язычок [(kilidin) dili], 4. Засечка [çentik]” (Баскаков 1963: 351), **Kar. til’** ~ **til’çik** “язык, язычок” [dil, dilcik] (Баскаков 1974: 528).

Kelime kökünü oluşturan *til* “dil” sözünün Eski Türkçedeki “tutsak, esir” anlamının çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızcada devam ettiği, Nogaycada ise “müzik aletinde perde” gibi farklı yan anlamlar kazandığı görülmektedir. Eren, Türkiye Türkçesinde de var olan *dil*’in “sorguya çekilmek üzere yakalanan tutsak” anlamının çarpıcı ve düşündürücü olduğunu, Türkçe kaynaklardaki *dil almak*, *dil getirmek* gibi sözlerdeki *dil*’in “tutsak” anlamıyla kullanıldığını ve bu kullanımın Türkçeden Macarca ve Rumenceye geçtiğini ifade etmektedir (1999: 112). Kazakça *tilşe* sözünün “kolan tokasının dili” anlamıysa tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin tarama yapılan sözlüklerinde tespit edilememiştir. Bu anlamın yalnızca Kazakçada bulunduğu söylenebilir.

Türkiye Türkçesinde anlam aktarması yoluyla oluşturulan *ayakkabının dili*, *kilidin dili* gibi kullanımlarda *dil* sözcüğü yan anlam kazanmıştır. Benzer durum Kazakça *tilşe*’nin yukarıdaki anlamında da vardır.

Eren, *til*’in Eski Türkçeden başlanarak kullanıldığını Orta Türkçede *tl*, Eski Kıpçakçada *til* biçiminde görüldüğünü söylemiş, Brockelmann ile Ligeti’nin kelimenin yapısını *ti-* “demek” fiil köküne *-l* fiilden isim yapma eki getirilerek açıkladıklarını belirtmiştir (1999: 112). Gülensoy, *ti-* “demek” + *-l* yapısını desteklemekle birlikte Eren’in Eski Türkçe *til*’in Orta Türkçede *tl* şeklinde görüldüğü görüşüne karşı çıkmaktadır. Gülensoy’a göre *tl* “organ”, *til* ise “söz” anlamında iki farklı kelimedir (2007: 284).

Türkçe *til* “dil” kelimesinin sonuna eklenmiş *+şe* eki, küçültme ifade eden ses değişikliğine uğramış Farsça *+çe* ekidir. Kazakçada *kitap+şa* “küçük kitap”, *körpe+şe* “yorgan”, *bölim+şe* “küçük bölüm” (Biray vd. 2015: 65) gibi örneklerde de bu ek görülmektedir.

Resim 3.77. Tilşe (Kaynak: QEKUADJ 1, 99)

3.2.7.12.4. toğa /тоға

[< Tü. *toğu*]

“*Beldik, tartpa* gibi kayışların ucunu sağlamca bağlamak için demirden yapılan nesne; kemer, kayış tokası” (QTS, 804).

QS’de bu sözün konuşma dilinde *doğa* şeklinde olduğu vurgulanmıştır (s. 1250). Rusya’nın Orenburg eyaletinde yaşayan Kazaklar ile Qızılorda eyaletinin Aral bölgesindeki Kazaklar bu sözü *ayılbas* anlamında kullanmaktadırlar (QTAS, 666).

Toğa, atın eyer takımının kolan kayışına takılan dilsiz, demir halkadır. Yuvarlak veya oval şekillidir. Buna bazı yerlerde *doğabas* da denilmektedir (Айтбаева 2007: 71). Bir ucu atın eyer takımının kolan kayışına sağlamlaştırılırken diğer ucu demir halkaya bağlanmaktadır. Eyerin üstüne konulan *at körpe* adı verilen minderli bastıran *pıstan*’ın bağları da *toğa* ile bağlanabilmektedir. Eyerin *quyısқан* (TT *kuskun*) kayışının *jañbırlıq* ve *boqtıq* adı verilen bölümleri de *toğa* aracılığıyla birleştirilmektedir (QEKUADJ 5, 422).

Anadolu ağızlarında ise “yemliklere hayvan bağlamak için takılan demir halka; çember” (DS X, 3946) anlamı bulunan sözcüğün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *toķu* “toka, kemer tokası” (DLT, 635), **Harezmi** *toqa* “buckle” [toka] (Boeschoten - O’kane 2015: 688), **Kıpçak** *toķa* “toka” (KTS, 279) ~ **CC** *toĝa* “(at takımında kullanılan) toka” (Argunşah ve Güner 2015: 578), **Çaĝ.** *toķa* “makara, toka, at kolanı halkaları bağlamak için sıkı bağ” (ÇTS, 1142).

Çaĝdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *toĝoo* “zincirin halkası” (Yudahin 1985/1998: 742), **KTat.** *taka* “пряжка” [toka] (Усеинов 2007: 525), **Kum.** *toĝa* “пряжка” [toka] (Бамматов 1969: 317), **Kkalp.** *toĝa* “пряжка ремня” [kemer tokası] (Баскаков 1958: 643), **KMalk.** *togay* “1. Halka, 2. Bilezik” (Tavkul 2000: 101).

Eski Türkçe döneminde *toķu* biçimiyle karşılaşılan kelimenin sonraki tarihî dönemlerde sondaki ünlüsünü değiştirerek *toķa* biçimini aldığı görülmektedir. Bugünkü Kıpçak Türkçesinin tarihine ışık tutan *Codex Cumanicus*’ta ise *toķa* sözündeki iki ünlü arasında kalan /k/ sesi tonlulaşmıştır.

Doerfer, *toka* sözünün Arapça, Farsça ve bazı Balkan dillerine Türkçeden geçtiğini belirtmiştir (1965: 526). Räsänen, kelimenin tarihî ve çağdaş biçimlerini sıralamıştır (1969: 485). Clauson, **ET** *toķu* (? *toķo*) ‘buckle’ [toka] biçiminde verdiği kelimenin kuzeydoğu lehçeleri hariç, bugünkü bütün Türk lehçe gruplarında canlı olduğunu vurgulamıştır (ED, 466). Gülensoy, *toka* sözünün etimolojisini < **tō-k+u(a)* şeklinde vermiştir (2007: 903). Tietze, *toka* sözünün Anadolu’da *doka* biçiminde de kullanıldığına dikkat çekmiştir (2019a: 230).

Resim 3.78. Pıstan'ın toğa'ları (Kaynak: QEKUADJ 5, 422)

3.2.7.12.4.1. toğaşı /тоғашы

[< Tü. *toğu* + (+şı)]

“Kolan tokası olan *ayılbas*’ın *jügen* kayışındaki ve eyer takımının başka yerlerindeki küçük türleri” (QTAS, 666).

Bu söz, Qızılorda eyaletinin Aral bölgesinden derlenmiştir. Ağızlarda görülen bu kelimenin sonundaki ek, sözcüğe küçültme, sevgi, acıma anlamları katan *+şıq* ekinden kısalmış olmalıdır.

3.2.8. At Başlığı (Jügen)

3.2.8.1. awızdıq /ауыздық

[< Tü. *ağız* + (+dıq)]

“Dizginin atın ağzına takılan demir kısmı; ağızlık, gem” (QETS 2, 210; QTS, 73; QS, 133). “Atı yönlendirmek için ağzına takılan demir araç” (QDMES, 223).

Kelimenin QS’de ikinci ve mecaz bir anlamı daha bulunmaktadır: “Bilge, örf ve âdetleri tanıtan” (s. 133). Sözlükte bu tabandan isimden isim yapma ekleriyle türetilen *awızdıqsız*, *awızdıqtı* gibi sözler de ayrı madde başlarıdır (QS, 133).

Awızdıq, iki farklı demir parçanın birleşiminden oluşmakta ve atı ileri geri hareket ettirmeyi ya da durdurmaya sağlamaktadır. At koşum takımları arasında en elzem parçanın

jügen olduğu düşünülmektedir. Onun da önemi doğrudan *awızdıq* ile bağlantılıdır (Бабалықұлы 1987: 268). Gemsiz ata binilemeyeceği için gem, binit ve koşum takımları arasında en önemli ve değerli unsurların başında gelmektedir (QEKUADJ 1, 279). Kazakçanın söz varlığında yer alan *aqılsız jigit awızdıqsız atpen teñ* (akılsız adam gemsiz atla denktir) atasözünde de bu binit takımının önemi vurgulanmıştır (Gürsu 2009: 786).

Sümer, Anadolu’da kullanılmakta olan gem demirinin bazı Türk topluluklarında da bulunduğunu ifade etmektedir. Anadolu’da *Maraş gemi*, *şebeş*, *kantarma* gibi isimler verilen gem demirinin Özbeklerinkiyle aynı olduğunu, Kazaklarınkinden ise yalnızca uzunluk ve meyil bakımlarından biraz farklı olduğunu belirtmektedir (1983: V).

Kaz. *awızdıq* “gem” sözünün tabanı olan *awız* sözünün tarihî lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *ağaz* ~ *ağız* “ağız” (EUTS, 6-7), **Harezmi** *ağ(ı)z* “ağız” ~ *ağızlığ* “ağızlı” (HATS, 30), **Kıpçak** *ağız* “ağız” (KTS, 4) ~ **CC** *aguzluğ* “pferdegebiss” [at gemi] (Grønbech 1942: 29), **Çağ.** *ağaz* ~ *ağız* “ağız” (ÇTS, 16).

Kaz. *awızdıq* “gem” sözünün çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *oozduk* “gem” (Айтматов т.б. 2014: 486), **Kkalp.** *avızlıq* “удила” [gem] (Баскаков 1958: 64), **Tat.** *avızlıq* “gem, ağızlık” (Öner 2009: 31), **KMalk.** *adej* “gem” ~ *avuzluk* “atın gem demiri” (Tavkul 2000: 70-97), **Kum.** *avuzluk* “удила” [gem] (Бамматов 1969: 26), **Nog.** *avızlık* “удила” [gem] (Баскаков 1963: 23), **Kar.** *avzuh* “удила” [gem] (Баскаков 1974: 85).

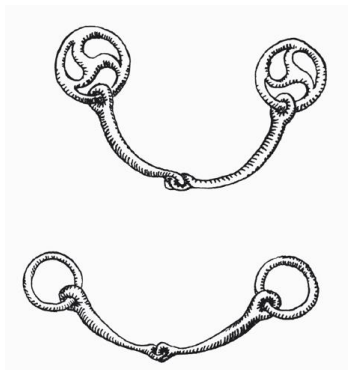
DLT’deki *yügün* sözü “gem” olarak anlamlandırılmıştır (s. 821; Dankoff - Kelly 1985: 235). Kaz. *awızdıq* ‘gem’ sözü, *Codex Cumanicus*’ta *aguzluğ* olarak tanıklanmıştır (Grønbech 1942: 29). Aynı eserde “gem” anlamında *yota* sözü de geçmektedir (Grønbech 1942: 126). Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde “gem” anlamında (< Ar.) *licām* ve (< Tü.)

oyan ~ uyan ~ öygen sözleri de bulunmaktadır (KTS, 172-207-213). Çağatay Türkçesi metinlerinde ise “gem” anlamında kullanılan *cibilger*, (< Moğ.) *ķantar* ve *soluķ* sözleri tespit edilmiştir (ÇTS, 206-576-999).

İç seste ET /ğ/ > /w/ ~ /v/ sızıcılaşması çağdaş Kıpçak yazı dilleri için düzenli bir ses değişimidir. ET *ağaz ~ ağız* “ağız” > Kaz. *awız ~ Kkalp. avız* vb. örneklerde bu denklik göze çarpmaktadır. Kırg. *ooz* ‘ağız’ varyantı ise ET *ağ* ses grubunun büzülmesi sonucu ortaya çıkan ikincil ünlü uzunluğuna bağlı olarak gelişmiştir (Tekin ve Ölmez 2003: 96).

Clauson, *ağız* kelimesinin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki şekillerini sıralamış ve kökeni hakkında bir fikir belirtmemiştir. Ancak kelime sonundaki -z’yi sözlüğünün başında yer alan ‘Suffixes’ [Son Ekler] bölümünde değerlendirmiştir (ED, 98; XLVIII). Севортян, *ağız* kelimesinin Türk lehçelerinde iki koldan geliştiğini, Oğuz grubuyla Hakasça ve Tuvacada *ğ* > *ø* formunda; Kıpçak grubundaysa *ğ* > *v* şeklinde görüldüğünü belirtmiş ve kelimenin Türk yazı dillerindeki anlamlarını sıralamıştır (1974: 81). Eren bu kelimenin Németh’e göre -z ekiyle yapılmış bir türev olduğunu, Ramstedt’in kelimeyi Korece *aguri* ‘mouth’ biçimiyle birleştirdiğini, Brockelmann’ın ise sondaki -z’yi ‘göz, boynuz, omuz, diz’ örneklerinde olduğu gibi ikili organ adlarında kullanılan bir ek olarak açıkladığını aktarmıştır. Ayrıca ET *ağız ~ Çuv. šavar* ‘ağız’ denkliğinde sondaki *r*’nin Eski Türkçe *z*’ye karşılık geldiğine de vurgu yapmıştır (1999: 5). Tietze, *ağız* kelimesini örnek göstererek Türkçe kökenli ve iki heceli bazı akrabalık ve organ adlarının ünlüyle başlayan ek aldıklarında ikinci hecedeki dar ünlülerini düşürdüklerini belirtmiştir (2002: 39). Gülensoy kelimeyi < **āğız* biçiminde vermiştir (2007: 55). Гинатуллин, Kaz. *awızdıq* “gem” kelimesinin etimolojisini *awız* ‘ağız’ + (+dıq) biçiminde açıklamıştır (2017: 87).

Kelime *ağız* > Kaz. *awız* ismine +*lık* isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle türetilmiştir. Bu ek, *z*’den sonra geldiği için bu kelimedede *d*’li biçimdedir.

Resim 3.79. Awızdıq türleri (Kaynak: QEKUADJ 1, 279)

3.2.8.1.1. awızdıqta- /ауыздықта-

[< Tü. *ağız* + (+dıq) + (+ta-)]

“Ata *awızdıq* adı verilen gem takmak, dizginlemek” (QS, 133; QTS, 73).

Sözlükte bu fiil tabanından türetilmiş *awızdıqtal-*, *awızdıqtat-*, *awızdıqtawlı* sözlerine de yer verilmiştir (QS, 133).

3.2.8.1.2. awızdıqtawşı /ауыздықтаушы

[< Tü. *ağız* + (+dıq) + (+ta-) + (-w) + (+şı)]

“Gem vuran; yasak koyan” (QS, 133).

Kaz. *awızdıqta-* fiil tabanına gelen -w fiilden isim yapma eki, Eski Türkçe -ğ ekinden gelişen ve hareket isimleri türeten bir ektir. Kelimenin sonundaki ‘meslek eki’ +şı ise Eski Türkçe döneminde +çı, +çi şeklinde idi. Bu ek *ç > ş* ses değişimi neticesinde Kazakçada +şı, +şi şeklini almıştır.

3.2.8.1.3. awızdıqtay /ауыздықтай

[< Tü. *ağız* + (+dıq) + < Tü. *teg* ‘gibi’]

“*Awızdıq* gibi” (QS, 133).

Awızdıq sözünün Eski Türkçe *teg* ‘gibi’ edatının Kazakçada ekleşmesiyle ortaya çıkan *-tay / -tey, -day / -dey* ekiyle türetilmiş şeklidir.

3.2.8.2. *jaqtaw / жақтау*

[< Tü. *yaq* + (+ta-) + (-w)]

“At başlığının yanaklara gelen iki tarafı” (QS, 450; QTS, 253).

Kazakçanın sözlüklerinde “çerçeve, kenar” anlamı da bulunan bu çok anlamlı sözün ağız sözlüğünde binit ve koşum takımlarıyla ilgili iki anlamı bulunmaktadır: Bunlardan ilki at başlığını bağlamak için dizginin iki tarafından uzanan kayış, ikincisi ise eyerin iki tarafında bulunan tahta destekler, *qaptal* (QTAS, 227). Bu anlamlardan ilki Moğolistan’da, ikincisi Türkmenistan’da yaşayan Kazaklardan derlenmiştir.

At başlığındaki kayışlardan biri olan *jaqtaw*’a *sağaldırıq, keñsirik, kekildik* ve iki ucuna *suwlıq* (bazen *şawjay*) takılmaktadır (QEKUADJ 2, 186). *Jaqtaw*’ın sağ tarafı, sol tarafından daha uzundur. Sağdakine *uzın jaqtaw*, soldakine *qısqa jaqtaw* denilmektedir (Қайратұлы 2019: 276).

Kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

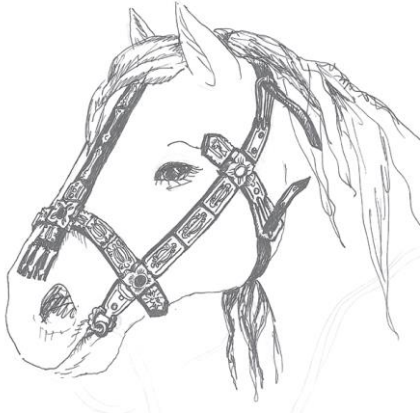
Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak CC *yañak ~ yaak ~ yaah* “wange, kiefer” [yanak, çene] (Grønbech 1942: 113), **Çağ. yaq** “yanak” (ÇTS, 77).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *caak* “1. Çene; *çap caak* ‘arık yanaklı’, 2. Bazı nesnelerin yan yüzü, 3. Oyanın gemden keçiğe doğru uzanan yan kayışları” (Yudahin 1985/1998: 158), **Kkalp.** *caq* “челюсть, щека” [çene, yanak] (Баскаков 1958: 214), **Başk.** *yaq* “yanak” (Özşahin 2011: 216), **KMalk.** *cayak* “yanak” (Tavkul 2000: 145), **Nog.** *yaq* “щека” [yanak] (Баскаков 1963: 458).

Kazakçanın çok anlamlı kelimelerinden biri olan *jaq* sözünün “yanak, çene kemiği” anlamı da bulunmaktadır (KTTTS, 153). Tarihî kaynaklarda kelimenin söz konusu anlamı *Codex Cumanicus*’ta tespit edilmiştir. Yazıtlarda ise yüzün göz, kulak ve burun arasındaki bölümü anlamında *yañak* sözü geçmektedir (Şirin User 2009: 536). Başlığın (Kaz. *jügen*) bu kayışları da atın yanaklarından geçtiği için bu şekilde isimlendirilmiş olmalıdır. Benzer şekilde bu kelime, Kırgızcada da aynı anlamda kullanılmaktadır. Kazakça ve Kırgızca dışındaki çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında kelimenin at koşum takımlarıyla ilgili anlamı tespit edilememiştir. ESTY’de *yaq* kelimesinin etimolojisi < **ya-* + (-*k*) şeklinde verilmiştir (1989: 82).

Resim 3.80. Jügen jaqtaw’ı (Kaynak: QEKUADJ 2, 187)

3.2.8.3. jelkelik /желкелік

[< Tü. **yelke* + (+lik)]

“At başlığındaki kayış uçlarının ensede kesişen kısımları, başlığın ense kayışı” (QETS 6, 296; QTS, 291; QS, 498).

Jelkelik bazen ayrı bir kayıştan yapıp at başlığına eklenir. Bu durumda iki *jaqtaw*’ın yukarı kısmına bir kolan tokası (Kaz. *ayılbas*) takılır (Қайратұлы 2019: 274). At başlığını genişleten ya da daraltan yaklaşık bir karışlık bu parça *jelkelik*’te bulunmaktadır. Bu parçada tokanın dilinin geçeceği üç ya da dört delik yer almaktadır (Бабалықұлы 1987: 273).

Tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında **yelke* ‘ense’ sözü tanıklanamamıştır. Araştırmacıların bu sözle ilişkili olduğunu düşündüğü *yal* ~ *yel* ‘at yelesi’ sözünün tarihî lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yal* “at yelesi” (DLT, 732), **Harezmi** *yel* “yele, at yelesi” (HATS, 677), **Kıpçak** *yal* “yele, atın yelesi” (KTS, 307) ~ **CC** *yalı* “Mähne des Pferdes der mane” [yele, atın yelesi] (Grønbech 1942: 112), **Çağ.** *yalda-* “atın yelesinden tutmak, el sürmek” (ÇTS, 1224).

Kaz. *jelke* ‘ense’ sözüyle bu tabandan türetilen türevlerin çağdaş Kıpçak lehçelerinin söz varlığındaki görünümü ise şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *celke* “ense, atın yele arkası” (Yudahin 1985/1998: 199), **KTat.** *yel’ke* “загривок” [ense kökü] (Усеинов 2007: 372), **Kkalp.** *celke* “затылок, загривок” [ense, ense kökü] ~ *celkelik* “затылочный” (Баскаков 1958: 243-244), **Başk.** *yélke* “ense, başın arkası” ~ *yélkelék* “hamut ağaçlarını tutturmak için yukarıdan bağlanan bağ” (Özşahin 2011: 218-415), **Tat.** *cilke* “ense; arka, sırt” (Öner 2009: 56), **KMalk.** *celke* “ense” (Tavkul 2000: 147), **Kum.** *yelke* “затылок” [ense] (Бамматов 1969: 131), **Kar.** *yel’ka* “затылок” [ense] (Баскаков 1974: 270).

Kazakçada *jelke* sözü “ense” anlamındadır (QTS, 291). Anadolu ağızlarında da *yelke*, “boyunduruğun hayvan ensesine gelen yeri” manasına gelmektedir (DS XI, 4235). Tarihî lehçe kaynaklarında ‘at başlığının ense kayışı’ anlamıyla tanıklanmayan Kaz. *jelkelik* sözünün çağdaş Kıpçak lehçelerinden Karakalpakça ve Başkurtçada bulunduğu görülmektedir. Başlığın (Kaz. *jügen*) uçları, at başının arkasında birleştiğinden “ense” anlamındaki *jelke* sözüne +*lik* isimden isim yapma eki getirilerek sözcük türetilmiştir.

Ramstedt, Kalm. *del* “mähne (des pferdes)” [at yelesi] sözünü Tü. *yel* ~ *yele*, Yak. *siel* “mähne” [yele], Kırg. *celke* “nacken” [boyun, ense] sözleriyle birleştirmiştir (1935: 85). Räsänen, “nacken” [ense, boyun] anlamını verdiği *yelke* sözünün kökünü < *yel* ‘mähne’ [yele] olarak göstermiş, kelimedeki -*ke* ekiyle ilgili bir açıklama yapmamıştır (1969: 196). Clauson, ‘a horse’s mane’ [at yelesi] anlamını verdiği ET *ya:l* sözünün ‘wages’ [yevmiye,

ücret] anlamındaki modern *yal* sözüyle bir bağlantısının olmadığını söylemiştir (ED, 916). Doerfer, *yāl* sözünün Türkçeden Farsçaya geçtiğini belirtmiş ve kelimenin “mähne, nacken, nackenstärke” [yele, ense, kuvvet] anlamlarını vermiştir (1975: 105). ESTY’de *yelke* kelimesi, -ke ekiyle yapılan *yel* ‘грива’ [yele] sözünün bir türevi olarak açıklanmıştır (1989: 181). Bu etimolojilerin sağlam bir zemine oturması için söz konusu ekin izah edilmesi gerekmektedir.

Resim 3.81. At başlığı (Kaz. jügen) (Kaynak: QEKUADJ 2, 293)

3.2.8.4. jügen /жүген

[< Tü. *yügün*]

“Atın başına geçirilen gem, dizgin gibi parçaları olan, kayıştan yapılan binit takımı, atın başlığı” (QETS 6, 588; QTS, 320; QS, 532).

Karakalpakistan’da yaşayan Kazaklar *jüwen* şeklinde telaffuz etmektedirler (QTAS, 271). Sözlükte buradan türetilen *jügendı*, *jügensiz* sözleri de madde başında bulunmaktadır (QS, 532).

Atı yönlendirmek için *jügen*’den faydalanılmaktadır (Исхан 2009: 81). At binildiğinde *tizgin* veya *delbe*’nin bir tarafı çekilerek atı sağa veya sola çevirmek, her iki ucu geriye doğru çekilerek de atı durdurmak mümkündür. *Jügen*, sadece at binildiğinde takılır, diğer zamanlarda ata *noqta* adı verilen yular bağlanır. Bunun nedeni *jügen*’de gem (Kaz. *awızdıq*) takılı olduğundan bu parça atın beslenmesine, su içmesine engel olabilmektedir. *Jügen*; *awızdıq*, *suwlıq*, *jaqtaw*, *keñsirik*, *sağaldırıq*, *jelkelik*, *tizgin* adı verilen esas parçaları ile

kekildik, qasqalıq, şılbir, şawjay adı verilen ek parçalardan oluşmaktadır. Bununla birlikte *jügen*'in *tüyme jügen, bılğarı jügen, döñgelek jügen, ızbalı jügen, örme jügen, kümüz jügen* gibi türleri de bulunmaktadır (QEKUADJ 2, 30-31; Сәнік-Зейноллақызы 2016: 242).

Türkiye Türkçesinde *bir çöplükte iki horoz ötmez* atasözünde olduğu gibi Kazakçada da *bir atqa eki jügen kerek emes* (bir ata iki başlık gerekmez) (Gürsu 2009: 1070) atasözüyle aynı mesaj verilmek istenmiştir.

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yügün* ‘bridle’ [at başlığı] (ED, 913), **Harezmi** *yügen* “gem, at başlığı” ~ *yügenlig* “gemli, başlığı olan” (HATS, 700), **Kıpçak** *öygen* ~ *yüken* ~ *yüligen* “gem, yular” (KTS, 213-332) ~ **CC** *yügen* “gebiss, zaum” [dizgin, at başlığı] ~ *yügençi* “zaummacher” [gem yapan] (Grønbech 1942: 130), **Çağ.** *yügen* “yular” (ÇTS, 1264).

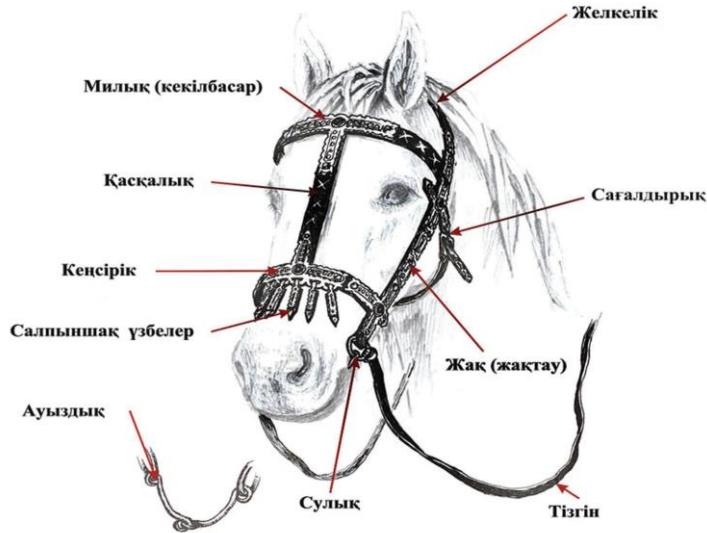
Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *cügön* “at başlığı” (Айтматов т.б. 2014: 444), **Kkalp.** *cüven* “узда” [gem kayışı, dizgin takımı] (Баскаков 1958: 270), **Başk.** *yügen* “binek ya da yük hayvanının başını tutmak için kullanılan bağ, dizgin” (Özşahin 2011: 415), **Tat.** *yögen* “1. Yular takımı, gemlik, dizgin, 2. Engel” (Öner 2009: 346), **KMalk.** *cügen* “at başlığı, dizgin” (Tavkul 2000: 161), **Kum.** *yügen* “узда, уздечка” [at başlığı, gem takımı] (Бамматов 1969: 381), **Nog.** *yüven* “узда, уздечка” [at başlığı, gem takımı] (Баскаков 1963: 444), **Kar.** *yugan* ‘узда, уздечка’ [at başlığı, gem takımı] (Баскаков 1974: 254).

DLT’deki *yügün* sözüne “gem” anlamı verilmiştir (s. 821; Dankoff - Kelly 1985: 235). Kelime, Будаговъ sözlüğünde *uyan*²⁰ “узда” [at başlığı] sözü ile birlikte ele alınmıştır (1869: 166). Räsänen ET *yügün* ‘zaum’ [at başlığı] sözünün tarihî ve modern lehçelerdeki şekillerini sıralamakla yetinmiştir (1969: 212). Clauson, ET *yügün* (? *yügön*) ‘bridle’ [at başlığı] kelimesinin bazı modern lehçelerdeki biçimlerini sıralamış, kelimenin Anadolu sahasında *uyan*, Trkm. *uyan* biçimlerinde olduğunu belirtmiştir (ED, 913). Севортян, *uyan*

²⁰ *тур. اربان (o) 1) узда (= اربكان)*

~ *oƧan* ~ *üƧen* ~ *yüƧen* gibi sözlerin kökünün **yüñ*- fiili olabileceğine işaret etmiştir (1974: 577).

Resim 3.82. JüƧen’in Ƨarısı (Kaynak: QEKUADJ 2, 30)

3.2.8.4.1. jüƧende- /жүгенде-

[< Tü. *yüƧün* + (+de-)]

“Atın başına *jüƧen* takmak, dizginlemek” (QETS 6, 589; QTS, 320; QS, 532).

Bu fiil tabanından türetilmiş *jüƧendel-*, *jüƧendet-*, *jüƧendewli*, *jüƧendewsiz* sözleri de sözlüklerde ayrı birer madde başıdır (QETS 6, 589; QTS, 320; QS, 532).

3.2.8.4.2. jüƧendik /жүгендік

[< Tü. *yüƧün* + (+dik)]

“Atın başının *jüƧen* takılan yeri” (QETS 6, 589; QTS, 320; QS, 532).

3.2.8.4.3. ükili jüƧen /үкілі жүген

[< Tü. *üki* + (+li), < Tü. *yüƧün*]

“Güzel görünüm ya da (batıl inanış olarak) kötülüklerden koruması için puhu kuşunun tüyü takılmış at başlığı” (QS, 1347).

Kaz. *üki* “puhu kuşu; puhu kuşunun tüyü” anlamındadır (KTTTS, 596). Bu söz Anadolu ağızlarında *uğu ~ uğukuşu* biçiminde görülmektedir (DS XI, 4028). Gülensoy, *uğu* ‘baykuş’ sözünün etimolojisini < **ũ* ‘yansıma’ + *k(/g)*i biçiminde açıklamıştır (2007: 961).

3.2.8.5. kekildik ~ miylıq /кекілдік ~ милық

[< Moğ. *kökül* + (+dik)]

“Atın kâkülünün gözüne girmemesi için alnına takılan *jügen*’in en üstteki kayışı” (QETS 7, 559; QTS, 378; QS, 620).

QTTS’de aynı anlam *miylıq* biçimiyle madde başındadır (s. 424). Kazakçada alnın üst kısmına da *miylıq* denilmektedir (KTTTS, 380). Bu nedenle (Kaz. *miy* ~ TT *beyin*) atın başına geçirilen kayış, beyin bölgesine denk geldiği için *miylıq* şeklinde de adlandırılmış olmalıdır.

Kazakçanın konuşulduğu çeşitli bölgelerde bu sözün farklı biçimlerde adlandırıldığı görülmektedir: Sözcük, Kökşetaw Qızıltuw’da *kekil basar*, Özbekistan’da *kekil bastırğış*, Almatı eyaletinde *kekildirik*, Jambıl eyaletinin Şuw, Merke, Lugovoy ilçelerinde *kekilçilik*, Türkistan’da *kekilik baw*, Rusya Orenburg’da *mañdayşa*, Volgograd’da *mañdaylıq* şeklindedir (QTAS, 311). Çoğunlukla görsellik ve güzellik katmak amacıyla takıldığından *jügen* kayışlarının tamamında bu parça bulunmayabilir. Söz gelimi Kazak atlı askerlerinin at başlıklarında *kekildik* kayışı bulunmazdı. (Бабалықұлы 1987: 272).

Kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *kekel* “kâkül, perçem” (KTS, 136).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kökül* “kâkül, perçem” (Yudahin 1985/1998: 499) ~ *köküldürük* “at başlığının üstteki kayışı” (Айтматов Т.Б. 2014: 485), **Kkalp.** *kekil* “чёлка” [perçem] (Баскаков 1958: 308), **KMalk.** *kekel* “saç parçası, perçem” (Tavkul 2000: 253), **Kum.** *kekel* “1. Гребень [tarak; ibik], 2. Хохол” [saç tutamı, perçem] (Бамматов 1969: 164), **Nog.** *kekel* “чуб, локон” [perçem, zülüf] (Баскаков 1963: 158), **Kar.** *kikil* “локон” [zülüf] (Баскаков 1974: 318).

Kelimenin ‘*jügen*’in en üstteki kayışı’ anlamı çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcada tespit edilmiştir. Tarihî lehçe kaynaklarında ise böyle bir anlam tespit edilememiştir. Bununla birlikte Anadolu ağızlarının söz varlığında da “alın bölgesine dökülen kısa saç, perçem” anlamında *kekil* ~ *kekel* ~ *kekir* ~ *kenkil* ~ *kenkül* sözlerinin yer aldığını belirtmek gerekir (DS VIII, 2723).

Doerfer, Far. *kākul* sözünün Moğ. *kökül* biçiminden alıntılandığını söyleyerek kelimenin Farsçadan Türkçeye geçtiğini, Türkçeden de çeşitli Balkan dillerine ödünçlendiğini belirtmiştir (1963: 452). Räsänen de *kahkül* ‘Schopf, Haarbüschel’ [saç tutamı, perçem] kelimesinin kökeninin Moğ. *kökül* ‘Haarflechte, Zopf’ [saç örgüsü, belik] sözüne dayandığını ifade etmiştir (1969: 247). Nişanyan, TT *kākül* sözünün Far. *kākul* biçiminden bir alıntı olduğunu söylemiştir (2003: 215). Gülensoy bu görüşe karşı çıkarak kelimenin aslının Moğ. *kökül* > Far. *kākul* şeklinde olduğunu, Türkiye Türkçesindeki sözün Farsça biçimden; Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Türkmence gibi lehçelerdeki varyantların da Moğolca biçimden alıntılandığını vurgulamıştır (2007: 452). Nugteren ise Moğolcanın Dagur lehçesindeki *gəkulən* biçiminin Mançucadan alıntılanmış olabileceğini söylemiştir (2011: 425).

Görüldüğü gibi kelime kökeninin Moğolca olduğu konusunda araştırmacılar hemfikirdir. Moğ. *kökül* > Kaz. *kekil* isim tabanına +*dik* isimden isim yapma eki getirilerek bu söz türetilmiştir.

Resim 3.83. Kekildik ~ miylıq (Kaynak: QEKUADJ 3, 40; QEKUADJ 4, 375)

3.2.8.6. keñsirik /кеңсірік

[< Tü. **keñ* + (+{i}z) + (+(d)irik)]

“*Jaqtaw*’ı birbirine bağlayan ve atın geniz tarafına bağlanan *jügen* kayışının parçası” (QS, 628; QEKUADJ 2, 31).

Bu söz QTTS’de *keñsiriktik* şeklindedir (s. 258). Bazı bölgelerde bu kayışa *murındıq* da denilmektedir (QEKUADJ 4, 524). Sözlüklerde temel anlamı “burun boşluğunun arka kısmı, geniz” olan bu sözün binit ve koşum takımlarıyla ilgili bir yan anlam kazandığı görülmektedir.

Tarihî lehçelerde tanıklanmayan bu söz, çağdaş Kıpçak lehçelerinde şu şekilde görülmektedir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kenğilçeer* “geniz” (Yudahin 1985/1998: 438), **Kkalp.** *keñsirik* “переносица” [burun kökü] (Баскаков 1958: 314).

ESTY’de TT *geniz* sözünün kökünün **keñ* olabileceği ifade edilmiştir (1997: 27). Gülensoy da bu kelimenin etimolojisini < **keñ* + {i}z şeklinde açıklamıştır (2007: 365). Benzer bir etimolojiyi Stachowski de vermiştir (2019: 156).

Kelimenin *közildirik* ‘gözlük’, *moyınturıq* ‘boyunduruk’, *jumıldırıq* > *judırıq* ‘yumruk’ örneklerinde görüldüğü gibi genellikle organ adlarına gelerek o organ için kullanılan alet adları yapan +*dırıq*, +*dirik* ekinden analogi yoluyla türetildiği söylenebilir.

Resim 3.84. Atın burun boşluğunun üstüne takılan keñsirik kayışı (Kaynak: QEKUADJ 3,63)

3.2.8.7. qasqalıq /қасқалық

[< Tü. *қаşға* + (+lıq)]

“Atın akıtması (sakar) üzerinden bağlanan başlık kayışı” (QEKUADJ 2, 31).

Bu söz Kazakçanın temel sözlükleri QETS, QS, QTAS, QTQES, QDMES, QTS’de madde başı olarak yer almamaktadır. Sadece QTTS’de bu söze madde başında yer verilmiştir; ancak kelime, bu sözlükte “akıtma üzerinden bağlanan başlık kayışı” anlamında değil, “*delbe*’ci genç” anlamındadır (QTTS, 346). Tarama yapılan hiçbir kaynakta QTTS’de verilen bu anlama rastlanmamıştır.

Qasqalıq, atın başına takılan başlığın mümkün olabildiği kadar görkemli görünmesi için yapılmaktadır. Kazakçada *qasqa* sözü “bazı hayvanların özellikle atların alınlarında bulunan beyaz leke (TT *akıtma* ~ *sakar*)” anlamındadır (KTTTS, 299). Bu kayış, atın alın bölgesine bağlandığı için bu şekilde isimlendirilmiş olmalıdır.

Kelime tabanı, tarama yapılan lehçe kaynaklarında şöyle görülmektedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *gaşga* “akıtma” (Aydın 2019: 135) ~ *kaşga* at “yüzü ak, gözlerinin çevresi kara olan at, peçeli at” (DLT, 277; DTS, 431), **Harezmi** *kaşga* “başı, yüzü ak başka yerleri kara olan hayvan” (HATS, 294), **Kıpçak** *kaşka* “atın alnındaki beyazlık” (KTS, 130) ~ **CC** *kaşka* “kahlköpfig” [kel] (Grønbech 1942: 195), **Çağ.** *kaşka* “alnında beyaz nişan olan at” (ÇTS, 590).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kaşka* “alnında beyaz lekesi olan akıtmalı hayvan” (Yudahin 1985/1998: 415), **Kkalp.** *qasqa* “с белым лбом (о животных)” [beyaz alınlı (hayvanlar)] (Баскаков 1958: 383), **Tat.** *kaşka* “1. Hayvanların alnındaki beyazlık, akıtma, 2. Akıtması olan at” (Öner 2009: 160), **KMalk.** *kaşha* “hayvanların alnındaki beyaz leke” (Tavkul 2000: 247), **Kum.** *kaşga* “отметина (на лбу у животного)” [(hayvanın alnındaki) işaret] (Бамматов 1969: 197), **Nog.** *qasqa* “белая полоса на лбу (у животных)” [(hayvanlarda) alndaki beyaz şerit] (Баскаков 1963: 153).

Kelime tabanının Eski Türkçeden başlanarak kullanıldığı görülmektedir. Bu tabanın tanıklandığı en eski kayıt, *Yenisey Yazıtları*’ndan *Hemçik-Çırgakı Yazıtı*’nın 11. satırında geçen *gaşga tañım* “(Ey benim) alınları akıtmalı taylarım!” ifadesidir (Aydın 2019: 135). *Hemçik-Çırgakı Yazıtı*’nın bir yayımını gerçekleştiren Tekin, *gaşga*’dan sonraki kelimeyi *atanım* olarak okumuş ve ifadeyi “(Ey benim) alınları akıtmalı iğdiş develerim!” şeklinde aktarmıştır (1999: 7). Yazıtta dikkati çeken husus, *kaşga* sözünün /g/ ile *gaşga* biçiminde yazılmış olmasıdır. Tekin, kelimenin /k/ yerine /g/ ile yazılmasını ilginç bulmuştur. Tekin’e göre bu durum, hiç değilse yazıcının diyalektinde ön ses /k/’nin tonlulaşmaya başladığının bir göstergesidir. Tekin, bu düşüncesini aynı yazıtta geçen *g(ü)n < kün*, *g(ä)rçin < *kärçin*, *g(e)y(i)k < keyik* örnekleriyle somutlaştırmaya çalışmıştır (1999: 13).

Anadolu ağızlarının söz varlığında da bu söz, *kaşka* “hayvanların alnındaki beyazlık, ak leke ve alnı beyaz lekeli olan hayvan” biçimiyle bulunmaktadır (DS VIII, 2680). Sözcük, bu tabandan +*lık* isimden isim yapma ekiyle türetilmiştir.

Kelime, Radloff sözlüğünde *kauka* biçiminde “1. Kahlköpfig [kel], 2. die kahle Stelle (Platte) auf dem Kopfe [kafanın kel noktası], 3. die Blasse auf der Stirne der Pferde [atların alnındaki leke]” anlamlarıyla yer almaktadır (1899: 394-395). Doerfer, kelimenin Türkçeden Farsçaya geçtiğini belirtmiştir (1967: 478). Räsänen, ‘Blesse’ [akıtma, sakar] anlamını verdiği *kaşka* sözünü Moğ. *kalçan* ‘Blesse, Fleck auf der Stirn eines Tieres’ [sakar, bir hayvanın alnındaki leke] ve Tun. *kalçanu* ‘Dachs’ [porsuk] sözleriyle birleştirmiştir (1969: 241). Clauson, ET *kaşga* sözüyle ilgili olarak kelimenin -ga ekiyle biten eski bir söz olduğunu ve *Codex Cumanicus*’ta “bald” [kel] anlamında görüldüğünü ifade etmiştir (ED, 671). ESTY’de Çuv. *huşka* ‘beyaz leke’ biçiminin Kıpçak lehçelerinden bir alıntı olduğu ileri sürülmüştür (1997: 350). Ünal, ET *kaşga* sözünün Klasik Moğolcaya *kalcan* ~ *kalcin* ‘kel, kel kafalı, alındaki parlaklık; atın alnındaki beyaz leke’ biçiminde geçtiğini ifade etmiştir (2016: 474).

3.2.8.8. sağaldırıq /сағалдырық

[< Tü. *saḡal* + (+dırıq)]

“Atın boğaz kısmına doğru gelen *jügen* kayışının alt tarafından çekilerek yular ve dizgine bağlanan kayış, çene kayışı” (QETS 12, 525; QTS, 696; QS, 1096).

Durmuş, bu kelimeyi “*jügen* adı verilen at başlığının atın başından düşmemesi için yular ve dizginin bağlandığı kayış” biçiminde tanımlamıştır (2011: 99).

Sağaldırıq kayışının genellikle bir ucu uzun, diğer ucu kısadır. Bu kayışın uzun ucu atın kamçı vurulan sağ tarafına, kısa ucu ise ata binilen sol tarafa bağlanmaktadır. Bu kısa ucun başına bazen *ayılbas* da takılmaktadır (Айтбаева 2007: 73). *Sağaldırıq* kayışı, *jügen* ile *noqta*’nın atın başından sıyrılıp çıkmaması için kullanılmaktadır. Gümüşle süslenerek elde edilen *jügen* türüne *kümis jügen* adı verilmektedir. Eski zamanlarda *kümis jügen* yapımında *sağaldırıq* kayışı da gümüşle süslenmekteydi (QEKUADJ 5, 122; QDMES, 232).

Anadolu ağızlarında *sakandırık* ~ *sakandırak* (DS X, 3518) biçimleri görülen bu kelimenin ve kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *saḡalduruk* “başlığın başta durması ve yere düşmemesi için çene altından geçirilerek bağlanan ipten örülmüş bir kaytan” ~ *saḡal* “sakal” ~ *saḡak* “çene” (DLT, 483), **Harezmi** *saḡal* “sakal” (HATS, 496), **Kıpçak** *saḡanduruḡla-* “(atı) yularlamak” ~ *saḡal* “sakal” ~ *saḡak* “çene altı” (KTS, 223), **Çağ.** *saḡal durluḡ* “bir tür gerdanlık ismi” ~ *saḡal* “sakal” ~ *saḡak* “çene altı” (ÇTS, 941).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

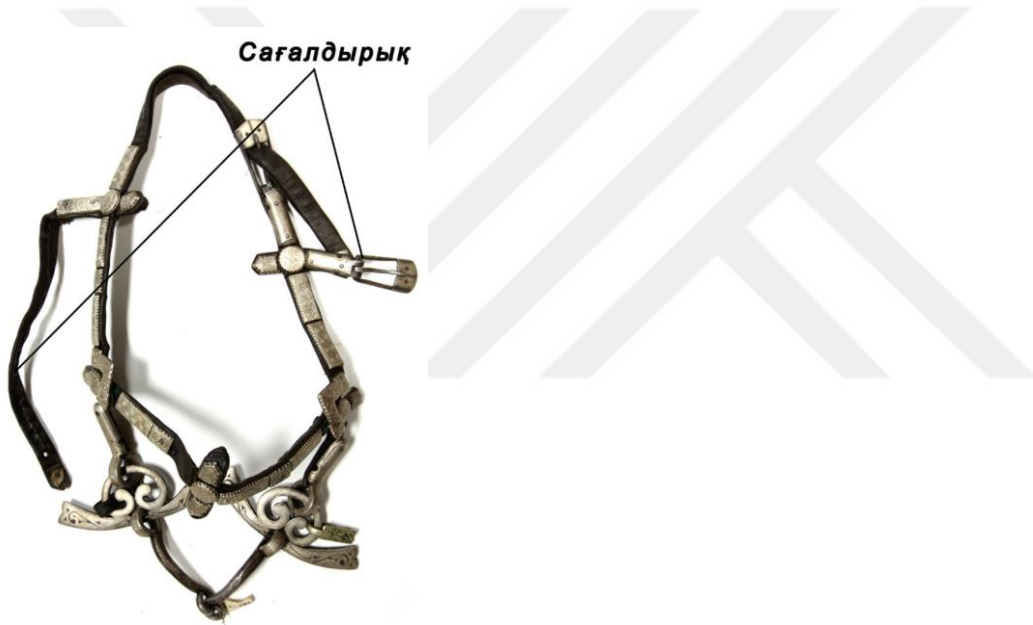
Kırg. *sagaldırık* “atın çenesinden geçen kayış” (Айтматов т.б. 2014: 486), **Kkalp.** *saḡaldırık* “подбородник (ремень, застёгиваемый под мордой лошади)” [atın çenesi altına bağlanan kayış] (Баскаков 1958: 554), **Başk.** *haḡaldırık* “atın çenesinden geçirilen ve yuların bağlı olduğu çenelik” (Özşahin 2011: 363), **Tat.** *sagaldırık* “1. At başlığında çene alt kayışı, 2. Gerdanlık” (Ganiyev vd. 1997: 262), **Nog.** *sagıldırık* “подбородник (у конской узды)” [(at dizgininde) çenelik] (Баскаков 1963: 282).

Bu kelimenin Eski Türkçe döneminden başlayarak Türk dilinin söz varlığında yer aldığı anlaşılmaktadır. Kıpçakçada tanıklanan *saḡanduruḡla-* fiilinden hareketle kelimenin bu tarihî lehçede **saḡanduruḡ* biçiminde olabileceği söylenebilir. Çağataycadaki *saḡal durluḡ* biçimi ise dikkat çekicidir. Kelime, çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırım Tatarcası, Karaçay Malkarca, Kumukça ve Karaycanın tarama yapılan sözlüklerinde tanıklanmamıştır. Başkurtçada kelime başında tonsuz diş sızıcısı /s/ sesinin tonsuz sürtünücü /h/ sesine dönüşmesi düzenli bir ses değişimidir. Bu nedenle Kaz. *saḡaldırık* sözü, Başk. *haḡaldırık* biçimini almıştır.

Räsänen, Tü. *sakak* ‘kinn’ [çene] sözüyle Moğ. *sagag* ‘Unterkiefer des Pferdes’ [atın alt çenesi] ve Tü. *sakal* ‘bart’ [sakal] ile Moğ. *saqal* ‘bart’ [sakal] sözlerini birleştirmiştir (1969: 396). Clauson, birbirinden ayrı düşünölemeyeceğini belirttiği *sakak* ‘çene’ ile *sakal* ‘sakal’ sözlerini **saka-* köküne bağlamıştır (ED, 807). Жанпейісов, DLT’deki *sakalduruk* sözünün “başlığın düşmemesi için çene altından bağlanan ipekten yapılmış bağ” anlamına dayanarak kelimenin at koşum takımlarıyla ilgili anlamını daha sonraları kazandığını belirtmiştir (1976: 133). Бабалықұлы, Kazakçada boğaz kısmının *saḡa* olarak adlandırılması nedeniyle atın boğazına takılan bu kayışa *saḡaldırık* denmiş olabileceğini dile

getirmiştir (1987: 271). Kaz. *sağaq* sözü “atın boyun, boğaz kısmı” anlamındadır (KTTTS, 458). Eren, Mac. *szakál* biçiminin eski bir Türk dilinden kalma alıntı olduğunu söyleyerek Tü. *sakandırık* ‘baş giyisilerinde çene bağı’ sözünün etimolojisini < *sakal* + *dırık* şeklinde vermiştir (1999: 351). Gülensoy, Tü. *sakal* sözünün etimolojisini < **sakā-l* biçiminde açıklamıştır (2007: 717). Tietze, kelimenin *sakal* isminden nomen instrumenti yapan +*dırık* / +*duruk* ekiyle türetildiğini söylemiştir (2018c: 152). Stachowski, *sakandırık* ‘kinnriemen’ [çene kayışı] sözünü **sakaldırık* ile ilişkilendirmiştir (2019: 291).

Burada sıralanan görüşlerden hareketle kelimenin Tü. *sakal* isminden +*dırık* ekiyle türetildiğini söylemek mümkündür.

Resim 3.85. Sağaldırık (Kaynak: QEKUADJ 5, 122)

3.2.8.9. suwlıq /сулық

[< Tü. *suw* + (+lıq)]

“Atın geminin altına takılan küçük zincir, suluk zinciri” (QETS 13, 337; QS, 1172; QDMES, 232).

Ошанов ve Сейтқалиев’in konuyla ilgili makalesinde *suwlıq*’ın eski bir adlandırma olduğu, çağdaş Kazakçada *şıғırşıқ* biçiminin daha yaygın kullanıldığı öne sürülmektedir (2008: 258).

Suwlıq, Kaz. *awızdıq* biçiminde adlandırılan gem ile birlikte yapılmaktadır. Ustalar demiri şekillendirip süsleyerek atın dudaklarının uç kısımlarına takılan ve Kaz. *şawjay* olarak adlandırılan dizginle gemin kesiştiği noktayı oluşturlar. *Suwlıq*’a *tizgin*, *delbe* ve atın başında *noqta*’nın olmadığı durumlarda *şılbir* takılmaktadır. *Şılbir* adı verilen yular, *suwlıq*’a takılırken atın ürkerek başını çekmesi durumunda *jügen* kayışını koparması muhtemeldir. Bu sebeple *şılbir*, genellikle *suwlıq*’tan geçirildikten sonra atın boynuna bağlanmaktadır (QEKUADJ 5, 245).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *suvluk* “su kabı” (EUTS, 213) ~ *suwluq* “sarık, mendil ve benzerleri” (DLT, 546), **Harezmi** *suvluk* “1. Sarık, 2. Su tulumu” (HATS, 537), **Çağ.** *suluk* ~ *suluğ* “sulu, su yüklü, su kabı” (ÇTS, 1009).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *suuluk* “gemde bulunan demir halka” (Айтматов т.б. 2014: 486), **Kkalp.** *suwlıq* “удила” [gem] (Баскаков 1958: 591), **KMalk.** *suvluk* “matara” (Tavkul 2000: 357), **Nog.** *suvlık* “удила” [gem] (Баскаков 1963: 311).

Taranan tarihî lehçe kaynaklarında kelimenin ‘gemdeki suluk zinciri’ anlamı tespit edilememiştir; ancak Batı Türkçesine ait malzeme ihtiva eden *Yeni Tarama Sözlüğü*’nde *şuluk* sözü “gemde atın çenesini içine alan halka” biçiminde tanımlanmıştır (Dilçin 1983: 194). Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Karakalpakça ve Nogaycada kelimenin ‘gem’ anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Будаговъ sözlüğünde *suvluk*²¹ şeklinde, “удила” [gem] anlamıyla yer alan kelimenin *suk-* fiil kökünden ve **suguluğ* biçiminden geliştiği fikri öne sürülmüştür (1869: 714). Doerfer, kökünün ‘su’ olduğunu belirttiği kelimenin Türkçeden Arapçaya geçtiğini söylemiştir (1967: 304). Clauson da ‘a horse’s bit’ [at gemi] olarak anlamlandırdığı kelimenin kökünün *suv* ‘su’ olduğunu belirtmiştir (ED, 788; 1965: 164). Eren, kelimenin

²¹ кир. алт. *суулук*, *удила*.

etimolojisiyle ilgili olarak Türkçe +*luk* ekiyle kurulduğunu; ancak *suv* (> *su*) kökünün tartışmalı olduğunu; bu kökün *suk-* (< *sok-*) fiilinden mi yoksa *suv* (> *su*) isminden mi geldiği konusunda bir görüş birliğinin sağlanamadığını dile getirmiştir (1999: 377). Тенишев, kelimenin etimolojisinde *suğuluk* biçiminin de göz önünde bulundurulması gerektiğini ve kelime kökünün *suk-* ‘всовывать’ [sokmak] fiili olabileceğini ifade etmiştir. Bu görüşünü desteklemek için Tof. *suğlu:r* ‘удила’ [gem], Hak. *suğlux sux-* ‘надеть удила’ [gem takmak], Şor. *suğuluk* ‘suluk zinciri’ örneklerini sıralamıştır (2001: 559). ESTY’de kelimenin etimolojisiyle ilgili ortaya atılan görüşler bir araya getirilmiştir (2003: 358-359). Gülensoy, kelimenin etimolojisini < **suğl-* + *-k* (2007: 814), Tietze ise *suv+luk* biçiminde vermiştir (2018c: 485).

Kelimenin *suw* ‘su’ kökünden geldiği fikri akla daha yatkın görünmektedir.

Resim 3.86. Gümüş jügen ve onun suwlıq'ı (Kaynak: QEKUADJ 5, 245)

3.2.8.10. şawjay /шаужай

[< ? *şawjay*]

“Atı bağlamakta kullanılan yular (Kaz. *şılbur*) ile dizginin kesişme noktası” (QETS 15, 292; QTS, 908; QS, 1397).

QDMES’de bu sözle aynı anlamda olan *şılaw* sözünün eskicil bir şekil olduğu kayıtlıdır (s. 234). KTTTS’de “dizginle gemin birleştiği nokta” (s. 633) anlamı verilen *şawjay* sözünün QTTTS’de “gem ile suluk zinciri arasında asılı duran bir demir parçası” (s. 656) olduğu söylenmiştir. Durmuş da bu sözü KTTTS’deki gibi tanımlamıştır (2011: 99). Tarama yapılan kaynaklarda *şawjay* sözüyle ilgili bir tanım karmaşasının olduğu göze çarpmaktadır.

Şawjay, *suwlıq*'ın atın ağzına girip dişlerine zarar vermesini engellemektedir (Айтбаева 2007: 72). *Jügen*'in *şawjay*'lı ya da *şawjay*'sız türleri bulunmaktadır. *Jügen*'e konulan *şawjay* atı durdurmak için gereklidir. Genellikle *şawjay*'lı at başlığı huysuz, asi atlara; *şawjay*'sız başlıklar ise uysal, sakın atlara takılmaktadır (Қайратұлы 2019: 275).

Bu sözlükbirim, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Бабалықұлы, *şawjay* sözünün kökeninin belirsiz olduğunu ifade etmektedir (1987: 270).

3.2.8.10.1. *şawjayla-* /шаужайла-

[< ? *şawjay* + (+la-)]

“Atın dizginini çekmek suretiyle atı yürümeye hazır hâle getirmek” (QETS 15, 292; QTS, 908; QS, 1397).

QS'de bu fiil tabanından türetilen *şawjaylan-*, *şawjaylas-*, *şawjaylat-* fiillerine de madde başı olarak yer verilmiştir (s. 1397).

3.2.8.11. *tizgin* /тізгін

[< Tü. **tiz-* + (-gin)]

“Atı durdurmak ve hareket ettirmek için gem uçlarına bağlanan kayış; dizgin” (QETS 14, 588; QTS, 842; QS, 1311).

Sözlüklerde *tizgin* sözünden türetilen *tizgindewli*, *tizginsiz*, *tizginsizdik*, *tizginşi* gibi sözlere de madde başında yer verilmiştir.

Binek atının *jügen* kayışı *tizgin*, *awızdıq*, *suwlıq*, *jaqtaw*, *keñsirik*, *sağaldırıq*, *jelkelik* gibi bölümlerden oluşmaktadır. İki ince kayıştan oluşan *tizgin*'in uçları *jügen* kayışının geminde yer alan *suwlıq*'a bağlanmaktadır. Dizgin, geme bağlı olduğundan atı sağa sola hareket ettirmek ya da dizgini geriye doğru çekerek durdurmak mümkündür. At, dizgin ile

bağlanmaz. Atı bağlamak için *şılbur* adı verilen bir yular kullanılmaktadır (QEKUADJ 5, 559).

Binit ve koşum takımlarının Kazak kültüründeki önemi Kazakçada şu atasözüyle vurgulanmak istenmiştir:

Eki *tizgin* joq bolsa, at basın adam bura almas,
 Eki *tartpa* joq bolsa, at üstinde er tura almas,
 Eki *üzeñgi* joq bolsa, atqa adam mine almas,
 Bări birdey say bolsa, Şaytan tügil jın almas (Айтбаева 2007: 73)

(İki dizgin olmasa kişi atın başını çeviremez, iki kolan kayışı olmasa kişi atın üstünde duramaz, iki üzengi olmasa kişi ata binemez, hepsi aynı şekilde hazır hâlde olursa, şeytanı bırak cin bile kişiyi alt edemez).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

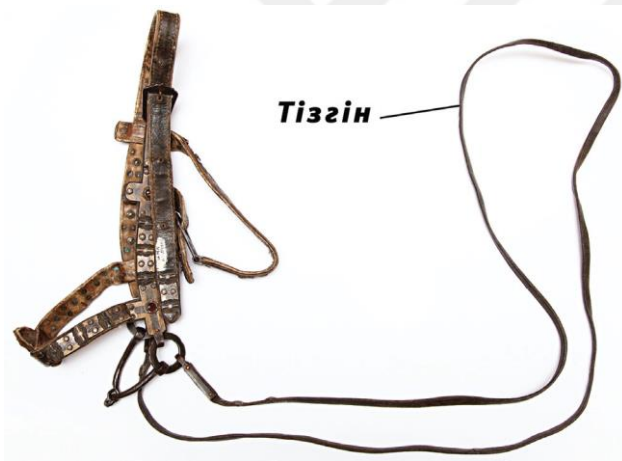
ET *tizgin* “dizgin” (DLT, 628), **Harezmi** *dizgin* ~ *tizgin* “dizgin, yular” (HATS, 150-597), **Kıpçak** *tizgin* ~ *tüzgün* “dizgin” (KTS, 278-289), **Çağ.** *dizgin* ~ *tizgin* “gem” (ÇTS, 301-1138).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *tizgin* “dizgin” (Айтматов Т.Б. 2014: 445), **KTat.** *tizgin* “поводья” [dizgin] (Усеинов 2007: 544), **Kkalp.** *dizgin* “вожжи” [dizginler] (Баскаков 1958: 171), **Başk.** *tézgén* “dizgin” (Özşahin 2011: 407), **Tat.** *tëzgën* “dizgin” (Öner 2009: 277), **Kum.** *tizgin* “узда, поводья” [dizgin] (Бамматов 1969: 314), **Nog.** *tizgin* “поводья, вожжи” [dizgin, dizginler] (Баскаков 1963: 349).

Tarihî Türk lehçelerinden Harezmi Türkçesi ile Çağatay Türkçesinde kelimenin hem *d*’li hem *t*’li biçimi tanıklanırken çağdaş Kıpçak lehçeleri içinde Karakalpakçada yalnızca *d*’li biçiminin görülmesi dikkat çekmektedir. Tarihî Kıpçak Türkçesinde görülen *tüzgün* biçimi, *Ed-Dürretü’l-Mudiyye fi’l-Lügati’t-Türkiyye*’de tanıklanmıştır (KTS, 289).

Räsänen, kelimenin etimolojisiyle ilgili bir görüş belirtmeksizin bazı lehçelerdeki biçimleri sıralamıştır (1969: 482). Clauson, kelimenin *tiz-* fiilinden türetilmiş olabileceğini söylemiştir (ED, 574). Севортян, kelime kökünün *Codex Cumanicus*’ta tanıklanan *tizge* ‘çorap bağı’ kelimesinin köküyle aynı olduğunu düşünmüş; anlamsal olarak bağ kurulamayan bir **tiz-* ~ **tis-* fiili tanıklanamadığı için kelime kökünün isim soylu olabileceğini belirtmiştir (1980: 221). Бабалықұлы, *tizgin* sözünün kökeninin belirsiz olduğunu ifade etmiştir (1987: 269). Eren, kelimenin *tiz-* veya *tüz-* kökünden geldiğini ve Türkçeden Bulgarca, Sırpça, Arnavutça, Rumence gibi Balkan dillerine geçtiğini söylemiştir (1999: 116). Тенишев, kelimenin etimolojisinin sağlıklı yapılabilmesi için Yak. *tehiin* biçiminin göz önünde bulundurulması gerektiğine işaret etmiştir (2001: 558). Tietze, kelimenin etimolojisini ‘*tiz-* + fiilinden participium passivum manasında sıfat ve isim yapan *-gin* eki’ olarak açıklamıştır (2002: 568). Gülensoy, kelimenin etimolojisini < **tiz-gin* biçiminde vermiştir (2007: 291).

Resim 3.87. Tizgin (Kaynak: QEKUADJ 5, 559)

3.2.8.11.1. tizginde- /tizginde-

[< Tü. **tiz-* + (-gin) + (+de-)]

“Atın başına *jügen* kayışı takarak dizginlemek, dizgin takmak” (QTS, 842; QS, 1311).

Bu temel anlamının dışında *tizginde-* fiilinin şu mecaz anlamları da bulunmaktadır: “1. Kendi haline bırakmamak, özgürlüğünü kısıtlamak, 2. Kendini tutmak, 3. Bir konuya hâkim olmak” (QS, 1311). Bu fiilin edilgen biçimi *tizgindel-* fiili de sözlükte madde başında yer almaktadır.

3.2.8.11.2. ayşıq /айшык

[< Tü. *ay* + (+şıq)]

Kazakçanın sözlüklerinde “yarım ay, hilâl; sanatlı, edebî konuşma” (QTS, 27; QS, 45) şeklinde tanımlanan bu söz, ağız sözlüğü olan *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi*’nde konuyla ilgili olarak şu şekilde tanımlanmıştır: “Atın dizgininin ağız kısmına takılan işlemeli yatay demir” (s. 30).

QTAS’deki bilgilere göre *ayşıq* sözü bu anlamıyla Kazakistan’ın Oral şehri, Jönibek ilçesinde kullanılmaktadır. Kazakçada *ayşıq* sözü aynı zamanda cami minarelerinin tepesinde bulunan hilâl şeklindeki demir parçayı (QEKUADJ 1, 97) yani Türkiye Türkçesindeki Arapça kökenli *alem* sözünü de karşılamaktadır.

Kelime, Türk lehçelerinin söz varlığını Arap harfleriyle gösteren Лазарь Будаговъ’un sözlüğünde *ayçık* (ایچق) biçiminde “пряжка у узды” [dizgin tokası] anlamıyla yer almaktadır (1869: 181). Radloff da bu kelimeyi sözlüğüne Kazakça *aiшык* ~ *aiчык* şeklinde almış ve “1. At sürüşünde kullanılan sopa, kırbaç; 2. Arabesk” biçiminde tanımlamıştır (1893: 57). Gerek Будаговъ gerekse Radloff’un sözlüğünde yer alan anlamlardan hareketle *ayşıq* sözünün at koşum takımıyla ilgili bu anlamının bozkır kültüründen uzaklaşılması neticesinde zamanla kaybolmaya başladığı öngörülebilir. Kazakçanın yazı dilini esas alan sözlüklerinde değil de ağız sözlüğünde bu anlamın yer alması bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir.

Kelimenin at koşum takımlarıyla ilgili anlamı tarihî Türk lehçelerinde tespit edilememiştir; ancak kelimenin kökü olan *ay* sözünün tarihî Türk lehçelerindeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kök. *ay* “ay, bir aylık zaman dilimi” (Şirin User 2009: 212), **Uyg.** *ay* “ay, kamer; otuz gün” (EUTS, 26), **Karahanlı** *ay* “ay; otuz gün” (Arat 1979: 39), **Harezmi** *ay* “kamer, ay, hilâl; otuz gün” (HATS, 63), **Kıpçak** *ay* “ay, kamer; otuz günden oluşan zaman dilimi” (KTS, 17), **Çağ.** *ay* “1. Ay, kamer; 2. Yılın on iki bölümünden her biri” (Kargı Ölmez 1996: 332).

Kaz. *ayşıq* sözünün modern Kıpçak lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *ayçık* “hilâl şeklinde oluşan nakış; *ayçığı altın tuu*: nakışları altından olan sancak” (Yudahin 1985/1998: 64), **Başk.** *aysıq* “gemin çevresindeki destek” (Özşahin 2011: 352), **Kkalp.** *ayşıq* “женское нагрудное украшение в виде полумесяца” [hilâl desenli kadın yakası] (Баскаков 1958: 29).

Diğer modern Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan sözlüklerinde *ayşıq* kelimesinin izine rastlanamamıştır. At koşum takımlarıyla ilgili anlamın modern Kıpçak lehçelerinden Kazakçanın ağızlarında ve Başkurtçanın edebî dilinde bulunduğu görülmektedir.

Kelime köküyle ilgili fikir belirten araştırmacılardan Clauson, *ay* sözcüğünü bir gök cismi ‘the moon’ olarak tanımlamış ve zaman birimi olan *ay*’ın ‘month’ gök cismi olan *ay* ile aynı kökten olduğunu dile getirmiştir (ED, 265). Doğrudan *ayçık* sözüyle ilgili görüş bildiren Севортян ise, kelimenin *ay* isim tabanından +*çık* isimden isim yapma ekiyle türetildiğini ve Kazakça, Kırgızca, Karakalpakça gibi bazı Kıpçak lehçelerinde farklı anlamlarda bulunduğunu ifade etmiştir (1974: 99). Тенишев, *ay* sözünün Kazakçada özellikle şarkılarda *hay* biçiminde telaffuz edildiğini vurgulamıştır (2001: 55). Tietze de Clauson’un görüşünü benimsemiş ve Türkiye Türkçesinden örnekler vererek konuyu açıklamaya çalışmıştır (2002: 232). Nişanyan, sözcüğün Eski Türkçede de *ay* şeklinde olduğunu söylemiş ve sözcüğü “gök cismi ve süre birimi” olarak açıklamıştır (2003: 33).

Buradan hareketle şeklinden dolayı benzetme yoluyla türetildiği anlaşılan Kaz. *ayşıq* kelimesinin kökünün *ay* ismi olduğu görülmektedir. Kelimenin sonundaki +*şıq* eki ise Kazakçada *üy+şik* (evcik, küçük ev), *dorba+şıq* (küçük torba) gibi küçültme ve sevgi ifade eden sözler yanında *irim+şik* (peynir) örneğinde olduğu gibi kalıcı nesne isimleri de yapan bir isimden isim yapma ekidir (Biray vd. 2015: 64).

3.2.8.12. töbeldirik ~ şekelik /төбелдірік ~ шекелік

[< Kaz. *töbel* + (+dirik)]

“*Jügen* kayışının en üstteki (tepedeki) bölümü” (QS, 1271).

Kazakçada *töbeldirik* sözünün bir diğer anlamı “kadın başlıklarının tepesindeki süs”tür (QTS, 815; KTTTS, 547). Kaz. *töbel* “atların alınlarında bulunan beyaz leke, sakar”, *şeke* ise “şakak bölgesi” (QTS, 815, 912; KTTTS, 547, 636) anlamlarına gelmektedir. Kayışın atın alın bölgesine denk gelmesi nedeniyle bu isimlendirme yapılmış olmalıdır.

Bu sözlükbirim, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *töbölük* “заушные ремни (часть узды)” [kulak kayışları (dizginin bir parçası)] (Юдахин 1985-II: 257).

Eski Türkçe dönemi eserlerinde tanıklanmayan ancak Kıpçak dönemi eserleriyle birlikte görülmeye başlanan *+dırik*, *+dirik* eki Kazakçada organ adlarına gelerek o organ için kullanılan isim ve alet adları türetmektedir (Baimukhambetova 2019: 144). Нұрмағамбетов, Kaz. *közildirik* “gözlük” (*köz* + *ildirik*) örneğinden yola çıkarak *töbeldirik* (*töbe* + *ildirik*) sözündeki ekin *+dIrIk* değil, *+{I}ldIrIk* biçiminde olması gerektiğini ileri sürmüştür (1994: 224).

3.3. Araba Koşumları

3.3.1. At Arabası

3.3.1.1. arba /арба

[< Tü. *araba*]

“At, öküz, deve gibi hayvanların koşulduğu iki veya dört tekerli taşıma aracı” (QETS 1, 593).

Kelimenin QETS-1’de Arapça kökenli olduğu belirtilmiştir (s. 593). Kazakçanın ağızlarında arabaya verilen isimler farklılık göstermektedir: Sibiry’a’nın Omsk şehrinde yaşayan Kazaklar dört tekerli araba için *bir ärendikti arba*; ot ve saman taşımacılığında kullanılan araba için ise *eki ärendikti arba* demektedirler. Atıraw’da dört tekerli üstü kapalı arabaya *burğın*, Jambıl’da iki tekerli arabaya *düñgeşe arba*, Kökşetaw’da kasası

bulunmayan arabaya *düregi*, Jambıl'da *dürekşe*, Qarağandı'da iki tekerli basit arabaya *eki ayaqtı arba*, bir atlı yük arabasına Almatı'da *jaydaq arba*, Doğu Kazakistan'da *jarantı arba*, Qostanay'da iki tekerli tahta arabaya *qazaq arba*, Aktöbe'de dört tekerli ve iki atın çektiği büyük arabaya *mojar*, iki atlı yol arabasına Qarağandı'da *taşeñke*, Semey'de *tiräsmönke* gibi isimler verilmektedir (QATÄ, 311-312).

Avrasya bozkırlarında genellikle Güney Sibirya, Moğolistan ve Kazakistan bölgelerinde kayalar üzerine ayakta duran bir sürücülü, iki veya dört tekerli, iki ya da daha fazla at tarafından çekilen araba tasvirlerine rastlanmaktadır. Özellikle Güney Kazakistan'da *küyme* şeklinde adlandırılan araba tasvirleri bulunmaktadır (İbekeyeva 2015: 442). Bölgedeki kaya resimleri arabaların Orta Asya'da çok eski dönemlerden beri kullanıldığını göstermektedir. Araba, Çin'de çok eski zamanlardan beri bilinen bir ulaşım ve nakliye aracıydı. MÖ 1450-1050 yılları arasında Çin'de hüküm süren Şang sülalesi zamanında savaş arabaları moda haline gelmişti. W. Eberhard, Çin'in sonradan daha çok at beslemeye başladığını ve arabaların da muhtemelen kuzeydeki Türklerden Çin'e geldiğini belirtmektedir (Ögel 1978: 391).

Orta Asya'da eskiden beri kullanılmakta olan iki türlü arabanın bulunduğu bilinmektedir: Biri sürücünün arkaya oturup dizginle idare ettiği Hârizm ve Kaşgar arabası, diğeri ise sürücünün at üzerine binip kısa gem ile idare ettiği Türkistan ve Hokand arabasıdır. Bununla birlikte *araba* sözü Türkçeden diğer dillere geçmiştir. Sözelimi Ruslar buna *arba* demektedirler (Şahin 2005: 169).

At arabasının tekerlekleri Güneş'i çağrıştırdığı için kutsal sayılmıştır. Eski zamanlarda *arba*, askerî vasıta olarak da kullanılmıştır. Kazakçada geniş ve ağır yük taşımakta kullanılan iki tekerlekli arabaya *kötek arba* ya da *qoqan arba* adı verilmektedir. At arabasını oluşturan parçalar şu şekilde adlandırılmaktadır: a) *doğa*, b) *qamıt* (*qulaq baw*, *tamaq baw*, *qospaq*, *şuııq* gibi parçalardan oluşur), c) *ıñırşaq*, d) *ıñırşaq tartpası* e) *ıñırşaq'ın bel kötermesi*, f) *tärte*, g) *täjbaw* h) *arba şanağı*. *Doğa* ile *qamıt*, *arba*'ya koşulan atın boynuna takılmaktadır. At arabasının bu parçalarının en dışında *doğa*, onun içinde *qamıt*, *qamıt*'ın içinde de *şuııq* yer almaktadır. At arabasında atın arkasına yük taşıyabilmesi için *ıñırşaq* adı verilen parça yerleştirilir (QEKUADJ 1, 187).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

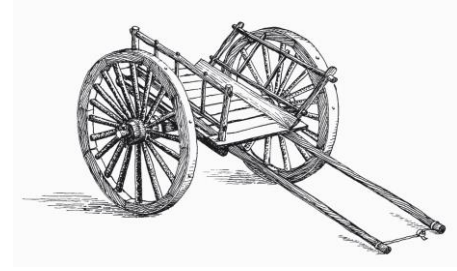
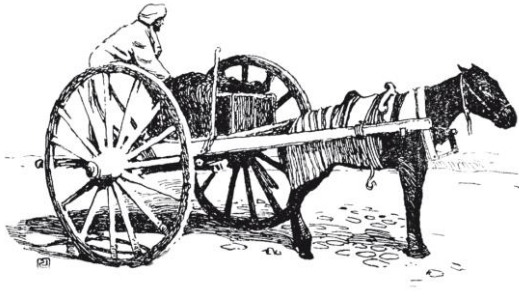
Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kaṅghı* “kağrı, yük için” (DLT, 261), **Harezmi** *araba* “araba, araba yükü” (HATS, 48), **Kıpçak** *araba* “araba” (KTS, 10), **Çağ.** *araba* “araba” (ÇTS, 46).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *araba* “araba” (Yudahin 1985/1998: 39), **KTat.** *araba* “телега, воз” [at arabası, araba] (Усеинов 2007: 329), **Kkalp.** *arba* “арба, телега” [araba, at arabası] ~ *at arba* “арба для лошади” [at arabası] (Баскаков 1958: 47), **Başk.** *arba* “araba” ~ *at-arba* “at ve araba ile koşum gereçlerinin tümü” (Özşahin 2011: 747), **Tat.** *arba* “at veya öküz arabası” (Öner 2009: 27), **KMalk.** *arba* “at ya da öküzle çekilen, iki ya da dört tekerli araba” ~ *argış arba* “üzeri tenteli at arabası” (Tavkul 2000: 87), **Kum.** *arba* “арба, телега” [araba, at arabası] (Бамматов 1969: 45), **Nog.** *arba* “арба, телега” [araba, at arabası] (Баскаков 1963: 45), **Kar.** *araba* “araba” (Çulha 2006: 45).

Doerfer’e göre *araba* kelimesinin etimolojisi belirsizliğini korumakla birlikte Balkan dillerindeki *araba* ~ *haraba* biçimleri ve Rus. *arba* biçimi Türkçeden alıntıdır (1965: 22-23). Clauson, “Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study” başlıklı çalışmasında *araba* sözünün tarihî metinlerde ilk olarak 15. yy’dan itibaren görülmeye başlandığını ve bu sözün yerli bir kelime olmadığını söylemiş, kelimenin ayın harfiyle yazılmasını gerekçe göstererek etimolojisini Ar. ‘*arrāda*’ olarak vermiştir (1965: 165). Bouvat ise kelimenin Türkçe kökenli olduğunu iddia etmiş ve Arap yazısında ayın harfiyle yazılıyor olmasının bir anlam ifade etmediğini, Türkçe kökenli *alev* sözünün de ayınla yazıldığını dile getirmiştir (Eren 1999: 14). Нұрмағамбетов’a göre kelimenin en eskicil şekli Hakasçadaki *hanaa*’dır (1994: 24). Ögel, Redhouse’un bazılarının arabayı *arba* yazıp Arapçaya benzettiğini, bunun yanlış olduğunu çünkü *araba* sözünün Türkçe kökenli olduğunu kaydettiğini aktarmıştır (1978: 405). Eren’e göre kökeni karışıktır ve Farsçaya Türkçe aracılığıyla geçmiştir (1999: 14). Gülensoy, *araba* kelimesinin Türkçe kökenli olduğunu söylemiştir (2007: 74). Stachowski, kelimenin kökenin belirsiz olduğunu belirtmekle birlikte Ar. ‘*arabiyya*’ biçimini de vermiştir (2019: 62).

Resim 3.88. Kötek arba (1906 yılı) (Kaynak: QEKUADJ 1, 187)

3.3.1.1.1. arbaday /арбадай

[< T  . *araba* + < T  . *teg* ‘gibi’]

“Araba gibi” (QETS 1, 594; QS, 96).

3.3.1.1.2. arbakeş /арбакеř

[< T  . *araba* + (Far. +keş)]

“At arabasını kullanan kişi” (QETS 1, 594; QS, 96).

Farsçadan alınma +*keş* isimden isim yapma eki Kazakçada meslek ve uğraşı adları yapmaktadır (Ko  - Doğan 2004: 192).

3.3.1.1.3. arbakeştik /арбакеřтік

[< T  . *araba* + (Far. +keş) + (+tik)]

“At arabası kullanmayı meslek haline getirme” (QETS 1, 594; QS, 96).

3.3.1.1.4. arbala- /арбала-

[< T  . *araba* + (+la-)]

“Arabalarla taşımak” (QETS 1, 594; QS, 96).

3.3.1.1.5. arbaşı /арбашы

[< Tü. *araba* + (+şı)]

“1. At arabasını kullanan kişi, *arbakeş*, 2. At arabası yapan kişi” (QETS 1, 596; QS, 96).

3.3.1.1.6. arbaşıq /арбашық

[< Tü. *araba* + (+şıq)]

“Küçük at arabası” (QETS 1, 596; QS, 97).

3.3.1.2. at arba /ат арба

[< Tü. *at*, < Tü. *araba*]

“Atın arkasına takılan ve atla birlikte hareket eden araba” (QTS, 64; QTTS 62); “at ile araba” (QS, 119).

QTS’de bu sözle *şana*, *tırma*, *soqa* sözleri birlikte değerlendirilmiştir (s. 64).

Araba, bir hayvan koşma türü olarak açıklanabilir. Yalnız, arabanın kullanılmasından önce atın da ehlileştirilmiş olması gerekmektedir. Atın ehlileştirilmeye başlanması ilk olarak Asya’da görülmüştür. Bu nedenle hem tekerlek hem de araba, evcil hayvanların görüldüğü bir yerde icat edilmiş olmalıdır. Çin kaynaklarına göre atlı araba MÖ 2000 yılında Türkler tarafından kullanılmıştır (Şahin 2005: 166). Atın ehlileştirilmesi arabayı da uygarlık tarihine kazandırmıştır.

Türkçenin en eski kelimelerinden biri olan *at* sözünün tarihî Türk lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kök. *at* “at”, *atlan-* “ata binmek”, *atlat-* “ata bindirmek”, *atlıg* “süvari, atlı asker” (Şirin User 2009: 518), **Uyg.** *at* “at, beygir” (EUTS, 24), **Karahanlı** *at* “at (binek hayvanı)” (Üşenmez 2006: 137), **Harezmi** *at* “horse (mostly *at*)” [*at* (çoğunlukla *at*)] (Boeschoten - O’kane 2015: 601), **Kıpçak** *at* “at” (Özgür 2002: 111), **Çağ.** *at* “at” (Kargı Ölmez 1996: 328).

At ve bu kavramı karşılayan sözlerin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü ise şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *at* ~ *cılkı* “binek hayvanı, at” (Yudahin 1985/1998: 56-210), **KTat.** *at* ~ *ayg’ır* ~ *alaşa* ~ *beygir* ~ *yılkı* ~ *maliy* “конь, лошадь” [*at*] (Усеинов 2007: 333), **Kkalp.** *at* ~ *cılkı* “лошадь, конь” [*at*] (Баскаков 1958: 57), **Başk.** *at* ~ *aygır* ~ *hıbaysa* ~ *yılkı* “at, binek at” (Özşahin 2011: 164-166-174) ~ *at-arba* “at ve araba ile koşum gereçlerinin tümü” (Özşahin 2011: 747), **Tat.** *at* ~ *aygır* ~ *yılkı* “at” (Öner 2009: 29-340), **KMalk.** *at* ~ *cılkı* ~ *acir* ~ *aygır* “at” (Tavkul 2000: 67-93-151), **Kum.** *at* “лошадь, конь” [*at*] (Бамматов 1969: 50), **Nog.** *at* ~ *yılkı* “лошадь” [*at*] (Баскаков 1963: 52-128), **Kar.** *alaşa* ~ *at* ~ *begir* “лошадь, конь” [*at*] (Баскаков 1974: 62-82-146).

Eski Türkçenin kelime hazinesine bakıldığında *at* sözünden başka bu kavramı karşılayan *yont*, *yılkı* ve *axta* sözleriyle de karşılaşılmaktadır (Şçerbak 1995: 31). Çağdaş Kıpçak lehçelerinin söz varlığında yer alan *at* sözü şekil ve anlam açısından Eski Türkçedeki biçimini korumaktadır. Clauson, *at* sözüyle ilgili kelimenin çoğu zaman (implication of ‘riding horse’) binicilik anlamı içerdiğini ve bazı çağdaş lehçelerde ‘aygır’ anlamına geldiğini belirtmiştir (ED, 33). Räsänen, Çuvaşçada *ut* varyantıyla olmak üzere, kelimenin bütün Türk lehçelerinde *at* “pferd” [*at*] biçiminde bulunduğunu söylemiştir (1969: 30). Genel Türk dilindeki *a*’lar Çuv. *u*’ya çevrilmektedir.

Севортян, kelimenin tarihî ve modern şekillerini verdikten sonra Моғ. *agta* “мерин” [iğdiş edilmiş at] sözünün Türkçe *at* < **akt* < Tuv. *a*’t biçiminden oluşturulma bir alıntı olabileceğini ifade etmiştir (1974: 197). Eren, kelimenin bütün lehçelerde *at*, Çuv. *ut*

biçiminde görüldüğünü, Hal. *hat* varyantındaki *h*'nin ikincil bir ses olduğunu, kelimenin Türkçeden komşu dillere geçtiğini vurgulamıştır. Eren ayrıca Rusça *лошадь* (loşad') [at] sözünün Türk diyalektlerinden alıntılandığını ve Rus. *конь* (kon') [at] sözünün yerine geçtiğini, Moğolcada *at* olarak *morin* sözünün kullanıldığını, Moğ. *morin*'in Rusçaya *мерин* (merin) [iğdiş edilmiş at] olarak geçtiğini belirtmiştir (1999: 24).

“Araba” sözü için ise bk. *arba*

3.3.1.3. jegüw äbzeli /жегу әбзeli

[< Tü. *yek-* + (-{ü}w), < *äbzel* (← Far. *abzal*) + (i)]

“At arabasında kullanılan *qamut*, *doğa*, *erşik*, *köterme*, *delbe*, *şiliya* gibi araç gereçlerin tümü; araba koşum takımları” (QDMES, 226).

QEKUADJ-2’de bu kavram *jegin äbzelderi* maddesi altında ele alınmıştır (s. 272). Kazakçada *jek-* “koşmak”, *jegüw* “atı arabaya koşmak”, *jegin* “koşulmaya alışan at” anlamındadır (KTTTS, 171). Arabaya koşulan bir atta genellikle şu koşum takımları bulunmaktadır: *Qulaq baw*’ı ve *tamaq baw*’ı olan hamut, gem ve dizgini bulunan at başlığı, kolan, *erşik*, *şiliya*, *delbe*, *erşik baw*’ı ve *doğa* adı verilen at boyunduruğu. Eğer iki at arabaya koşulmuşsa hamutun yerine *tartpa qayıs*’tan faydalanılmaktadır. (Сыздықов 1976: 80).

Kaz. *jegüw* sözünün kökü lehçelerde şu şekilde tanıklanmıştır:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak CC *yek-* “ein Pferd anspannen” [bir arabaya at koşmak] (Grønbech 1942: 121).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *çek-* “hayvanı koşmak” (Yudahin 1985/1998: 259), **KTat.** *yek-* “запрягать” [at koşmak] (Усеинов 2007: 372), **Kkalp.** *cek-* “впрягать, запрягать” [arabaya koşmak, at koşmak] ~ *at cek-* “запрягать лошадь” [at koşmak] (Баскаков 1958: 241), **Tat.** *cik-* “taşıyıcı hayvanı arabaya koşmak, yola hazırlamak” (Öner 2009: 55), **KMalk.** *cek-* “arabaya

koşmak” ~ *atları arabaya çek* “atları arabaya koş” (Tavkul 2000: 147), **Kum.** *yek-* “впрягать, запрягать” [arabaya koşmak, at koşmak] (Бамматов 1969: 130), **Nog.** *yek-* “впрягать, запрягать” [arabaya koşmak, at koşmak] ~ *at yegüv* “запрягать лошадь” [at koşmak] (Баскаков 1963: 104).

“Arabaya at koşmak” anlamındaki *yek-* fiili tarihî metinlerden yalnızca *Codex Cumanicus*’ta tanıklanmıştır. Kazakçada *jek-* biçimi görülen sözcük, *-w* fiilden isim yapma ekini aldığı ekin yardımcı ünlüsüne bağlı olarak fiilin sonundaki /k/ sesinin tonlulaştığı görülmektedir. Bu fiil, çağdaş Kıpçak lehçelerinin söz varlığında farklı ses değişiklikleriyle bulunmaktadır.

Kelime, Будаговъ sözlüğünde *çigü*²² biçimiyle yer almaktadır (1869: 449). Radloff’un sözlüğünde Altayca kaydıyla verilen *yekte-* “запрягать” [at koşmak] sözünün kökü *yek-* olarak gösterilmiştir (1905: 319). Ramstedt, ihtiyatlı bir yaklaşımla Tü. *yek-* fiiliyle Kalm. *žegü-* “anspannen” biçimini birleştirmiştir (1935: 484). Räsänen, *yek-* “anspannen (ein Pferd vor einen Wagen)” [(arabanın önünde bir at) koşmak] sözünün bazı çağdaş lehçelerdeki şekillerini sıralamıştır (1969: 195). ESTY’de *yek-* fiilinin tarihî lehçelerde yeteri kadar tanıklanmaması ve bazı Türk lehçelerinde de bu fiilin izine rastlanmaması dolayısıyla Moğolcadan alıntı olabileceği söylenmiş ve kelime, Kalm. *žegü-* “запрягать” [at koşmak] fiiliyle ilişkilendirilmiştir (1989: 172).

‘Araba koşum takımı’ anlamındaki Kaz. *jegüw äbzeli* ifadesinde Farsça kökenli *äbzel* isminin sonundaki *-i* eki ise üçüncü teklik şahıs iyelik ekidir.

Resim 3.89. Jegüw äbzelderi (Kaynak: QEKUADJ 2, 272)

3.3.1.4. kölik /көлік

[< Tü. *köl-* + (-{i}k)]

“Yük taşıma aracı; araba, taşıt” (QTS, 412; QS, 676). “Arabaya koşulan veya binilen at, deve, öküz gibi hayvanların genel adı” (Қайдар 2014: 134).

Kazakçada kelimenin “otomobil, vasıta, taşıt” anlamı yaygındır. Kazakçanın söz varlığında “araba için kullanılan gereçler” anlamında *kölik-sayman*, “kullanılan vasıta için ödenen ücret” anlamında *kölikmayı* sözleri de yer almaktadır. Bununla birlikte *kölikti*, *köliktik*, *köliksiz*, *kölikşi*, *köliktet-* sözlerine de sözlükte madde başı olarak yer verilmiştir (QS, 676).

Eski Türkler, dört tekerlekli araba için *kölüngü* sözünü kullanmaktaydı (Ögel 1978: 410). Eski Türkçede *kölüg* sözünün anlamı ise “yük hayvanı; arka, sırt” demek idi. Günümüzde Anadolu ağızlarında da yük hayvanı için *gölük* sözü kullanılmaktadır. Fakat Eski Uygur Türklerinde *kölik* sözü zamanla ‘araba’ anlamına bürünmüştür. Budizm inancında Mahayânâ ve Hinayânâ için *ulug kölük*, *kiçig kölük* sözleri de kullanılmaktaydı (Ögel 1978: 404).

Kazakçada uzun yola çıkan kişiye *at köligiñ aman kelsin* (araban yerine sağ salım ulaşsın), *at-kölik aman ba?* (at arabası iyi, sağlıklı mı?) göç eden kişiye de *köş kölikti bolsın*²³ (göç güzel ve görkemli olsun) şeklinde temennide bulunulmaktaydı (Қондыбай 2018: 430). Göçebe Kazak toplumunda *kölik* adı verilen at arabası, göç zamanlarında yük taşıma amacıyla kullanılmıştır. Kazaklarda *at, erdiñ qanatı* (at erkeğin kanatıdır) anlayışına göre eski dönemlerde her erkeğin bir atının bulunması gerektiği gibi bir anlayış ortaya çıkmıştır. Bu sebeple de erkek çocukları küçük yaşlardan itibaren *bäsire* şeklinde adlandırılan taylara bindirilmiştir. Kazaklarda *jaqsı at kölik, jaman at ölik* (iyi at taşıttır, kötü at cesettir) anlayışı hâkim olduğu için atlar da çok küçük yaşlarda eğitilmektedir (QEKUADJ 3, 186). Kazakçada birinden emaneten at arabası istemeye *kölik suraw*, atını istemeye ise *at mayın suraw* denilmektedir (Нүсіпоқасұлы - Жапарұлы -3, 2011: 117-118). Bununla birlikte taşımacılıkta kullanılan at, deve gibi hayvanlar *kölik malı* ya da *kölik küşi* biçiminde adlandırılmıştır (Қондыбай 2018: 431).

Anadolu ağızlarında *gölük ~ golük ~ görük* “1. At, eşek, beygir, katır vb. yük taşıyan ve binilen hayvan, 2. Eşek yavrusu, 3. At, eşek, beygir, kısarak vb. hayvanların sürüsü, 4. İnek yavrusu, 5. Büyükbaş hayvanlar, 6. Hayvan yavrusu, 7. Koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanlar, 8. Boynuzsuz keçi, 9. Ağaçkakan kuşu, 10. Kısa boylu öküz” (DS VI, 2145-2146) biçimlerinde karşılaşılan kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kölük* “yük hayvanı” (EUTS, 115), **Harezmi** *kölük* “binek hayvanı, yük hayvanı” (HATS, 341), **Kıpçak** *kölük* “yük ve binek hayvanı” (KTS, 157), **Çağ.** *kölik ~ kölük* “yük hayvanı” (ÇTS, 655).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kölük* “iş hayvanı, yük hayvanı” (Yudahin 1985/1998: 502), **Kkalp.** *kölik* “выючное животное” [yük hayvanı] (Баскаков 1958: 334), **Kum.** *gülük* “жеребёнок” [tay] (Бамматов 1969: 109).

²³ Кеңесбаев, bu deyim bazı bölgelerde *köş körikti bolsın* şeklinde kullanıldığını belirtmiş ve deyim için açıklamasını buna göre yapmıştır (Кеңесбаев 1977: 286). Kaz. *körikti* “güzel” anlamındadır.

Clauson, *kölik* sözünün ilk defa *Tonyukuk Yazıtı*'nın 15. satırında geçtiğini vurgulamıştır (1965: 163). Räsänen, kelime kökünü Moğ. *kölle*- “anspannen” [arabaya koşmak] fiiliyle birleştirmiştir (1969: 288). Etimoloji sözlüğünde ise Clauson, kelime kökünün *köl*- fiili olduğunu ifade etmiştir (ED, 717). Eren, kelimenin diyalektlerde kullanılan *köl*- ‘atı arabaya koşmak’ fiilinden + {-ü}k eki ile türetildiğini söylemiş, bu kökün Sagaycada *köl*-, Çuvaşçada *kül*- olarak saklandığını dile getirmiştir (1999: 160). Tietze de Eren ile aynı etimolojiyi vermiştir (2009: 171). Нұрмағамбетов, kelime kökünün ET *köl*- fiili olduğuna vurgu yaptıktan sonra kelimenin Moğ. *höllöh* biçiminde olduğunu belirtmiştir (1994: 141). Сыздыкова, Kaz. *at-kölik* sözünün eş anlamlısının *at-ulaq* olduğuna işaret etmiştir (2014a: 49). Қайдар, kelime kökünün ET *köl*- “hayvanı sabana koşmak” fiili olduğunu ve -(I)k fiilden isim yapma ekiyle türetildiğini belirttikten sonra, kelimenin “arabaya koşulan at” anlamının günümüzde sadece Hakaşçada korunduğunu ifade etmiştir (2014: 134). Stachowski, Türkmencenin ağızlarında *gölük* biçiminde tanıklanan kelimenin kökünü < **köl*- olarak vermiştir (2019: 160).

Karamanlıoğlu, “Kölük ve Külük/Külik Sözleri Üzerine” başlıklı makalesinde *kölük* ve *külük* kelimelerinin ilk bakışta ses benzerliği bakımından aynı kelimelermiş gibi görüldüğünü fakat bu kelimelerin farklı köklerden gelen iki ayrı sözcük olduğunu dile getirmiştir. Karamanlıoğlu’na göre bu iki kelime tarihî metin yayımlarında sıkça birbirine karıştırılmış, bu nedenle de yanlış anlamlandırılmıştır. İlk defa *Tonyukuk Yazıtı*’nda tanıklanan *kölük* “yük hayvanı” sözünün yapısı *köl*- ‘bağlamak’ fiilinden < *köl*-{-ü}-k şeklinde açıklanabilir. Türkçedeki *ö/ü* ünlülerini birbirinden ayırma imkânı sunan bir alfabeyle yazılmış *Codex Cumanicus*’ta tanıklanan *külük* “hızlı, çabuk” sözü ise ET *kü* ‘ses, ün, şöhret’ isminden +*lüg* ekiyle türetilmiştir. Karamanlıoğlu, *külük*’ün DLT’de de tanıklandığını ve Brockelmann neşrinde bu iki kelimenin birbirine karıştırıldığını söylemiştir (1976: 14).

Resim 3.90. 1889 yılına ait bir fotoğrafta kölik türleri (Kaynak: QEKUADJ 3, 186)

3.3.1.5. küyme /күйме

[< Tü. *küyme*]

“Tepesi kapalı süslü araba, fayton” (QTS, 336; QETS 8, 449). “At arabasının üstünü kapatan çadır” (QDMES, 19).

Kelimenin QETS’de ‘fayton’, QDMES’de ‘çadır’ olarak tanımlandığı görülmektedir.

Göçebe bozkır halklarının *küyme*’li araba türünü çok eski dönemlerde de kullandığına dair bir örnek MÖ V. yüzyılda Pazırık kurganında tespit edilmiştir (QEKUADJ 3, 264). Rusça aracılığıyla Kazakçaya geçen *фаэтон* (*faeton*) “fayton” sözü de aynı anlamda kullanılmaktadır.

Eski Türkler, hayvancılıkla geçimlerini sağladıkları için konargöçer bir hayat tarzı benimsemişlerdir. Bu nedenle Büyük Hun İmparatorluğu ve Göktürklerde “ev-araba” düzeni görülmektedir. Bu, araba üzerine oturtulmuş keçe bir çadır idi. Çin kaynakları Göktürklerin ev yerine kullanılan keçe arabalarından bahsetmektedir. Keçe kültürü, köklü bir hayvancılık kültürüne sahip olan halkların önemli özelliklerinden biridir (Ögel 1978: 392). Moğollar ise çadırlı büyük arabalara *kasak tergen* yani “kazak kağnısı” demektedirler. Bu adlandırmadan hareketle Moğolların bu türden arabaları batıdaki Kazak ve Kırgızlardan öğrenmiş oldukları anlaşılmaktadır (Ögel 1978: 403).

Tarihî lehçelerin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmayan bu sözlükbirimin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Başk. *köyme* “1. Araba, kupa arabası, 2. Gemi” (Özşahin 2011: 754), **Tat.** *köyme* “araba tentesi” (Ganiyev vd. 1997: 192), **Nog.** *küyme* “крытый верх повозки” [üstü kapalı at arabası] (Баскаков 1963: 192).

ESTY’de *küyme* ile *kemi* ‘gemi’ sözleri arasında ilişki kurulmaya çalışılmıştır (1997: 36). Әхмәтъянов, Tatarcanın ağızlarında kullanılan *köyme* “маленький шатёр, тележка” [küçük çadır, küçük araba] sözünün kökünü **küri-* < **küli-* < **kölü-* “күлэгәләү” [gölgelemek] olarak açıklamıştır (2015: 447).

Resim 3.91. Küyme (Kaynak: QEKUADJ 3, 264)

3.3.1.6. qamıt-doğa ~ qamıt-sayman /қамыт-доға ~ қамыт-сайман

[< ? *hamut*, < Rus. *duga*]

“Arabaya koşulan atın *doğa*, *erşik*, *şiliya*, *bojt* gibi araç gereçlerine verilen genel isim” (QETS 9, 199; QS, 748).

3.3.1.7. law /лау

[< Kaz. *ulav*]

“Görev için giden makam sahibi kişileri bir köyden diğer köye taşıyan at arabası” (QETS 10, 678; QS, 881; QTS, 569).

Sözlüklerde bu kelimenin eski bir biçim olduğu belirtilmiştir. 19. yüzyılda Rusya ile gerçekleştirilen ticari ilişkiler neticesinde farklı araba türleri ile karşılaşmıştır. Bu dönemlerde Rusya tarafından Kazak bozkırlarına gönderilen memurları taşıyan arabaya *law* denilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte *breške*, *drojki*, *koşevke*, *faeton* gibi Rusya kanalıyla gelen yeni araba türleri ortaya çıkmıştır (QEKUADJ 3, 189). QTAS’deki tanıma göre bu arabayı iki tane at çekmektedir (s. 464). Söz konusu arabayı kullanan kişiye *lawşı*, yolcuları arabayla götürme işine *law tart-* denilmektedir (QEKUADJ 4, 245).

Tarihî lehçelerin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmayan bu sözlükbirimin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Başk. *ılav* “insan ya da yük taşıyan atlı araba ya da kızak” (Özşahin 2011: 751), **Tat.** *olav* “1. At arabası, 2. Yük katarı, 3. Kervan, 4. Ulak” (Öner 2009: 207).

Сыздыкова’ya göre *law* sözü eski bir dönemde Kazakçadan Rusçaya geçmiş, sonra tekrar Kazakçaya dönmüştür (2014b: 404). Будаговъ, Türk lehçelerine ait söz varlığını Arap harfleriyle verdiği tarihî sözlüğünde kelimenin Kazakçada *ulav* ~ *ulag*²⁴ şeklinde, “araba” (Rus. *подвода*) anlamında olduğu ve Başk. *ılav*, Kırg. *ulak* biçimlerinin de aynı kelime olduğu belirtilmiştir (1869: 153). Будаговъ’un bu verileri Сыздыкова’yı haklı çıkarmaktadır. Bu durumda Kaz. *ulav* ~ *ulag* biçiminden hareketle kelimenin başında ünlü düşmesinin (apheresis) olduğunu söylemek mümkündür.

²⁴ *каз. алау (у) алағ, баш. алау, кир. алау, татар. алау, сокращенно алау, подвода, алау*

Kelime Çuvaşçada da *lav* biçimindedir (Bayram 2007: 163). Егоров, Çuvaşça etimoloji sözlüğünde kökeninin Kazakça olduğunu belirttiği *lav* sözünü “воз, подвода” [araba, at arabası] olarak tanımlamış ve Çuv. *ulağ* > *alav* > *lav* etimolojisini vermiştir (1964: 125). Жанпейсов ise kelimenin Şımkent ağzında *ulaw* biçiminde görüldüğünü ve bu kelimeyle birlikte Kazak edebî dilindeki *ulan*, *ulas* varyantlarının da kökünün *ula-* fiili olduğunu ifade etmiştir (2018: 334).

3.3.1.8. süyretki ~ süyretpe /сүйретки ~ сүйретпе

[< Tü. *südre-* + (-t-) + (-ki)]

“Tekerleksiz, sürüklenerek taşınan en basit araba türüdür. Uzun ağaç sırıkların atın arkasına bağlanmasıyla meydana getirilmektedir” (QS, 1181).

Buna bazen *iytarqa* ya da *jantaq* da denmektedir. Bunlar özellikle dağlık bölgelerde, arabanın ulaşamayacağı yerlerde kullanılmaktadır (QEKUADJ 3, 188). Bu tür tekerleksiz arabalardan biri de *şana* “kızak” olarak adlandırılmaktadır. *Şana*, kar yağışının bol olduğu bölgelerde atın arkasına bağlanmak suretiyle kullanılmaktadır (QEKUADJ 3, 188).

Kelime tabanıyla kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Harezmi *südre-* “sürümek, sürüklemek” (HATS, 538), **Kıpçak** *süyrel-* “sürünmek” (KTS, 247).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *süyrotkü* “bir taşıt” (Yudahin 1985/1998: 674), **Kkalp.** *süyretki* “след на земле” [yerdeki iz] (Баскаков 1958: 596), **Başk.** *höyretké* “iki sırtığı birbirine bağlayarak bir şeyi sürüklemek düzeni” (Özşahin 2011: 366), **Tat.** *söyretkéç* “çekici” (Ganiyev vd. 1997: 287).

Kelime tabanı ilk olarak Harezmi Türkçesi dönemi metinlerinde *südre-* biçiminde tanıklanmıştır. Bu fiil Kazakçada *süyre-* “sürümek, sürüklemek” (KTTTS, 496) biçimini almıştır. ESTY’de *süyre-* fiilinin modern Türk lehçe ve diyalektlerindeki biçimlerine yer

verilmiştir (2003: 370). Bu tabana fiilden fiil yapma eki *-t-* ve fiilden isim yapma eki *-ki* getirilmek suretiyle sözcük türetilmiştir.

Resim 3.92. Süyretki (Kaynak: QEKUADJ 3, 188)

3.3.2. Arabanın Bölümleri

3.3.2.1. arıs /арыс

[< Tü. *arış*]

“At arabasının ön tarafı ile arka tarafını birbirine bağlayan ağaç iskelet; araba oku; *tärte, jetek*” (QTS, 59; QS, 107).

Kazakçada kelimenin bu anlamı dışında “erkek, koca; aksakal; ecdat; boy teşkilatı; çadırın tepesini tutan büyük ve sağlam ağaç” gibi farklı anlamları da bulunmaktadır (QETS-1, 689-691). Adilov, Kazakçanın edebî dilinde kelimenin “araba oku” anlamının unutulmaya başladığını, bu anlamın sadece ağızlarda devam ettiğini ifade etmektedir (2018: 45). Kelime, Kazakçadaki *ay qoralansa arısıñdı sayla* (havalar soğuduysa arabayı hazırla) ve *atına äli kelmegen arısın töbeleydi* (atına gücü yetmeyen araba okunu tekmeler) (Adilov 2018: 45) gibi kalıp ifadelerde “araba oku” anlamını korumaktadır.

Atı arabaya koşturmak için arabanın önüne doğru uzanan uzun ağaca “araba oku” denmektedir. Bu ok, arabanın arkasına doğru alt kısmında da devam etmektedir. *Derleme Sözlüğü*’ne göre Anadolu’da araba okuna *arış*, oku arabaya bağlayan uzun parçaya ise *bağırçak ~ bağcık* adı verilmektedir (DS I, 324; DS II, 476). Anadolu’da *dingel, germe, eksen, elmin, iğ, köçer ağaç* gibi sözler de zaman zaman “araba oku” anlamında

kullanılmıştır. Türk kültür çevresinde Harezmsahlar buna *tingil* “dingil” demektedirler. Bu söz, Moğolcada *tenggeli* biçimini almıştır. Kırgızlar bunun için sadece *ok* sözünü kullanmayı tercih etmişlerdir. Kırım Tatarları ise “dingil” için *koçer* sözünü kullanmaktadırlar (Ögel 1978: 409).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *arış* “dokumanın tezgâha sarılmış olan ve uzunluğuna dikine bulunan telleri” (DLT, 33), **Kıpçak** *arış* “dokunacak bezin uzunluğuna gerilen iplik” (KTS, 11), **Çağ.** *arış* “marangoz dükkânı, dokuma tezgâhı üzerine atılan argaç” (ÇTS, 51).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *eriş* “dokumada boyuna atılan iplik” (Yudahin 1985/1998: 337), **Kkalp.** *aris* “оглобля” [araba oku] (Баскаков 1958: 53), **Başk.** *arış* “araba ya da kızağın ortasında hayvanları koşmak için kullanılan uzun ağaç” (Özşahin 2011: 747), **Tat.** *arış* “çavdar” (Öner 2009: 27), **KMalk.** *arış* “at arabasının oku” (Tavkul 2000: 88), **Kum.** *arış* “дышло, оглобля” [araba oku] (Бамматов 1969: 48), **Nog.** *aris* “оглобля, дышло” [araba oku] (Баскаков 1963: 49), **Kar.** *arıç* “оглобля” [araba oku] (Баскаков 1974: 78).

Kelimenin anlamsal gelişimine bakıldığında tarihî lehçelerde “çözü”, Kırgızca ve Tatarca dışındaki çağdaş Kıpçak lehçelerinde de “araba oku” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Tarihî lehçelerdeki anlamın çağdaş Kıpçakçada yalnızca Kırgızcada korunduğu gözlenmektedir.

Будаговъ sözlüğünde “1. Рожь [çavdar], 2. Оглобля [araba oku], колесо [tekerlek; çark]” olarak anlamlandırılan bu kelime, Kaz. *arış*, *ariş*, *aruş* ve Kırg. *arış*²⁵ biçimlerinde verilmiştir (1869: 27-28). Vámbéry, *arış* ‘Doppeldeichsel’ kelimesini “birbirleri arasında, birlikte, toplum” gibi anlamlar verdiği *ar*, *or* kökleriyle birleştirmiştir (1878: 17). Doerfer, Tü. *arış* kelimesinin Türkçeden Moğolcaya *aral* olarak ödünçlendiğini belirtmiş ve

25 *каз. арыш, ареш, аруш, кир. ариш*

Clauson'un *Turkish and Mongolian Studies*²⁶ adlı çalışmasındaki görüşlerini eleştirmiştir. Doerfer'e göre Clauson, kelimenin Türkmencedeki kısa ünlülü *arış* biçimini gözden kaçırmıştır (1965: 42). Clauson ise etimoloji sözlüğünde 'the warp of a woven fabric' [bir dokuma tezgâhının çözgüsü] şeklinde tanımladığı kelimenin kökünün tanıklanamayan bir **ar-* fiili olabileceğini söylemiş ve kelimenin eskicil biçiminin de Uyg. *erüşi* sözü olduğunu ifade etmiştir (ED, 239). Севортян, kelime kökünün *ar-* "bağlamak, eklemek" fiili olduğunu dile getirmiş ve Moğ. *aral* 'araba oku' denklğine vurgu yapıldığını belirtmiştir (1974: 189). Жанпейісов, kelimenin etimolojisini < *ar* + *ı*ş olarak açıklamıştır (1976: 65). Eren, kökünün bilinmediğini söylemiştir (1999: 17). Gülensoy, kelimenin yapısını < **ar-* 'dokumak' + -{*ı*}ş eki şeklinde vermiştir (2007: 77). Stachowski ise kelimenin Altayistler tarafından Moğ. *aral* sözü ile birleştirildiğini ancak kökeninin belirsizliğini koruduğunu yinelemiştir (2019: 63). Buradan hareketle kelimenin etimolojisiyle ilgili olarak araştırmacılar arasında bir görüş birliğinin sağlanamadığını söylemek mümkündür.

3.3.2.2. azuwağaş /азуағаш

[< Tü. *azıg*, < Tü. **ı* 'orman' + (+ğaç)]

"At arabasının tahta sabanı" (QETS 1, 126; QS, 36). "Arabanın *belağaş* adı verilen dingilini tutan mekanizma" (QEKUADJ 1, 74).

QETS ile QS'de yerel bir kullanım olduğu belirtilen bu söz, QTAS'de Kökşetaw eyaletinin Eñbekşilder ilçesinden derlenmiştir (s. 24).

Kelime *azuw* ve *ağaş* sözlerinin birleşimiyle oluşturulmuştur. Anadolu ağızlarında da *azı* ve *azı çivisi* sözleri "öküz arabalarının arka ve ön yastıklarını dingile bağlayan ağaç çivi, yöğrüge çakılan ağaç çivi, kravatı dingile bağlayan çiviler; kağrı arabası dingilinin dengesini temin etmek için kertilmiş ağaç; kağrı arabasında ekseni çeken dişler" gibi anlamları

²⁶ Bu çalışmanın 234. sayfasındaki dipnotta Clauson, 1960 yılında *Central Asiatic Journal* dergisinde yayımlanan "The Turkish Elements in 14th Century Mongolian" başlıklı makalesinde ciddi bir hata yaptığını itiraf etmiş; Moğ. *aral* ile Tü. *arış* arasında bir bağlantının bulunmadığını, Tü. *arış*'ın Ar. '*arış* (ayın ile) sözünden ödünçleme olduğunu dile getirmiştir (Clauson 1962: 234). Fakat 1972 yılında yayımlanan etimoloji sözlüğündeki bilgilere bakıldığında Clauson'un bu düşüncesinden de vazgeçtiği görülmektedir. Bunda Doerfer'in dikkati etkisini göstermiş olabilir.

barındırmaktadır (DS I, 438). Kazakçadaki anlamın da benzetme yoluyla ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Kaz. *azuw* sözünün lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *azıġ* “azı dişi” (EUTS, 28), **Harezmi** *azıġ* “azı” (HATS, 70), **Kıpçak** *azı* ~ *azıġ* ~ *azu* “azı dişi” (KTS, 19).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *azuu* “azı dişi” (Yudahin 1985/1998: 75), **KTat.** *azuv* “коренной зуб” [azı dişi] (Усеинов 2007: 318), **Kkalp.** *azuv* “клык” [köpek dişi] (Баскаков 1958: 24), **Başk.** *azav* “azı” (Özşahin 2011: 199), **Tat.** *azav* “azı dişi” (Öner 2009: 32), **KMalk.** *azıv* “azı dişi” (Tavkul 2000: 107), **Kum.** *azuv* “коренной зуб” [azı dişi] (Бамматов 1969: 31), **Nog.** *azuv* “коренной зуб” [azı dişi] (Баскаков 1963: 353), **Kar.** *azav* “1. Клык [köpek dişi], 2. Коренной зуб [azı dişi]” (Баскаков 1974: 47).

QETS-1’de yerel bir ifade olduğuna vurgu yapılan Kaz. *azuwağaş* sözünün bu anlamı çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan sözlüklerinde tespit edilememiştir.

Vámbéry, “sıkıştırmak, bastırmak” anlamlarını verdiği *ıs, iz, ez, az* köklerini bir arada değerlendirip *ez-* fiiliyle *azı (diři)* sözünü birleştirmiştir (1878: 42). Doerfer, Moğ. *arağa* ‘großer Zahn’ [büyük diři] biçiminin Türkçeden ödünçleme olduğunu söylemiştir (1965: 55). Räsänen, ‘eckzahn’ [köpek diři] anlamını vererek ET *azıġ* kelimesinin tarihî ve çağdaş biçimlerini sıralamış, Çuv. **ora* farazî şeklini vermiştir (1969: 33). Clauson da kelimenin ‘tusk’ [azı diři] anlamına değinmiş ve ufak bir fonetik değişiklikle Moğ. *arağa* şeklinde görüldüğünü dile getirmiştir (ED, 283). Eren, ET *azıġ* kelimesinin bilimsel yayınlarda sıklıkla Moğ. *arağa* biçimiyle birleştirildiğini ve kelimenin Türkçeden Farsçaya *āzū* olarak geçtiğini ifade etmiştir (1999: 30). Gülensoy, TT *azı* “azı diři” kelimesinde bir göçüşme olduğunu ileri sürmüş ve < **ağ-ız* biçimini vermiştir (2007: 97). Stachowski, kelimenin etimolojisini ET *azıġ* < **azı-* ‘kauen’ [çiğnemek] şeklinde vermiştir (2019: 71).

3.3.2.3. baqawız /бақауыз

[< ? *baqawız*]

“At arabasının *belagış* adı verilen ön ve arka tekerini bağlayan bölümüne takılan ve ön tekere yerleştirilen ağaç parça” (QTAS, 121).

Tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTAS’de yer alan bu sözlükbirim, Kazakistan’ın Jambıl bölgesinin Şuw ilçesinden derlenmiştir.

Tarihî ve çağdaş lehçelerin tarama yapılan kaynaklarında bu söz tanıklanmamıştır.

3.3.2.4. bujıra /бұжыра

[< ? *bujıra*]

“Atın dizginini at boyunduruğu *doğa*’ya bağlayan halka demir” (QTAS, 157; QATÄ, 301).

QS’de bu sözün Kazakçanın ağızlarında kullanıldığı belirtilmiştir (s. 267). Kazakçanın ağız sözlüğünde *bujıra*, Doğu Kazakistan bölgesi ile Jambıl eyaletinden derlenmiştir (QTAS, 157).

Kökeni tespit edilemeyen bu sözlükbirim, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

3.3.2.5. doğa /доға

[< Rus. *duga*]

“At arabasının ön tarafıyla arka tarafını birleştiren iskelet *tärte* ve hamutu, atın boyunduruğu ve at arabasını birbirine bağlayan kayış *qulaq baw* ile bir arada tutan üst bölüm, yarım daire şeklindeki ağaç parça” (QETS 4, 691; QTS, 202; QS, 373). “At boyunduruğu” (KTTTS, 128).

Bu sözden türetilmiş *doğalı*, *doğasız*, *doğasha* sözlerine de sözlüklerde madde başı olarak yer verilmiştir (QS, 373).

QTAS’de *doğa* sözünün Qostanay eyaleti Jangeldin, Amangeldi ilçeleriyle Jambıl eyaleti Qorday, Merke, Lugovoy ve Şuw ilçelerinde *ayılbas* “kolan tokası, kolan ucu” anlamında kullanıldığı kayıtlıdır (s. 197). Kazakçanın söz varlığında “*doğa* gibi eğilip dik duran at yelesi” anlamına gelen *doğa jal* sözü de yer almaktadır (QTS, 202).

Ata yük yüklendiği zaman *doğa* adeta amortisör görevi görmektedir. Bu nedenle çoğunlukla kayın gibi sağlam ağaçlardan yapılmaktadır (Исхан 2009: 84). Bu boyunduruğun at arabasının iskeleti *tärte* ile birleşen alttaki dışa dönük iki ucu arabaya sağlam bağlanabilmesi için oyuk yapılmaktadır (Нұрғалиев 1990: 33).

Anadolu’da boyunduruk ağacı arabanın okuna ya *koçan* adı verilen bir kayışla ya da *ilmeçer* denilen bir demirle bağlanmaktadır. *Koçan*’a Anadolu’nun bazı yörelerinde *yağandırık ~ yağıldırık*; *ilmeçer*’e de *çeki çivisi* veya *kurt ağzı* da denmektedir (Ögel 1978: 408).

Kelime tarihî lehçelerde tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *doğo* “iri ağaç (araba koşumunda)” (Yudahin 1985/1998: 310), **Kkalp.** *doğa* “1. Дуга [at boyunduruğu; yay], 2. Пряжка [toka]” (Баскаков 1958: 175), **Başk.** *duğa* “1. Boyunduruk; kavis, eğmeç, yay, 2. Atlı kişileri hesaplama birimi (Özşahin 2011: 359), **Tat.** *duğa* “hayvan koşum takımındaki boyunduruk” (Öner 2009: 75).

Büyük Rusça - Türkçe Sözlük’te “yay, kavis; arş” anlamları verilen *dyza* (duga) sözü aynı zamanda “at arabasının boyunduruğu” anlamına da gelmektedir. (Богочанская - Торгашова 2009: 115). Buna bağlı olarak da bu sözün Kazakçaya Rusçadan geçtiği düşünülebilir.

Resim 3.93. Doğa (Kaynak: QEKUADJ 1, 640)

3.3.2.5.1. doğaday /догадай

[< Rus. *duga* + < Tü. *teg* ‘gibi’]

“Doğa gibi, doğa’ya benzer” (QS, 373).

3.3.2.5.2. doğar- /доғар-

[< Rus. *duga* + (+r-)]

“Arabaya koşulan atın koşum takımlarını çıkartmak” (QTS, 203; QS, 373).

Bu fiilin “durmak, kesmek, tamamlamak” anlamları da bulunmaktadır (QTS, 203; QS, 373).

3.3.2.6. doñgalaq ~ döñgelek /доңғалақ ~ дөңгелек

[< Kaz. *döñgel-* + (-ek)]

“At arabasının tekeri” (QS, 376, 377; QATÄ, 312).

Buna Aktöbe ve Qızılorda’da *tegermeş*, Qostanay’da *tegerşik* denmektedir (QATÄ, 313).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *tögerik* “değirmi, teker” (KTS, 282), **Çağ.** *tegrük* “yuvarlak, değirmek, tekerlek” ~ *tigirçek* “tekerlek” (ÇTS, 1100-1125).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *döñgölök* “tekerlek” (Yudahin 1985/1998: 312), **KTat.** *tegerçik* “колесо” [tekerlek] (Усеинов 2007: 109), **Kkalp.** *döñgelek* “круг; колесо” [halka; tekerlek] (Баскаков 1958: 177), **Başk.** *deñgersek* ~ *tüñerek* ~ *tegermes* “tekerlek, çark” (Özşahin 2011: 358-410-759), **Tat.** *tegermeç* “1. Tekerlek, 2. Akrobatik takla hareketi” (Öner 2009: 270), **KMalk.** *dügürçek* ~ *töngerçek* ~ *töngerek* “tekerlek” (Tavkul 2000: 188-406), **Kum.** *dögerçik* “колесо” [tekerlek] (Бамматов 1969: 127), **Nog.** *tegerşik* “колесо” [tekerlek] (Баскаков 1963: 312), **Kar.** *tekerlek* “колесо” [tekerlek] (Баскаков 1974: 562).

Будаговъ sözlüğünün birinci cildinde Kırızca (Kazakça) kaydıyla yer alan *döñgelek*²⁷ sözü “круглый; колесо” [yuvarlak, tekerlek] (1869: 573) anlamındayken Radloff sözlüğünün üçüncü cildinde Çağatayca kaydıyla verilen *töñgelek* sözünün “кольцо - der Ring” [yüzük] anlamıyla yer alması dikkat çekicidir (1905: 1248). Räsänen, Hak. *teglek* “круг, окружность” [halka, çember] sözüyle Moğ. *tögelig* ‘ring’ [halka] biçimini birleştirmiştir (1969: 469). ESTY’de *döñgelek* sözünün **teñ-* ~ **teg-* ~ **töñ-* kökleriyle ilişkili olabileceği ifade edilmiştir (1980: 282). Gülensoy, TT *tekerlek* sözünün etimolojisini < *tegir*+*le-k* biçiminde vermiş, kelimenin Kazakça biçiminin *döñgelek* şeklinde olduğunu belirtmiştir (2007: 875). Osman Karatay, konuyla ilgili olarak kaleme aldığı “Wheels and Carts of the Ancient Turks in a Linguistic Wiew” başlıklı makalede kelimenin kökünü ET *tegre* ‘surroundings’²⁸ [çevre, etraf], *tegrek* ‘ring, circle’ [halka, çember] ve *tevir-* ‘dönmek’ sözleriyle ilişkilendirmiştir. Karatay’a göre TT *teker*, Trkm. *tiğir*, Başk. *tegermes*, Tat. *tegermeç*, Kaz. *döñgelek*, Kırg. *döñgölök* kelimeleri bu sözlerle bağlantılıdır (Karatay 2020: 169).

²⁷ *кып. دونكالاك (δ)*

²⁸ Makalede bu kelimenin açıklaması sehven ‘sorroundings’ biçiminde yazılmıştır.

3.3.2.7. erşik /epmık

[< Tü. *eder* + (+şik)]

“1. Atı arabaya koşarken kemer gibi takılan ve küçük eyere benzediği için bu adı alan koşum, 2. Küçük eyer” (QTS, 233).

QETS ile QS’de deveye yük yüklemek için kullanılan semere de *erşik* adı verildiği kayıtlıdır (QETS 5, 374; QS, 423). QTAS’deki bilgilere göre bu söz, Qızılorda eyaletinin Qarmaqsı ve Sırdariya ilçelerinde *egerşe* (s. 209), Aral’da *erkeş* ~ *erkeşe*, Qostanay eyaletinin Jangeldin ilçesinde ise *erkeşi* (s. 216) şeklindedir. Kazakistan’ın bazı bölgelerinde *erşik*’e *ıñırşaq* da denilmektedir (QEKUADJ 2, 85).

Erşik, at arabaya koşulduğu zaman kullanılmaktadır. Eyere benzediği için bu ad verilmiştir. Bunun üzerinden *tärte*’yi kaldıran kayış geçmektedir (Айтбаева 2007: 74). Hamutun atın gövdesine baskı kurup atı yaralamaması için de *erşik*, gerekli bir koşum takımıdır (Нұрғалиев 1990: 33).

Tarihî lehçelerde tanıklanmayan bu kelimenin çağdaş Kırçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Çağdaş Kırçak Lehçelerinde

Kırg. *eerşik* “küçük eyer, eyercik” (Yudahin 1985/1998: 322), **Kkalp.** *arba er* “седёлка” [eyercik] (Баскаков 1958: 48).

Kelime, *er* “eyer” sözüne +şik küçültme eki getirilerek türetilmiştir.

Resim 3.94. Erşik (Kaynak: QEKUADJ 2, 85)

3.3.2.7.1. erşikte- /ершікте-

[< Tü. *eğer* + (+şik) + (+te-)]

“Koşulan arabaya *erşik* yerleştirmek” (QETS 5, 374; QS, 423; QTS, 233); “eyerlemek, eyer vurmak” (KTTTS, 143).

3.3.2.8. mırşaq ~ mğırşaq /ыңыршақ ~ ыңғыршақ

[< Tü. *mır* + (+şaq)]

“Atı arabaya koşarken kayış geçirilen bir tür küçük eyer; *erşik*” (QS, 1454).

Kazakçada deve veya öküze yük yüklemek veya binmek için kullanılan semere de aynı isim verilmektedir (KTTTS, 665). Kazakçanın ağız sözlüğü olan QTAS’de, bu eyer türünün dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan Kazaklar tarafından farklı biçimlerde adlandırıldığı belirtilmektedir. Buna göre bu söz Karakalpakistan’da *arbager* ~ *aşaq* (s. 67, 89), Çin’de *qatep* (s. 401), Türkmenistan’da *temir er* (s. 662) şeklindedir. Kazakistan’ın Jambıl eyaletinin Sarısuw ve Talas ilçelerinde ise *jelqom* eyer için *mırşaq er* denilmektedir (s. 787).

Mırşaq, *erşik* adı verilen küçük eyerin çok basit bir türüdür. Eski zamanlarda arabaya koşulan atın sırtında *erşik* görevinde kullanılmıştır (QEKUADJ 5, 757). Anadolu ağızlarında *ıngırcak* biçimiyle görülen kelimenin “1. Tahterevalli, 2. Salıncak, 3. Çitlerin dallardan yapılmış kapısı” anlamları bulunmaktadır (DS VII, 2478).

Kelimenin tarama yapılan lehçe kaynaklarındaki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Harezmi *mğırçaq* ~ *mırçaq* “tahtirevan” (HATS, 243), **Kıpçak CC** *yımırçaq* “semer, palan” (Güner 2016: 1555).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *ıñırçak* “yük eyeri” (Чокотегин 2014: 92), **Kkalp.** *ıñğırşaq* “седёлка” [eyercik] (Баскаков 1958: 757), **Başk.** *ıñırsaq* “седёлка” [eyercik] (Ахмеров [и другие] 1958: 671), **Tat.** *ıñğırçak* “1. At eyeri, semer, 2. Eyer yastığı” (Öner 2009: 111), **KMalk.** *ıngırçak* “eyer, semer” (Tavkul 2000: 224).

Будаговъ sözlüğünde Kazakça ve Kırgızca olarak gösterilen kelime *añğırçak*²⁹ biçiminde verilmiştir (1869: 75). Radloff ise bu kelimeyi sözlüğüne *ıñırşak* olarak almış ve kelimenin yapısını *ıñır* + *şak* şeklinde açıklamıştır (1893: 1358). Егоров, Çuv. *yénerçék* ‘седёлка’ biçimini vermiş ve bu kelimenin yapısını da *yéner* ‘седло’ [eyer] + (+*çak*) şeklinde açıklamıştır (1964: 78-79). Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya *ınggircah* ‘einfacher Sattel’ [basit bir eyer] şeklinde geçtiğini belirtmiştir (1965: 128). Vásáry, kelimenin Türkçeden Rusçaya *arçak* biçiminde geçtiğini kaydetmiştir (1995: 39). Севортян, kelimenin çağdaş lehçelerdeki şekillerini verdikten sonra etimolojisini *ıñır-* ~ *ıngır-* ‘стонать, скрипеть’ [inlemek, gıcırdamak] + (-*çak*) eki şeklinde açıklamıştır (1974: 659). Манкеева da kelimeyi *ıñır* ‘eyer’ + *şaq* biçiminde vermiştir (2008: 226). Kelimenin ‘bir tür küçük eyer’ anlamından hareketle sondaki +*şaq* ekinin küçültme eki olduğu anlaşılmaktadır.

Resim 3.95. *ıñırşaq* ~ *ıñğırşaq* (Kaynak: QEKUADJ 5, 757)

²⁹ *каз. кыр. ıñğırşак, ıñğırşак, ıñğırşак* седёлка

3.3.2.9. jetek /жетек

[< Tü. *yed-* + (-ek)]

“At arabasının ön tarafı ile arka tarafını birbirine bağlayan ağaç iskelet; *tärte, arıs*” (QTS, 299). “Bir at, arabaya koşulduğunda atın iki tarafından uzanan tahta parçalar, araba oku” (QTAS, 262).

“Araba oku” anlamının dışında kelimenin Kazakçada “yedeğe alınan hayvan; etki, tesir” gibi anlamları da bulunmaktadır (KTTTS, 176).

Kelimenin ve kelime tabanının tarama yapılan lehçe kaynaklarındaki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yet-* “yetmek, erişmek; yedekte götürmek” ~ *yetil-* “güdölmek, yedilmek” ~ *yetgek* “heybe, bohça” (DLT, 776-777), **Harezmi** *yêt-* “ulaşmak, yetişmek, erişmek, yeterli olmak, yetmek” (HATS, 679), **Kıpçak** *yet-* “ulaşmak, erişmek; arkasından yetişmek; eklemek, bağlamak; kâfi gelmek; yedeğine almak, sevk etmek” ~ *yedek* “yedek” (KTS, 317-319), **Çağ.** *yedek* “yedekdaş, maiyetinde giden arkadan gelen şeyler, yedek at, eğlence ve tören atı” ~ *yidek* “yedek, saltanat kervanının atları, gösteri atları” ~ *yitek* “yedek at” (ÇTS, 1245-1253-1256).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *cetek* “1. Yedeğe alınmış, 2. Rehberlik, sevk ve idare” (Yudahin 1985/1998: 204), **Kkalp.** *cetek* “повод, поводок (для животных)” [dizgin, kayış (hayvanlar için tasma)] (Баскаков 1958: 19-248), **KMalk.** *cetek* “dal budak, boğum, sürgün, uzantı, filiz” (Tavkul 2000: 149).

Kelimenin çağdaş Kıpçak lehçeleri arasında Kazakça ile Karakalpakçada araba koşumlarıyla ilgili bir anlamının bulunduğı görölmektedir. “Yedekte götürölen at” anlamının kelimenin ilk anlamı olduğı düşünöldüğünde araba koşumuyla ilgili anlamın daha sonra ortaya çıkmış olabileceğı öngörölebilir.

Yeni Tarama Sözlüğü'nde *yed-* ~ *yid-* fiili “çekmek, yedekte götürmek”; *yedek* sözü ise “yedekte götürülen at” şeklinde anlamlandırılmıştır (Dilçin 1983: 241-245). Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın “Mustafa Kemal'in Kağnısı” başlıklı şiirinin *Yediyordu Elif kağnısını...* dizelerinde bu fiilin kullanımı göze çarpmaktadır.

Gülensoy, TT *yedek* kelimesinin etimolojisini *yet-* ‘yetişmek, erişmek, yedekte götürmek, yedmek’ + *(-ek)* eki şeklinde açıklamıştır (2007: 1106). Tietze, “elle çekilip götürülen at” anlamını verdiği *yedek* ~ *yidek* kelimesinin etimolojisini < *yed-* + *(-ek)* isim türeten ek şeklinde izah etmiş; *yed-* ~ *yede-* ~ *yet-* ~ *yide-* fiilini ise “bir hayvanı başından bir iple çekmek, çekerek götürmek, yedeğinde götürmek; birini elinden tutup götürmek” olarak anlamlandırmıştır (2019b: 286-287). Stachowski de kelime kökünün < **yed-* fiili olabileceğini belirtmiştir (2019: 357).

3.3.2.10. kegey ~ şabaq /кегей ~ шабақ

[< Moğ. *kügüsün*]

“Araba tekerinin çubuğu; *şabaq*” (QTS, 373). “Bir tekerleğin merkezinden çemberine kadar uzanan çubuklardan her biri, parmak” (QTS, 891; QS, 614; KTTTS, 619).

QTAS'de Jambıl eyaletinin Şuw ilçesinde *çabaq*, Qarağandı eyaletinin Şet ilçesinde *baqay*, Aktöbe eyaletinde ise *kegey* denildiği belirtilmiştir (s. 714). Şımkent eyaletinin Maqtaral ilçesinde ise *gagay* denilmektedir (QTAS, 172). Қайдап da Kazakistan'ın doğusunda buna *qaday* denildiğini kaydetmiştir (QATÄ, 313).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. *kegey* ~ *kağay* “araba tekerlerinin arkası” (ÇTS, 605).

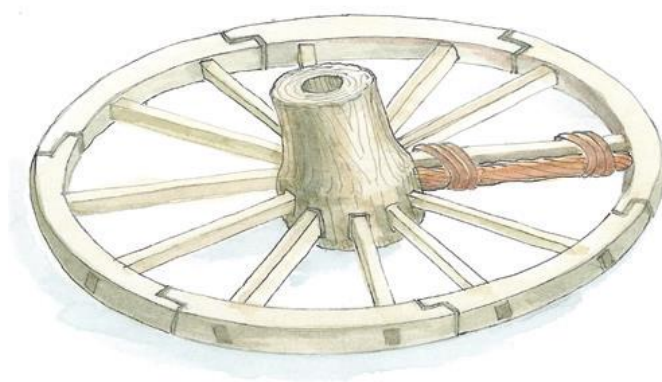
Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kegey* “спица (колеса)” [tekerlek parmaklığı] (Юдахин 1985-I: 365), Kkalp. *kegey* “спица (колеса)” [tekerlek parmaklığı] (Баскаков 1958: 306), Tat. *kigi* “teker oku”

(Ganiyev vd. 1997: 148), **KMalk.** *kegey* “tekerleğin parmakları” (Tavkul 2000: 253), **Kum.** *gegey* “спица” [şış, jant] (Бамматов 1969: 94), **Nog.** *kegey* “спица (колеса)” [tekerlek parmaklığı] (Баскаков 1963: 157).

Ramstedt, Kalm. *kigesn* “radspeiche” sözünün Kırgızcaya *kegey* biçiminde geçtiğini belirtmiştir (1935: 231). Clauson, *kegey* sözünün Moğolcadan alınma olduğunu söylemiştir (1965: 165). Räsänen de kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu ve asıl biçiminin Moğ. *kügüsün*, Kalm. *kigesn* şeklinde olduğunu ifade etmiştir (1969: 307). ESTY’de söz konusu kelimeyle Anadolu ağızlarındaki *gege* “meyve ve dallarını eğmek ya da davarları yakalamak için kullanılan ucu çengelli uzun sırık” (DS VI, 1968) sözü arasında ilişki kurulmaya çalışılmıştır (1997: 17).

Kelimenin çağdaş Kıpçak lehçelerine Moğolcadan geçtiği anlaşılmaktadır.

Resim 3.96. Kegey ~ şabaq (Kaynak: QEKUADJ 3, 36)

3.3.2.11. qalqan ~ qalday /қалқан ~ қалдай

[< Tü. *qalqan*]

“At arabasının yükünün düşmemesi için yapılmış kasa” (QTS, 464).

Bunun yerine bazen Rusçadan geçen *jäşik* sözü de kullanılmaktadır (QATÄ, 313).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kalğan* ~ *kalğaň* “kalkan” (DLT, 256), **Harezmi** *kalğan* “kalkan, koruyucu” (HATS, 283), **Kıpçak** *kalğan* “kalkan” (KTS, 124), **Çağ.** *kalğan* ~ *kılğan* “kalkan, savaş kıyafeti, koruma, siper” (ÇTS, 570).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kalkan* “kalkan, siper, sığınak” (Yudahin 1985/1998: 391), **KTat.** *kalkan* “щит” [kalkan] (Усеинов 2007: 415), **Kkalp.** *qalqan* “щит” [kalkan] (Баскаков 1958: 364), **Başk.** *kalğan* “kalkan; top vs. silahların önündeki çelik set; sur” (Özşahin 2011: 730), **Tat.** *kalğan* “kalkan” (Öner 2009: 155), **KMalk.** *kalkan* “miğfer, başlık; kalkan” (Tavkul 2000: 238), **Kum.** *kalkan* “щит” [kalkan] (Бамматов 1969: 184), **Nog.** *kalkan* “щит” [kalkan] (Баскаков 1963: 141), **Kar.** *kalkan* “kalkan; miğfer, başlık” (Çulha 2006: 72).

Söz konusu anlamın dışında kelimenin Kazakçada “kalkan; kulak kepçesi” (KTTTS, 280) anlamları da bulunmaktadır. Kazakçada *qalqan* sözünün yan anlamlar kazandığı görülmektedir.

Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya Moğolcadan tekrar Türkçeye geçen eski bir alıntı olabileceğini ileri sürmüştür (1967: 502). Räsänen, kelimenin Moğolca kökenli olduğunu söylemiştir (1969: 227). Lessing, Moğ. *halha* sözünün “shield, screen, bulwark; protection, patronage” [kalkan, siper; koruma, himaye] anlamlarını vermiştir (1960: 922). Clauson, kelimenin tarihî metinlerdeki kullanımını gözler önüne sermiştir (ED, 621). Gülensoy, kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu ifade etmiştir (2007: 455). Tietze, Doerfer’i kaynak göstererek kelimenin aslında Türkçe kökenli olduğunu ve Moğolca biçiminin Türkçeden alıntılandığını yinelemiştir (2016b: 79). Stachowski, kelimenin Moğolca biçimindeki *-n* eksikliğinden dolayı kökeninin Türkçe olabileceğini belirtmiştir (2019: 199).

Kelimenin daha eski tarihli Türkçe metinlerde tanıklanabiliyor olması kökeninin Türkçe olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

3.3.2.12. oqtemir /оқтемір

[< Tü. *oq*, < Tü. *temir*]

“At arabasının iki tekerleğini birbirine bağlayan demir. Buna *bilik* de denmektedir.” (QEKUADJ 4, 572).

Kazakçanın tarama yapılan sözlüklerinde bu söze madde başında yer verilmemiştir. Kelime sadece QEKUADJ-4’te yer almaktadır. Bazı bölgelerde *bel oqtıq* olarak da adlandırılan bu söz, Jambıl eyaletinin Şuw ilçesinde ise *bel temir* şeklinde isimlendirilmektedir (QTAS, 140).

Tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarında buradaki anlamıyla tanımlanamayan bu sözlükbirim, *oq* ve *temir* sözlerinin birleşimiyle oluşturulmuştur.

3.3.2.13. oqtıq /оқтық

[< Tü. *oq* + (+tıq)]

“1. Araba oku, 2. At arabasının ön ve arka tekerlerinin arasındaki sırık, 3. Ok ucu, 4. Bukağı ipi arasındaki mesafe” (QETS 11, 654; QS, 994; QTS, 629).

Kazakistan’ın doğusunda bu kavram *oqağaş*; Qızılorda, Aral civarında ise *köşer* şeklinde adlandırılmaktadır (QTAS, 535; 345). *Qazaqtıñ Etnografiyalıq Kategoriyalar, Uğımdar men Atawlarınıñ Dästürlı Jüyesi* başlıklı eserde *oqtıq*’a *belağaş* da denildiği bilgisine yer verilmiş, sağlam olması için yapımında kayın ağacının tercih edildiği ifade edilmiştir (QEKUADJ 4, 572). QETS-3’te *belağaş* sözü, “1. At arabasının ön ve arka tekerlerinin arasındaki sırık, 2. Eyerin bir parçası; eyerin iki ucunun arasına konulan ağaç” (s. 238) şeklinde tanımlanmıştır. Bu kavram, *orta ağaş*, *beldik ağaş* şeklinde de adlandırılmaktadır (QEKUADJ 4, 602). Kazakçada *bilik* sözünün “iki tekerleği birbirine bağlayan kalın demir, dingil” (QETS 4, 128; KTTTS, 103) anlamından hareketle Сыздықова, *belağaş* sözünün yapısını *bilik*+*ağaş* şeklinde açıklamaktadır. (2014a: 70).

Kelimenin ve kelime kökünün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

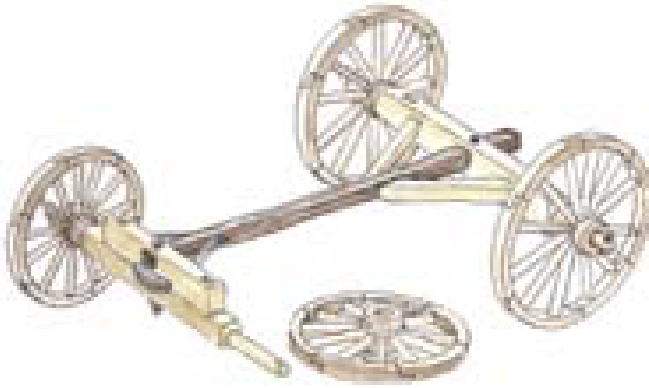
Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *oķ* “ok” ~ *oķluk* “sadak, okların içine konduğu kılıf” (DLT, 429), **Harezmi** *oķ* “ok” (HATS, 441), **Kıpçak** *oķ* “ok” (KTS, 204), **Çağ.** *oķ* “ok” ~ *oķ* “araba oku” (ÇTS, 860).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *oktuk* “ok, kurşun, gülle malzemesi; bir şeyin ok, kurşun, gülle için zaruri olan miktarı” (Yudahin 1985/1998: 588), **Kkalp.** *oq aķaķ* “дышло” [araba oku] (Баскаков 1958: 19).

Tarihî dönemlerden Çağataycada kelime kökünün ‘araba oku’ anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. Kelime kökü, modern Kıpçak lehçelerinde de ‘ok’ anlamını muhafaza etmektedir. Eski Türkçe döneminde *oķluk* sözü ‘sadak’ anlamında kullanılırken Kazakçada kelimenin anlam çerçevesinin genişlemiş olduğu dikkat çekmektedir. Kelime *oķ* isim köküne +*tıķ* isimden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir.

Resim 3.97. Oqtıq (Kaynak: QEKUADJ 4, 572)

3.3.2.14. şanaq /шанақ

[< Tü. *çana* + (+ķ)]

“At arabası ve arabayı oluşturan gövde kısmı” (QTS, 901; QS, 1388; KTTTS, 627).

Kelime, QTTS’de *şanaq arba* biçiminde ayrı madde başıdır (s. 650). Bu anlamının dışında kelimenin “Kopuz veya dombıra gövdesi; değirmende öğütülen unun döküldüğü büyük kap” (QTS, 900; KTTTS, 627) anlamları da bulunmaktadır. Kazakçada *şana* sözü ise “kızak” anlamındadır (KTTTS, 627).

At arabasının gövde kısmını oluşturan *şanaq*’a Kazakçada *qalqan, jäşik, qorap, satı, qanat* gibi isimler de verilmektedir (QEKUADJ 1, 188).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *çanak* “çanak, kap, ölçü kabı” (EUTS, 59), **Harezmi** *çanak* “kadeh, bardak, kap, kâse” (HATS, 131), **Kıpçak** *çanak* “çanak, kap” (KTS, 46) ~ **Erm.Kıp.** *çana* “сани, санки” [kızak] (Гаркавец 2010: 367), **Çağ.** *çanak* “1. Üzengi, 2. Çukur, kap, tekne” (ÇTS, 227).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *çanaa* “kızak” ~ *çanak* “göz çukuru” (Yudahin 1985/1998: 250), **KTat.** *çanak* “миска, чаша” [çanak, kâse] (Усеинов 2007: 578), **Kkalp.** *şanaq* “чашка” [fıncan] (Баскаков 1958: 725), **Kum.** *çana* “сани, салазки” [kızak, atlı kızak] (Бамматов 1969: 354), **Nog.** *şana* “сани, салазки” [kızak, atlı kızak] (Баскаков 1963: 404).

Kaz. *şana* sözünün Kırgızca, Kumukça ve Nogaycada da “kızak” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir.

Doerfer, *çana* ‘kızak’ sözünün Moğolcaya ve bazı Kafkas dillerine geçtiğini ve kelime kökünün **çan-* fiili olabileceğini ifade etmiştir (1967: 108). Räsänen, *çana* ‘schlitten’ [kızak] kelimesinin çağdaş lehçelerdeki biçimlerini verdikten sonra kelimenin Moğolcaya da geçtiğini belirtmiş ve kökeniyle ilgili bilimsel kaynaklara atıfta bulunmuştur (1969: 98). Clauson ise kelimenin tarihî ve modern lehçelerdeki biçimlerine değinmiş, kökeni hakkında bir fikir belirtmemiştir (ED, 425). Тенишев, bu kelimenin bazı Türk diyalektlerinde ‘araba’ anlamıyla kullanıldığını kaydetmiştir (2001: 535). Gülensoy, *çanak* kelimenin etimolojisini < *çan* ‘çukur, oyuk; bardak’ + (a)k ‘küçültme eki’ olarak açıklamıştır (2007: 218).

3.3.2.15. ŧentemir /ŧentemir

[< Far. *çenber*, < Tü. *temir*]

“At arabasının ağaçtan yapılan tekerleğinin dışındaki demir çember; *ŧen*” (QTS, 913).

Kazakistan’ın Qarağandı eyaletinde bu söze *abayma* denilmektedir (QTAS, 13). Orenburg’da ise *toğın* adı verilmektedir (QATÄ, 313).

Bu sözlükbirim, *ŧen* ve *temir* sözlerinin birleşimiyle oluşturulmuştur. Anlamı göz önüne alındığında buradaki *ŧen* sözünün Far. *çenber* > Kaz. *ŧeñber* kelimesinden kısalma olduğu söylenebilir.

Tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarında bu kelime yukarıdaki anlamıyla tanıklanmamıştır.

Resim 3.98. ŧentemir (Kaynak: QEKUADJ 1, 36)

3.3.2.16. täjbaw /тәжбай

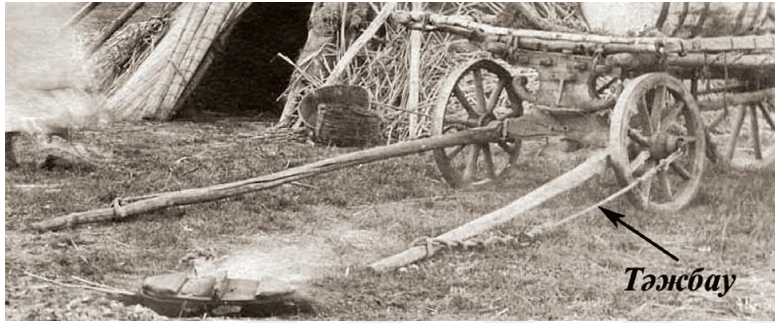
[< Far. *tāç*, < Tü. *ba-* + (-ğ)]

“Araba okunu gererek tekerlere bağlayan demir” (QTAS, 655).

Yalnızca Kazakçanın ağız sözlüğünde yer alan bu sözlükbirim, Rusya’nın Orenburg eyaletinden derlenmiştir (QTAS, 655). *Täjbaw*, at arabasını oluşturan bölümlerden biridir.

Dört tekerli arabanın öndeki iki tekerinde bulunmaktadır (QEKUADJ 1, 187). Öndeki tekerlerin sağa veya sola dönmesini sağlayan mekanizmadır. Bu demirlerin uzunluğu yaklaşık 1 veya 1,5 kulaç civarındadır (QEKUADJ 5, 372).

Stachowski, *tāç* sözünün kökeninin Farsça olduğunu belirtmiştir (2019: 319). Birleşik söz yapısındaki bu sözlükbirim, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Resim 3.99. Tājbow (Kaynak: QEKUADJ 5, 372)

3.3.2.17. tārte /тәрте

[< Tü. *tart-* + (-e)]

“At arabasının ön tarafı ile arka tarafını birbirine bağlayan ağaç iskelet; araba oku; *arıs, jetek*” (QTS, 792; QS, 1231).

Bir at, arabaya koşulduğunda atın bağlandığı bu tahtaya Kazakçanın ağızlarında *dārte*, *derte* veya *terte* de denilmektedir (QTAS, 190). Qostanay bölgesinde *kerte* olarak da adlandırılmaktadır (QATÄ, 313).

Dört tekerli at arabasında *tārte*, ön ve arka tekerleri birleştiren demir sıırığa bağlanmaktadır. Fakat orta kısmı *ıñırşaq* adı verilen bir tür küçük eyerin orta bağıyla sağlamlaştırılıp ucu, atın boyunduruğu ile at arabasını birbirine bağlayan *qulaq baw* kayışından geçirilerek at boyunduruğu *doğa*’ya bağlanmaktadır. Dört tekerli at arabasında *tārte*’nin uzunluğu yaklaşık üç veya dört metredir. Arabaya koşulan atın suluk zincirine ortalama altı kulaç uzunluğundaki *delbe* kayışı bağlanmaktadır (QEKUADJ 1, 187).

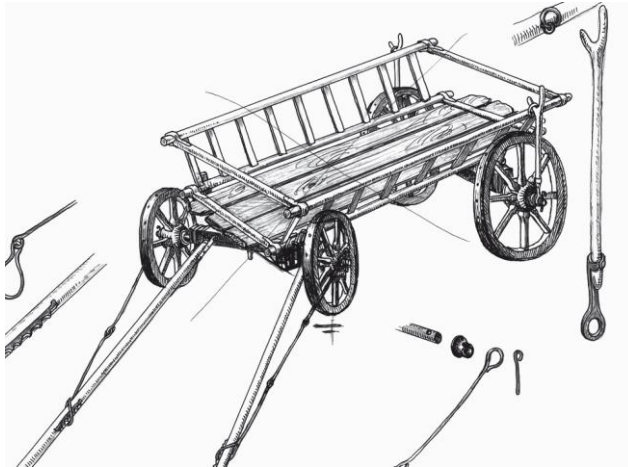
Bu söz, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Başk. *terte* “araba ya da kızağın ortasında hayvanları koşmak için kullanılan uzun ağaç” (Özşahin 2011: 759), **Tat.** *terte* “atı arabaya koşmakta kullanılan iki uzun kalastan birisi, ok” (Öner 2009: 273).

Kelimenin Kazakçadan başka İdil-Ural grubu Kıpçak lehçelerinin söz varlığında da bulunduğu görülmektedir. Kaz. *tärte* sözünde görülen /ä/ sesi, telaffuz açısından *a*’ya benzeyen bir sestir; ancak bu ses, ön damağın başlangıç noktasında geniş-düz olarak telaffuz edilmektedir. Çoğunlukla Arapçadan alıntı sözlerde kullanılan bu ünlü; *äkel*- ‘alıp gelmek’, *bäyşeşek* ‘kardelen’, *bäybişe* ‘ilk hanım’, *täñerteñ* ‘sabah’ gibi Türkçe asıllı sözlerde de görülmektedir (Koç ve Doğan 2004: 22-23).

Räsänen, kelimeyi ET *tartıg* ‘Sattelgurt’ [eyer bağı] sözüyle ilişkilendirmiş ve Tat. *tärtä* ‘оглобля’ [araba oku, ok] kelimesinin kökünün *tart*- ‘ziehen’ [çekmek] fiili olduğunu söylemiştir (1969: 465). *Татар теленең этимологик сүзлеге* (Tatarcanın Etimoloji Sözlüğü) adlı çalışmada da bu söz *tart*- fiiliyle ilişkilendirilmiş ve Tatarcanın bazı diyalektlerinde bu kelimenin *tertme* ‘küçük kızak’ biçiminde görüldüğü ifade edilmiştir (Әхмәтьянов 2015-II: 248).

Resim 3.100. Dört tekerli at arabasının diğer parçaları ve *tärte* (Kaynak: QEKUADJ 1, 187)

3.3.3. Hamut

3.3.3.1. atşölke /атшөлке

[< Tü. *at*, < ? *şölke*]

“Keçeden yapılmış hamut” (QETS 2, 131; QS, 124; QTAS, 81; QDMES, 223).

Sözlüklerde mahallî, yerel bir ifade olduğu kayıtlıdır. QTAS’de bu söz Kazakistan’ın Qızılorda eyaletinin Qarmaqşı, Sırdariya, Şiyeli ilçeleri ile Aqtöbe eyaletinin Irğız ilçesinden derlenmiştir (s. 81). QTS ile QTTS’de bu söz madde başı olarak yer almamaktadır.

Genellikle hamutun olmadığı durumlarda onun yerine kullanılmaktadır. Bazı bölgelerde buna *şorqa* da denilmektedir (Айтбаева 2007: 74).

Kaz. *atşölke* sözü tarihî ve çağdaş lehçelerde tanıklanamamıştır.

3.3.3.2. qamıt /қамыт

[< ? *hamut*]

“Araba koşumunda atların boynuna geçirilen ağaç veya üstüne meşin geçirilmiş çember; hamut” (QETS 9, 198; QS, 748; QTS, 469).

Türkmenistan’daki Kazaklar bunu *küşen ~ küşek* biçiminde adlandırmaktadırlar (QTAS, 359; QATÄ, 302). Hamutun alt kısmına *alqım ağaş* denilmektedir (QATÄ, 301).

Atın koşum takımları arasında temel parçalardan biridir. İki ağaç veya demirden yapılabilmektedir (Исхан 2009: 81). Hamut, *qamıtağaş*, *jelke baw*, *qulaq*, *qulaq baw*, *tamaq baw*, *şiliya* gibi parçalardan oluşmaktadır (QEKUADJ 3, 428). Hamut, eğilebilen ağaçtan yapılmaktadır ve bu ağacın en yukarı ucu, kayış ile sıkıca bağlanmaktadır. Bu kayışa *jelke baw* adı verilmektedir. Hamutun *qulaq* adı verilen alt bölümündeki deliklere, *qulaq baw* adı verilen yassı bir kayış geçirilmektedir. Bu bölüm, at arabasının oku olan *tärte* ile at boyunduruğu *doğa*’nın birbiriyle kesiştiği bölümdür. Hamutun aşağıda kalan başlarını birbirine bağlayan ince kayışa da *tamaq baw* denmektedir. Bu kayış sıkıca gerildiğinde *doğa*

başları *tärte*'ye daha sağlam bağlanmaktadır. Hamutun dışı deri, içi keçeden yapılabilmektedir (QDMES, 229).

Kelime, Anadolu ağızlarının söz varlığında *hamut* ~ *hamit* biçiminde “1. Harman sürerken beygirlere takılan saptan yapılmış boyunduruk, 2. Arabaya koşulan atların boynuna vurulan koşum takımı, 3. Koşum takımının göğse gelen kısmı, 4. Develerin sırtlarına konup üzerine yük vurulan takım” anlamlarıyla yer almaktadır (DS VII, 2267).

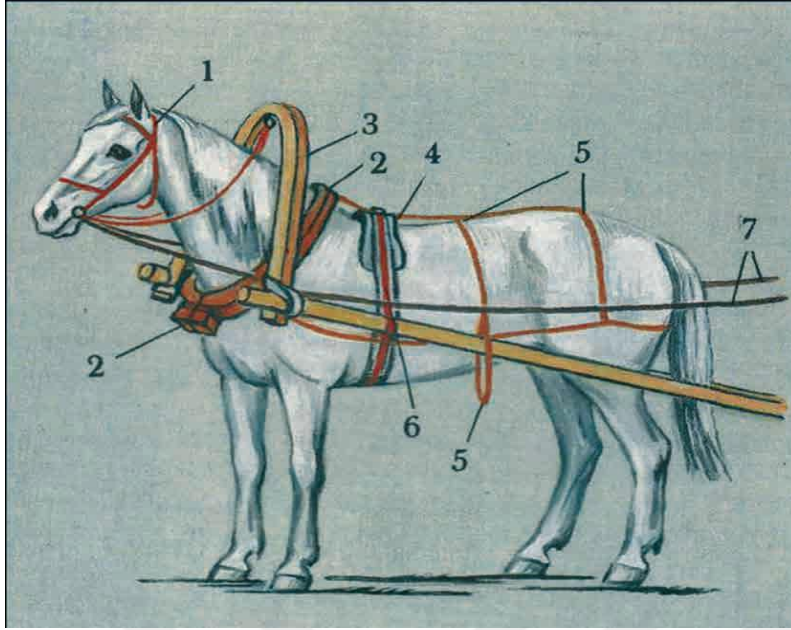
Kelime, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tespit edilememiştir.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

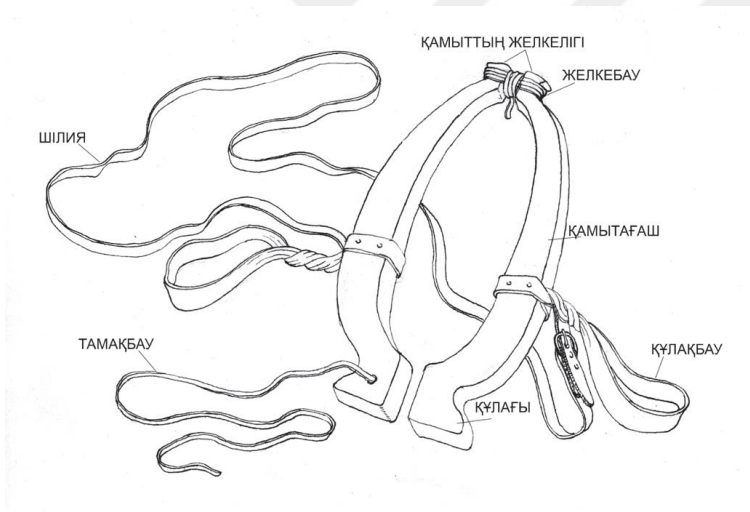
Kırg. *kaamut* “hamut” (Yudahin 1985/1998: 377), **Kkalp.** *qamut* “хoмyт” [hamut] (Баскаков 1958: 368), **Başk.** *qamut* “hamut” (Özşahin 2011: 377), **Tat.** *qamut* “hamut” (Öner 2009: 155), **Kum.** *homut* “хoмyт” [hamut] (Бамматов 1969: 347), **Nog.** *kamut* “хoмyт” [hamut] (Баскаков 1963: 143).

Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kumukçada kelimenin Rusça *хoмyт* (homut) biçiminin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Räsänen'e göre *hamut* sözü, Moğolca *hom* şeklinin çokluk biçimidir (1969: 154). Lessing, Moğ. *hom* sözünü “piece of felt placed under the pack on a camel; horse-collar” [deve semerinin altına serilen keçe parçası; hamut] olarak açıklamıştır (1960: 960). Eren, at arabası koşumlarından olan *hamut* sözüne etimoloji sözlüğünde yer vermemiştir. Deveyle ilgili bir söz olan *havut* ‘deve semeri’ ise bundan bağımsız bir kelimedir ve Kaz. *avıt*, Kkalp. *avıt* biçimlerinden anlaşıldığına göre baştaki *h* sesi sonradan türemiş olmalıdır (Eren 1999: 174). Eren, “Devenin Hamudu...” başlıklı makalesinde *deveyi havuduyla yutmak* “eline geçen ve hakkı olmayan şeyleri kendi menfaati için kullanmak, hiç çekinmeden büyük suistimal yapmak” deyimindeki *havut* kelimesinin “araba koşumunda atların boyunlarına geçirilen çember” olan *hamut* ile karıştırıldığına dikkat çekmiş, bu deyim *deveyi hamuduyla yutmak* şeklindeki kullanımının yanlış olduğunu dile getirmiştir. Eren'e göre *hamut* sözünün kökeni karışıktır (2001: 517). Tietze, kelimenin anlamını verdikten sonra kökeninin < Rus. *homut* olduğunu söylemiştir (2009: 248). Kelimenin nihai kökeni tespit edilememiştir.

Resim 3.101. Qamıt ve araba koşum takımları: 1. jügen, 2. qamıt, 3. doğa, 4. erşik, 5. şiliya, 6. belköterme ve bawırdaq, 7. delbe (Kaynak: QEKUADJ 3, 428)

Resim 3.102. Qamıt'ın bölümleri (Kaynak: QEKUADJ 3, 428)

3.3.3.2.1. qamıtta- /қамытта-

[< ? hamut + (+ta-)]

“Atın boynuna hamut takmak” (QETS 9, 200; QS, 748; QTS, 469).

3.3.3.2.2. qamıttıq /қамыттық

[< ? *hamut* + (+tıq)]

“Atın boynuna zarar vermemesi için kullanılan, hamutun keçeden yapılan yumuşak parçası” (QETS 9, 200; QS, 748; QTS, 469).

3.3.3.3. qospaq /қоспақ

[< Tü. *koş-* + (-paq)]

“Hamutun iki ucunun *tamaq baw* ile birleştirilerek bağlanılan yeri; hamut, *qulaq baw*, *tamaq baw*, *qospaq* ve *şuñıq* adı verilen parçalardan oluşmaktadır” (QTTS, 365).

Kelimenin konuyla ilgili anlamı yalnızca QTTS’de tespit edilmiştir. Diğer sözlüklerde bu söz, “tek hörgüçlü erkek deve ile çift hörgüçlü dişi devenin birleşmesinden doğan bir deve çeşidi; aynı hizada, yan yana duran” (QTS, 525; QS, 823; KTTTS, 323) şeklinde tanımlanmıştır.

Kaz. *qospaq* sözünün kökü, lehçelerde şu şekilde görülmektedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *koş-* “1. Koşmak, bağlamak, ayırmak, 2. Karıştırmak” (EUTS, 183), **Harezmi** *koş-* “koşmak, koşul tutmak, yerine koymak, katmak; eşlemek” (HATS, 338), **Kıpçak** *koş-* “1. Koşmak, eklemek, ilave etmek, 2. Yanına getirmek, 3. Takılmak” (KTS, 154), **Çağ.** *koş-* “koşmak, katmak, çift etmek, birleştirmek; şiir söylemek” (ÇTS, 649).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *koş-* “katmak, birleştirmek, ilave etmek, çift yapmak” ~ *koşmok* “deve cinslerinden biri” (Yudahin 1985/1998: 491), **KTat.** *koş-* “присоединять” [eklemek] (Усеинов 2007: 424), **Kkalp.** *qospaq* “1. Одна из пород верблюдов [deve cinslerinden biri], 2. Гибрид [melez]” (Баскаков 1958: 404), **Başk.** *kuş-* “birleştirmek, eklemek, bir araya getirmek” (Özşahin 2011: 1227), **Tat.** *kuş-* “1. Eşlemek, 2. İki veya daha fazla şeyden

bir bütün teşkil etmek, 3. Katmak, ilave etmek, 4. Eklemek, 5. Ayrı olanları kavuşturmak” ~ *kuşılğak* “kıрма, melez hayvan veya bitki” (Öner 2009: 178), **KMalk.** *koş-* “1. Katmak, eklemek, 2. Çiftleştirmek” ~ *koşak* “ek, parça” (Tavkul 2000: 271), **Kum.** *koş-* “прибавлять, добавлять” [eklemek] (Бамматов 1969: 202), **Nog.** *kos-* “прибавлять” [eklemek] (Баскаков 1963: 175), **Kar.** *koş-* “1. Katmak, eklemek, 2. Çiftleştirmek” (Çulha 2006: 80) ~ *kosmak* “запрягание, сбруя” [koşum takımı] (Баскаков 1974: 334).

Taranan kaynaklardan hareketle *qospaq* kelimesinin çağdaş Kıpçak lehçeleri içinde yalnızca Kazakçada araba koşumlarıyla ilgili bir anlamının bulunduğu söylenebilir. Buna genel bir ifadeyle Karaycada *kosmak* sözünün “koşum takımı” anlamının bulunduğunu da eklemek gerekir. Kelime, *qos-* fiil köküne *-mAk* eki getirilerek türetilmiştir. Söz konusu ek, Kazakçada ünsüz uyumuna girerek *-maq*, *-mek*, *-paq*, *-pek*, *-baq*, *-bek* şeklini almıştır. Eski Türkçenin mastar eki olan ek, Kıpçak lehçelerinde bu görevini *-v* ~ *-w* ekine devretmiştir (Baimukhambetova 2019: 149).

3.3.3.4. şiliya /шілія

[< Rus. *шля* (*şleya*)]

“Bir ucu hamutun *qulaq baw* kayışına, diğer ucu da at arabasına bağlanan hamutun kalın kayışı” (QETS 15, 614; QS, 1446). “Hamutun atın boynuna gitmemesi için kullanılan gereç” (QTS, 939).

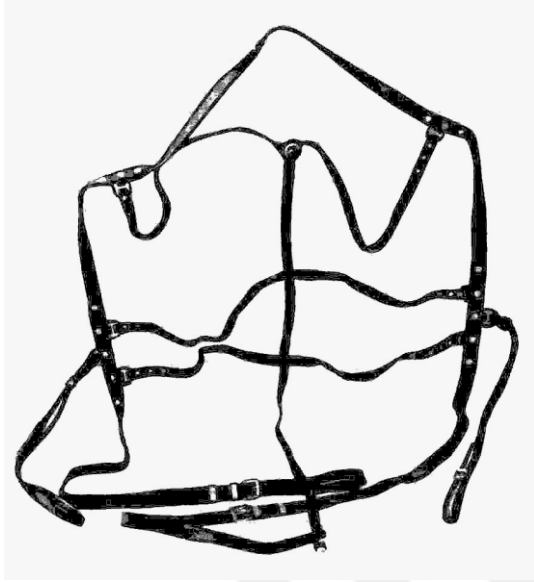
Rusya’nın Orenburg bölgesinde yaşayan Kazaklar *ıstiya* sözünü bu anlamda kullanmaktadırlar (QTAS, 789). Kayıştan örülen *şiliya*’nın üzeri ustalar tarafından genellikle bakır veya gümüşle süslenmiştir (Нұрғалиев 1990: 35).

Tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında bu söz tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *şilige* “paldım (koşuma ait)” (Yudahin 1985/1998: 689), **Başk.** *ışliya* ~ *şléye* “eyerin kaymasını engelleyen, arka ayakları üzerinden geçirilen kayış” (Özşahin 2011: 368-401), **Tat.** *şleya* “шля” [hamut kayışı] (Денисова 1966: 661).

Rusçada *шлея* (şleya) biçiminde olan (Богданов - Ермолаев 2004: 14) bu söz, Kazakçada *şiliya* hâlini almıştır.

Resim 3.103. Şleya (Каунак: Богданов - Ермолаев 2004: 14)

3.3.3.4.1. şiliyala- /шіліяла-

[< Rus. *шлея* (şleya) + (+la-)]

“Hamuta *şiliya* kayışı takmak” (QTTS, 683).

Bu fiil, yalnızca QTTS’de yer almaktadır. Fiil, Rus. *шлея* (şleya) > Kaz. *şiliya* ismine +la- isimden fiil yapma eki getirilerek türetilmiştir.

3.3.3.5. şujıq /шұжық

[< Tü. *suçuk*]

“At arabasında atın boynunu acıtmaması için hamutun altına konulan oval biçimli yumuşak keçe” (QETS 15, 452; QTS, 926; QS, 1424).

Kazakçanın ağız sözlüğüne göre bu söz, Almatı eyaletinin Şelek ilçesiyle Taldıqorğan bölgesinin Panfilov ilçesinden derlenmiştir (QTAS, 766). Konuyla ilgili bu anlamdan başka sözün “sucuk (Kaz. *qazı*)” anlamı da bulunmaktadır (QTS, 926).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *şuçuq* “sucuk, bumar dolması” (KTS, 242) ~ **CC** *suçuḥ* “iç organlar, bağırsaklar” (Argunşah ve Güner 2015: 557), **Çağ.** *suçuq* “sucuk, pastırma” (ÇTS, 1006).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *çuçuk* “1. Sucuk, 2. Hamutun simidi, 3. İlik” (Yudahin 1985/1998: 285), **Kar.** *sucuk* “колбаса” [sucuk] (Баскаков 1974: 483).

Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcada kelimenin araba koşumlarıyla ilgili bir anlam kazandığı görülmektedir.

Kelime, Radloff sözlüğünün dördüncü cildinde Kazakça olarak *şujuk* “die Wurst” [sucuk] biçiminde kayıtlıdır (1911: 1105). Räsänen, kelimenin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki biçimlerini sıralamıştır (1969: 431). Eren, Bulgarca *sudžuk* biçiminin Türkçeden alındığını ve Rumcaya da geçtiğini, Rusça *сычу́г* (sıçug) ‘şirden’ biçiminin de Türk diyalektlerinden alındığını söylemiştir (1999: 376). ESTY’de kelime Far. *şirdān* sözüyle ilişkilendirilmiştir (2003: 355). Gülensoy, kelimenin etimolojisini < *süçü*(~i)- ‘tatlılaştırmak’ + -k eki olarak vermiştir (2007: 812).

At arabasında hamutun altına konulan keçe, şekil bakımından sucuğa benzediği için böyle bir adlandırma yapılmış olmalıdır.

3.3.4. At Arabasının Kayış Parçaları

3.3.4.1. bojı /божы

[< Rus. *вожжи* (vojji)]

“At arabasına koşulan ata yön veren dizgin, gem kayışı” (QETS 3, 400; QTS, 132; QS, 241).

QETS-3'te Rusça *вожжи* (vojji) sözünden alıntılandığı belirtilen (s. 400) bu söze bazı çevrelerde *delbe* de denilmektedir (QEKUADJ 1, 514). QTAS'deki bilgilere göre *boji* sözü Jambıl eyaleti Juwalı ilçesinde, Jezqazğan eyaleti Ulutaw ilçesinde, Kökşetaw eyaleti Qızıltuw ilçesinde kullanılmaktadır (s. 146).

Tarihî Türk lehçelerinde tanıklanmayan kelimenin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *bocu* “arabacının kullandığı uzun dizgin” (Yudahin 1985/1998: 125), **Kum.** *goca* “вожжа” [dizgin] (Бамматов 1969: 107).

Kazakçanın dışında bu kelimenin Kırgızca ve Kumukçada da bulunduğu görülmektedir.

3.3.4.1.1. bojıla- /божыла-

[< Rus. *вожжи* (vojji) + (+la-)]

“*Boji* takmak, *boji* ile atı yönlendirmek” (QETS 3, 401; QTS, 132; QS, 241), “dizginlemek” (KTTTS, 90).

3.3.4.1.2. bojışy /божышы

[< Rus. *вожжи* (vojji) + (+şy)]

“*Boji* takan, *boji* ile at binen kişi; dizginci” (QETS 3, 401; QS, 241).

3.3.4.2. delbe /делбе

[< Moğ. *delbeg* ~ *delbege(n)*]

“Arabaya koşulan atı sağa sola hareket ettiren dizgin, gem kayışı; *boji*” (QETS 4, 606; QS, 361; QTS, 196).

Delbe'nin "dizgin" anlamının dışında "bulaşıcı ve zihinsel bir at hastalığı" anlamı da bulunmaktadır (QTS, 196; KTTTS, 123). QTAS'de bu söz Kazakistan'ın Qostanay eyaletinin Obağan ilçesinden derlenmiştir (s. 193). Қайдар, bu sözün ağızlarda *delbege* varyantının da bulunduğunu ifade etmiştir (QATÄ, 301).

'Arabaya koşulan atın dizgin kayışı' anlamındaki *delbe* sözünün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak CC *tel-buğa* "Leitseil" [dizgin] (Grønbech 1942: 240) ~ *télbagı* "dizgin" (Argunşah ve Güner 2015: 832).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kkalp. *delbe* "вожжи" [dizgin] (Баскаков 1958: 168), **Başk.** *dilbége* "dizgin, gem" (Özşahin 2011: 358), **Tat.** *dilbége* "1. Dizgin, 2. Sürücülük" (Öner 2009: 73), **Kum.** *telbav* "вожжи" [dizgin] (Бамматов 1969: 309), **Kar.** *telbuv* "вожжи" [dizgin] (Баскаков 1974: 52).

Vámbéry, Kırgızca olarak verdiği *delbe* "verrückte" [çılgın, deli] sözünü Alt. *taltra*, YUyg. *tilbe*, Çağ. *tili*, Osm. *deli* sözleriyle birleştirmiştir (1878: 115). *Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi*'nde bu düşünceleri destekleyen şu ifadeler yer almaktadır: "Kaz. *delebe*, CC *teli*, Tat. *tile* ~ *tilü*, Çağ. *tili*, TT *deli*" (QTQES, 66). Gülensoy da Kırg. *delbe* ve Kaz. *dälduv* sözlerini ET *télwe* ~ *telü* "deli" ile açıklamıştır (2007: 274). Csáki, Schönig'in TT *terbiye* "araba hayvanlarının dizginleri" sözünü Moğ. *delbeg* ile birleştirdiğini aktarmıştır (2006: 89). Нұрмағамбетов ise *delbe* sözüyle ilgili olarak şöyle demektedir: "Eskiden dizgin sadece deriden veya kayıştan değil, kıl ve yün karışımı bir ipten yapılırdı. Bu düşüncüyü Yakutçadaki *дэлбэрэ* sözü ile somutlaştırmak mümkündür. Pekarskiy'in Yakutça sözlüğünde bu kelimeye atın beyaz renkli yelesinden yapılan ip anlamı verilmiştir. Bu ipin hammaddesi de atın yelesidir (Kaz. *jal*). Buradan hareketle kelime kökünün **del* olabileceği düşünülebilir. Kaz. *jal* 'yele' sözü Tuv. *çel*, Yak. *siel*, Moğ. *del*, Kalm. *del* şeklindedir. Netice itibarıyla ilk önce atın yelesinden elde edilmiş dizgin manasındaki *delbe* sözü, bünyesinde 'yele' anlamını barındırmaktadır." (1994: 70).

Ünal, bu düşünceyi destekler nitelikte, Moğ. *del* “yele, at yelesi” sözünün ET *yēl* “yele, at yelesi” sözünden alıntılandığını belirtmektedir (2006: 298). *Kazakça - Moğolca Sözlük*’te ise Moğ. *delbeg* sözü, ‘delbe, boji’ [at arabasının gem kayışı, dizgin] şeklinde izah edilmiştir (Базылхан 1984: 209). Bu durum ‘dizgin’ anlamındaki kelimenin Kazakçaya Moğolcadan geldiğini düşündürmektedir. Nitekim Қайдар’ın ifade ettiği gibi Kazakçanın ağızlarında kelimenin *delbege* biçimiyle kullanılması ve kelimenin Başkurtça ve Tatarcadaki varyantlarının Moğolcadaki biçime daha yakın olması bu düşünceyi desteklemektedir.

Buradan hareketle Türk lehçelerinde iki farklı *delbe* sözünün bulunduğunu söylemek mümkündür: Bunlardan ilki Moğ. *delbeg* kaynaklı “arabaya koşulan atın dizginini” anlamındaki söz, ikincisi ise ET *tilbe* ~ *télwe* kaynaklı ve “deli” anlamında olan sözdür. Kökenleri farklı olan bu iki sözü birbirine karıştırmamak gerekmektedir. Bu doğrultuda Kırg. *delbe* “meczip, akli başında olmayan” (Yudahin 1985/1998: 303) ve Nog. *delbe* “вертячка (болезнь овец и коз)” [koyn ve keçilerde görülen delibaş hastalığı] (Баскаков 1963: 99) sözleri ET *télwe* ~ *telü* “deli” ile açıklanabilir.

Resim 3.104. Delbe (Kaynak: QEKUADJ 1, 630)

3.3.4.2.1. delbele- /делбеле-

[< Moğ. *delbeg* + (+le-)]

“*Delbe* (dizgin) ile yönlendirerek (atı) hareket ettirmek; *bojıla-*” (QETS 4, 607; QS, 361).

3.3.4.2.2. delbeşi /делбеші

[< Moğ. *delbeg* + (+şi)]

“Arabaya binerek *delbe* (dizgin) ile atı yönlendiren kişi; *bojıı*” (QETS 4, 608; QS, 361).

3.3.4.3. jelke baw /желке бай

[< Tü. **yelke*, < Tü. *ba-* + (-ğ)]

“Hamutun *qulaq* adı verilen bölümünün yukarı tarafını bağlayan kayış” (QTTS, 205).

Bu sözlükbirim, *jelke* ve *baw* sözleriyle oluşturulmuş bir birleşik sözdür. Kayış, atın ense kısmından geçtiği için bu şekilde adlandırılmış olmalıdır.

Kaz. *jelke* sözü için bk. *jelkelik*; Kaz. *baw* sözü için bk. *baw*.

3.3.4.4. köterme /көтерме

[< Tü. *köter-* + (-me)]

“Araba okunu atın arkasından asıp yukarı doğru kaldıran kayış” (QETS 8, 384; QS, 687; QTS, 420).

Bu kayış *erşik*’in üzerinden geçirilir (Нұрғалиев 1990: 34). QATÄ’de *bel qayıs*, *bel kötergiş*, *köterme baw*, *bel jip* sözleriyle birlikte verilmiştir (s. 301).

Kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kötür-* “to lift up, raise” [kaldırmak, yükseltmek] (ED, 706), **Harezmi** *köter-* “kaldırmak, ortadan kaldırmak, gidermek, almak, taşımak” (HATS, 348), **Kıpçak** *köter-*

“götürmek” (KTS, 160), **Çağ. köter-** “götürmek, kaldırmak, taşımak, yükseltmek” (ÇTS, 660).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. kötör- “kaldırmak; katlanmak, dayanmak” (Yudahin 1985/1998: 510) ~ *kötörmö* “bir şeyi bağlamak, kaldırmak için kullanılan ip” (Айтматов Т.Б. 2014: 480), **KTat. köter-** “поднимать” [kaldırmak] (Усеинов 2007: 407), **Kkalp. köter-** “поднимать” [kaldırmak] ~ *kötergi* “рессора (арбы)” [araba yayı] (Баскаков 1958: 339-340), **Başk. küter-** “1. Yukarı çıkarmak, yükseltmek, kaldırmak, 2. Dik durmak, 3. Arttırmak, 4. Taşımak, 5. Kadeh kaldırmak, 6. Bir tecrübeye sahip olmak” (Özşahin 2011: 1236), **Tat. küter-** “1. Yukarı çıkarmak, yükseltmek, kaldırmak, 2. Dik durmak, 3. Arttırmak, 4. Kültür seviyesini yükseltmek, 5. Bir tecrübeye sahip olmak, baştan geçirmek, 6. Taşımak, 7. Kadeh kaldırmak” (Öner 2009: 149), **KMalk. költür-** “kaldırmak, taşımak” (Tavkul 2000: 275), **Kum. göter-** “поднимать” [kaldırmak] (Бамматов 1969: 105), **Nog. köter-** “поднимать” [kaldırmak] (Баскаков 1963: 182), **Kar. kötür-** “поднимать” [kaldırmak] (Баскаков 1974: 315).

Kaz. *köterme* sözüyle Kkalp. *kötergi* sözü anlamsal açıdan paralellik göstermektedir. Kelime tabanının KMalk. *költür-* biçimi dikkat çekicidir.

Räsänen, Tü. *köter-* fiiliyle Moğ. **kōte-, köter* ‘aufheben’ [yürürlükten kaldırmak] denkliliğine dikkat çekmiştir (1969: 294). Clauson, ET *kötür-* ‘to lift up, raise’ [kaldırmak, yükseltmek] fiilinin ettirgen çatılı bir fiil gibi görüldüğünü ancak bununla ilgili tatmin edici bir etimolojinin öne sürülmediğini vurgulamıştır (ED, 706). ESTY’de *kötür-* ~ *köter-* fiillerinin kaynağının Eski Uyurca *Hsüan Tsang Biyografisi*’nde tanıklanan *kōti-* ‘подниматься’ [yükselmek] fiili olabileceği öne sürülmüştür (1980: 87). Erdal, ET *kōtgi, kötü, kötit-* sözlerinin ET *kötür-* fiiliyle aynı tabandan türetildiklerini belirtmiş ve kelime kökünün Yak. *kōt-* ‘to fly (up), to skip or jump’ [uçmak, atlamak, sıçramak] ve Azerbaycan Türkçesinin konuşulduğu bazı alanlarda *göt-* ‘to lift up’ [kaldırmak] biçimlerinde yaşadığını dile getirmiştir (1991: 718). Gülensoy, TT *götür-* fiili için **kōt* ‘yüksek, yukarı, yükseklik’ + (+{ü}r-) etimolojisini vermiştir (2007: 388).

Kazakçada *köter-* fiili “kaldırmak, yükseltmek” anlamlarındadır (KTTTS, 251). Fiilin bu anlamından hareketle *-mA* fiilden isim yapma ekiyle *köterme* sözü türetilmiştir.

3.3.4.5. *qamıt baw /қамыт бай*

[< ? *hamut*, < Tü. *ba-* + (-ğ)]

“Hamutun iki başını birleştirip bağlayan bağ” (QETS 9, 199; QS, 748; QTS, 469).

3.3.4.6. *qulaq baw /құлақ бай*

[< Tü. **kul-* + (-ğak), < Tü. *ba-* + (-ğ)]

“Atın boyunduruğu ile at arabasını birbirine bağlayan kayış” (QDMES, 224; QS, 838).

At arabasına yük yüklenirken *qulaq baw* kayışı sağlam olmalıdır. Aksi takdirde yük fazla geldiğinde bu bağ kopabilir (QEKUADJ 4, 58). At boyunduruğunun iki yanından bağlandığı için kulağa benzetilmiştir.

Тоқтабай, камчы yapımında sığır derisinden uzun kayış parçalar dilimlenip bir kenara ayrıldığını ve bu kayışlara da *qulaqbaw* adı verildiğini aktarmaktadır (2010b: 192). Bu bilgiye başka bir kaynakta rastlanılmamıştır.

Kaz. *qulaq* sözünün tarihî ve çağdaş lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kök. *kulkak* “kulak” (Şirin User 2009: 527), **Uyg.** *kalğak* ~ *kulak* “kulak” (EUTS, 185), **Karahanlı** *kulhak* ~ *kulkak* “kulak” (DLT, 376), **Harezmi** *kulak* ~ *kulağ* “kulak” (HATS, 352), **Kıpçak** *kulak* “kulak” (KTS, 162), **Çağ.** *kulak* ~ *kulağ* “kulak” (ÇTS, 666).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kulak* “kulak” ~ *kulak boo* “hamutun oklarla iğri ağacı bağlamak için kullanılan iki tane kalın kayış, koşum sırimı” (Yudahin 1985/1998: 517), **KTat.** *kulak* “yxo” [kulak]

(Усеинов 2007: 426), **Kkalp.** *qulaq* “yxо” [kulak] (Баскаков 1958: 408), **Başk.** *kolak* “kulak” (Özşahin 2011: 207), **Tat.** *kolak* “1. Kulak, 2. Şapkada kulaklık kısmı, 3. Yeni çıkmış bir bitkide çift yaprak” (Öner 2009: 171), **KMalk.** *kulak* “kulak” (Tavkul 2000: 279), **Kum.** *kulak* “yxо” [kulak] (Бамматов 1969: 204), **Nog.** *kulak* “yxо” [kulak] (Баскаков 1963: 186), **Kar.** *kulah* “kulak” (Çulha 2006: 82).

Çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan sözlüklerinde *qulaq baw* sözünün Kazakça ile Kırgızcada at koşum takımlarının bir kayışı anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Clauson, *kulak* kelimesinin DLT’deki *kulhak* biçimine dikkat çekmiş, kökeniyle ilgili bir fikir belirtmemiştir (ED, 621). Eren, Tü. *kulak* kelimesinin kökünü **kul-* ‘işitmek’ olarak vermiştir (1999: 264). Gülensoy da < **kul-* ‘işitmek’ + (-*gak*) etimolojisini benimsemiştir (2007: 565).

Resim 3.105. Qulaq baw (Kaynak: QEKUADJ 4, 58)

3.3.4.7. sırttıq /сырттық

[< Tü. *sirt* + (+tıq)]

“At arabasının iskeleti *jetek*’i kaldıran *mırşaq* adı verilen eyer aracılığıyla geçirilen bir tür kayış” (QS, 1197).

QTTS’de kelimenin konuşma dilinde eyer takımının örtüsü olan *toqım* (teğelti) anlamında kullanıldığı kayıtlıdır (s. 532). QS’de de yerel bir kullanım olduğu vurgulanan bu

söz, Kazakçanın ağız sözlüğündeki bilgilere göre Kazakistan’ın Qostanay eyaletinin Federov, Semiyozer, Obağan ve Jangeldin ilçelerinden derlenmiştir (QTAS, 632).

Kazakçada “boyundan bele kadar uzanan üst bölüm” anlamında *arqa* (TT *sirt*) sözü kullanılmaktadır.

Kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *sirt* “kıl, kalın kıl; (Oğuzlarca) bayır, yokuş, sırt, küçük dere” (DLT, 518), **Kıpçak** *sirt* “sirt, tepe, yükseklik” (KTS, 235), **Çağ.** *sirt* “sirt, arka; dağ sırtı” (ÇTS, 985).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *sirt* “1. Dış taraf, dış görünüş, 2. Bıçağın, palanın sırtı; yayla” (Yudahin 1985/1998: 652), **KTat.** *sirt* “1. Спина; спинной [sirt, arka], 2. Хребет [sıradağlar]” (Усеинов 2007: 519), **Kkalp.** *sirt* “внешняя, наружная сторона; задняя сторона” [dış, dış taraf, arka taraf] ~ *sirtlıq* “внешний круг в детской игре кошки-мышки” [kediler ve fareler adlı çocuk oyununda dış daire] (Баскаков 1958: 606-607), **Başk.** *hırtlık* “arkalık, sırtlık” (Özşahin 2011: 365), **Tat.** *sirt* “1. Sirt, 2. Elin üst tarafı, 3. Bıçak benzeri şeylerin sırtı” (Öner 2009: 236), **KMalk.** *sirt* “sirt, arka; yamaç, tepe” ~ *sirtlık* “plato, tepe” (Tavkul 2000: 344), **Kum.** *sirt* “1. Спина [sirt], 2. Плато [yayla, plato]” (Бамматов 1969: 295), **Nog.** *sirt* “1. Внешняя, наружная сторона [dış, dış taraf], 2. Север [kuzey]” (Баскаков 1963: 323), **Kar.** *sirt* “arka” (Çulha 2006: 174).

Sirt kelimesi, tarihî dönemlerden Harezmi Türkçesinde tanıklanmamıştır. Kaz. *sirtlıq* sözünün at koşum takımlarıyla ilgili anlamı, tarama yapılan diğer lehçe kaynaklarında tespit edilememiştir. Bu anlamın yalnızca Kazakçada bulunduğu görülmektedir. Kelimenin DLT’deki *sirt* “kıl, kalın kıl” anlamı düşündürücüdür. Clauson’a göre kelimenin en temel anlamı ‘back’ [sirt, arka] olmalıdır. Clauson, DLT’deki anlamı ise ‘the thick hair on the back of a horse’s neck’ ifadesini kullanarak atın boynundaki kalın kıllarla açıklamaya çalışmıştır (ED, 846). Eren, *sirt* sözünün Türkçeden Rusçaya geçtiğini ifade etmiştir (1999: 366). ESTY’de kelimenin sonundaki -t’nin bir ek olabileceği söylenmiş ve *sirt* kelimesi Моғ. *sirkeg* “верхняя часть затылка” [ensenin üst kısmı] sözüyle birleştirilmiştir (2003: 450).

Gülensoy, kelimenin rekonstrüksiyonunu $< *s\bar{r}-t$ şeklinde vermiştir (2007: 772). Stachowski, *sırt* sözünün etimolojisinin belli olmadığını belirtmekle birlikte, kelimenin türetilişi bakımından $< *ā\bar{r}+t$ formuna benzediğini, ancak anlamlı bir **sır* tabanının bulunmadığını dile getirmiştir (2019: 302).

Teğelti ve at arabasının eyeri *ıñırşaq* da atın ‘sırt’ kısmına serildiğinden Kaz. *sırt+tuq* sözü türetilmiş olmalıdır.

3.3.4.8. tamaq baw /тамақ бай

[$< \text{Tü. } *tam- + (-\dot{g}ak), < \text{Tü. } ba- + (-\dot{g})$]

“Hamutun iki tarafındaki tahtalara bağlanan ince kayış” (QETS 13, 675; QS, 1213; QDMES, 224).

Sözcük, QTS ve QTTS’de madde başı olarak yer almamaktadır. Kazakçanın ağız sözlüğündeki bilgilere göre bu kelimeye Oral ve Orda’da *süken baw* adı verilmektedir (QTAS, 619).

Tamaq baw kayışı, uzunluğu yaklaşık üç veya dört karış olan ince deriden ya da sağlam bir ipten elde edilmektedir. Kayışın bir ucu delinip ikinci ucu bu delikten geçirilerek hamutun kamçı vurulan tarafındaki tahta parçanın deliğine bağlanmaktadır. Hamutun atın boynundan çıkıp gitmemesi için *tamaq baw* kayışının buraya sıkıca bağlanması gerekmektedir (QEKUADJ 5, 338).

Kaz. *tamaq* sözünün “boğaz; yemek” anlamları bulunmaktadır (KTTTS, 517). Bu bağ, hamutun boğaz kısmına bağlandığı için bu isim verilmiş olmalıdır.

Kaz. *tamaq* sözünün tarihî ve çağdaş lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *tamğak* ~ *tamaq* “damak, gırtlak, boğaz” (EUTS, 222), **Harezmi** *tamaq* “damak, küçük dil” (HATS, 562), **Kıpçak** *tamağ* ~ *tamaq* ~ *ṭamaq* “boğaz; damak” (KTS, 260), **Çağ.** *tamağ* ~ *tamaq* “damak, boğaz” (ÇTS, 1073).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *tamak* “yiyecek; gırtlak” ~ *tamak boo* “hamut sırımı” (Yudahin 1985/1998: 703), **KTat.** *tamak* “глотка” [boğaz] (Усеинов 2007: 527), **Kkalp.** *tamaq* “горло; блюдо” [boğaz; yemek] (Баскаков 1958: 616), **Başk.** *tamaq* “damak, mide, iştah, boğaz” ~ *tamaqbav* “hamudun kayış aksamı, dizginde damaklık” ~ *tamaqha* “dizginde damaklık” (Özşahin 2011: 213-403), **Tat.** *tamaq* “boğaz, damak; yeme arzusu” ~ *tamaqsa* “atın boğaz kayışı” (Ganiyev vd. 1997: 296), **KMalk.** *tamak* “1. Boğaz, gırtlak, 2. Ses, 3. Bıçağın, baltanın ters tarafı” ~ *tamaksa* “bir tür boyunduruk” (Tavkul 2000: 373-374), **Kum.** *tamak* “1. Горло [boğaz], 2. Устье [ağız], 3. Обжора [obur]” ~ *tamaksa* “нижняя планка в ярме” [boyunduruktaki alt kısım] (Бамматов 1969: 302), **Nog.** *tamak* “1. Горло [boğaz], 2. Устье [ağız], 3. Блюдо [yemek]” (Баскаков 1963: 330-331), **Kar.** *tamak* ~ *tamaq* “горло” [boğaz] (Баскаков 1974: 509).

Tarihî Türk lehçelerinin taranan kaynaklarında konuyla ilgili anlam tespit edilememiştir. Bu birleşik kelimenin araba koşumlarıyla ilgili anlamı çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızca, Başkurtça, Tatarca, Karaçay Malkarca ve Kumukçada tespit edilmiştir. Kaz. *tamaq baw* sözü, bazı Kıpçak lehçelerinde *tamaksa* biçiminde görülmektedir. Başkurtçada aynı kavramı karşılayan hem *tamaqbav* hem de *tamaqha* sözlerinin bulunması dikkat çekicidir. Bu lehçede sözcük ve ek başında /s/ > /h/ ses değişimine (Tekin - Ölmez 2003: 104) bağlı olarak *tamaqha* varyantı bulunmaktadır. *Derleme Sözlüğü*’ndeki verilere göre “boyunduruğun öküzün boynunun altına gelen kısmı”na Anadolu’da da *damaksa* ~ *damaksı* denmektedir (DS IV, 1349).

Räsänen, morfolojiyle ilgili çalışmasında ET *tamgaq* kelimesini *tam+gak* ‘gaumen’ [damak] şeklinde incelemiştir (1957: 101). Ancak etimoloji sözlüğünde *tamgaq* “kehle” [boğaz] anlamını verdiği sözcüğü, Mançuca *tama* ‘to put in’ ve Korece *tāmda* kelimeleriyle birleştirmiştir (1969: 460). Clauson’a göre bu kelime *tam-* ‘constantly dripping’ [durmaksızın damlayan] kökünden gelmektedir (ED, 505). Erdal’a göre ET *tamgaq* ‘palate’ [damak] kelimesinin kökü, *tam-* ‘to drip’ [damlamak] fiilidir (1991: 392). Eren, *damak* kelimesiyle ilgili Brockelmann’ın *tam* (> TT *dam*) isim kökü + (+*gak* küçültme eki) görüşünü aktarmıştır (1999: 104). Gülensoy da bu kelimeyle ilgili < **tam-* ‘damlamak, sızmak’ + (-*gak*) etimolojisini vermiştir (2007: 264).

Resim 3.106. Qamıt ve tamaq baw (Kaynak: QEKUADJ 5, 338)

3.4. Kırbaç (Kamçı)

3.4.1. Kamçı

3.4.1.1. atjürgiş /атжүргіш

[< Tü. *at*, < Tü. *yür-* + (-giŝ)]

“Kamçı, kırbaç” (QS, 120; QTAS, 78).

QS’de yerel bir söz olduğu kayıtlı olan ve “kamçı” anlamı verilen (s. 120) bu birleşik söz, QS’den başka Kazakçanın ağız sözlüğünde de yer almaktadır. Kazakistan’ın Jambıl eyaletinin Sarısuw ile Talas ilçeleri ve Qarağandı eyaleti gibi yerleşim yerlerinden derlenen kelimenin anlamı “atlı süvarilerin kamçısı” şeklindedir (QTAS, 78). Kazakçanın ağız sözlüğünde aynı anlamdaki başka bir kelime olan *at qamşı* ise Kazakistan’ın Jambıl eyaletinin Şuw ilçesinden derlenmiştir. QTAS’de bu kelimenin Yeni Uygurcada *atqamça* şeklinde olduğu belirtilmiştir (s. 79).

Kaz. *jürgiŝ* ‘hızlı koşan’ (KTTTS, 189) sözünde kelime kökünün *jür-* ‘yürümek, gitmek’ fiili olduğu açıktır. Sözcük, bu fiile *-GIŝ* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Bu söz *at* sözüyle birleşip ‘kamçı’ anlamı kazanmıştır.

Kazakçanın ağızlarında kullanılan bu ifade tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçelerde tanıklanmamıştır.

3.4.1.2. atsoğar /атсоғар

[< Tü. *at*, < Tü. *sok-* + (-ar)]

“Kamçı, kırbaç” (QS, 122).

QS’de kelimenin “kamçı, kırbaç” anlamında olduğu ve ağızlarda kullanıldığı kayıtlıdır (s.122). QTAS’de kamçı anlamı verilen *atsoğar* sözü, Almatı eyaletinin İle ve Eñbekşi Qazaq ilçeleri, Semey bölgesinin Abay ve Şubartaw ilçeleri, Qarağandı eyaletinin Qarqaralı ilçesinden derlenmiştir (s. 80).

Kaz. *soq-* fiilinin ‘vurmak, kamçıyla vurmak’ anlamları bulunmaktadır (KTTTS, 485). Sözcük, bu fiile çok işlek olmayan *-Ar* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Bu ek geldiğinde iki ünlü arasında kalan tonsuz arka damak ünsüzü /k/ tonlulaşarak /ğ/’ye dönmüştür. Kazakçada *k* > *ğ* değişimi çoğunlukla söz içinde gerçekleşmektedir (Koç - Doğan 2004: 98).

Kazakçanın ağızlarında kullanılan bu ifade tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçelerde tanıklanmamıştır.

3.4.1.3. qamşı /қамшы

[< Tü. *qamçı*]

“Atı yürütmek için kullanılan, işlenmiş deriden veya başka iplerden örülerek bir sapa bağlanan vurma aracı; eyer takımının bir parçası; kırbaç” (QETS 9, 190; QS, 747; QTS, 468).

Eski Kazak geleneklerine göre ergenliğe girdiği andan itibaren bir erkeğin kamçı sahibi olma zorunluluğu bulunmaktaydı. Kamçıyla beraber atı ve eyer takımı da olmalıydı (Қондыбай 2018: 312). Kamçı, hayvan güderken de kullanılan bir araçtı (Тоқтабай 2010b: 191). Hayvan güderken kullanılan kamçılar uzun ve ince olarak yapılmaktadır. Bunlara Kazakistan’ın batı ve güney bölgelerinde *şıbırtqı*, doğusunda ise *biyşik* adı verilmektedir (Тоқтабай 2010b: 192). Eski dönemlerde kamçı, aynı zamanda bir savaş aleti olarak da kullanılmaktaydı (Нұрғалиев 1990: 34). Hem bir savaş aleti hem de bir binit takımı olarak

kullanılan ve kutsallık atfedilen kamçı, Kazak toplumunda eskiden beri önemli bir yere sahip olmuştur.

Kazakçada kamçı gibi kayıştan binit ve koşum takımları yapan ustaya *örimşi* adı verilmektedir. Kamçı yapımında tabakalanmış sığır derisi tercih edilmektedir (Кенжеахметұлы 2013: 211, 214). Aynı zamanda kamçı, sağlam gereçlerden yapılmaktadır. Kamçıda bir *sap* bulunmakta ve sapa örülen deriye *örim* adı verilmektedir. Kamçı sapı yapımında genellikle kızılıçık ağacı (Kaz. *tobılğı*) tercih edilmektedir (Аманқұлов 2012: 92). *Sap* ile *örim* arasında bir de *alaqan* adı verilen kamçı örgüsünü sap ile birleştiren bir kayış yer almaktadır. Kamçı bu üç parçadan oluşmaktadır. Kamçı sapı genellikle ağaç, hayvan boynuzu gibi sert cisimlerden yapılmaktadır. Kamçı sapındaki elle tutulan bölüme *qamşı tutqası* adı verilmektedir. Kamçının bileğe bağlanması için sapına takılan kayış bağa da *qamşınıñ büldirgesi* denilmektedir (QEKUADJ 3, 414). Çeşitli türleri bulunan kamçı, daima sağ elle tutulmaktadır (Кенжеахметұлы 2013: 215). Sapı gümüşle işlenmiş kamçıları genellikle kadınlar kullanmaktadır. Erkeklerin kullandığı demir saplı kamçı, *sarıala qamşı* olarak adlandırılmaktadır (Сәнік-Зейноллақызы 2016: 242). Kamçının bölümleri, bu bölümlerin isimlendirmeleri hakkında ilk bilimsel yazı, III. Уәлиханов tarafından kaleme alınmıştır (Тоқтабай 2010b: 192).

Kazakçanın söz varlığında yer alan *attı qamşımenen aydama, jemmenen ayda; attı qamşımenen aydasañ jayaw qalarsıñ* (atı kamçıyla sürme, yem ile sür; atı çok kamçılarısan yaya kalırsın) (Gürsu 2009: 374) atasözünde kamçı kullanılırken ihtiyatlı davranılması gerektiği vurgulanmış, *qamşı qanat, quyısqan quwat* (kamçı kanat, kuskun kayışı kuvvettir) atasözüyle de (Gürsu 2009: 1133) kamçının biniciye kanat olacağı söylenmiştir. Kamçı, Kazak kültür hayatında çok önemli ve değerli bir yere sahiptir. Kazak toplumunda her ailenin evinde bir kamçı, millî müzik enstrümanı dombıra ve kutsal kitap Kuran-ı Kerim'in bulunması gerektiğine dair yaygın bir inanış vardır.

Bununla birlikte Kazakçanın söz varlığında 'kamçı' ile ilgili kalıplaşmış ifadeler de oldukça geniş bir yer tutmaktadır. Bu ifadelerden *qamşı tastaw* "soru sormak", *qamşı jumsaw* "güç gösterisi yapmak", *qamşı boluw* "tesir etmek, sebep olmak" anlamına gelmektedir (Кеңесбаев 1977: 312-313). Kazak gelenek ve göreneklerinde kamçı ile ilgili kalıplaşmış ifadelerden biri de *qamşı ilüw* ve *qamşı qaytaruw*'dur. Bunlar, kız isteme merasiminden önce gerçekleştirilen ritüellerdir. Buna göre oğluna kız bakmaya bir eve

misafirliğe giden erkek babası³⁰, çadırın sağ tarafındaki *kerege* adı verilen tahta iskelete kendi kamçısını asar. Buna *qamşı ilüw* “kamçı asmak” geleneği adı verilmektedir. Bu, bir sonraki gelişte dünür düşüleceği mesajını vermektedir. Kamçı, asılı olan yerde kalıp sahibine geri verilmezse “bunu bir düşünelim, kız istemeye gelebilirsiniz” anlamı taşımaktadır. Fakat kız babası, kızını vermek istemezse ya da daha önceden başka bir aileye söz vermişse kamçıyı sahibine geri verir. Buna *qamşı qaytaruw* “kamçıyı iade etmek” adı verilmektedir (Кенжеахметұлы 2013: 207).

Kazaklarda kamçıyla ilgili inanış ve gelenekler arasına şunlar da yer almaktadır: Şayet bir kişi *bosağa* adı verilen kapı eşiğine kamçısını bırakmadan evine girerse işinin rast gitmeyeceğine, eliyle kamçısını sınıksız kavrarsa biriyle münakaşa edileceğine inanılmaktadır. Eğer bir kişi bir eve girdiğinde kamçısını bırakmadan başköşeye geçip bağdaş kurarak oturursa bu davranış, oraya tartışmaya ya da kavga etmeye gelindiğine işaret etmektedir. Bir kişi, kamçısını eline alıp evin *tör* adı verilen başköşesine geçerek kamçısını ortaya bırakırsa uzun süren tartışmadan yorulduğunu ve tartışmayı bitirmek istediğini anlatmak istemektedir. Orenburg Kazaklarında ise seçilmiş aksakal heyetinden oluşan mahkeme huzurunda suçlunun kendi kamçısını orta yere atma geleneği bulunmaktadır. Bu, heyetin verdiği kararın koşulsuz kabul edileceği, ne hüküm verilirse boyun eğileceği anlamına gelmektedir. Bununla birlikte Kazakçada *qamşı sabı sinsa ayel öledi, pışaq sabı sinsa küyewi öledi* (bir ailede kamçının sapı kırılırsa kadın, bıçağın sapı kırılırsa kocası ölür) şeklinde ifade edilen bir batıl inanç da bulunmaktadır (Тоқтабай 2010b: 192-193). Bozkır kültür mirasından beslenen Kazak toplumunda kamçıya at binmenin dışında başka vazife ve anlamların da yüklenmiş olduğunun en somut göstergelerinden biri bu türden inanç, gelenek ve göreneklerin varlığıdır.

Kelime, tarama yapılan lehçe kaynaklarında şu şekilde tanıklanmıştır:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *qamçı* “kamçı” (EUTS, 163) ~ *qamçı* “kamçı” ~ *qamçı* “at, deve ve sığırın erkeklik aygıtı” ~ *qamçıla-* “kamçılama, kamçı ile vurmak” (DLT, 257-258), **Harezmi** *qamçı*

³⁰ Кенжеахметұлы, bu gelenekte kamçıyı asıp gidenin kız babası olduğunu söylese de (2013: 207) bu bilgi doğru değildir. Çalışmada sehven ‘kız babası’ şeklinde yazılmış olmalıdır.

“kamçı” (HATS, 283), **Kıpçak** *kamçı* “kamçı” (KTS, 125), **Çağ.** *kamçı* “kamçı, kırbaç” (ÇTS, 571).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kamçı* “kırbaç” (Айтматов т.б. 2014: 445), **KTat.** *kamçı* “кнут, плеть” [kamçı, kırbaç] (Усеинов 2007: 416), **Kkalp.** *qamşı* “плеть” [kamçı] (Баскаков 1958: 368), **Başk.** *kamsı* “kamçı” (Özşahin 2011: 377), **Tat.** *kamçı* “kamçı, kırbaç” (Öner 2009: 155), **KMalk.** *kamçı* “kamçı” (Tavkul 2000: 239), **Kum.** *kamuçu* “кнут, плеть” [kamçı, kırbaç] (Бамматов 1969: 186), **Nog.** *kamışı* “кнут” [kamçı] (Баскаков 1963: 143), **Kar.** *kamçu* “kamçı” (Çulha 2006: 72).

Sözcüğün Eski Uygur Türkçesi döneminden başlanarak ‘kırbaç’ anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. Kelimenin DLT’deki ‘at, deve ve sığırın erkeklik organı’ anlamı ise dikkat çekicidir. Kelime, çağdaş Kıpçak lehçelerindeyse çok küçük fonetik farklarla yaşamaya devam etmektedir.

Vámbéry, *kamçı* ‘band, peitsche’ kelimesini *kap, kab, kob, kam, kep, keb* gibi köklerle birleştirmiştir (1878: 77). Doerfer, kelimenin Farsça, Arapça, Rusça ve bazı Balkan dillerine Türkçeden geçtiğini belirtmiştir (1967: 510). Räsänen, tarihî ve çağdaş şekillerini verdiği *kamçı* ‘peitsche’ [kırbaç] sözünün Samoyetçeye *kamžu* olarak geçtiğini vurgulamıştır (1969: 229). Clauson, kelime kökünün *kam-* ‘a whip’ [kırbaçlamak] fiili olduğunu dile getirmiş, kelimenin bütün modern Türk lehçelerinde canlı olduğunu ifade etmiştir (ED, 626). Нұрмағамбетов *kamşı* sözünün kökünün ‘bahşı, kam’ anlamındaki *kam* ismi olduğunu öne sürmüştür (1994: 158). Серікбайұлы, *Ana Tili* gazetesindeki konuyla ilgili yazısında kelime kökünün *kam-* fiili olduğunu ve bu fiilin DLT’de ‘sert vurmak’ anlamına geldiğini iddia etmiştir (1994: 8). Eren, kelimenin *kam-* ‘vurmak, dövmek’ kökünden geldiği yolundaki düşünceleri tartışmaya açık bulmuştur. Eren, aynı zamanda kelimenin *kancuğa* ‘terki kayışı’ sözüyle birleştirilmesinin de yanlış olduğunu söylemiştir (1999: 204). ESTY’de sözcüğün tarihî ve çağdaş lehçelerdeki biçimlerine yer verilmiş, Tü. *kırbaç* biçimiyle ilişki kurulmaya çalışılmıştır (1997: 248). ESTY’de öne sürülen düşünceler tartışmaya açıktır. Nişanyan, *kamçı* < *kam-* ‘öldüresiye dövmek, kırbaçlamak’ etimolojisini vermiştir (2003: 217). Gülensoy ise bu etimolojiye karşı çıkararak eskiden kamçının at, sığır gibi hayvanların erkeklik organından yapıldığının altını çizmiş ve kelimenin DLT’deki şekil ve anlamına

atıfta bulunmuştur (2007: 456). Tietze, ‘vurma aleti’ olarak tanımladığı kelimeyle ilgili Batı Türkçesinden örnekler sunmuştur (2016b: 87). Гинатуллин, kelimenin etimolojisini *qam-* ‘бить, ударять, сдвигать’ [vurmak, dövmek] fiiline eklenen *-şı* eki ile açıklamıştır (2017: 309). Stachowski de kelime kökünün **kam-* ~ **kım-* ‘niederschlagen, niederschmettern’ [vurmak, dövmek, yere sermek] fiilleriyle bağlantılı olabileceğine dikkat çekmek istemiştir (2019: 200).

DLT’de *qam-* fiilinin ‘öldüresiye dövmek’ (s. 257) anlamıyla tanıklanması, kelime kökünün bu fiil olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Ne var ki fiilden isim türeten bir *-çı* eki bulunmamaktadır.

Resim 3.107. Qamşı (Kaynak: QEKUADJ 3, 415)

3.4.1.4. *qamşıla-* /*қамшыла-*

[< Tü. *qamçı* + (+la-)]

“Binek veya arabaya koşulan atı kamçılamaq, kamçı ile vurmak” (QS, 747).

Sözlükte *qamşılan-*, *qamşılas-*, *qamşılat-* fiillerine de madde başı olarak yer verilmiştir.

3.4.1.4.1. *qamşılıq* /*қамшылық*

[< Tü. *qamçı* + (+lıq)]

“Kamçı yapılmaya elverişli (nesne)” (QS, 747).

3.4.2. Kamçının Bölümleri

3.4.2.1. *alaqan* /алақан

[< Moğ. *alag-a(n)*]

“1. Avuç içi, 2. Kamçının sapı ile örgüsünün kesiştiği yerdeki genişçe kayış, yani kamçı örgüsünü sap ile birleştiren kayış, 3. Yaprığın yassı yeri, 4. Kolanın atın karnına dolanan kısmı, 5. El ve yüz silmekte kullanılan havlunun iki uç kısmına yakın yeri, 6. Altın, gümüş süslemeli saç bağının geniş ve yassı tarafı” (QETS 1, 349; QS, 65).

Hem kamçıyı sap ile birleştiren kayış hem de kolanın atın döşüne dolanan kısmı Kazakçada *alaqan* şeklinde adlandırıldığı için kelimenin konuyla ilgili iki anlamı bulunmaktadır. *Alaqan*, aynı zamanda *ayıl*’ın bölümlerinden biridir ve bir ucuna *ayılbas* adı verilen kolan tokası, diğer ucuna da *jırım* bağlanmaktadır.

Kelime, tarihî Türk lehçelerinde tanıklanamamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *alakan* “avuç” (Yudahin 1985/1998: 19); “kamçı sapıyla örgünün kesiştiği kısım” (Чокотегин 2014: 33), **Kkalp.** *alaqan* “ладонь” [avuç] (Баскаков 1958: 35), **Başk.** *alaqan* “avuç içi, avuç ayası” (Özşahin 2011: 198).

Çağdaş Kıpçak yazı dillerinden Kazakça ve Kırgızcada kelimenin “kamçı sapıyla örgünün kesiştiği bölüm” anlamı bulunmaktadır. Diğerlerinde bu anlam tespit edilememiştir.

Севортян, kelimenin temel anlamının “ладонь” [avuç] olduğunu ve bunun *al-* fiiliyle doğrudan bağlantılı olduğunu dile getirmiştir. Kelimenin etimolojisini de < *al-* + (*-aқан*) şeklinde vererek *-akan* ekinin *-ağan* / *-egen* biçimlerinde de görülebileceğini ifade etmiştir. Bu etimolojinin yanı sıra Moğ. *alga* ‘avuç’ örneğini de vererek kelimenin Moğolca kökenli olabileceğini de eklemiştir (1974: 133). Lessing sözlüğünde de Moğ. *alag-a(n)* ~ *alga* ‘palm of the hand’ [avuç içi] olarak yer almaktadır (1960: 26).

Resim 3.108. Jılanbawır qamşı'nın alağan'ı (Kaynak: QEKUADJ 3, 416)

3.4.2.2. büldirge /бүлдірге

[< Moğ. *bögeldürge*]

“Kamçı, gürz, sopa gibi araçların sapına takılan kayış bağ” (QETS 4, 46; QTS, 159; QS, 283; QDMES, 225).

Sözlüklerde “*büldirgesi* var, *büldirge* takılmış” anlamındaki *büldirgeli* sözü de madde başında yer almaktadır (QETS 4, 47; QS, 283; QTS, 159).

Kamçı, mızrak, topuz, gürz gibi silahları bileğe bağlayabilmek amacıyla *büldirge* takılmaktadır. Özellikle silah saplarına takılan bu ince bağın güçlü olması için deve veya öküzün sırt derisi tercih edilir. Bazen *büldirge* bağının bilekten kolayca çıkabilmesi için genişçe düğüm atılır. Buna *büldirge tüyis* veya *qoqan tüyis* denilmektedir (QEKUADJ 1, 562). Қайдар, Kazakçadaki “*bülingen elden büldirge alma*” (yenilmiş düşman memleketten nakışlı bir eşya [*büldirge*] alma) atasözünden hareketle *büldirge* sözünün eski bir anlamının “nakışlı, süslü eşya, süs” olabileceğini tahmin etmektedir (2014: 141).

Bu söz, tarihî Türk lehçelerinden yalnızca Çağataycada tanıklanmıştır:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. *bildürge* “kamçının desteğine vurulan halka” (ÇTS, 144).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *büldürgö* “bileğe geçirmek için kamçı sapında bulunan ilmik” (Чокотегин 2014: 33), Kkalp. *büldirge* “петля у рукоятки кнута” [kamçı sapındaki ilmek] (Баскаков

1958: 127), **Başk.** *böldörgö* “1. Kılıç, kamçı gibi şeylerin ele geçirilen ilmeği, düğümü, 2. Düğümlü ilmekli bağ” (Özşahin 2011: 723), **Tat.** *bölderme* “kamçı sapında bulunan kayış bağ” (Ganiyev vd. 1997: 63), **Nog.** *büldirge* “петля у кнута” [kamçı ilmeği] (Баскаков 1963: 92).

Adilov, bu kelimeyi Kazakçanın eskicil bir unsuru olarak değerlendirmiş ve kelimenin yerini zamanla “eşya” anlamındaki *buyım* sözünün aldığını belirtmiştir (2018: 162).

Егоров, kelimenin Çuv. *pältärka* biçiminde olduğunu ifade etmiş, çağdaş Kıpçak lehçelerindeki biçimleri sıralamıştır (1964: 147). Räsänen, Çağatayca ve Kazakça şekillerini vererek kelimeyi “riemenschlinge am peitschenstiel, in die man die hand steckt” [bileğe takmak için kırbaç sapında bulunan kayış bağ] şeklinde tanımlamış ve kelimenin Moğolcada *bögeldürge* biçiminde olduğunu ifade etmiştir (1969: 92). Lessing de sözlüğünde Moğ. *bögeldürge* sözünü “loop on a whip handle” [kamçı sapındaki ilmek] olarak tanımlamıştır (1960: 124). Севортян, Ramstedt’in Tü. *bilek* ile Kalm. *bülkn* ‘omuz’, Çağ. *bildürge* sözlerini birleştirdiğini kaydetmiştir (1978: 146). Csáki, Rassadin’in bu sözü Şamanizm terminolojisine bağladığını aktarmıştır (2006: 57). Ünal, Poppe’nin Klasik Moğolcadaki *bögeci* ~ *bögeci* ‘kanca, metal şerit, halka’ sözü ile Moğ. *bögeldürge* arasında ilişki kurduğunu aktarmıştır (2016: 165). Kincses-Nagy de Vásáry’nin kelime kökünü Türkçe **bükeldürük* ~ *büküldürük*, *bügüldürük* < *bükül*- ‘to be bent, folded’ [bükülmek, katlanmak] ile ilişkilendirdiğini ve buradan Moğolcaya *bögeldürge*, *bügüldürge* olarak kopyalandığını aktarmıştır (2018: 62). Bu son görüş tartışmaya açıktır. Bu söz, Kalmukçada ise *bürlde* biçimiyle görülmektedir (Ramstedt 1935: 38). Sözcüğün Kazakçaya Moğolcadan geçtiği söylenebilir.

Resim 3.109. Kamçı büldirgesi (Kaynak: QEKUADJ 1, 562)

3.4.2.3. *qamşısap /қамшысап*

[< Tü. *qamçı*, < Tü. *sap*]

“Kamçı yapmaya uygun kızılıcık ağacı, ılgın ağacı, hayvan boynuzu veya ceylan bacağından elde edilen kamçıların sapına verilen genel isim” (QS, 747).

Kamçıyı oluşturan asıl bölümlerden biridir. Kamçı sapının kalın olan yukarı kısmına *qamşınıñ bası / dümi*, ince olan aşağı kısmına *qamşınıñ moyını*, deriyle kaplı, elle tutulan bölümüne ise *qamşınıñ tutamı / tutqası* denilmektedir (QEKUADJ 3, 414). Eskiden gön deri ve büyükbaş hayvanların diz kapağı ile topukları arasındaki sinirleri kurutulup liflerinden burularak elde edilen ipe *özek* adı verilen kurşun gibi sert bir cisim eklenerek kamçı sapı yapılmaktaydı. 20. yy. başlarından itibaren ise *özek*’e yalnızca demir eklenerek yapılmaya başlanmıştır. Uzun kamçıların örgüsüne kurşun yerleştirilmesi de kamçı vurulduğunda etkisini daha da arttırmaktadır. Askerî amaçla yapılan kamçıların sapı, çeşitli hayvanların boynuzundan yapılırsa da gündelik hayatta kullanılan kamçılar için bu durum geçerli değildir (Тоқтабай 2010b: 192).

Bu sözlükbirim, *qamşı* ve *sap* sözlerinden oluşmuştur. Kaz. *sap* sözünün lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *sap* “sap; kılıç veya bıçak sapı” (DLT, 489), **Harezmi** *sap* “sap, bir şeyin tutacak yeri” (HATS, 502), **Kıpçak** *sap* “sap” (KTS, 226), **Çağ.** *sap* “sap, kulp, deste” (ÇTS, 949).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *sap* “sap” (Yudahin 1985/1998: 637) ~ *kamçı sap* “кнутовище” [kamçı sapı] (Юдахин 1985-I: 135), **Kkalp.** *sap* “рукоятка” [sap; kabza] (Баскаков 1958: 564), **Başk.** *hap* “sap, kabza, kulp” (Özşahin 2011: 364), **Tat.** *sap* “1. Sap, kabza, kulp, tutamak, 2. Bitkinin sap kısmı, gövde” (Öner 2009: 229), **Kum.** *sap* “рукоятка, ручка” [sap; kabza] (Бамматов 1969: 278), **Nog.** *sap* “рукоятка, ручка” [sap; kabza] (Баскаков 1963: 288), **Kar.** *sap* “ручка” [sap] (Баскаков 1974: 52).

Taranan kaynaklardan hareketle Kaz. *qamşısap* sözü, çağdaş Kıpçak lehçeleri arasında Kırgızcada da bulunmaktadır. Başkurtçada görülen *hap* biçimi, bu lehçede ön seste düzenli olarak görülen *s > h* ses değişikliğiyle ilgilidir.

Clauson, *sap* kelimesinin Türkmencede kısa ünlülü olduğu gerekçesiyle DLT'deki *sa:p* 'the handle (of a sword, knife, etc.)' sözünün uzun ünlülü olarak yazılmasının bir hata olduğunu söylemiştir (ED, 782). Eren, Tü. *saç* ~ Yak. *as*, Tü. *süt* ~ Yak. *ūt* örneklerinde olduğu gibi Ana Türkçe ön ses /s/ fonemi Yakutçada düştüğü için kelimenin bu lehçede görülen *sap* biçiminin komşu diyalektlerden kalma bir alıntı olduğunu belirtmiştir (1999: 356). Gülensoy ise kelimenin etimolojisini < **sa-p* olarak vermiştir (2007: 732).

3.4.2.4. örüm /öpim

[< Tü. *ör-* + (-{i}m)]

“Kamçının örülmüş kayış kısmı” (QTS, 659; QS, 1039).

Bu parça, kamçının asıl bölümlerinden birini oluşturmaktadır.

Kelime ve kelime kökü tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinde şu şekilde görülmektedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *ör-* “örmek” ~ *örçük* ~ *örgüç* “örülmüş saç” (DLT, 462-463), **Harezmi** *ör-* “örmek” (HATS, 461), **Kıpçak** *ör-* “(saç) örmek” (KTS, 211), **Çağ.** *ör-* “örmek, dokumak, örgü örmek” (ÇTS, 876).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *örüm* “1. Örme, 2. Kamçının kayış olan kısmı” (Yudahin 1985/1998: 615), **KTat.** *örüv* “плетение” [örgü] (Усеинов 2007: 481), **Kkalp.** *örim* “плетение” [örgü] (Баскаков 1958: 512), **Başk.** *ürme* “saç bağı, örgülü saç” (Özşahin 2011: 331), **Tat.** *ürme* “örme, sarmaşık” (Öner 2009: 315), **Nog.** *örüv* “заплетание” [örgü] (Баскаков 1963: 262).

Kumukça, Karaçay Malkarca ve Karaycada “örmek” anlamında eş- fiili bulunmaktadır. Bu sözlükbirimin çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcada ‘kamçının kayışı’ anlamında kullanıldığı görülmektedir. Kelimenin *ör-* fiilinden *-{i}m* fiilden isim yapma eki ile türetildiği açıktır.

3.4.2.5. özek /өзек

[< Tü. *öz* + (+ek)]

“Kamçı örgüsünün arasına konulan kurşun, kayış gibi uzun ve sert cisim” (QTS, 648; QDMES, 231).

Kazakçanın çok anlamlı sözlerinden biri olan *өzek* sözünün bu anlamı dışında “akarsu yatağı; temel, esas; yemek borusu; bitki özü” (KTTTS, 424) gibi anlamları da bulunmaktadır.

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *өzek* “ağacın bedeni, özü” (KTS, 214), **Çağ.** *өzek* “bir şeyin içi, çekirdek, göbek” (ÇTS, 882).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *özök* “kamçı örgüsünün ortasına konulan kalın kayış” (Чокотегин 2014: 34), **KTat.** *ozek* “сердцевина (внутренняя часть стебля, ствола растения)” [öz (sarıp iç kısmı, bitkinin gövdesi)] (Усеинов 2007: 474), **Kkalp.** *өzek* “стержень” [çubuk, mil] (Баскаков 1958: 506), **Tat.** *üzek* “merkez; orta, iç” (Öner 2009: 317), **KMalk.** *өzek* “merkez, esas, asıl, cevher” (Tavkul 2000: 319), **Kum.** *өzek* “сердцевина” [öz] (Бамматов 1969: 250), **Nog.** *өzek* “центр, ядро, стержень” [merkez, çekirdek, çubuk] (Баскаков 1963: 255).

Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcada bu sözcüğün kamçıyla ilgili bir anlamının bulunduğu görülmektedir.

Kelime, Будаговъ sözlüğünde *özek*³¹ biçiminde “сердцевина” [öz, iç; orta] anlamıyla yer almaktadır (1869: 131). Radloff, kelimenin yapısını *öz+ek* biçiminde açıklamıştır (1893: 1301). Räsänen, kelimeyi Moğ. *örö* ‘das innere’ [iç] ve Tun. *ur* ‘magen’ [mide, karın] sözleriyle birleştirmiştir (1969: 377). Севортян, etimolojisinin iki türlü olabileceğini vurgulayarak Radloff’un etimolojisinin yanı sıra kelimenin **öz-* ~ *üz-* fiil kökünden *-ek* ekiyle türetilmiş olabileceğini söylemiştir (1974: 510). Kelimenin anlamları göz önüne alındığında Radloff’un görüşünün akla daha yatkın olduğu söylenebilir.

3.4.3. Kamçı Türleri

3.4.3.1. *bestaspa* ~ *besqasqa* /бестаспа ~ бесқасқа

[< Tü. *beş*, < Moğ. *tasma*]

“Beş deri kayışla örülmüş bir kamçı türü” (QS, 227).

Bu kamçı türü, Jambıl eyaletinin Şuw ilçesinde *besqasqa* olarak adlandırılmaktadır (QTAS, 142). Geleneksel el sanatlarında kayıştan kamçı, koşum takımı vb. nesneleri örme yöntemine *bestaspa jalpaq örim* adı verilmektedir. Bu örme yöntemi için önce deri kayış beş eşit ince dilime ayrılmakta ve aynı hizaya getirilmektedir. Daha sonra beşinci kayış; ikinci, dördüncü ve üçüncü dilimlerin üstüne ve sol tarafa doğru örülmektedir. Birinci dilim ise ikinci ile beşincinin üstüne ve üçüncü dilimin altından olacak şekilde sağ tarafa doğru örülmektedir. Devamında da dördüncü dilim, birinci ile üçüncü dilimin üstünü bastırarak sol tarafa doğru örülmektedir. Böylece düz bir örgü ortaya çıkmaktadır. Bu yöntemin dışında *bestaspa jumır örim* adı verilen başka bir yöntem daha bulunmaktadır. Bu yöntemde de bir kayış diliminin üstüne diğerleri örülmektedir (QEKUADJ 1, 487).

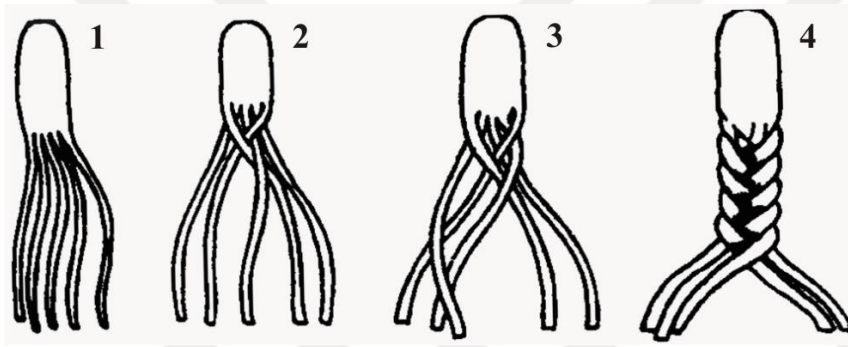
Bu sözlükbirim, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tespit edilememiştir. Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızcada ise şu şekildedir:

³¹ Дж. кыз. *اوزاك* (ö—э)

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *beş kaşka örmö* “beş kayışla örülen kamçı” (Айтматов Т.Б. 2014: 447).

Beş parçaya ayrılmış deri kayışla örüldüğü için bu sözün *bestaspa* ~ *besqasqa* şeklinde adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Жанпейісов, *besqasqa* sözünün “kahraman, seçilmiş, en iyi” anlamlarını vermiş ve bu ifadenin Kırgızcada *beş kaşka* biçiminde görüldüğünü belirtmiştir. Aynı zamanda Kaz. *besqasqa* sözünün bir etnonim olduğunu ve Küçük Cüz’ün (Bayulı) içindeki Beriş ru’una (boyuna) ait bir isim olduğunu da dile getirmiştir (2018: 119). Eren, *taspa* sözünün Moğolcadan alıntı olduğunu söylemiştir (1999: 396). Bu söz için bk. *taspa*.

Resim 3.110. Bestaspa jalpaq örim (Kaynak: QEKUADJ 1, 487)

3.4.3.2. biyşik /бишік

[< Kaz. **biy* + (+şik)]

“Arabacının atı sürmek için kullandığı deriden yapılmış büyük kırbaç” (QETS 3, 381; QS, 238).

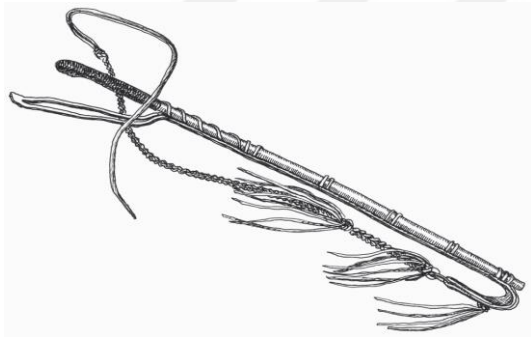
Kazakçanın sözlüklerinden QTS ile QTTS’de *biyşik* sözü madde başında bulunmamaktadır. QS’de bu söz *dıraw qamşı* sözü ile eş anlamlı olarak verilmiştir (s. 391). QTAS’de ise *biyşik* sözü Semey eyaletinin Abay ve Şubartaw ilçeleri ile Qarağandı eyaletinden derlenmiştir (s. 145). QEKUADJ-1’de bazen *sop qamşı* olarak adlandırıldığı bilgisi yer almaktadır (s. 512). Kazakçanın söz varlığında yer alan *biyşik je-* ifadesi “dayak yemek” anlamında kullanılmaktadır (QETS 3, 382). *Biyşik*, *qamşı*’dan daha uzundur.

Hayvan bakıcılığında hayvanı önüne katıp bir yere götürürken çobanın kullandığı değneğe de Kazakçada *biyşik* veya *şıbırtqı* denmektedir. *Biyşik* adı verilen bu kamçı türünün *jalğız taspa şıbırtqı biyşik*, *eki taspa*, *üş taspa*, *dört taspa* ya da uzun veya kısa saplı *biyşik* olmak üzere çeşitli türleri bulunmaktadır (Аманқұлов 2012: 92).

Kelimenin sonundaki *+şik* ekinden hareketle kök olan **biy* sözünün isim olduğu anlaşılmaktadır. Rusçada *бич* (biç) sözü ‘uzun kırbaç’ anlamındadır. Dolayısıyla kelime kökünün Rusçadan alıntı olma ihtimali bulunmaktadır.

Kelimenin sonundaki ek ise küçültme işlevi olan *+şıq*, *+şik* ekidir. Bu ek, Eski Türkçedeki *+çAk* ekinden türemiştir. Çağatayca döneminde de küçültme işlevinin yanı sıra alet adları ve sıfat yapmaktaydı (Baimukhambetova 2019: 132). Kazakçadaki *ç > ş* ses değişimine bağlı olarak *+şıq*, *+şik* hâlini alan ek *oynşıq* ‘oyuncak’, *qalaşıq* ‘küçük şehir’, *qılşıq* ‘tüy’, *erşik* ‘küçük eyer’ gibi örneklerde de görülmektedir.

Tarihî ve çağdaş lehçelerin tarama yapılan kaynaklarında bu söz tanıklanmamıştır.

Resim 3.111. Biyşik (Kaynak: QEKUADJ 1, 512)

3.4.3.2.1. biyşiktey /бишіктеі

[< Kaz. **biy* + (*+şik*) + < Tü. *teg* ‘gibi’]

“*Biyşik* gibi” (QETS 3, 382).

3.4.3.2.2. biyşikşe /бишікше

[< Kaz. *biy + (+şik) + (+şe)]

“*Biyşik* gibi, *biyşik*’e benzeyen” (QETS 3, 382).

3.4.3.3. buzawtis /бұзаятис

[< Tü. buza- + (-ğu) < Tü. tiş]

“Sapına demir konularak yassı bir deri kayıştan yapılan 8, 12, 16 örgüyle örülen bir kamçı” (QETS 3, 642; QS, 268; QTS, 149).

Konuşma dilinde buna *buzawörme* de denilmektedir (QETS 3, 641). Buzağının dişine benzediği için bu şekilde isimlendirilmiştir. Eskiden savaş aleti olarak da kullanılmıştır (QEKUADJ 1, 549).

Bu sözlükbirim *buzaw* “buzağı” ve *tis* “diş” sözcüklerinden oluşmuş bir birleşik sözcüktür.

Kaz. *buzaw* sözünün lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *buzagu* ~ *bozagu* “buzağı” (DTS, 130; EUTS, 49), **Harezmi** *buzagu* “buzağı, sütten kesilmemiş sığır yavrusu” (HATS, 115), **Kıpçak** *buzagu* ~ *buzaku* “buzağı, dana” (KTS, 39) ~ **CC** *buzav* ~ *buzov* “kalb” [buzağı] (Grønbech 1942: 70) ~ **Erm.Kıp.** *bızov* “теленок” [buzağı] (Гаркавец 2010: 299), **Çağ.** *buzagu* “buzağı, sığır yavrusu” (ÇTS, 178).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *muzoo* “bir yaşında olan buzağı” ~ *muzoo tiş örülgön kamçı* “hususî bir nakışla örülmüş kamçı” (Yudahin 1985/1998: 577), **KTat.** *buzav* “теленок” [buzağı] (Усеинов 2007: 353), **Kkalp.** *buzav* “теленок” [buzağı] (Баскаков 1958: 120), **Başk.** *bızav* “buzağı” (Özşahin 2011: 164), **Tat.** *bozav* “1. Buzağı, 2. Pek yumuşak mizaçlı insan” (Öner 2009:

46), **KMalk.** *buzov* “buzağı” (Tavkul 2000: 132), **Kum.** *buzav* “телёнок” [buzağı] ~ *buzavtiş* “медведка” [bir ayı] (Бамматов 1969: 84), **Nog.** *buzav* “телёнок” [buzağı] ~ *buzavbas* ~ *buzavburın* “медведка” [bir ayı] (Баскаков 1963: 89), **Kar.** *buzov* “buzağı, dana” (Çulha 2006: 55).

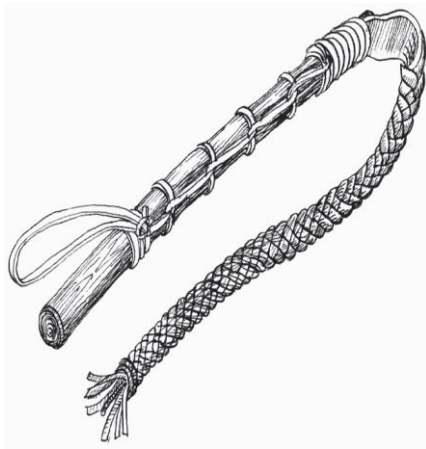
ET /ağu/ > /av, ov, uv/ ~ /egü/ > /ev, öv, üv/ ses olayı Kıpçakça için karakteristik bir ses değişmesidir (Tekin - Ölmez 2003: 43). Buna bağlı olarak Eski Türkçe *buzāgu* sözünün Kıpçak ağzına dayanan *Codex Cumanicus* ile Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi eserlerinde *buzav* ~ *bızov* şeklini aldığı görülmektedir. Memlûk Kıpçakçasında ise ET *buzāgu* biçimi devam etmektedir. Ercilasun, bu durumu Memlûk Kıpçakçası eserlerinin standart dili temsil etmesiyle açıklamaktadır (2004: 387).

Kırgızcada söz başı *b* > *m* değişimine bağlı olarak *muzoo* şekli görülmektedir. Ayrıca bu lehçede oluşan ikincil ünlü uzunluğu *muzoo* sözünde de bulunmaktadır. Kelimenin Tatarca *bozav* biçiminde görülen ilk hecedeki geniş yuvarlak /o/ ünlüsü, bu lehçede ilk hecedeki dar yuvarlak ünlülerin genişleyip zayıflaması kuralıyla açıklanabilir. Bununla birlikte *buzağı* ve *diş* sözleriyle oluşturulan “kamçı” anlamı, çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcada tespit edilmiştir. Kumukçanın söz varlığında yer alan *buzavtiş* sözüne ise bambaşka bir anlam yüklenmiştir. Benzer bir durum Nogaycadaki *buzavbas* ve *buzavburın* sözcüklerinde de görülmektedir. Anadolu ağzlarının söz varlığında da yer alan *buzādişi* ~ *bızadişi* sözü *Derleme Sözlüğü*’nde “danaburnu denilen ve bitki köklerini yiyen bir böcek” olarak tanımlanmıştır (DS II, 809). Bu sözün Türk lehçe ve ağzlarında farklı anlamlar kazanarak yer aldığı görülmektedir.

Räsänen, Tü. *buzāgu* (< **buragu*) sözünün Mançu Tunguzcaya *bēru* ‘schafsbock’ [koç] olarak geçtiğini kaydetmiştir (1969: 75). Eren de ET *buzāgu* sözünün Moğolcaya *birağu* olarak geçtiğini belirtmiş ve kelimenin *buz*-, *buz*- ‘böğürmek’ kökünden -*gu* ekiyle türetildiğini ifade etmiştir (1999: 65). Clauson ise Moğ. *birağu* biçiminin eski çağlardan kalma bir alıntı olduğuna dikkat çekmiştir (ED, 391). Nişanyan, Far. *buzak* ‘küçük erkek keçi’, *buze* ‘teke’ örneklerini vererek Tü. *buzağı* sözünün İran dilleriyle paralellik gösterdiğini vurgulamıştır (2003: 78). Gülensoy, ET *bozağu* yazılışının yanlış olduğunu, doğrusunun /u/ ile olması gerektiğini ifade etmiş ve kelimenin etimolojisini < *buz* + *ağu* biçiminde vermiştir. Ayrıca Nişanyan’ın Türkçe ve Moğolcanın ortak bir sözcüğü olan

buzagı'yı Hint-Avrupa dillerine bağlamaya çalışmasını eleştirmiştir (2007: 189). Stachowski ise kelimenin kökünü < *boz- olarak vermiştir (2019: 97).

Diş kelimesiyle ilgili olarak ise Gülensoy; **Nog. tis**, **KMalk. tiş**, **Kırg. tiş**, **Kum. tış**, **KTat. diş**, **Çuv. şāl** biçimlerini sıraladıktan sonra kelimenin etimolojisini < *ti:ş olarak vermiştir (2007: 289). Eren, Çuv. şāl biçiminin Tü. şış ile birleştirilmesinin yanlış olduğunu, bununla birlikte önceki yayınlara atıfta bulunarak Tü. diş'in Moğ. *sidün* 'diş' biçimiyle birleştirilmesinin de fonetik bakımdan olanaksız olduğunu dile getirmiştir (1999: 115).

Resim 3.112. Buzawtis (Kaynak: QEKUADJ 1, 549)

3.4.3.4. **daqa qamşı /дақа қамшы**

[< Tü. *yaqu* (→ Moğ. *daqu*), < Tü. *qamçı*]

“Tay derisinden örülen kamçı” (QS, 347).

Sözlükte eski bir söz olduğu belirtilen Kaz. *daqa* sözü, “tay derisi ya da bundan dikilen kürk, palto” (QS, 347) anlamındadır. Kamçının örgü kısmı *daqa* adı verilen tay derisinden yapıldığı için bu isim verilmiş olmalıdır.

Kaz. *daqa* sözünün tarihî lehçelerle çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yağku* ~ *yaqu* “yağmurluk” (DLT, 728), **Harezmi** *yaqu* “çevrilmiş kürk” (HATS, 654).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *daaki* “1. İlkbaharda tülememiş olan hayvanın üzerindeki yapağı, 2. Tay derisinden kürk, 3. Paçavra” (Yudahin 1985/1998: 291), **Başk.** *dağa* “kürk, gocuk” (Özşahin 2011: 307).

Räsänen, Çağ. *daqu* “ein Pelz mit den Haaren nach aussen” [dışı tüylü bir tür kürk] sözünün Moğ. *daqu* “Pelz” [kürk, post] sözünden alıntılandığını belirtmiştir (1969: 130). Doerfer, bu kelimenin kökeninin Tü. *yağku* ‘yağmurluk’ ~ *yaqu* ‘çevrilmiş kürk’ olduğunu ve kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçtiğini, daha sonra Moğolcadan tekrar *daqu* biçiminde ödünçlendiğini belirtmiştir (1975: 283). Ünal da Klasik Moğolca *daqu* ‘dış tarafı kürklü palto’ sözüyle ET *yaqu* (< **yağ-ku*) ‘yağmurluk’ sözleri arasında ilişki kurmuş, kelimenin Tel. *d’aki* ‘kürk, gocuk’, Tuv. *çagı* ‘kürk’, Mac. *daku* ‘kısa kürk, ceket’ biçimlerini sıralamıştır (2016: 293).

Kaz. *daqa*, Kırg. *daaki*, Başk. *dağa* sözlerinin ses ve anlam bakımından Moğ. *daqu* ile paralellik göstermesi, bu sözlerin Moğolcadan alıntı olabileceği düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Buna ek olarak Rusçadaki *doxa* (doha) [içi dışı kürkten palto] (Богочанская - Торпашова 2009: 113) kelimesi de muhtemelen bu Moğolca sözden alıntılanmış olmalıdır.

3.4.3.5. *dıraw qamşı* /дырау қамшы

[< Far. *dıraw*, < Tü. *qamçı*]

“Büyük ve iri kamçı; *biyşik*” (QETS 5, 99; QS, 391; QDMES, 225).

QETS ile QS’de bu kamçı türüne konuşma dilinde *dır qamşı* denildiği kayıtlıdır (QETS 5, 98; QS, 391). QTS’de *dıraw* sözünün Farsça bir alıntı olduğu ve “büyük, iri”

anlamına geldiği ifade edilmektedir (s. 213). Ayrıca Kazakçada suçluyu cezalandırmak için kullanılan büyük kırbaça *düre qamşı* denilmektedir (QEKUADJ 1, 669).

Tarihî lehçelerde tanıklanmayan bu sözlükbirimin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *dörö* “kamçı, kırbaç (cezalandırmak için)” (Yudahin 1985/1998: 313), **Başk.** *dır qamsı* “içine kurşun konularak örülen kamçı” (Özşahin 2011: 1906).

Kırg. *dörö* ile Kaz. *düre* biçiminin aynı kökene ait olduğu anlaşılmaktadır. Her iki lehçenin tarama yapılan sözlüklerinde kelimenin Farsçadan alıntılandığı kayıtlıdır.

Resim 3.113. Dıraw qamşı (Kaynak: QEKUADJ 1, 670)

3.4.3.6. doyr qamşı /дойыр қамшы

[< ? *doyr*, < Tü. *qamçı*]

“At binerken kullanılan kısa saplı kalın örgülü bir kamçı” (QETS 4, 699; QS, 374).

QETS’de *doyr* maddesi için şöyle bir tanım verilmiştir: “Savaşta, dövüşte kullanılan kalın saplı, köküne kurşun konularak kalın bir örgüyle örülen kamçı türü” (QETS 4, 699). Ayrıca Kazakçada *doyr qamşı* ile dövüşmek *doyr soğısı* sözü ile ifade edilmektedir (QETS 4, 699; QS, 374). Kazakistan’ın Atırav (eski adı Gur’ev) eyaleti ile Mañğıstaw’da kalın kamçıya *ala doyr* denilmektedir (QTAS, 48). Türkmenistan’da yaşayan Kazaklar sapına

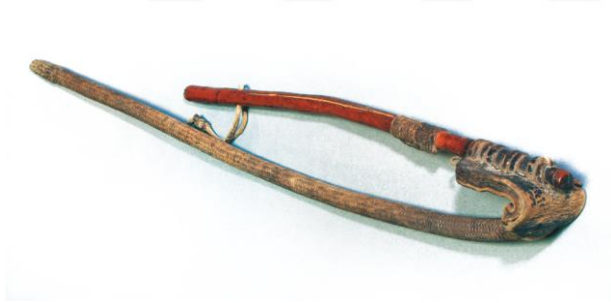
kurşun konularak yapılmış sekiz örgülü kamçıyı *kök alağan doyır* biçiminde adlandırmaktadırlar (QTAS, 333). Kazakçada *doyır* sözünün “kaba, kabaca” gibi farklı bir anlamı da bulunmaktadır (QS, 374).

Tarihî lehçelerde tanıklanmayan bu sözün çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kkalp. *doyır qamşı* “толстая плеть” [kalın kamçı] (Баскаков 1958: 175), **Başk.** *tuıyr* “kalın kayıştan örülmüş kamçı” (Özşahin 2011: 1747).

Bu türden bir kamçının çağdaş Kıpçak lehçelerinden Karakalpakça ile Başkurtçanın söz varlığında da yer aldığı görülmektedir. *Kırgızca-Rusça Sözlük*’te *darra* “толстая плеть” [kalın kamçı] (Юдахин 1985-I: 186) sözü, Farsça kaydıyla yer almaktadır. Tanımdan hareketle bu kamçının da kalın örgülü olduğu anlaşılmaktadır. Kökeni tespit edilemeyen Kaz. *doyır* sözünün alıntı bir söz olması da ihtimal dâhilindedir.

Resim 3.114. Doyır qamşı (Kaynak: QEKUADJ 1, 642)

3.4.3.6.1. doyırla- /дойырла-

[< ? *doyır* + (+la-)]

“*Doyır qamşı* ile vurmak” (QTS, 203; QS, 374).

3.4.3.6.2. doyrış /дойыршы

[< ? *doyır* + (+şı)]

“*Doyır qamşı* kullanmaya alışan kişi” (QS, 374).

3.4.3.7. elik saptı qamşı ~ elik siyrağ qamşı /елік сапты қамшы ~ елік сирақ қамшы

[< Tü. *elik*, < Tü. *sap* + (+tı), < Tü. *qamçı*]

“Geleneksek Kazak el işçiliğinde sapı ceylan bacağından yapılan ve süslenerek hazırlanan bir tür kamçı” (QEKUADJ 2, 40).

Genellikle dekoratif amaçlı kullanılmaktadır. *Elik* kelimesinin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *elik* “geyik” (Arat 2006: XVIII), **Kıpçak** *elik* “ceylan” (KTS, 72).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *elik sap kamçı* “karacanın arka bacağından yapılan kamçı” (Айтматов Т.Б. 2014: 446), **Kkalp.** *elik* “косуля” [karaca] (Баскаков 1958: 190), **Başk.** *ilék* “karaca” (Özşahin 2011: 139).

Tarama yapılan sözlüklerden hareketle bu kamçı türünün Kazakça ve Kırgızcanın söz varlığında bulunduğunu söylemek mümkündür.

Räsänen, *älik* biçiminde madde başı olarak verdiği kelimenin anlamını ‘wildziege’ [yaban keçisi] şeklinde açıklamış ve kelimeyi Moğ. *ili* ‘hirschjunges’ [geyik yavrusu] ~ Manç. *ilgin* sözleriyle birleştirmiştir (1969: 40). Clauson, ‘roebuck’ [karaca] olarak anlamlandırdığı kelimenin Hakasça, Tuvaca, Kırgızca, Kazakça gibi bazı modern lehçelerde yaşadığını dile getirmiş, etimolojisiyle ilgili bir fikir belirtmemiştir (ED, 142). Севортян, *elik* kelimesinin kökeninin ortaya çıkarılması için elde yeterli veri bulunmadığını belirtmekle

birlikte kelimeyle ilgili <*el- + {-i}k şeklinde bir etimoloji denemesi yapmıştır (1974: 266). Eren, *elik* kelimesinin ‘dağ keçisi’ anlamında olduğunu söylemiş, çağdaş lehçelerde *kiyik*, *kuralay*, *cür* gibi isimlerin de bu anlamda kullanıldığına değinmiştir (1999: 132). Tietze, ‘dağ keçisi, karaca’ olarak anlamlandırdığı kelimenin ET *elik* biçiminde olduğunu belirtmekle yetinmiştir (2002: 644). Gülensoy ise kelimenin Anadolu ağızlarında *elik keçi*, *eliyh geçisi* şeklinde kullanıldığına vurgu yapmıştır (2007: 329).

Resim 3.115. Elik saptı qamşı (Kaynak: QEKUADJ 2, 40)

3.4.3.8. jılanbawır qamşı /жыланбауыр қамшы

[< Tü. *yıl- + (-ğan), < Tü. *bağır*, < Tü. *kamçı*]

“Örülümü yılan derisine benzediği için bu ismi alan kırbaç türü” (QTS, 326; QS, 540).

Bu kamçının ortasından deriden, ince ve oval şekilde bir şerit geçmektedir. Eski zamanlarda savaş aleti olarak da kullanılmıştır (QEKUADJ 2, 83). Bu sözlükbirim, birleşik sözcük yapısındadır. Kaz. *bawır* sözü için ise bk. *bawırlıq* ~ *bawırdaq*.

Bu kamçı türünün adı taranan tarihî kaynaklarda tespit edilememiş olsa da Kaz. *jılan* sözünün tarihî lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yılan* “yılan” (DLT, 783), **Harezmi** *yılan* “yılan” (HATS, 684), **Kıpçak** *ılan* ~ *yılan* “yılan” (KTS, 101-321), **Çağ.** *ılan* ~ *yılan* “yılan” (ÇTS, 520-1251).

Bu kamçı türü, çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızcada tespit edilmiştir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *cılan boor örmö* “bir kamçı örgüsü türü” (Айтматов Т.Б. 2014: 447).

Çağdaş Kıpçak lehçelerinde *yılan* ~ *cılan* varyantlarıyla görülen ‘yılan’ kelimesi kullanılarak yapılmış bu kamçı adlandırması, Kazakça ile Kırgızca dışındaki lehçelerde tanıklanmamıştır.

Clauson, *Bulgar Hanları Listesi*’ni kanıt göstererek *yılan* ‘snake’ sözünün eskicil şeklinin *dilom* biçimi olduğunu söylemiştir (ED, 930). Gülensoy, *yılan* sözünün yapısını < **yıl*- ‘kaymak, sürünmek’ + *-an* ‘fiilden ad yapan ek’ şeklinde açıklamıştır (2007: 1138). Stachowski, Kırg. *cıl*- ‘kriechen’ [sürünmek] fiilinden hareketle kelimenin etimolojisinin < **yıl*-*ğan* biçiminde olabileceğini belirtmiştir (2019: 360).

Resim 3.116. Yılanbawır qamşı (Kaynak: QEKUADJ 2, 83)

3.4.3.9. qazuyalı qamşı /қазұялы қамшы

[<Tü. *qaz*, < Tü. *uya* + (+lı), < Tü. *qamçı*]

“Kalın örgülü bir kamçı” (QS, 730).

Bu kamçı, eski dönemlerde savaş aleti olarak da kullanılmıştır (QEKUADJ 3, 419). Kazakçada bu sözlükbirim, “Qissa Nârikbay-Şora” batırlar jırında geçen *qazuyalı qamşı men, keltirip basqa saladı / bastan aqqan qara qan, omırawın jabadı* (qazuyalı kamçı ile getirip başa vurur; baştan akan kara kan, gövdesini kaplar) dizelerinde tanıklanmıştır (BS-45, 91). Bu dizelerden kamçının bir silah olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarında tanıklanmayan bu sözlükbirim, muhtemelen benzerlik ilgisi kurularak oluşturulmuştur.

3.4.3.10. qız qamşı /қыз қамшы

[< Tü. *qız*, < Tü. *qamşı*]

“Altın veya gümüşle süslenmiş ince saplı, kızların kullandığı gösterişli bir kamçı türü” (QTAS, 449; QS, 858; QTTS, 382).

QTAS’de bu sözlükbirimin Türkmenistan’ın Türkmenbaşy (eski adı Krasnovodsk) şehrinde yaşayan Kazaklardan derlendiği bilgisine yer verilmiştir (s. 449).

Bu sözlükbirim, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır. *Kız* ve *kamşı* sözleri hem tarihî hem de çağdaş lehçelerin söz varlığında yer almaktadır. Ancak iki sözün birleşmesiyle oluşmuş bu sözlükbirim, birleşik söz olarak yalnızca Kazakçada kullanılmaktadır.

3.4.3.11. sapalaq /сапалақ

[< Tü. *şap* + (+a) + (+la-) + (-k)]

“Kayış örülmeden sadece üst üste getirilip dikilerek elde edilen kamçı” (QTAS, 582; QS, 1114).

QS’de yerel bir ifade olduğu vurgulanan *sapalaq* sözünün QTAS’de Qızılorda, Atıraw ve Doğu Kazakistan bölgelerinden derlendiği belirtilmiştir (s. 582).

Tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında bu kamçı türünün adı tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *şapalak kamşı* “örülmemiş kamçı” (Айтматов Т.Б. 2014: 447), **Kkalp.** *sapalaq* “пушистый” [yumuşak tüylü] (Баскаков 1958: 564), **Tat.** *şapalak* “şaplak, tokat” (Öner 2009: 62).

Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcanın söz varlığında bu kamçı türü adlandırmasının yer aldığı görülmektedir.

Doerfer, *şaplaḡ ~ şapalaḡ* sözünün yansıma bir söz olduğunu belirttikten sonra bu kelimenin *çapla ~ çeple* biçiminde Türkçeden Farsçaya ve çeşitli İran dillerine geçtiğini söylemiştir (1967: 319-320). Räsänen, Kaz. *sapalaq* ‘eine aus feinen Riemen geflochtene Peitsche’ [ince kayıştan yapılmış bir kamçı] sözünü Bur. *hab* (< **sab*) ‘нитка’ [iplik] sözünü ilişkilendirmiştir (1969: 402).

Anadolu ağızlarının söz varlığında “kamçının ucundaki kösele parçası” anlamında kullanılan *şallaḡ ~ şallak ~ şapalaḡ ~ şapalak ~ şaplak ~ şep* (DS X, 3740-3743) sözleri bulunmaktadır. Gülensoy, *şallak* sözünün etimolojisini < **şā* ‘yansıma’ + (+*lak*) (2007: 836), *şapalak* sözününkini de < **şā*+*p*[+*a*]+*la-k* biçiminde vermiştir (2007: 838). Kelimenin kökeni olan *şap ~ çap* sözü, DLT’de “kamçı vurulduğunda ya da yemekte dudakların çıkardığı ses” (s. 135-556) olarak tanımlanmıştır. Tietze, *şaplak* sözünün etimolojisini < *şap*+*la-k* biçiminde vermiştir (2018c: 558). Kelimenin yansıma bir kökten türediği anlaşılmaktadır.

3.4.3.12. segiz qırılı qamşı /сегіз қырлы қамшы

[< Tü. *sekiz*, < Tü. *qır* + (+*lı*), < Tü. *qamşı*]

“*Taspa* adı verilen on altı adet kayıştan örülen bir kamçı türü” (QTAS, 596).

Kazakçanın ağız sözlüğüne göre bu söz Moğolistan Kazaklarından derlenmiştir. Kazakistan’ın Jambıl eyaletinin Şuw ilçesinden derlenen veriye göre ise sekiz adet *taspa*’dan örülen kamçı türüne ise *segiz örim* adı verilmektedir (QTAS, 596). Jetisu bölgesinde bu *segiz örim* kamçıya *Qırğız örim* de denmektedir (Тоқтабай 2010b: 192). Bu kamçı türünün adlandırılmasında kamçı örgüsündeki deri kayış sayısının etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Kazakçanın çok anlamlı sözlerinden biri olan *qır* ise “1. Kır, bozkır, 2. Bıçak vb. şeylerin sırtı, 3. Ütü çizgisi, 4. Hüner, maharet, 5. Beceri, işe yatkınlık” (KTTTS, 348) gibi anlamlar içermektedir.

Bu sözlükbirim, tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

3.4.3.13. selebe /селебе

[< Moğ. *seleme*]

“Sekiz örgülü kamçı” (QTTS, 503).

Kelime, QETS, QS, QTS gibi sözlüklerde “savaşta kullanılan bir tür bıçak” (QTS, 723) şeklinde tanımlanmıştır. Kazakçada örgü sayılarına göre kamçı; dört örgülüyse *şıbırtqı*, altı örgülüyse *buzawtis*, sekiz örgülüyse *selebe*, on iki örgülüyse *dıraw* biçiminde adlandırılmaktadır (QTTS, 503).

Kelime, tarihî Türk lehçelerinde tanıklanmamıştır. Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinden *Nehcü'l-Ferâdis*'te geçen *seleme* sözü ise ‘kamçı’ anlamında olmayıp sahabelerden birinin adıdır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *selebe*³² “сабля, меч” (Юдахин 1985-II: 143), **Tat.** *seleme* “pasaklı, yırtık pırtık kıyafetli” (Öner 2009: 232).

Жанпейісов, *selebe* sözüyle ilgili ilk bilgileri Уәлиханов’un verdiğini aktarmıştır. Ona göre “Kırgızların kendileri uzun bıçaklar yapmış ve bunları *selebe* ya da *cekeavız* şeklinde adlandırmışlardır” (2018: 312). Araştırmacı, yazısının devamında kelimenin Türk lehçelerinde *selebe* ~ *seleme* ~ *seloba* varyantlarının bulunduğunu ve bu kelimenin Moğolcadan ödünçlendiğini ifade etmektedir. Kelime, Türk lehçeleri aracılığıyla Rusçaya *сабля* (sablya) [kılıç] olarak geçmiş olmalıdır, demektir (Жанпейісов 2018: 313). Lessing’in sözlüğünde bu kelime *seleme* “sabre, sword” [süvari kılıcı, kılıç] anlamıyla yer almaktadır (1960: 686).

³² Bu kelime *Kırgız Sözlüğü* adıyla Abdullah Taymas tarafından Türkçeye çevrilen sözlükte yer almamaktadır. Orijinal sözlükte ise kelimenin bulunduğu görülmektedir.

3.4.3.14. *sop qamşı /соп қамшы*

[< Tü. *subı*, < Tü. *kamçı*]

“At arabasına münhasır, sapı ve örgüsü uzun kamçı” (QETS 13, 273; QS, 1160).

QEKUADJ-1’de bunun bazen *biyşik* olarak da adlandırıldığı bilgisi yer almaktadır (s. 512).

Tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında bu kamçı türünün adı tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *sop kamçı* “uzun kırbaç” (Айтматов т.б. 2014: 446).

Bu sözlükbirimin çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcanın söz varlığında yer aldığı görülmektedir.

DLT’de *subı* ~ *söbi* sözü “uzun ve sivri nesne, yuvarlak olmayan” (s. 536) şeklinde tanımlanmıştır. Clauson, ET *subı* biçiminin Kıpçakçada *söbi* ~ *söbü* şeklinde görüldüğünü ve bu biçimin Tü. *sopa* ile ilişkilendirilebileceğini ifade etmiştir (ED, 784-785). Gülensoy da bu verinin *sopa* ‘kalın değnek’ kelimesinin etimolojisine dayanak oluşturduğu görüşündedir (2007: 799). Eren, *sopa* sözünün kökeninin bilinmediğini belirterek Bulgarca *sopa* ve Sırpça *sopa* sözlerinin Türkçeden alıntılandığını dile getirmiştir (1999: 374). Kazakçada **sop* kökünden türediği anlaşılan *sopay-* fiilinin “1. Uzamak, incelemek, süzülme, 2. Dik, dimdik durmak” (KTTTS, 487) gibi anlamları bulunmaktadır. Bu kamçının bir özelliği olarak sapının ve örgüsünün uzun olması dolayısıyla DLT’de tanıklanan *subı* sözü, bu sözlükbirimin ilk unsurunun kökeni olarak değerlendirilebilir.

3.4.3.15. *şıbırtqı /шыбыртқы*

[< Tü. *şıbırt-* + (-qı)]

“At arabalarında kullanılan, bazen örgülü bazen örgüsüz şekilde yapılan bir tür uzun kamçı” (QETS 15, 502; QTS, 930; QS, 1431).

Buna *şıbırtqı qamşı* da denilmektedir. Kazakçada *şıbırtqınıñ astına aldı* ifadesi “*şıbırtqı* adlı uzun kırbaç ile vurdu” anlamındadır (QS, 1431). Jambıl eyaletinin Şuw ilçesiyle Şımkent eyaletinin Maqtaral ilçesinde bu kamçı türüne *arba qamşı* denilmektedir (QTAS, 67). Кеңжахметұлы, bu sözü *biyşik* ile birlikte ele almıştır (2012: 242).

Kelime ve kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *çıbırt-* “çırpmak; taze çubukla dövmek” (DLT, 144).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *çıbırtkı* “тоненькая плётка” [ince kırbaç] (Юдахин 1985-I: 381), **Başk.** *sıbırtkı* “hayvan dürtmek için kullanılan çubuk, değnek; kamçı” (Özşahin 2011: 395), **Tat.** *çıbırtkı* “kırbaç, kamçı” (Ganiyev vd. 1997: 401), **KMalk.** *sıbırtkı* “kırbaç” (Tavkul 2000: 340), **Nog.** *sıbırtkı* “кнут” [kamçı] (Баскаков 1963: 317).

Räsänen, ‘Peitsche’ [kırbaç] anlamını verdiği kelimenin kökünün *şıbır-* fiili olduğunu söylemiştir. Ona göre yansıma olan bu fiil, Moğolca *siber-* biçiminden bir alıntıdır (1969: 106-445). Clauson, ET *çıbırt-* fiilinin ettirgen bir şekil olduğunu ve *çıp* isminden türediğini söylemiş, bu fiilin yalnızca Anadolu ağızlarında *cibart-* ~ *cibert-* biçiminde yaşadığını ifade etmiştir (ED, 398). *Derleme Sözlüğü*’nde *cibart-* ~ *cibert-* fiilinin “çıplak vücuda değnek vurarak şişirmek” (DS III, 953) anlamı verilmiştir. Kelime kökünün Kaz. *şıbıq* (TT *çubuk*) ile de bağlantılı olabileceği düşünülebilir; ancak Kaz. *şıqpırt-* fiili “kamçılarlamak, kırbaçlamak” anlamındadır (KTTTS, 652). Bu fiilin aynı anlamdaki eski şekli *çıbırt-*, DLT’de tanıklanmaktadır (DLT, 144; DTS, 147). Dolayısıyla kelimenin kökü bu fiile bağlanabilir.

3.4.3.15.1. şıbırtqıla- /шыбыртқыла-

[< Tü. *çıbırt-* + (-qı) + (+la-)]

“*Şıbırtqı* adı verilen kamçı ile vurmak” (QETS 15, 502; QS, 1431).

Sözlükte bu fiil tabanından genişletilmiş *şıbırtqılat-* fiili de madde başında yer almaktadır.

3.4.4. Mahmuz

3.4.4.1. ökşe temir /өкше темір

[< Tü. *ökçe*, < Tü. *temir*]

“Mahmuz” (Koç, Bayniyazov ve Bayniyazova 2007: 538).

Tarama yapılan Kazakça sözlüklerde yer almayan bu söze *Türkiye Türkçesi - Kazak Türkçesi Sözlüğü*’nde “çizmenin arkasına takılan ve atı hızlandırmaya yarayan demir veya çelik parça” anlamındaki *mahmuz* sözünün karşılığı olarak yer verilmiştir (Koç, Bayniyazov ve Bayniyazova 2007: 538). Mahmuz anlamı verilen bu sözlükbirim, Kazakça “ayak topuğu, ökçe” anlamındaki *ökşe* ile *temir* “demir” sözünün birleşmesiyle oluşmuştur.

Bu ifadenin Kazakça sözlüklerde yer almaması, söz konusu sözlük hazırlanırken Türkçe *mahmuz*’a karşılık bulmak amacıyla sonradan oluşturulduğunu düşündürmektedir. Ancak *Rusça-Kazakça Sözlük*’te³³ “mahmuz” anlamındaki *unopa (şpora)* sözüne karşılık olarak *ökşe temir*, *tepki* sözlerine yer verilmiştir. Kazakçanın tarama yapılan sözlüklerinde *tepki* sözünün “mahmuz” anlamıyla da karşılaşılmamıştır.

Akartürk Karahan, “Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lugati’t-Türkiyye’de Alet İsimleri” başlıklı çalışmasında tarihî Kıpçakçada tanıklanan *tepkeç* “mahmuz” sözünün Anadolu ağızlarında *depçek* (*depgi*, *depek*, *depge*, *depşek*) biçiminde görüldüğünü, çağdaş Türk lehçelerinden Başk. *tipkes*, Kırg. *temingi*, Tat. *tipkeç* sözlerinin *tepkeç* ile bağlantılı olduğunu belirtmiştir (2008: 54).

Birleşik söz yapısındaki bu sözlükbirim, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır. *Ökçe* ve *temir* sözleri hem tarihî hem de

³³ <https://www.sözdik.kz> (Erişim Tarihi 03.12.2019).

çağdaş lehçelerin söz varlığında yer almaktadır. Ancak iki sözün birleşmesiyle oluşmuş bu sözlükbirimin birleşik söz olarak yalnızca Kazakçada kullanıldığı görülmektedir.

4. SÖZLÜK

ajırğı /ажырғы 1. Çok binilme neticesinde sırtında yara oluşan atın başını arkaya doğru bükmemesi için boynuna bağlanan tahta parça, 2. (eski ve mecaz) Cezalı ve tutsak kişinin boynuna ve kollarına takılan ağaç kelepçe; pranga.

alaqan /алақан 1. Avuç içi, 2. Kamçının sapı ile örgüsünün kesiştiği yerdeki genişçe kayış, yani kamçı örgüsünü sap ile birleştiren kayış, 3. Yaprığın yassı yeri, 4. Kolanın atın karnına dolanan kısmı, 5. El ve yüz silmekte kullanılan havlunun iki uç kısmına yakın yeri, 6. Altın, gümüş süslemeli saç bağının geniş ve yassı tarafı.

anjıma ~ änjime /анжыма ~ әнжіме Atın vücudunun yanlarını acıtmaması için iki yanına konulan *qaptal* (TT *kaltak*) adı verilen eyerdeki desteklere yerleştirilen yuvarlak, metalden yapılan halka.

arba /арба At, öküz, deve gibi hayvanların koşulduğu iki veya dört tekerli taşıma aracı.

arbaday /арбадай Araba gibi.

arbakeş /арбакеш At arabasını kullanan kişi.

arbakeştik /арбакештік At arabası kullanmayı meslek haline getirme.

arbala- /арбала- Arabalarla taşımak.

arbaşı /арбашы 1. At arabasını kullanan kişi, *arbakeş*, 2. At arabası yapan kişi.

arbaşıq /арбашық Küçük at arabası.

arıs /арыс At arabasının ön tarafı ile arka tarafını birbirine bağlayan ağaç iskelet; araba oku; *tärte, jetek*.

aşamay er /ашамай ер Çocukların ata kolayca binmesi ve at binmeye alışması için hazırlanmış basit bir eyer türü.

at ağaş /ат ағаш At bağlanılan direk.

at arba /ат арба Atın arkasına takılan ve atla birlikte hareket eden araba.

at-äbzel /ат-әбзел Atın binit ve koşum takımları.

at bekit- /ат бекіт- Binek atın konuşlandığı mekândan fazla uzaklaşmaması veya atı hırsızlardan korumak için atın hareketini kısıtlamak amacıyla ayaklarını kayış, urgan veya zincirle bağlamak.

at dorba ~ jemdorba /ат дорба ~ жемдорба Ata yem vermek için kullanılan küçük torba, heybe; yem torbası.

at jabuw /ат жабу Ata örtülen örtü.

at köpşik /ат көпшік Eyerin üstüne konulan küçük minder, eyer minder.

at körpe /ат көрпе Eyerin üstüne konulan küçük battaniye.

atjürgiş /атжүргіш Kamçı, kırbaç.

at-sayman /ат-сайман At ve onunla ilgili eyer, hamut gibi gereçler; binit ve koşum takımları.

atsoğar /атсоғар Kamçı, kırbaç.

atşölke /атшөлке Keçeden yapılmış hamut.

attaraq /аттарақ Uzun yol gitme ve yük taşıma gibi sebeplerle terlemesi sonucu atın vücudundan çıkan ve tüylerine yapışarak kuruyan tuz kalıntılarını ve tozları atın vücudundan uzaklaştırmak için kullanılan, atın yelesi ile kuyruğunu taramaya yarayan tarak; kaşağı.

attıq /аттық Eyer tahtasının iki kaşı ve iki desteğinin arasında kalan deri bölüm.

attumar /аттұмар Ata nazar değmemesi için boynuna takılan muska, nazarlık.

at-turman /ат-тұрман Atın binit takımları, eyer takımı.

awızdıq /ауыздық Atı yönlendirmek için ağızına takılan demir araç.

awızdıqta- /ауыздықта- Ata *awızdıq* adı verilen gem takmak, dizginlemek.

awızdıqtawşı /ауыздықтаушы Gem vuran; yasak koyan.

awızdıqtay /ауыздықтай *Awızdıq* gibi.

ayıl /айыл Eyer takımının bir tarafa kayıp gitmemesi için atın karnından dolanarak sırtına bağlanan kayış, kolan; *tartpa*.

ayılbas /айылбас *Ayıl*, *tartpa*, *beldik*, *belbew* şeklinde adlandırılan kolan kayışlarının başına takılan halkalı demir; kolan tokası, kolan ucu.

ayılда- /айылда- Kolanı çekip sağlamlaştırmak, kolanı bağlamak.

ayıldı /айылды *Ayıl* adı verilen kayışı olan, *ayıl* 'lı.

ayıl-turman /айыл-тұрман *Tartpa*, *ayıl*, *üzeñgi baw (taralğı)*, *qanjığa* gibi kayıştan yapılan at koşum takımları.

ayırqom /айырқом Çok binilme neticesinde atın sırtında yara oluştuğunda kullanılan ortası delik bir eyer türü.

ayşıq /айшық Atın dizgininin ağız kısmına takılan işlemeli yatay demir.

azuwağaş /азуағаш Arabanın *belağaş* adı verilen dingilini tutan mekanizma.

әнжі /әнжі Atın sırtında oluşan yaraya kapatılan delikli keçe.

balaq /балақ Atın uzaklaşmaması için ayağına bağlanan bukağının uç kısmı.

baqawız /бақауыз At arabasının *belağaş* adı verilen ön ve arka tekerini bağlayan paçasına takılan ve ön tekere yerleştirilen ağaç parça.

baw /бай At koşumlarına takılan kayışların genel adı.

bawırlıq ~ bawırdaq /бауырлық ~ бауырдақ Eyer, kamçı vb. koşum takımlarına takılan yassı kayış.

bawırса /бауырса Kolan kayışının atın karaciğerine denk gelen düz yeri.

bejin er /бежін ер Önü ve arkası sivri, dışı deri ile kaplanmış Çin'in Pekin şehrinde yapılan eyer türü.

beldik /белдік 1. Deriden yapılmış kemer, kayış, 2. Eyeri karnından dolayarak atın sırtına bağlayan kayış, *tös ayıl*, 3. At arabasının iki tekerini birbirine bağlayan tahta parça.

beldikşe /белдікше Küçük *beldik*; *beldik* gibi.

beldikte- /белдікте- *Beldik* adı verilen kayış ile bağlamak; eşyanın ortasından sıkıca sararak bağlamak.

bestaspa ~ besqasqa /бестаспа ~ бесқасқа Beş deri kayışla örülmüş bir kamçı türü.

biyşik /бишік Arabacının atı sürmek için kullandığı deriden yapılmış büyük kırbaç.

biyşikşe /бишікше *Biyşik* gibi, *biyşik*'e benzeyen.

biyşiktey /бишіктеі *Biyşik* gibi.

boji /божы At arabasına koşulan ata yön veren dizgin, gem kayışı.

bojıla- /божыла- *Boji* takmak, *boji* ile atı yönlendirmek.

bojişı /божышы *Boji* takan, *boji* ile at binen kişi; dizginci.

boqan er /боқан ер Ön tarafı koç boynuzundan yapılan ve arka tarafa doğru eğilen bir eyer türü.

bökter- /бөктер- Eyerin arkasına bir şey bağlamak.

böktergi /бөктергі Eyerin arka bölümünde yer alan terkisinde bir şey bağlanılacak yer; *qanjiğa*.

böktergişe /бөктергіше *Böktergi*'ye benzeyen.

bökterindi /бөктерінді Eyerin terkisine bağlı nesne.

bökterinşek /бөктеріншек Eyerin terkisine bağlı küçük bir nesne.

buğalıq /бұғалық Huysuz at veya deveyi yakalamak için kullanılan kement.

buğalıqşı /бұғалықшы Huysuz ata kement atan kişi.

buğalıqta- /бұғалықта- Huysuz ata kement atmak.

buğalıqtı /бұғалықты Kement atılmış, boynunda kement olan (at).

bujıra /бұжыра Atın dizginini at boyunduruğu *doğa*'ya bağlayan halka demir.

buzawtis /бұзаути Sapına demir konularak yassı bir deri kayıştan yapılan 8, 12, 16 örgüyle örülen bir kamçı.

bügeşek /бүгешек Atın ayağına nal çakılırken bacağı бүkülüp bağlanan ağaç.

bükpe /бүкпе Asi kısarak sağılırken hareket kapasitesini kısıtlamak ve sağımı kolaylaştırmak için ön bacağı bükülerek dizine giydirilen kayıştan veya yünden yapılan kelepçe.

büldirge /бүлдірге Kamçı, gürz, sopa gibi araçların sapına takılan kayış bağ.

bürkenşik şege /бүркеншік шеге Eyere çakılan ve başı işlemeli olan çivi.

büyreğ bet er /бүйрек бет ер Baş böbrek şeklindeki eyer türü.

daqa qamşı /дақа қамшы Tay derisinden örülen kamçı.

dedege /дедеге Hızlı koşan yarış atına yaz mevsimlerinde örtülen örtü.

delbe /делбе Arabaya koşulan atı sağa sola hareket ettiren dizgin, gem kayışı; *boji*.

delbele- /делбеле- *Delbe* (dizgin) ile yönlendirerek (atı) hareket ettirmek; *bojıla-*.

delbeşi /делбеші Arabaya binerek *delbe* (dizgin) ile atı yönlendiren kişi; *bojışı*.

dıraw qamşı /дырау қамшы Büyük ve iri kamçı; *biyşik*.

doğa /доға At arabasının ön tarafıyla arka tarafını birleştiren iskelet *tärte* ve hamutu, atın boyunduruğu ve at arabasını birbirine bağlayan kayış *qulaq baw* ile bir arada tutan üst bölüm, yarım daire şeklindeki ağaç parça.

doğabas /доғабас Kayıştan yapılan koşum takımları *ayıl-turman*'ın, eyeri karnından dolayarak atın sırtına bağlayan kayış *beldik*'in bir ucunun başına takılan yuvarlak veya eğik metal toka, kolan tokası; *ayılbas*.

doğaday /доғадай *Doğa* gibi, *doğa* 'ya benzer.

doğar- /доғар- Arabaya koşulan atın koşum takımlarını çıkartmak.

doñğalaq ~ döñgelek /доңғалақ ~ дөңгелек At arabasının tekeri.

doyr qamşı /дойыр қамшы At binerken kullanılan kısa saplı kalın örgülü bir kamçı.

doyır-la- /дойырла- *Doyır qamşı* ile vurmak.

doyrış /дойыршы *Doyır qamşı* kullanmaya alışan kişi.

elik saptı qamşı ~ elik siyrağ qamşı /елік сапты қамшы ~ елік сирақ қамшы
Geleneksek Kazak el işçiliğinde sapı ceylan bacağından yapılan ve süslenerek hazırlanan bir tür kamçı.

emşek tağa /емшек таға Atın ayağı kaymaması için özel olarak üretilen ve sivri pürüzleri bulunan nal.

er ~ eger /ер ~ егер Atın sırtına konulan oturmaya yarayan nesne; eyer.

er qos- /ер қос- Eyerin parçalarını ayırıp birbiriyle uyumlu hâle getirmek, monte etmek.

er şap- /ер шап- Eyer yapmak.

erle- ~ ertte- /ерле- ~ ертте- Atı eyerlemek, ata eyer takmak; eyerlemek.

erşi /ерші Eyer takımı yapan usta.

erşik /ершік 1. Atı arabaya koşarken kemer gibi takılan ve küçük eyere benzediği için bu adı alan koşum, 2. Küçük eyer.

erşikte- /ершікте- Koşulan arabaya *erşik* yerleştirmek.

er-turman ~ er toqım ~ er-sayman /ер-тұрман ~ ер-тоқым ~ ер-сайман At binmek için gerekli olan araç gereçlerin genel adı; eyer takımı.

ıñırşaq ~ ıñğırşaq /ыңыршақ ~ ыңғыршақ Atı arabaya koşarken kayış geçirilen bir tür küçük eyer; *erşik*.

işkilik /ішкілік Eyerin altına konulan yumuşak keçe; *işpek*.

işpek /ішек Teğeltinin altına serilen yumuşak keçe; *işkilik*.

jaba toqı- /жаба тоқы- Teğeltili atın arkasını tamamen kapatarak eyerlemek.

jaqtaw /жақтау At başlığının yanaklara gelen iki tarafı.

jaydaq /жайдақ Eyersiz, eyer takımı olmayan.

jaydaqta- /жайдақта- Eyersiz at binmek.

jegüw äbzeli /жегу әбзелі At arabasında kullanılan *qamıt*, *doğa*, *erşik*, *köterme*, *delbe*, *şiliya* gibi araç gereçlerin tümü; araba koşum takımları.

jeldik /желдік Kalın keçeden yapılan iki parçalı eyer yastığı.

jeli /желі Tayları bağlamak için iki kazığa gerilerek takılmış urgan.

jelke baw /желке бай Hamutun *qulaq* adı verilen bölümünün yukarı tarafını bağlayan kayış.

jelkebasar /желкебасар Eyerin iki tarafındaki tahtaları birleştiren bütün ağaç parça.

jelkelik /желкелік At başlığındaki kayış uçlarının ensede kesişen kısımları, başlığın ense kayışı.

jelqom ~ jeltoqım /желқом ~ желтоқым 1. Sirtında yara oluşan ata eyerin batmaması için kullanılan ve iki tarafında kalın keçe bulunan ortası delik bir eyer türü, 2. Yük taşınması için devenin sırtına konulan kalın keçe.

jelqomda- /желқомда- Atı *jelqom* ile eyerlemek.

jetek /жетек At arabasının ön tarafı ile arka tarafını birbirine bağlayan ağaç iskelet; araba oku, *tärte*, *arıs*.

jılanbawır qamşı /жыланбауыр қамшы Örülümü yılan derisine benzediği için bu ismi alan kırbaç türü.

jırım /жырым Kolana veya eyere bağlanan sivri uçlu kayış parça, sıırım.

jırna /жырна Atın terini emmesi için teğeltinin altına serilen bir keçe türü, *terlik*.

jona /жона 1. (Qostanay, Amangeldi, Jezqazğan, Oral, Aktöbe) Atın böğrünü acıtmaması için eyer kaltağının altına serilen eyer yastığı; *jeldik*, 2. (Mañğıstaw, Türkmenistan, Karakalpakistan) Altı keçe, üstü deri eyer takımı, 3. Teğelti, 4. (Qızılorda, Aral) Eyerin altına serilen yassı deri.

jügen /жүген Atın başına geçirilen gem, dizgin gibi parçaları olan, kayıştan yapılan binit takımı, atın başlığı.

jügende- /жүгенде- Atın başına *jügen* takmak, dizginlemek.

jügendik /жүгендік Atın başının *jügen* takılan yeri.

kegey ~ şabaq /кегей ~ шабақ Araba tekerinin çubuğu; *şabaq*. Bir tekerleğin merkezinden çemberine kadar uzanan çubuklardan her biri, parmak.

kejim /кежим Nakışla işlenen, üstünde desenleri bulunan süslü ve gösterişli, ata örtülen örtü; *at jabuw*.

kekildik ~ miylıq /кекілдік ~ милық Atın kâkülünün gözüne girmemesi için alınına takılan *jügen*'in en üstteki kayışı.

keñsirik /кеңсірік *Jaqtaw*'ı birbirine bağlayan ve atın geniz tarafına bağlanan *jügen* kayışının parçası.

kespe /кеспе Eyer takımına aralıklarla çakılan parlak metallerin adı.

kisen /кісен Demirden yapılmış, atın ayaklarına vurulan ortası zincirli köstek, bukağı.

kisende- /кісенде- Köstek takmak, zincire vurmak.

kölik /көлік Yük taşıma aracı; araba, taşıt.

köterme /көтерме Araba okunu atın arkasından asıp yukarı doğru kaldıran kayış.

künde ~ kürde /күнде ~ күрде Huysuz, asi kırsrağı sağarken tepmemesi için arka ayaklarından birinin dirseğinden eğilerek boynuna bağlanan ip.

küyme /күйме Tepesi kapalı süslü araba, fayton.

küzew jip /күзеу жіп At tımar edilirken bir ucu atın arka ayaklarından birini kaldıran, diğer ucu da atın boynuna takılan ip.

law /лау Görev için giden makam sahibi kişileri bir köyden diğer köye taşıyan at arabası.

moynsa ~ moyn ağaş /мойынса ~ мойын ағаш Çok binme neticesinde sırtında yara oluşan atın başını arkaya doğru bükmemesi için boynuna bağlanan tahta parça; *ajırğı*.

müyet /мүйет Sırtında yara oluşan atın yarasına eyer altına konulan *işpek* denilen keçenin değmemesi için kullanılan ortası delik, yuvarlak keçe.

noqta /ноқта Gem'i (Kaz. *awızdıq*) bulunmayan, *jügen*'e benzer, atın başına takılan koşum takımı; yular.

noqta baw /ноқта бай *Noqta* adı verilen yuların bağı.

noqta-jip /ноқта-жіп *Noqta, arqan* (urgan) gibi binit takımı; *noqta*'ya takılan ip.

noqta-jügen /ноқта-жүген *Noqta* ve *jügen* gibi gemsiz binit takımı.

noqtala- /ноқтала- Atın başına *noqta* kayışı takmak; yular takmak.

oqpan /оқпан Eyerin altında el sığacak kadar boşluk.

oqtemir /оқтемір At arabasının iki tekerleğini birbirine bağlayan demir.

oqtıq /оқтық 1. Araba oku, 2. At arabasının ön ve arka tekerlerinin arasındaki sırık, 3. Ok ucu, 4. Bukağı ipi arasındaki mesafe.

oris er /орыс ер Ruslara özgü, tezgâhta hazırlanan kaşı kısa, boyu uzun bir eyer türüdür.

Genellikle askerler için hazırlandığından *äskeri er* de denilmektedir.

ortan belağaş /ортан белағаш Eyerin ön, arka kaşı ve kaltağıyla kesişen bölümü.

oyma er /ойма ер Eyerin asıl bölümleri (ön ve arka kaşı, iki kaltağı ve orta ağacı) veya bütünü kalın bir ağaçtan tek parça halinde kesilip çıkarılan eyer türü.

ökşe temir /өкше темір Mahmuz.

ömildirik /өмілдірік Eyerin geriye doğru kaymaması için atın göğsünden aşırılıp kolanlarına bağlanan kayış; gömüldürük.

ömildirikte- /өмілдірікте- Atın göğsüne gömüldürük kayışı takmak.

öñger- /өңгер- Bir şeyi eyerin üstüne enlemesine koyup önünde tutmak.

öpşin /өпшін At üzerine örtülen bir örtü; *at jabuw*.

öre /өре Atın kaçmasını önlemek için bir ucu atın ön sağ ayağına, diğer ucu arka sol ayağına bağlanan ip veya zincir; bukağı, köstek.

örele- /өреле- Atın ayağına *öre* adı verilen bukağı takmak; köstek vurmak.

örim /өрім Kamçının örülmüş kayış kısmı.

özek /өзек Kamçı örgüsünün arasına konulan kurşun, kayış gibi uzun ve sert cisim

pıstan /пыстан Eyerinin üstündeki mindere ön ve arkasından bastırılarak konulan bakır, gümüş işlemeli deri kayış; *pıstan tartpa*.

qalbağay /қалбағай Kement; *buğalıq*.

qalqan ~ qalday /қалқан ~ қалдай At arabasının yükünün düşmemesi için yapılmış kasa.

qamıt /қамыт Araba koşumunda atların boynuna geçirilen ağaç veya üstüne meşin geçirilmiş çember; hamut.

qamıt baw /қамыт бай Hamutun iki başını birleştirip bağlayan bağ.

qamıt-doğa ~ qamıt-sayman /қамыт-доға ~ қамыт-сайман Arabaya koşulan atın *doğa, erşik, şiliya, boji* gibi araç gereçlerine verilen genel isim.

qamıtta- /қамытта- Atın boynuna hamut takmak.

qamıttıq /қамыттық Atın boynuna zarar vermemesi için kullanılan, hamutun keçeden yapılan yumuşak parçası.

qamşı /қамшы Atı yürütmek için kullanılan, işlenmiş deriden veya başka iplerden örülerek bir sapa bağlanan vurma aracı; eyer takımının bir parçası; kırbaç.

qamşıla- /қамшыла- Binek veya arabaya koşulan atı kamçılamak, kamçı ile vurmak.

qamşılıq /қамшылық Kamçı yapılmaya elverişli (nesne).

qamşısap /қамшысап Kamçı yapmaya uygun kızılıçık ağacı, ılgın ağacı, hayvan boynuzu veya ceylan bacağından elde edilen kamçıların sapına verilen genel isim.

qanjıǵa /қанжыға Eyerin tergisinde yer alan ve bir şey bağlamak için kullanılan uzun, ince, dört adet kayış; *böktergi*.

qanjıǵala- /қанжығала- Eyerin arka bölümündeki *qanjıǵa* adı verilen kayışa bir şey asmak; *bökter-*.

qanjıǵalıq /қанжығалық Eyerin *qanjıǵa* takılan yerindeki deliklere verilen ad.

qaptal /қаптал Eyerin atın böğrünü acıtmaması için iki yanına konulan tahta destekler, kaltak.

qarınsa /қарынса At sineklerinin atları ısırması için atın gövdesine geçirilen örtü.

qas /қас Eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölüm; kaş.

qasaba /қасаба Eyerin sivri olan başı.

qasqalıq /қасқалық Atın akıtması (sakar) üzerinden bağlanan başlık kayışı.

qayıs /қайыс Eyer takımlarını yapmakta kullanılan özel işlenmiş hayvan derisi, kayış.

qazaq eri /қазақ ері Eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölümü yani kaşları eğik olan oturmaya elverişli eyer türü.

qazıqbas er /қазықбас ер Ön kaşı kaz boynu gibi dik ve sivri duran eyer türü.

qazuvalı qamşı /қазуалы қамшы Kalın örgülü bir kamçı.

qız qamşı /қыз қамшы Sapı altın veya gümüşle süslenmiş, kızların kullandığı gösterişli bir kamçı türü.

qolañ /қолаң Atın eyerini bağlamak için göğsünden aşırılarak sıkılan yassı kemer; *tösayıl; tartpa*.

qoltırmaş /қолтырмаш Çocuk eyeri *aşamay*'ın iki kaşının arasından çocuğun kolunu koyması için geçirilen uzun tahta sırık.

qoqan er /қоқан ер Ön kaşı dik ve koç boynuzundan yapılan, arka kaşı yassı bir eyer türü.

qospaq /қоспақ Hamutun iki ucunun *tamaq baw* ile birleştirilerek bağlanılan yeri.

qozi quyrıq er /қозы құйрық ер Kazakistan'ın batı bölgesine özgü başı sivri, arkası kuzu kuyruğu gibi yuvarlakça olan eyer türü.

qulaq baw /құлақ бай Atın boyunduruğu ile at arabasını birbirine bağlayan kayış.

qur noqta /құр нокта Kaz. *qulın* (TT *kulun*) olarak adlandırılan altı aylık at yavrusunun başına geçirilen ve yumuşak olması için de *qur* adı verilen ipten yapılan yular.

qurandı er /құранды ер Çeşitli ağaç parçaların bir araya getirilmesiyle oluşturulan, ön kaşı koç boynuzundan yapılan bir eyer türü; *qoqan er*.

qurıq /құрық Atları yakalamakta kullanılan, ucuna ip bağlanmış, kayın ağacından yapılan uzun sırık.

qus bas er /құс бас ер Ön kaşı kuş başına benzeyen bir eyer türü.

quyısqa /құйысқан Eyer takımının boynuna doğru kayıp gitmemesi için atın kuyruğu altından geçirilerek eyere bağlanan kayış; kuskun.

quyısqanda- /құйысқанда- Ata *quyısqa* (TT *kuskun*) adı verilen kayışı takmak.

quyısqandıq /құйысқандық 1. Kuskunlu olma durumu, 2. Kuskun kayışı takılan demir halka.

sağaldırıq /сағалдырық Atın boğaz kısmına doğru gelen *jügen* kayışının alt tarafından çekilerek yular ve dizgine bağlanan kayış, boğaz kayışı.

salpınşaq /салпыншақ Binit ve koşum takımının *quyısqa*, *sağaldırıq*, *ömildirik* gibi kayışlarında işlenmiş, desenli ve sallanarak duran süs parçaları, püskül.

sapalaq /сапалақ Kayış örülmeden sadece üst üste getirilip dikilerek elde edilen kamçı.

segiz qırlı qamşı /сегіз қырлы қамшы *Taspa* adı verilen on altı adet kayıştan örülen bir kamçı türü.

selebe /селебе Sekiz örgülü kamçı.

sıldırmaq /сылдырмақ Koşum takımlarından *erşik* ya da *şiliya*'ya görsellik katmak amacıyla takılan küçük zillere verilen isim.

sırttıq /сырттық At arabasının iskeleti *jetek*'i kaldıran *mırşaq* adı verilen eyer aracılığıyla geçirilen bir tür kayış.

sop qamşı /соп қамшы At arabasına münhasır, sapı ve örgüsü uzun kamçı.

suwlıq /сулық Atın geminin altına takılan küçük zincir, suluk zinciri.

süyretki ~ süyretpe /сүйреткі ~ сүйретпе Tekerleksiz, sürüklenerek taşınan en basit araba türüdür.

şalma /шалма Fırlatma yöntemi kullanılarak kaçan atı yakalamak için kullanılan kement; *buğalıq*.

şalmala- /шалмала- Eğitilmemiş ata kement atmak.

şalmaşı ~ şalmager /шалмашы ~ шалмагер Huysuz, kaçan atın boynuna kement atan kimse.

şanaq /шанақ At arabası ve arabayı oluşturan gövde kısmı.

şawjay /шаужай Atı bağlamakta kullanılan yular ile dizginin kesişme noktası.

şawjayla- /шаужайла- Atın dizginini çekmek suretiyle atı yürümeye hazır hâle getirmek.

şegelik ~ şegeköz /шегелік ~ шегекөз Nalın üzerinde bulunan çivi çakılan delikler.

şentemir /шентемір At arabasının ağaçtan yapılan tekerleğinin dışındaki demir çember;
şen.

şettik /шеттік Eyerin ön kenarlarında *ayıl, jırım, quyısқан* bağlamak için bulunan bölüm, bağlık.

şıbırtqı /шыбыртқы At arabalarında kullanılan, bazen örgülü bazen örgüsüz şekilde yapılan bir tür uzun kamçı.

şıbırtqıla- /шыбыртқыла- *Şıbırtqı* adı verilen kamçı ile vurmak.

şılaw /шылау Atın başındaki *jügen* kayışının yuları.

şılbur /шылбыр Atı bir yere bağlamak için *noqta* veya *jügen*'in *suwlıq*'ına bağlanan ve kıldan yapılmış ince ip ya da düz kayış; yular.

şıtıra /шытыра Eyer takımına takılan gümüş süs parçaları.

şider /шідер Atın ön iki ayağı ile arka bir ayağına bağlanan ip; bukağı, köstek.

şiderle- /шідерле- Atın ayağına *şider* adı verilen köstek takmak.

şiderlik /шідерлік Atın bacağında köstek takılan yer.

şiliya /шілия Bir ucu hamutun *qulaq baw* kayışına, diğer ucu da at arabasına bağlanan hamutun kalın kayışı.

şiliyala- /шілияла- Hamuta *şiliya* kayışı takmak.

şoşaq (bas) er /шошак (бас) ер Ön ve arka kaşı sivri olan eyer türü.

şujıq /шұжық At arabasında atın boynunu acıtmaması için hamutun altına konulan oval biçimli yumuşak keçe.

tağa /таға Atın toynağına çakılan, şekli *doğa*'ya benzer demirden elde edilen parça; nal.

tağala- /тағала- Atın toynağına nal çakmak.

tamaq baw /тамақ бай Hamutun iki tarafındaki tahtalara bağlanan ince kayış.

taqım qağar /тақым қағар Ata binildiğinde dizin iç kısmının ata değmemesi için deriden ya da keçeden yapılan nesne.

taralğı /таралғы Üzengiye eyere bağlayan kayış bağ.

taraq baw /тарақ бай Eyer takımı üzengisinin kayıştan yapılan iki parça bağ.

tarbaq /тарбақ Eyerin ön kaşında bulunan ve atın toynağına benzeyen gümüşle kaplanmış demir süs parçası.

tartpa /тартпа Eyerin üstünden bastırılarak atın karnından dolanıp sırtına bağlanan kayış; kolan; *ayıl*.

taspa /таспа İşlenmiş, tüysüz deriden dilimlenmiş ince kayış.

taspala- /таспала- Deriyi ince dilimlere ayırmak.

täjbaw /тәжбай Araba okunu gererek tekerlere bağlayan demir.

tärte /тәрте At arabasının ön tarafı ile arka tarafını birbirine bağlayan ağaç iskelet; araba oku; *arıs, jetek*.

tebingi /тебінгі Eyerin altına konulan keçenin yani teğeltinin kısa geldiği durumlarda ayakkabıyı ve pantolon paçasını koruyan eyer takımının bir parçası.

terkinşek ~ terkişek /тепкіншек ~ тепкішек Küçük çocuğu ata bindirirken kullanılan, eyere bağlanan ve üzengi yerine geçen keçeden yapılmış heybe.

terlik /терлік Atın terini emmesi için teğeltinin altına serilen ve koyun yapağından elde edilen bir keçe türü.

terlikte- /терлікте- Atın sırtına *terlik* adı verilen keçe sermek.

tıǵıldırıq /тығылдырық Eyer kaltağının atın sırtını acıtmaması için, kaltak altına katlanarak serilen keçe.

tilşe /тілше Kolan tokasının bir tarafına bağlanıp kolanın ikinci ucundaki deliklerden birine giren uzun demir, kolan tokasının dili.

tizgin /тізгін Atı durdurmak ve hareket ettirmek için gem uçlarına bağlanan kayış; dizgin.

tizginde- /тізгінде- Atın başına *jügen* kayışı takarak dizginlemek, dizgin takmak.

toğa /тоға *Beldik, tartpa* gibi kayışların ucunu sağlamca bağlamak için demirden yapılan nesne; kemer, kayış tokası.

toğası /тоғашы Kolan tokası olan *ayılbas*'ın *jügen* kayışındaki ve eyer takımının başka yerlerindeki küçük türleri.

toqı- /тоқы- Eyerin altına teğelti koymak, eyerlemek.

toqım /тоқым Atın sırtına eyerin batmaması için serilen dışı iki kat hâlinde keçe veya deri ile kaplanmış eyer takımının örtüsü; teğelti.

toqımda- /тоқымда- Atın sırtına *toqım* adı verilen teğelti koymak.

töbeldirik ~ şekelik /төбелдірік ~ шекелік *Jügen* kayışının en üstteki (tepedeki) bölümü.

tös baw /төс бай Bir ucu gömüldürüğe diğer ucu kolan kayışına bağlanan kayış.

turman /тұрман Koşum, eyer takımı.

turmanda- /тұрманда- Eyerlemek, ata eyer takmak.

tusa- ~ tusawla- /тұса- ~ тұсаула- Atın ön ayaklarını ipe veya kayışla bağlamak.

tusaw ~ tusamıs /тұсау ~ тұсамыс Atın uzağa gitmemesi için ön iki ayağına bağlanan ip veya kayış; bukağı, köstek.

ükili жүген /үкілі жүген Güzel görünüm ya da (batıl inanış olarak) kötülüklerden koruması için puhu kuşunun tüyü takılmış at başlığı.

üyrekbas er ~ qalmaqı er /үйрекбас ер ~ қалмақы ер Kalmuk halkına özgü bir eyer türü. Ön tarafı ördek gagasını andıran bir eyer türü.

üzbe /үзбе 1. Zincir gibi nesnelerin halkaları; bakla, 2. *Jügen* kayışının gem ile birleşen bölümünde ve *suwlıq*'ta görülen demirden yapılmış küçük süsler.

üzbele- /үзбеле- İşlemek, nakışlamak, bezemek.

üzeñgi /үзеңгі Eyerin iki yanında asılı bulunan ve ata binildiğinde ayakların basılmasına yardımcı olan altı düz demir halka.

üzeñgi baw /үзеңгі бай Üzengiye eyere bağlamak için kalın kayıştan veya tabaklanmış iki kat deriden yapılan ve kolan tokası bulunan bağ.

üzeñgilik /үзеңгілік Eyerde üzengi takılan yer.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

At, eski zamanlardan beri göçebeliği hayat tarzı olarak benimseyen toplumlarda son derece önemli bir yere sahip olmuştur. Türkler tarafından meydana getirilen kültür ve medeniyette de at, oldukça büyük bir rol oynamıştır. Türk bozkır kültüründe ekonominin hayvancılığa dayalı olması atın önemini daha da artırmıştır. Orta Asya coğrafyasında gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda elde edilen buluntularla aynı coğrafyada yer alan kaya resimlerindeki at tasvirleri, eski zamanlardan beri atın bozkır göçebelerinin yaşamındaki yeri ve önemini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

At binme kültürü ve at yetiştiriciliğinin bütün dünyaya Orta Asya bozkırlarından yayıldığı bilinmektedir. At, Kazakistan'ın kuzeyindeki Botay kültür çevresinde MÖ 2500'lü yıllarda ehlileştirilmiştir. Binit ve koşum takımlarının icadı da bozkır kültüründe atla ilgili en büyük yeniliklerden biridir. Bu yenilikle at kontrol altına alınmış ve çok hızlı hareket etme kabiliyeti kazanmıştır. Atın ehlileştirilmesi, at yetiştiriciliği, atın kullanımı ve donatılmasıyla ilgili çeşitli buluşlar bozkır göçebelerinin dünya medeniyetine katkıları olarak değerlendirilebilir. Atın evcilleştirilmesi de insanlık ve dünya tarihinde tekerleğin icadı kadar önemli bir yer tutmaktadır. At sırtında savaşlar, fetihler yapılmış, atla dünya keşfedilmiştir. Bu yönüyle at, insanlığın kanadı olmuştur. Göçebe bir hayat tarzını benimsemiş, temel geçim kaynağı da hayvancılığa dayanan Kazak Türkleri için at, en önemli ulaşım araçlarından biridir. Bu nedenle de Kazaklar at koşum takımlarına ayrı bir önem vermişlerdir. Atı güzelleştiren, görünümündeki asilliği ortaya çıkaran aslında binit ve koşum takımlarıdır. Koşum takımları olmadan at, sadece doğadaki bir canlıdır. Atın ehlileştirilmesiyle birlikte at koşum takımlarındaki buluşlar, dünya kültür tarihinde iz bırakan gelişmeler olmaları bakımından dikkate değerdir. At binmede kullanılan eyer, gem, üzengi, pantolon, çizme gibi gereçler bozkırlı göçebe hayat tarzının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Sözelimi bozkır kültürü çevresinde vücut bulan üzengili eyerin icadı savaşlarda süvarilerin at üzerindeki hareket kabiliyetlerini arttırmış ve vuruş gücünü kuvvetlendirmiştir. Ayrıca üzengi kullanımının askerin at üzerindeyken ok atışı yapabilmesine olanak sağlaması savaşlarda üstünlüğü ele geçirmede etkin bir rol oynamıştır. Atlı süvarinin mutlak üstünlüğünün üzenginin icadıyla başladığını belirten kaynaklar vardır. Metal olmayan üzenginin ilk defa ne zaman kullanıldığı kesinlik kazanmamış olmakla birlikte metal üzenginin bir Türk icadı olduğuna dair kuvvetli deliller mevcuttur. Ayrıca üzenginin icadının derebeylik (feodalizm) döneminin başlamasına doğrudan etki ettiğine dair iddialar da

bulunmaktadır. Bununla birlikte Türk tipi eyerde ön ve arka kaşın bulunması savaşlarda askerlere büyük üstünlük sağlamış, kaş sayesinde eyer üstünde sabit kalabilen askerin düşmana vurduğu darbeler daha ölümcül olabilmıştır. At koşum takımlarındaki bu türden yenilikler bozkırda kurulan devletlerin gücüne güç katmıştır. Günümüzde hâlâ motorlu taşıtların gücünün *beygir* olarak ifade edilmesi bile atın gücünü anlatmaya yeterlidir.

Kazakçada ‘at koşum takımı’, *at-äbzel*, *at-turman*, *at-sayman*, *ayıl-turman*, *er-turman*, *er-toqım*, *er-sayman* gibi ikilemelerle ifade edilmektedir. Kazak toplumunda ata binme, küçük yaşlardan itibaren başlamaktadır. Bu nedenle Kazaklarda beş altı yaşlarındaki küçük çocukları ata bindirme geleneği bulunmaktadır. Ata ilk defa bindirilen çocuk için düzenlenen törene *aşamay toyı* denilmektedir. *Aşamay*, çocukların ata kolayca binebilmesi için hazırlanmış basit bir eyer türüdür. Halk arasında *bala eri* olarak da adlandırılan bu eyerin ön ve arkasındaki dayanağı çocuğun attan düşmesini engellemek için daha yüksekçe yapılmaktadır. Ayrıca eyerde çocuğun kollarını dayayacağı *qoltırmaş* adı verilen bir destek de bulunmaktadır. *Aşamay* eyere oturan çocuk, *tepkişek* adı verilen ve keçeden dikilmiş heybeye ayaklarını sokup bu heybeyi bir nevi üzengi olarak kullanmaktadır. Kazaklarda sadece yetişkinler için değil, çocuklar için de at koşum takımı vücuda getirilmesi, yine çocuklar için tahtadan *at beşik* yapılması bozkır kültür geleneğinin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Kazakların diğer binit ve koşum takımlarından ayrı olarak eyere farklı bir değer yükledikleri anlaşılmaktadır. Kazak toplumunda eyer yalnızca binicinin konforu için kullanılan sıradan bir araç değil, aynı zamanda at sağlığını da koruyan bir gereç olarak görülmüştür. Kazakçanın söz varlığında yer alan *atıñnan ayırılsañ da eriñnen ayırılma* (atından ayrılсан da eyerinden ayrılma) atasözünde eyere verilen değer gözler önüne serilmektedir. Kazak eyer ustaları eyer yapımında kullandıkları yöntemlere göre eyeri *Qazaq eri*, *qurandı er*, *qozıquyırıq er*, *oyma er*, *şoşaqbas er*, *qazıqbas er*, *qus bas er*, *büyreket bet er* şeklinde adlandırmışlardır. Eyer türlerinin Kazakistan’ın çeşitli bölgelerine göre de farklılık gösterdiğini söylemek mümkündür.

At koşum takımları arasında Kazaklar için önem arz eden bir diğer gereç de kamçıdır. Kazakçanın çeşitli ağızlarında *atjürgiş* veya *atsoğar* olarak da adlandırılan kamçıya at binmenin dışında zaman içinde başka fonksiyonlar da yüklenmiştir. Eski dönemlerde bir savaş aleti vazifesi gören kamçı, kimi zaman kız isteme merasiminde bir sembol olarak kullanılmış kimi zaman da bir tartışmada arabulucu rolü üstlenmiştir. Ayrıca binek atı ile at arabasında kullanılan kamçıların Kazakçada farklı biçimlerde adlandırıldığı görülmektedir.

Söz gelimi *biyşik, dıraw qamşı, sop qamşı, şıbırtqı* gibi kamçılar at arabasında kullanılan uzun kırbaçlarken *bestaspa, buzawtis, doyır qamşı, jılanbawır, daqa qamşı* olarak adlandırılanlar ise binek attı kullanılan kırbaçlardır.

Kazakçanın söz varlığında yer alan *at arba, arba, kölik, küyme, law, süyretki* gibi sözler at arabası ve araba türlerini ifade etmektedir. Kazakçada at arabasını oluşturan temel parçalar ise *doğa, qamıt, ıñırşaq, tärte, täjbaw* olarak adlandırılmaktadır. Kazakistan'ın güney bölgesindeki kaya resimlerinde yer alan araba tasvirleri, at arabalarının Orta Asya'da çok eski dönemlerden beri kullanıldığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Atın Türkler tarafından ehlileştirilmesi at arabasını da uygarlık tarihine kazandırmıştır.

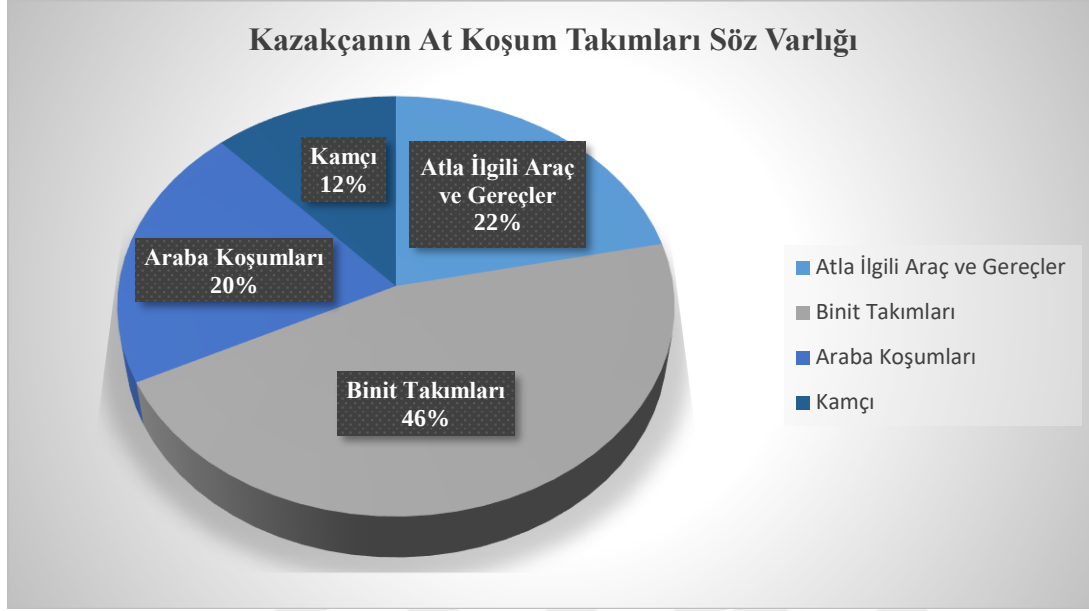
Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığını konu edinen bu çalışmada tespit edilen sözler, çağdaş Kıpçak grubuna mensup Kırgızca, Kırım Tatarcası, Karakalpakça, Başkurtça, Kazan Tatarcası, Karaçay Malkarca, Kumukça, Nogayca ve Karayca ile karşılaştırmalı olarak incelenmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda ele alınan bu sözler tarihî Türk lehçelerinden Eski Türkçe, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçeleriyle de karşılaştırılmıştır. Filolojik açıdan incelenen söz varlığı kültürel açıdan da değerlendirilmiştir. Madde başı olarak ele alınan 263 söz, çeşitli konu başlıklarına göre tasnif edilmiş ve madde başları ses, anlam, köken bilgisi bakımlarından art zamanlı ve eş zamanlı araştırma yöntemleriyle incelenmiştir.

Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı, Kazakçanın dil malzemesini büyük ölçüde ihtiva eden on beş ciltlik *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi* (QETS) başta olmak üzere belli başlı sözlükler taranmak suretiyle tespit edilmiş, madde başları Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Kaynak lehçeden hedef lehçeye aktarma yapılırken bazı sözlerin hedef lehçede eş değerinin bulunmadığı gözlenmiştir. “Kültür kelimeleri” olarak adlandırılan bu sözler tanımlanırken açıklama yapma yoluna gidilmiştir.

Araştırmada Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı,

1. Atla İlgili Araç ve Gereçler (57 söz)
2. Binit Takımları (121 söz)
3. Araba Koşumları (54 söz)
4. Kamçı (31 söz)

ana başlıkları altında ayrı ayrı maddeler hâlinde incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının grafiksel yüzdelik dağılımı şu şekildedir:

Şekil 5.1. Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının yüzdelik dağılımı

Sayısal olarak en fazla söz varlığının binit takımlarıyla ilgili olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla atla ilgili araç ve gereçler, araba koşumları ve kamçı takip etmektedir. Kamçı, bu sıralamada en sonda yer alsa da “atı yürütmek için kullanılan deriden örülmüş vurma aracı” olarak tanımlanabilecek dar bir alanı ifade eden bu aletle ilgili Kazakçada otuz civarında sözün bulunması dikkat çekicidir.

Tematik olarak tasnif edilen Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının sayısal dağılımı Çizelge 5.1’de gösterilmiştir:

Çizelge 5.1. Kazakça at koşum takımlarının söz sayısına göre tematik tasnifi

Kazakçanın At Koşum Takımları	Söz Sayısı
At Boyunluğu	2
Atın Bakımı ve Temizliği	7
At Örtüsü	5
Yular	8
Kement	9
Atı Bağlama	16
Süs Parçaları	10
Eyer Takımı	7
Eyer	10
Eyer Türleri	18
Eyerin Bölümleri	17
Üzengi	6
Eyer Yastığı	5
Eyerin Keçe Parçaları	12
Eyer Kayışları	20
Kayış Tokası	5
At Başlığı	21
At Arabası	14
At Arabasının Bölümleri	20
Hamut	8
At Arabasının Kayış Parçaları	12
Kamçı	5
Kamçının Bölümleri	5
Kamçı Türleri	20
Mahmuz	1

Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz sayısı tematik olarak sınıflandırıldığında en fazla sözün “eyer” kavram alanıyla (95 söz) ilgili olduğu görülmektedir. *Qasaba, oqpan, şettik* gibi eyerle ilgili en küçük detayların bile dilde karşılığının bulunması dikkat çekmektedir. Yapılma yöntemine, mahiyetine ve amacına göre eyerlerin sınıflandırılması, farklı eyer türlerinin meydana gelmesine ve kavram alanının genişlemesine zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan bu tabloya göre Kazak halkının en fazla değer verdiği at koşum takımının eyer olmasının dilde etkisini gösterdiği sonucu çıkarılabilir. Söz sayısının çokluğu bakımından ikinci sırada ise gemin de içinde bulunduğu “at başlığı” (21 söz) kavram alanı gelmektedir. Kazak geleneklerine göre at satıldığında eyer ve gem atla birlikte alıcıya verilmemektedir. Bu geleneğin Kazakistan’da hâlen devam ettiği bilinmektedir.

Kazakçadaki at koşum takımlarıyla ilgili 171 söz, türev sözler değerlendirme dışı tutularak tarihî Türk lehçeleriyle karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma neticesinde Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili sözlerinin 72’si Eski Türkçe, 69’u Harezmi Türkçesi, 82’si

Kıpçak Türkçesi ve 94'ü Çağatay Türkçesinde tanıklanmıştır. Tarihî Türk lehçelerinde tanıklanan sözlerin istatistikî dağılımını Çizelge 5.2'de görmek mümkündür:

Çizelge 5.2. Tarihî Türk lehçelerinde tanıklanan Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının sayısal ve yüzdelik dağılımı

Tarihi Türk Lehçeleri	Ortak Söz Sayısı	Yüzde
Eski Türkçe	72	% 42,2
Harezmi Türkçesi	69	% 40,4
Kıpçak Türkçesi	82	% 47,9
Çağatay Türkçesi	94	% 55

Kazakçanın söz varlığında yer alıp tarihî Türk lehçelerinde tanıklanamayan sözler de bulunmaktadır. Söz gelimi *dedege* “at örtüsü”, *qalbağay* “kement”, *küzew jip* “at tımar edilirken kullanılan ip”, *üzbe* “binit takımındaki süsler”, *at-äbzel ~ er-toqım* “koşum takımı”, *aşamay er* “çocuk eyeri”, *bejin er* “Çin’de yapılan bir eyer türü”, *boqan er* “ön tarafı koçboynuzundan yapılan bir eyer türü”, *büyrek bet er* “başı böbrek şeklindeki eyer türü”, *qoqan er* “Hokand eyeri”, *oris er* “Rus eyeri”, *şoşaq (bas) er* “ön ve arka kaşı sivri olan eyer türü”, *oqpan* “eyerin altındaki boşluk”, *pıstan* “eyer minderini tutan kayış”, *müyet* “eyer altına serilen ortası delik yuvarlak keçe”, *tığıldırıq* “eyer kaltağı altına serilen keçe”, *şawjay* “yular ile dizginin kesiştiği nokta”, *bujıra* “dizgini boyunduruğa bağlayan demir halka”, *doğa* “at boyunduruğu”, *täjbaw* “araba okunu gererek tekerlere bağlayan demir”, *tärte* “araba oku”, *atjürgiş ~ atsoğar* “kamçı”, *selebe* “sekiz örgülü kamçı” gibi sözler Kazakçanın söz varlığında yer almasına rağmen tarihî Türk lehçelerinde tanıklanmamıştır.

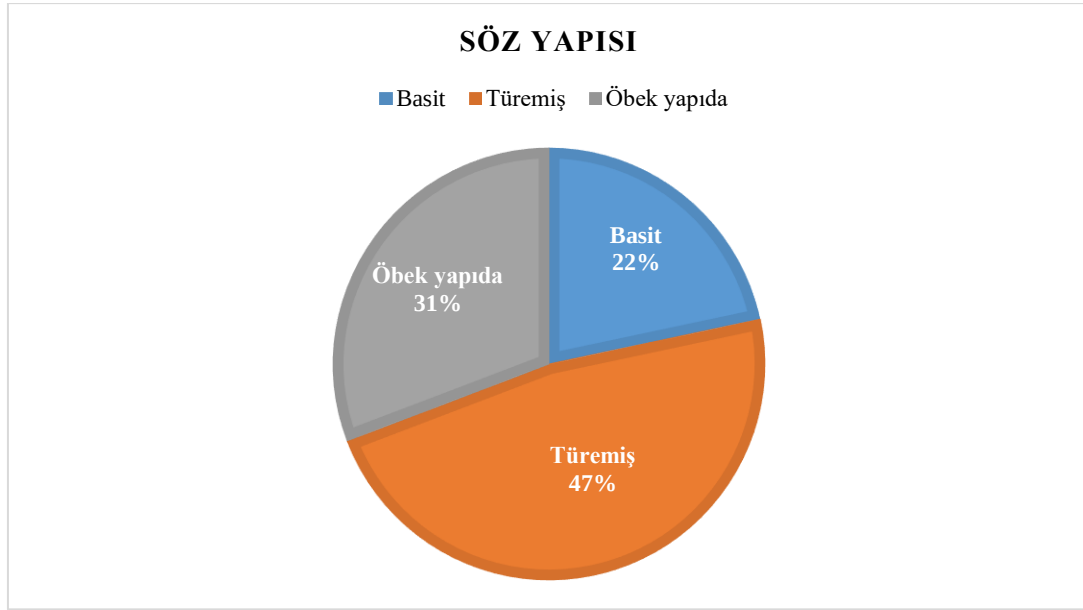
Türev sözler değerlendirmenin dışında bırakıldığında Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili 179 söz, çağdaş Kıpçak lehçeleriyle de karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmada at koşum takımları söz varlığı bakımından Kırgızca 136, Karakalpakça 106, Başkurtça 94, Kazan Tatarcası 82, Nogayca 75, Karaçay Malkarca 70, Kumukça 63, Karayca 45, Kırım Tatarcası 44 sözün Kazakça ile ortaklık gösterdiği tespit edilmiştir. At koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı bakımından Kazakçanın çağdaş Kıpçak lehçeleri arasında en çok Kırgızca (%76) ve ikinci sırada Karakalpakça (%59,3) ile örtüştüğü sonucuna varılmıştır. En az örtüşme ve ortaklığın ise Karayca (%25,2) ve Kırım Tatarcası (%24,6) ile olduğu görülmüştür. Diğer çağdaş Kıpçak lehçeleriyle Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı açısından ortaklığını Çizelge 5.3’te görmek mümkündür:

Çizelge 5.3. Kazakçanın diğer çağdaş Kıpçak lehçeleriyle at koşum takımları söz varlığı açısından ortaklığının sayısal ve yüzdelik dağılımı

Çağdaş Kıpçak Lehçeleri	Ortak Söz Sayısı	Yüzde
Kırgızca	136	% 76
Karakalpakça	106	% 59,3
Başkurtça	94	% 52,6
Kazan Tatarcası	82	% 45,9
Nogayca	75	% 41,9
Karaçay Malkarca	70	% 39,2
Kumukça	63	% 35,2
Karayca	45	% 25,2
Kırım Tatarcası	44	% 24,6

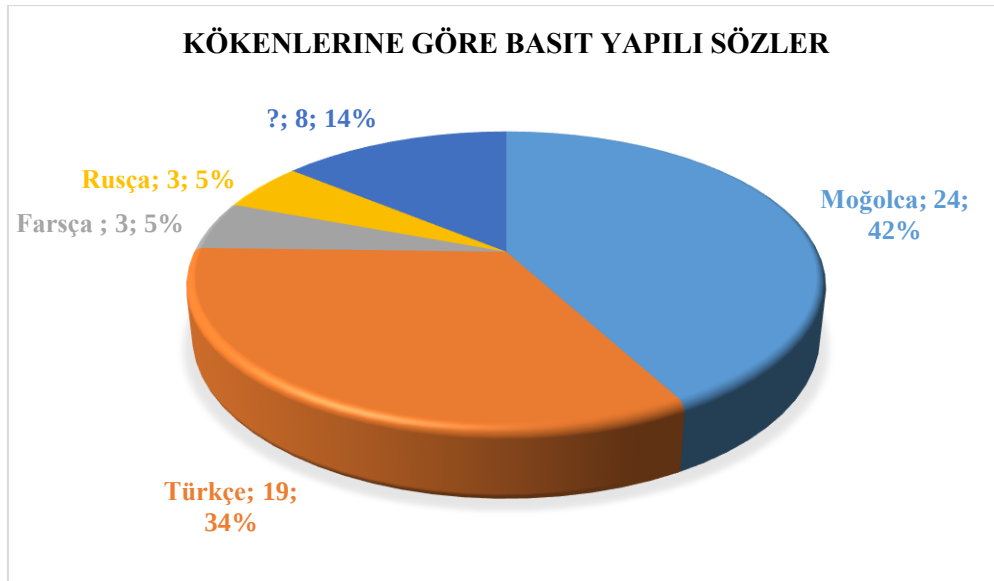
Kazakçada at koşum takımlarıyla ilgili madde başı olarak incelenen 263 sözün 57'sinin basit, 125'inin türemiş ve 81'inin öbek yapıda olduğu görülmektedir. Türeme ve birleştirmede temel bir aletin onunla ilgili parçaların ya da hareketlerin adlandırılmasına kaynaklık ettiği gözlenmiştir. Örneğin *qamut* “hamut” sözünden *qamitta*- “atın boynuna hamut takmak”, *qamıttıq* “atın boynuna zarar vermemesi için kullanılan, hamutun keçeden yapılan yumuşak parçası”, *qamut baw* “hamutun iki başını birleştirip bağlayan bağ”, *qamut-doğa* ~ *qamut-sayman* “arabaya koşulan atın *doğa*, *erşik*, *şiliya*, *bojı* gibi araç gereçlerine verilen genel isim” gibi sözler oluşturulmuştur. Benzer şekilde Moğolca bir alıntı olan *noqta* “yular” sözünden de *noqtala*- “yular takmak”, *noqta baw* “yular bağı”, *noqta-jip* “yulara takılan ip”, *noqta-jügen* “*noqta* ve *jügen* gibi gemsiz binit takımı”, *qur noqta* “altı aylık at yavrusunun başına geçirilen ve yumuşak olması için de *qur* adı verilen ipten yapılan yular” gibi sözlerin oluşturulduğu görülmektedir. Genel olarak türeme ve birleştirmede temel sözcük etkili olmuştur.

İncelenen söz varlığının yapısına göre yüzdelik dağılımı şu şekildedir:

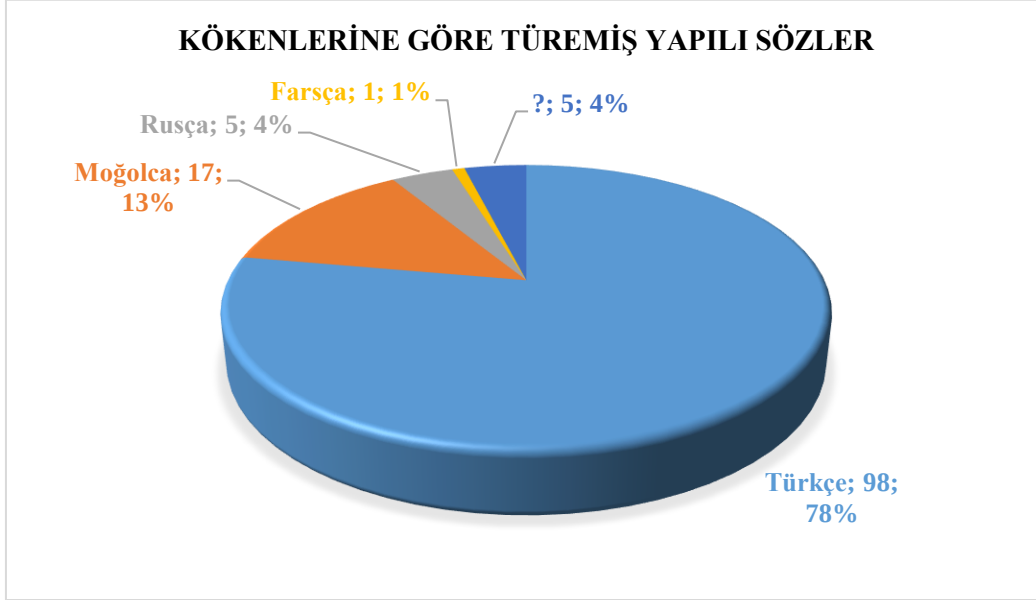
Şekil 5.2. Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının yapısına göre yüzdelik dağılımı

Araştırmada ele alınan sözlerin kökenlerine göre dağılımlarına bakıldığında basit yapı 57 sözden 24'ünün Moğolca, 19'unun Türkçe, 3'ünün Farsça, 3'ünün Rusça olduğu, 8 sözün ise kökeninin tespit edilemediği görülmektedir. Kökeni tespit edilemeyen sözler soru işareti ile gösterilmiştir. Basit yapı 57 sözlerin kökenlerine göre grafiksel dağılımı aşağıdaki gibidir:

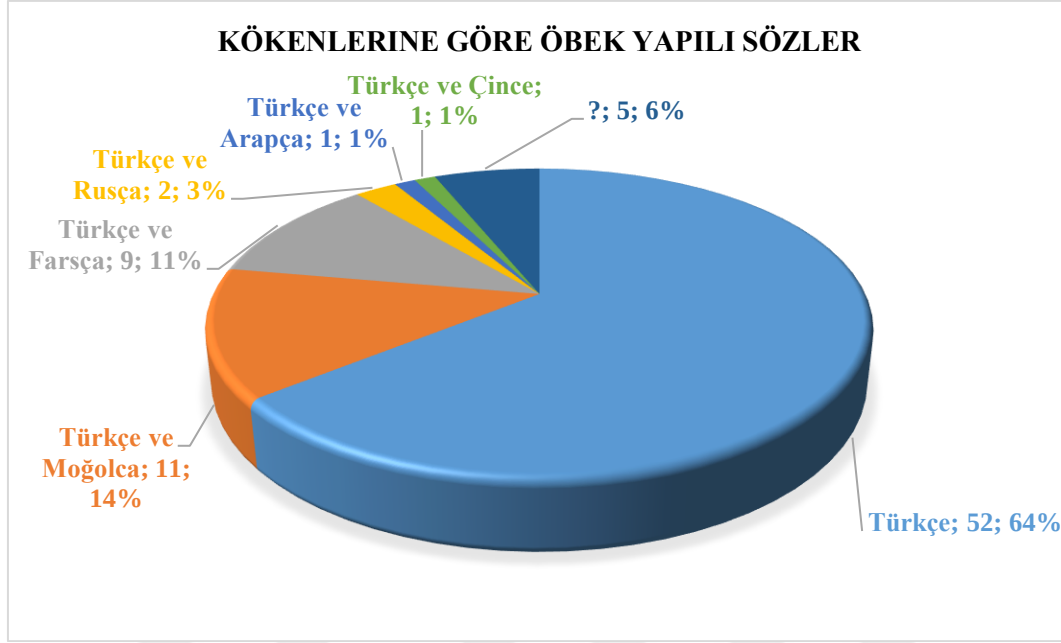
Şekil 5.3. Basit yapı 57 sözlerin kökenlerine göre dağılımı

Türemiş yapıdaki sözlerde ise durum şu şekildedir: Türkçe kök veya tabandan türetilen söz sayısı 98'dir. Geriye kalan sözlerin 17'si Moğolca, 4'ü Rusça, 1'i Farsça kökenli tabanlardan türetilmiştir. Türemiş 5 sözün ise kökeni tespit edilememiştir. Türemiş yapıli sözlerin kökenlerine göre grafiksel dağılımı şöyledir:

Şekil 5.4. Türemiş yapıli sözlerin kökenlerine göre dağılımı

Öbek yapıli sözlerin kökenlerine göre dağılımı ise şu şekildedir: Öbek yapıyı oluşturan sözlerden 52'si Türkçe kökenlidir. Bunlardan 9'u *qozı quyrıq er*, *qus bas er*, *elik saptı qamşı*, *segiz qırlı qamşı* örneklerinde olduğu gibi üç sözden oluşmaktadır. Geriye kalan öbek yapıların 11'i Türkçe ve Moğolcadan, 9'u Türkçe ve Farsçadan, 2'si Türkçe ve Rusçadan, 1'i Türkçe ve Çinceden, 1'i de Türkçe ve Arapçadan oluşmaktadır. Öbek yapıyı oluşturan unsurlardan 5 tanesinin ise kökeni tespit edilememiştir. Öbek yapıli sözlerin kökenlerine göre grafiksel dağılımı şu şekildedir:

Şekil 5.5. Öbek yapıli sözlerin kökenlerine göre dağılımı

Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı dikkate alındığında alıntılarının büyük çoğunluğunu Moğolca kökenli sözlerin oluşturduğu görülmektedir. Bu durum, Moğolların da Kazaklar gibi göçebe hayat tarzını benimsemeleri, coğrafi yakınlık, dil ilişkileri gibi faktörlerin doğal bir sonucu olarak düşünülebilir.

Tematik açıdan bakıldığında nal, at örtüsü, yular ve ipe ilgili sözlerin (*tağa, dedege, öpşin, noqta, qalbağay* vs.) büyük kısmının Moğolcadan alıntılandığı görülmektedir. Eyerin temel bölümlerinden *qanjığa, qaptal* gibi sözler de birer Moğolca alıntı olmaları yönüyle ön plana çıkmaktadır. Moğolca alıntı sözlerin tematik açıdan yüzdelik dağılımı şu şekildedir: Atla ilgili araç ve gereçler %44, binit takımları %46, araba koşumları %8, kamçı %2. Kazakça at koşum takımları arasında *doğa, şiliya, boji* gibi Rusça alıntılarının tamamının araba koşumlarıyla ilgili olması dikkat çekicidir. Kazakça at koşum takımları arasında *künde, äbzel, turman, pıstan, dıraw* gibi sözlerin ise Farsça alıntılar olduğu tespit edilmiştir. Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı içinde Farsça alıntı sözler küçük bir kısmı oluştursa da Kazakçada “koşum takımı” kavramının Farsça kökenli *äbzel* ve *turman* sözleriyle ifade ediliyor olması bu alıntılarının kullanım sıklığını yükseltmesi açısından dikkat çekmektedir. Ayrıca *tilşe* “kolan tokasının dili”, *arbakeş* “at arabasını kullanan kişi”, *arbakeştik* “at arabası kullanmayı meslek haline getirme” gibi sözlerin türetiminde de Farsça kökenli türetme eklerinin (+şe, +keş) kullanıldığı görülmüştür.

Dildeki kavramlar toplumun algı, ilgi ve kültürel değerleri aracılığıyla vücut bulmakta, kültür de dil vasıtasıyla sosyal hayata yansımaktadır. Kazakçada at koşum takımlarıyla ilgili en ufak bir parçanın bile dilde karşılığının bulunduğu görülmektedir. Bu durum dile ve dilin bağlantılı olduğu kültüre zenginlik katmaktadır. Dilin zenginliği aynı zamanda kültürün de zenginliği olarak düşünülebilir. Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının zenginliğini göçebe hayat tarzının ve bozkır kültürünün bir tezahürü olarak değerlendirmek mümkündür.

Tarihî karşılaştırmalı yöntemle incelenen Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı tablolar hâlinde bütünleştirilmiş biçimde aşağıda gösterilmiştir:

Çizelge 5.4. Tarihî Türk lehçelerinde tanıklanan Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı

	Birinci derece başlıklar			
	İkinci derece başlıklar			
	Üçüncü derece başlıklar			
	Türevler			
	Tanıklanamayanlar			

Kazakça	Eski Türkçe	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi	Çağatay Türkçesi
ATLA İLGİLİ ARAÇ VE GEREÇLER				
At Boyunluğ				
ajırǵı /ажырғы	<i>ağır-</i>	<i>ağır-</i>	<i>ayır-</i>	<i>ayır-</i>
моуына ~ моуына ағаш /мойынса ~ мойын ағаш	<i>boyun ~ boyunduruq</i>	<i>boyun ~ boyunduruq</i>	<i>boyın ~ boyun ~ boyunduruq</i>	<i>boyun ~ moyun</i>
At Bakımı ve Temizliği				
Kaşağı				
attaraq /аттаpq	<i>tarǵaq</i>	<i>tarǵa- ; tarǵaq ~ taraq</i>	<i>tarak ~ țaraq</i>	<i>tarag</i>
Yem Torbası				
at dorba ~ jemdorba /ат дорба ~ жемдорба	<i>sıpaqur ~ sıpakur</i>	<i>tobra</i>	<i>tobra ~ țobra ~ topra ~ torba ~ torva ~ țoyra CC topra</i>	<i>tobra</i>
Nal				
bügeşek /бүгешек	<i>bük-</i>	<i>bük-</i>	<i>bük-</i>	<i>bük-</i>
şegelik ~ şegeköz /шегелік ~ шегекöz		<i>çeke</i>		<i>çeke</i>
tağa /таға			<i>tağa</i>	<i>taqa ~ tākā</i>
tağala- /тағала-				
emşek tağa /емшек таға				

Çizelge 5.4. (devam) Tarihî Türk lehçelerinde tanıklanan Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı

At Örtüsü				
at jabuw /ат жабу	yapıg ~ yapuk	yapug ~ yapuk ~ yapun-	yap- ~ yab- ~ yabuk ~ yabov	yapug ~ yapuk
dedege /дедеге				
kejim /кежім	kedim	keçim	CC keyit	keygü ~ kiyik ~ kiysi ~ kiçimlik at
qarınsa /қарынса	qarın	qarın	qarın	qarın
örşin /өпшін				öbçin ~ öpçin
Bağlar				
Yular				
noqta /ноқта			CC noqta	
noqtala- /ноқтала-				
noqta baw /ноқта бау				
noqta-jip /ноқта-жіп				
noqta-jügen /ноқта-жүген				
qur noqta /құр ноқта				
şılaw /шылау		çılavda-		çılav
şılbur /шылбыр		çibilger		. cibilger ~ çılbur
buğalıq /бұғалық	boқағu ~ buқағu	buқағu ~ buқav ~ buқағluğ	buқағı ~ buğav ~ buğavı ~ buқavuv ~ buvavı	buқағ ~ buқағula-
buğalıqta- /бұғалықта-				
buğalıqtı /бұғалықты				
buğalıqsı /бұғалықшы				
qalbağay /қалбағай				
qurıq /құрық	uқruқ		oқruқ	uruk
şalma /шалма		çalma	çalma ~ CC çalma	çalma
şalmala- /шалмала-				
şalmaşı ~ şalmager /шалмашы ~ шалмагер				
Atı Bağlama				
at ağaş /ат ағаш	kazğuk	kazuk	kazık ~ kazuk	kazuğ ~ kazuk
at bekit- /ат бекіт-	bekü-, beküt- ~ beki-	berki- ~ berkit-	CC berkit-	birkit- ~ bérkit-
balaq /балақ				balaq
bükpe /бүкпе	bük-	bük-	bük-	bük-
jeli /желі	yalu ~ yelü			celi
kisen /кісен	kişän	kişen ~ kişen ur-	kişen ~ CC kişen	kişen
kisende- /кісенде-				
künde ~ kürde /күнде ~ күрде				künde
küzew jip /күзеу жіп				

Çizelge 5.4. (devam) Tarihî Türk lehçelerinde tanıklanan Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı

öre /өре			öre ~ örü ~ öre tur-	öre
örelе- /өреле-				
şider /шідер				çide ~ çider
şiderle- /шідерле-				
şiderlik /шідерлік				
tusa- ~ tusawla- /тұса- ~ тұсаула-				
tusaw ~ tusamıs /тұсау ~ тұсамыс	tuşağ ~ tuşağı	tuşa-	tuşak ~ tuşar	tuşak ~ tuşancıl
Süs Parçaları				
attumar /аттұмар		tumār		tūmār
bawırlıq ~ bawırdaq /бауырлық ~ бауырдақ	bağır bağır ~ bağar	bağ(i)r	bağır	bağır ~ bağırdaқ ~ bağırлық
bürkenşik şege /бүркеншік шеге				
kespe /кеспе	kes-	kes- ~ kis-	kes- ~ kis-	kes- ~ kēs- ~ kis-
salpınşaq /салпыншақ				
sıldırmaq /сылдырмақ			şınkırt	şingıraқ
şıtıra /шытыра				
tarbaq /тарбақ				tarbaқ
üzbe /үзбе				
üzbele- /үзбеле-				
BİNİT TAKIMLARI				
Eyer Takımı				
at-äbzel /ат-әбзел				
at-sayman /ат-сайман				
at-turman /ат-тұрман				
ayıl-turman /айыл-тұрман				
er-turman ~ er toqım ~ er-sayman /ер-тұрман ~ ер-тоқым ~ ер-сайман	eđār	serc CC sagıt		ēger ~ eyer ~ iger ~ imel raht ~ takım ~ tanba ~ haşıl
turman /тұрман				
turmanda- /тұрманда-				
Eyer				
er ~ eger /ер ~ ерег	idār ~ eđār ~ edher	eğer	eger ~ eğir ~ eyer ~ iyer ~ ižer	ēger ~ eyer ~ iger
erle- ~ ertte- /ерле- ~ ертте-				
er qos- /ер қос-				
er şap- /ер шап-				
erşi /ерші				
jaydaq /жайдақ	yabıtak, yabıtak ~ yapıtak	yabuldaқ ~ yabuldaқ mün-	yaydaқ	yaydaқ ~ yabu

Çizelge 5.4. (devam) Tarihî Türk lehçelerinde tanıklanan Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı

jaydaqta- /жайдақта-				
öñger- /өңгер-				
toqı- /тоқы-				toqu-
jaba toqı- /жаба тоқы-				
Eyer Türleri				
aşamay er /ашамай ер				
qoltırmaş /қолтырмаш				
ayırqom /айырқом	adıruq	ayruq ~ ayırık	ayru ~ ayruq ~ ayırık ~ eyrik	ayrı ~ ayru ~ ayruq
bejin er /бејін ер				
boqan er /боқан ер				
büyük bet er /бүйрек бет ер				
jelqom ~ jeltoqım /желқом ~ желтоқым	qom		qum	qom
jelqomda- /желқомда-				
qalmaqı er ~ üyrekbas er /қалмақы ер ~ үйрекбас ер				qalmaqı
qazaq erı /қазақ ері				
qazıqbas er /қазықбас ер				
qoqan er /қоқан ер				
qozı quıyırq er /қозы құйрық ер				
qırandı er /құранды ер				
qus bas er /құс бас ер				
orıs er /орыс ер				
oyma er /ойма ер				
şoşaq (bas) er /шошақ (бас) ер				
Eyerin Bölümleri				
attıq /аттық		atlıq		
bökte- /бөктер-				böğrın ~ böğütle-
böktergi /бөктергі				
böktergişe /бөктергіше				
bökterındı /бөктерінді				
bökterinşek /бөктеріншек				
jelkebasar /желкебасар				
qanjığa /қанжыға				qancuğa

Çizelge 5.4. (devam) Tarihî Türk lehçelerinde tanıklanan Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı

qanjıǵala- /қанжығала-				
qanjıǵalıq /қанжығалық				
qaptal /қаптал			qabtal	qaptal
anjıma ~ añjıme /анжыма ~ әнжіме				
qas /қас	kaş	kaş	kaş	kaş
qasaba /қасаба				
oqpan /оқпан				
ortan belaǵaş /ортан белағаш				
şettik /шеттік			çek (Erm. Kıp.)	çet
Üzengi				
taralǵı /таралғы				
taraq baw /тарақ бай				
terkinşek ~ terkişek /тепкіншек ~ тепкішек	tepki			depingür ~ dibengü ~ tingü
üzeñgi /үзеңгі	üzengü ~ üzeñü	üzäñü	üzegü ~ üzengü ~ CC üzeñgi	üzengü
üzeñgi baw /үзеңгі бай				
üzeñgilik /үзеңгілік				
Eyer Yastığı				
at körşik /ат көпшік	körçük ~ körçük	iyrim	güpçük	köpçik
at körpe /ат көрпе	körpe	körpe ~ CC körpe		
jeldik /желдік	yil ~ yél	yél	yel	yél ~ yil
jona /жона	yonaq		yüne	yona
pıstan /пыстан				
Eyerin Keçe Parçaları				
añji /әнжі				
işkilik /ішкілік	içlik	içlik	içlik	içürgü
işpek /ішпек	içmek ~ içük	içmek	CC içik	içmek
jırna /жырна				
müyet /мүйет				
taqım qaǵar /тақым қағар				
tebingi /тебингі			tepengi	tapangu ~ tebingü ~ tebingü ~ tepengü
terlik /терлік	terlik	terlik		tirlik
terlikte- /терлікте-				
tıǵıldırıq /тығылдырық				
toqım /тоқым				toqum ~ toqulǵa
toqımda- /тоқымда-				

Çizelge 5.4. (devam) Tarihi Türk lehçelerinde tanıklanan Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı

Eyer Kayışları				
ayıl /айыл			ayıl	
ayıl-da- /айылда-				
ayıldı /айылды				
baw /бай	Kök. ba-, Uyg. bağ, Karahanlı bağ	bağ	bağ ~ bağla- ~ CC bav	bağ
beldik /белдік	bil ~ bilbağı	bél	bel ~ bel bağı	bél ~ bil
beldikte- /белдікте-				
beldikşe /белдікше				
jırtım /жырым				
qayı /қайыс	қадыс	қайыс	қайыс ~ CC қайыс	қайыс
qolañ /қолаң	qolan ~ қолан	қолаñ	қолан	қолан
quıysqan /құйысқан	kudırğun ~ kuduzgun	қуысқан	қуsқun ~ CC қуысқан	қоsқun ~ қуsқun
quıysqanda- /құйысқанда-				
quıysqandıq /құйысқандық				
ömildirik /өмілдірік	kömlüdürük		Kömlüdürük ~ CC kömlüdürük	kömlüdürüg
ömildirikte- /өмілдірікте-				
tartpa /тартпа	tartıg			
bawırca /бауырса				
taspa /таспа			tasma	tāsma ~ tāsme
taspa-la- /таспала-				
tös baw /төс бай				
Kayış Tokası				
ayılbas /айылбас				
doğabas /доғабас				
tilşe /тілше	til	til	til ~ CC toğa tili	til
toğa /тоға	toķu	toqa	toķa ~ CC toğa	toķa
toğası /тоғашы				
At Başlığı				
awızdıq /ауыздық	ağaz ~ ağız	ağ(i)z ~ ağızlıg	ağız ~ CC ağuzluğ	ağaz ~ ağız
awızdıqta- /ауыздықта-				
awızdıqtawşı /ауыздықтаушы				
awızdıqtay /ауыздықтай				
jaqtaw /жақтау			CC yañak ~ yaaķ ~ yaağ	yaaķ
jelkelik /желкелік	yal	yel	yal ~ CC yalı	yalda-
jügen /жүген	yügin	yügen ~ yügenlig	öygen ~ yüken ~ yüligen ~ CC yügen	yügen
jügende- /жүгенде-				
jügendik /жүгендік				
ükili jügen /үкілі жүген				
kekildik ~ miyılıq /кекілдік ~ мылық			kekel	

Çizelge 5.4. (devam) Tarihi Türk lehçelerinde tanıklanan Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı

keñsirik / кеңсірік				
qasqalıq / қасқалық	<i>gaşga ~ қаşға at</i>	<i>қаşға</i>	<i>қаşқа ~ CC қаşқа</i>	<i>қаşқа</i>
sağaldırıq / сағалдырық	<i>saқalduruk ~ saқal ~ saқaқ</i>	<i>saқal</i>	<i>saқandurukla- ~ saқа l~ saқaқ</i>	<i>saқal durluқ</i>
suwlıq / сулық	<i>suvluқ ~ suwluқ</i>	<i>suvluқ</i>		<i>suluқ ~ suluғ</i>
şawjay / шаужай				
şawjayla- / шаужайла-				
tizgin / тізгін	<i>tizgin</i>	<i>dizgin ~ tizgin</i>	<i>tizgin ~ tüzgün</i>	<i>dizgin ~ tizgin</i>
tizginde- / тізгінде-				
ayşıq / айшық	Kök. ay Uyg. ay Karahanlı ay	<i>ay</i>	<i>ay</i>	<i>ay</i>
töbeldirik ~ şekelik / төбелдірік ~ шекелік				
ARABA KOŞUMLARI				
At Arabası				
arba / арба	<i>қағлы</i>	<i>araba</i>	<i>araba</i>	<i>araba</i>
arbaday / арбадай				
arbakeş / арбакеш				
arbakeştik / арбакештік				
arbala- / арбала-				
arbaşı / арбашы				
arbaşıq / арбашық				
at arba / ат арба	Kök. at, atlan-, atlat-, athg Uyg. at Karahanlı at	<i>at</i>	<i>at</i>	<i>at</i>
jegüw äbzeli / жегу әбзелі			CC yek-	
kölik / көлік	<i>kölük</i>	<i>kölük</i>	<i>kölük</i>	<i>kölik ~ kölük</i>
küyme / күйме				
qamıt-doğa ~ qamıt-sayman / қамыт-доға ~ қамыт-сайман				
law / лау				
süyretki ~ süyretpe / сүйреткі ~ сүйретпе		<i>südre-</i>	<i>süyrel-</i>	
Arabanın Bölümleri				
arıs / арыс	<i>arış</i>		<i>arış</i>	<i>arış</i>
azuwağaş / азуағаш	<i>azığ</i>	<i>azığ</i>	<i>azı ~ azığ ~ azu</i>	
baqawız / бақауыз				
bujiра / бұжыра				
doğa / доға				
doğaday / доғадай				
doğar- / доғар-				
doñğalaq ~ döñgelek / доңғалақ ~ дөңгелек			<i>tögerik</i>	<i>tegrük ~ tigrçek</i>

Çizelge 5.4. (devam) Tarihi Türk lehçelerinde tanıklanan Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı

erşik /ершік				
erşikte- /ершікте-				
iñirşaq ~ iñğırşaq /ыңыршақ ~ ыңғыршақ		iñğırçaқ ~ iñirçaқ	CC yñırçaқ	
jetek /жетек	yet- ~ yetil- ~ yetgek	yët-	yet- ~ yedek	yedek ~ yidek ~ yitek
kegey ~ şabaq /кегей ~ шабақ				kegey ~ kağay
qalqan ~ qalday /қалқан ~ қалдай	qalkān ~ qalkañ	qalkān	qalkān	qalkān ~ qılqan
oqtemir /оқтемір				
oqtıq /оқтық	oq ~ oqluq	oq	oq	oq
şanaq /шанақ	şanaq	şanaq	şanaq Erm.Kıp. şana	şanaq
şentemir /шентемір				
täjbaw /тәжбай				
tärte /тәрте				
Hamut				
atşölke /атшөлке				
qamıt /қамыт				
qamıttā- /қамытта-				
qamıttıq /қамыттық				
qospaq /қоспақ	koş-	koş-	koş-	koş-
şiliya /шілия				
şiliyala- /шілияла-				
şuñıq /шұжық			şuñuq ~ CC suñuñ	suñuq
At Arabasının Kayış Parçaları				
boji /божы				
bojıla- /божыла-				
bojişı /божышы				
delbe /делбе			CC tel-buğa ~ têlbağı	
delbele- /делбеле-				
delbeşi /делбеші				
jelke baw /желке бай				
köterme /көтерме	kötür-	köter-	köter-	köter-
qamıt baw /қамыт бай				
qulaq baw /құлақ бай	Kök. kulkak Uyg. qalğaq ~ qulaq Karahanlı kulhak ~ kulkak	qulaq ~ qulağ	qulaq	qulaq ~ qulağ
sırttıq /сырттық	sırt		sırt	sırt
tamaq baw /тамақ бай	tamğaq ~ tamaq	tamaq	tamağ ~ tamaq ~ tamaq	tamağ ~ tamaq

Çizelge 5.4. (devam) Tarihi Türk lehçelerinde tanıklanan Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı

KIRBAÇ (KAMÇI)				
Kamçı				
atjürgiш /атжүргіш				
atsoғar /атсоғар				
qamşı /қамшы	qamçı ~ kamçı ~ kamçı ~ kamçıla-	qamçı	qamçı	qamçı
qamşıla- /қамшыла-				
qamşılıq /қамшылық				
Kamçının Bölümleri				
alaqan /алақан				
büldirge /бүлдірге				bildürge
qamşısap /қамшысап	sap	sap	sap	sap
örim /өрім	ör- ~ örçük ~ örgüç	ör-	ör-	ör-
özek /өзек			özek	özek
Kamçı Türleri				
bestaspa ~ besqasqa /бестаспа ~ бесқасқа				
biyşik /биік				
biyşiktey /биіктіей				
biyşikşe /биікше				
buzawtis /бұзаятис	buzagu ~ bozagu	buzagu	buzagu ~ buzaqu ~ CC buzav ~ buzov Erm.Kıp. bızov	buzagu
daqa qamşı /дақа қамшы	yağku ~ yaqu	yaqu		
dıraw qamşı /дырау қамшы				
doyr qamşı /дойыр қамшы				
doyrıla- /дойырла-				
doyrısh /дойыршы				
elik saptı qamşı ~ elik siyra qamşı /елік сапты қамшы ~ елік сирақ қамшы	elik		elik	
jılanbawır qamşı /жыланбауыр қамшы	yılan	yılan	ılan ~ yılan	ılan ~ yılan
qazuıal qamşı /қазуялы қамшы				
qız qamşı /қыз қамшы				
sapalaq /сапалақ				
segiz qırıl qamşı /сегіз қырлы қамшы				
selebe /селебе				

Çizelge 5.4. (devam) Tarihî Türk lehçelerinde tanıklanan Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı

sop qamşı /соп қамшы				
şıbırtqı /шыбыртқы	şıbırt-			
şıbırtqıla- /шыбыртқыла-				
Mahmuz				
ökşe temir /өкше темір				

Çizelge 5.5. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde at koşum takımları

Kazakça	Kırg.	KTat.	Kkalp.	Başk.	Tat.	KMalk.	Kum.	Nog.	Kar.
ATLA İLGİLİ ARAÇ VE GEREÇLER									
At Boyunluğu									
ajırǵı /ажырғы	acıra-	ayırǵıç	ayırǵış	ayırǵıs	ayır-	ayır-	ayır-	ayır-	ayır-
moyınsa ~ moyın aǵaş /мойынса ~ мойын ағаш	moyunturuk		moyındırıq	boyondoroq	boyendırık	boyunsha	boyunsa	moysa	boyunsa
At Bakımı ve Temizliği									
Kaşağı									
attaraq /аттарак	at tarak	tarak	taraq	tarak	kırǵıç	kırǵıç	tarak	kırǵış	çapa
Yem Torbası									
at dorba ~ jemdorba /ат дорба ~ жемдорба	cem baştık	torba	dorba	durba	torba			torba	dorba
Nal									
bügeşek /бүгешек	bük-	bük-	bük-	bög-	bök-	bük-	bük-	bük-	bik-
şegelik ~ şegeköz /шегелік ~ шегекөз	çege		şege	sige	çige	çüy	çüy	şüy	
taǵa /таға	taka		taǵa	daǵa	daǵa			taǵa	
taǵala- /тағала-									
emşek taǵa /емшек таға									
At Örtüsü									
at jabuw /ат жабу	at cabuu	cabuv		at yabıvı	yabıq	cabuv			
dedege /дедеге									
kejim /кежім	keeçim								
qarınsa /қарынса	karın	karın	qarınsa	karın	karın	karın	karın	karınsa	karın
örsin /өршін	ürçün			öpsön					

Çizelge 5.5. (devam) Çağdaş Kıpçak lehçelerinde at koşum takımları

Atı Bağlama									
at ağaş /ат ағаш	<i>mamı</i>		<i>bağana</i>	<i>torğalık ~ beylegés</i>	<i>bağana</i>	<i>bagana</i>	<i>bag'ana</i>	<i>bagana</i>	<i>bag'ana</i>
at bekit- /ат бекит-	<i>bekit-</i>	<i>pekit-</i>	<i>bekit-</i>		<i>běrkět-</i>	<i>begit-</i>	<i>begit-</i>	<i>berkit- ~ begit-</i>	<i>begeyt-</i>
balaq /балақ	<i>bagalak ~ bagelek</i>	<i>balak</i>	<i>balak</i>	<i>balak</i>	<i>balak</i>	<i>balak</i>	<i>balak</i>	<i>balak</i>	<i>balak</i>
bükpe /бүкпе	<i>bük-</i>	<i>bük-</i>	<i>bük-</i>	<i>bög-</i>	<i>bög-</i>	<i>bük-</i>	<i>bük-</i>	<i>büg-</i>	<i>bük-</i>
jeli /жәлі	<i>cele</i>		<i>celle</i>						
kisen /кісен	<i>kışen</i>		<i>kisen</i>		<i>kışen</i>	<i>kışen</i>	<i>kışen</i>	<i>kisen</i>	
kisende- /кісенде-									
künde ~ kürde /күнде ~ күрде			<i>künde</i>						
küzew jip /күзеу жіп	<i>küzö-</i>			<i>köze-</i>				<i>küze-</i>	
öre /өре	<i>öröö</i>			<i>ürele-</i>					
örel- /өреle-	<i>örölöö-</i>			<i>ürele-</i>					
şider /шідер	<i>çider</i>		<i>şider</i>						
şiderle- /шідерle-									
şiderlik /шідерлік									
tusa- ~ tusawla- /тұса- ~ тұсаула-									
tusaw ~ tusamıs /тұсау ~ тұсамыс	<i>tuşamış ~ tuşoo</i>		<i>tusaw</i>	<i>tışav</i>	<i>tışav</i>			<i>tısav</i>	
Süs Parçaları									
attumar /аттұмар	<i>attumar</i>		<i>tumar</i>					<i>tımar</i>	
bawırlıq ~ bawırdaq /бауырлық ~ бауырдақ	<i>boor</i>	<i>bagır</i>	<i>bavır</i>	<i>bavır</i>	<i>bavır</i>	<i>bavur</i>	<i>bavur</i>	<i>bavır</i>	<i>bavur</i>
bürkenşik şege /бүркеншік шеге									
kespe /кеспе	<i>kes-</i>	<i>kes-</i>	<i>kes-</i>	<i>kis-</i>	<i>kis-</i>	<i>kes-</i>	<i>ges-</i>	<i>kes-</i>	<i>kes-</i>

Çizelge 5.5. (devam) Çağdaş Kıpçak lehçelerinde at koşum takımları

salpınşaq /салпыншақ	salpañda-		salbıraq	halbıra-	salpı	salpı		salpı	
sıldırmaq /сылдырмақ	şıldırak	şakırdav uk	sıldırlavıq	sıñğıldağ	şaltıravıq				
şıtıra /шытыра									
tarbaq /тарбақ	tarbagay		tarbağan	tarbağ	tarbagan			tarbagan	
üzbe /үзбе									
üzbele- /үзбеле-									
BİNİT TAKIMLARI									
Eyer Takımı									
at-äbzel /ат-эбзел	at cabdıq		änjam	äpsen	cigem	at kerek			
at-sayman /ат-сайман	şayman		sayman	havıt-hayman					
at-turman /ат-тұрман									
ayıl-turman /айыл-тұрман									
er-turman ~ er toqım ~ er- sayman /ер- тұрман ~ ер- тоқым ~ ер- сайман	eer tokum	er-toqım ~ er- turman		éyer-öpsön		at kerek	yerturma n		kosmak
turman /тұрман	turman		turman				turman		
turmanda- /тұманда-									
Eyer									
er ~ eger /ер ~ erep	eer ~ eger	eger	er	éyer	iyer	cer ~ iyer	yer	iyer	yer ~ eger ~ er
erle- ~ ertte- /ерле- ~ ертте-									
er qos- /ер қос-									
er şap- /ер шап-									
erşi /ерші									
jaıdaq /жайдақ	caydak		caydaq	yayзақ ~ yaylak	caydaq	caydak	yaydak	yaydak	

Çizelge 5.5. (devam) Çağdaş Kıpçak lehçelerinde at koşum takımları

jaydaqta- /жайдақта-									
öñger- /өңгер-	önğör-		öñger-						
toqı- /тоқы-	toku-								
jaba toqı- /жаба тоқы-									
Eyer Türleri									
aşamay er /ашамай ер	ayırmaç eer								
qoltırmaş /қолтырмаш	kolturmaş								
ayırqom /айырқом	ayrı	ayrı	ayrı	ayırılı		ayrı			ayırı
bejin er /бежін ер									
boqan er /боқан ер									
büyrek bet er /бүйрек бет ер									
jelqom ~ jeltoqım /желқом ~ желтоқым	kom		qom	qum					
jelqomda- /желқомда-									
qalmaqı er ~ üyrekbas er /қалмақы ер ~ үйрекбас ер	kalmak eer								
qazaq eri /қазақ ері					Kazak iyerē				
qazıqbas er /қазықбас ер									
qoqan er /қоқан ер									
qozi quyrıq er /қозы құйрық ер									

Çizelge 5.5. (devam) Çağdaş Kıpçak lehçelerinde at koşum takımları

qurandı er /құранды ер	<i>kurama eer</i>								
qus bas er /құс бас ер	<i>kuş baş eer</i>		<i>qus bas er</i>						
orus er /орыс ер	<i>orus eer</i>		<i>rus er</i>						
oyma er /ойма ер	<i>oymo eer</i>								
şoşaq (bas) er /шошак (бас) ер									
Eyerin Bölümleri									
attıq /аттық	<i>attık</i>			<i>atlıksa</i>					
bökte- /бөктер-	<i>böktör-</i>		<i>bökte-</i>						
böktergi /бөктергі	<i>böktörgö</i>		<i>böktergi</i>						
böktergişe /бөктергіше									
bökterindi /бөктерінді									
bökterinşek /бөктеріншек	<i>böktörünşö k</i>								
jelkebasar /желкебасар									
qanjıǵa /қанжыға	<i>kancıga</i>		<i>qancıǵa</i>	<i>ķanyaǵa</i>		<i>kancıga</i>	<i>kancıǵa</i>	<i>kancıga</i>	
qanjıǵala- /қанжығала-									
qanjıǵalıq /қанжығалық									
qaptal /қаптал	<i>kaptal</i>		<i>qaptal</i>	<i>ķaptal</i>					
anjıma ~ änjime /анжыма ~ әнжіме	<i>ancı</i>								
qas /қас	<i>kaş</i>	<i>kaş</i>	<i>qas</i>	<i>kaşaǵa ~ eyer kaşagahı</i>	<i>kaş</i>	<i>kaş</i>	<i>yerkaş</i>		
qasaba /қасаба									
oqpan /оқпан			<i>oqpan</i>						

Çizelge 5.5. (devam) Çağdaş Kıpçak lehçelerinde at koşum takımları

ortan belağaş /ортан белағаш									
şettik /шеттік	çet	çet	şet		çit		çet	şet	
Üzengi									
taralğı /таралғы	taralğı		taralğı	taralğı					
taraq baw /тарақ бай									
terkinşek ~ terkişek /тепкіншек ~ тепкішек	tepkiç		tepkiş	tipké					
üzeñgi /үзеңгі	üzöñgü		zeñgi ~ üzeñgi	özeñgě	özeñgě	özengi	özengi	zöñgi	özengi
üzeñgi baw /үзеңгі бай	üzöñgü boo		üzeñgi bav		özeñgě kayışı (bavı)	özengi ayıl		zöñgi bav	
üzeñgilik /үзеңгілік									
Eyer Yastığı									
at körşik /ат көршік	köpçük	eger şil'tesi	köpşik	küpsek	küpçek	köpçek	göpçük	köpşik	köben
at körpe /ат көрпе	körpöçö		körpe	körpese	körpe	körpe			
jeldik /желдік	celdik	yel	cel	yél	cil	cel	yel	yel	yel
jona /жона			cona						
pıstan /пыстан	bıstan								
Eyerin Keçe Parçaları									
äñji /әнжі									
işkilik /ішкілік						içirgi		şirgi	
işpek /ішпек	içmek								
jırna /жырна									
müyet /мүйет					böyat			müyet	
taqım qağar /тақым қағар	takım		taqım	taqım				takım	
tebingi /тебингі	temingi		tebingi	tibéngě	tiběngě	tebingi	tebingi	tebingi	
terlik /терлік	terdik		terlik	tirlék	tirlek	terlik	terlik	terlik	

Çizelge 5.5. (devam) Çağdaş Kıpçak lehçelerinde at koşum takımları

terlikte- /терлікте-									
tıǵıldırıq /тығылдырық									
toqım /тоқым	tokum		toqım	tuqım					
toqımda- /тоқымда-									
Eyer Kayışları									
ayıl /айыл	basmayıl		ayıl	ayıl	ayıl	ayıl	ayıl	ayıl	
ayıl-da- /айылда-									
ayıldı /айылды									
baw /бай	boo	bag	bav	bav	bav	bav	bav	bav	bav
beldik /белдік	beldik	bel' bav	bellik	biłgav	bilbav	belibav	belbav	belbav	belibav
beldikte- /белдікте-									
beldikşe /белдікше									
jırım /жырым	cırım					cırım teşgiç			
qayıs /қайыс	kayış	kayış	qayıs	ķayış	kayış	kayış	kayış	kayıs	kayıs ~ kayış
qolañ /қолаң	oloñ			ķamut-ķulan					
quyısqañ /құйысқан	kuyuşkan		quyısqañ	ķoyoşkan		kuvuşhan		kuyıskan	
quyısqanda- /құйысқанда-									
quyısqandıq /құйысқандық									
ö mildirik /өмілдірік	kömöldürük			küméldérék					
ö mildirikte- /өмілдірікте-									
tartpa /тартпа	tartma			tartkı		tartma			
bawırca /бауырса									
taspa /таспа	tasma	tasma	taspa	taşma	tasma	tasma	tasma	taspa	tasma

Çizelge 5.5. (devam) Çağdaş Kıpçak lehçelerinde at koşum takımları

tasपाल- /тасपाल-									
tös baw /төс бай									
Kayış Tokası									
ayılbas /айылбас				<i>ayılsa</i>		<i>belibavnu</i>			
doğabas /доғабас									
tilşe /тілше	<i>til</i>	<i>til' ~ til'çik</i>	<i>til</i>	<i>tel</i>	<i>těl</i>	<i>til</i>	<i>til</i>	<i>til</i>	<i>til' ~ til'çik</i>
toğa /тоға	<i>toğoo</i>	<i>taka</i>	<i>toğa</i>			<i>togay</i>	<i>toğa</i>		
toğası /тоғашы									
At Başlığı									
awızdıq /ауыздық	<i>oozduk</i>		<i>avızlıq</i>		<i>avızlıq</i>	<i>adej</i>	<i>avuzluk</i>	<i>avızlık</i>	<i>avzuh</i>
awızdıqta- /ауыздықта-									
awızdıqtawşı /ауыздықтаушы									
awızdıqtay /ауыздықтай									
jaqtaw /жақтау	<i>caak</i>		<i>caq</i>	<i>yaq</i>		<i>cayak</i>		<i>yaq</i>	
jelkelik /желкелік	<i>celke</i>	<i>yel'ke</i>	<i>celke</i>	<i>yélke</i>	<i>cilke</i>	<i>celke</i>	<i>yelke</i>		<i>yel'ka</i>
jügen /жүген	<i>cügön</i>		<i>cüven</i>	<i>yügen</i>	<i>yögen</i>	<i>cügen</i>	<i>yügen</i>	<i>yüven</i>	<i>yugan'</i>
jügende- /жүгенде-									
jügendik /жүгендік									
ükili jügen /үкілі жүген									
kekildik ~ miyhq /кекілдік ~ милық	<i>kökül ~ köküldürük</i>		<i>kekil</i>			<i>kekel</i>	<i>kekel</i>	<i>kekel</i>	<i>kikil</i>
keñsirik /кеңсірік	<i>keñilçeer</i>		<i>keñsirik</i>						
qasqalıq /қасқалық	<i>kaşka</i>		<i>qasqa</i>		<i>kaşka</i>	<i>kaşha</i>	<i>kaşga</i>	<i>qasqa</i>	

Çizelge 5.5. (devam) Çağdaş Kıpçak lehçelerinde at koşum takımları

sağaldırıq /сағалдырық	sagaldırık		sağaldırıq	hağaldırıq	sagaldırık			sagıldırıq	
suwlıq /сулық	suuluk		suwlıq			suvluk		suvlık	
şawjay /шаужай									
şawjayla- /шаужайла-									
tizgin /тізгін	tizgin	tizgin	dizgin	téžgēn	tēžgēn		tizgin	tizgin	
tizginde- /тізгінде-									
ayşıq /айшық	ayçık		ayşıq	aysıq					
töbeldirik ~ şekelik /төбелдірік ~ шекелік	töbölük								
ARABA KOŞUMLARI									
At Arabası									
arba /арба	araba	araba	arba	arba	arba	arba	arba	arba	araba
arbaday /арбадай									
arbakeş /арбакеш									
arbakeştik /арбакештік									
arbala- /арбала-									
arbaş /арбашы									
arbaşiq /арбашық									
at arba /ат арба	at ~ cılkı	at ~ ayg'ır ~ alaşa ~ beygir ~ yılkı ~ maliy	at ~ cılkı	at ~ aygır ~ hıbaysa ~ yılkı	at ~ aygır ~ yılkı	at ~ cılkı ~ acir ~ aygır	at	at ~ yılkı	alaşa ~ at ~ begir
jegüw äbzeli /жегу әбзелі	çek-	yek-	cek-		cik-	cek-	yek-	yek-	
kölik /көлік	kölük		kölik				gülük		
küyme /күйме				köyme	köyme			küyme	

Çizelge 5.5. (devam) Çağdaş Kıpçak lehçelerinde at koşum takımları

qamıt-doğa ~ qamıt-sayman /қамыт-доға ~ қамыт-сайман									
law /лау				ılav	olav				
süyretki ~ süyretpe /сүйреткі ~ сүйретпе	süyrötkü		süyretki	höyretké	söyretkéç				
Arabanın Bölümleri									
aris /арыс	eriş		aris	arış	arış	arış	arış	aris	arıç
azuwağaş /азуағаш	azuu	azuv	azuv	ažav	azav	aziv	azuv	azuv	azav
baqawız /бақауыз									
bujıra /бұжыра									
doğa /доға	doğo		doğa	duğa	duğa				
doğaday /доғадай									
doğar- /доғар-									
döñgalaq ~ döñgelek /донғалақ ~ дөңгелек	döñgölök	tegerçik	döñgelek	deñgersek	tegermeç	dügürçek ~ töngerçek ~ töngerek	dögerçik	tegerşik	tekerlek
erşik /ершік	eerçik		arba er						
erşikte- /ершікте-									
iñirşaq ~ iñğırşaq /ыңыршақ ~ ыңғыршақ	iñırçak		iñğırşaq	iñırsak	iñğırçak	ingırçak			
jetek /жетек	cetek		cetek			cetek			
kegey ~ şabaq /кегей ~ шабақ	kegey		kegey		kigi	kegey	gegey	kegey	
qalqan ~ qalday /қалқан ~ қалдай	kalkan	kalkan	qalqan	qalkān	qalkān	kalkan	kalkan	kalkan	kalkan
oqtēmir /оқтемір									
oqtıq /оқтық	oktuk		oq ağaş						

Çizelge 5.5. (devam) Çağdaş Kıpçak lehçelerinde at koşum takımları

şanaq /шанақ	çanaa	çanak	şanaq				çana	şana	
şentemir /шентемір									
täjbaw /тәжбай									
tärte /тәрте				terte	terte				
Hamut									
atşölke /атшөлке									
qamut /қамыт	kaamut		qamut	qamut	qamut		homut	kamut	
qamitta- /қамытта-									
qamıttıq /қамыттық									
qospaq /қоспақ	koş-	koş-	qospaq	kuş-	kuş-	koş-	koş-	kos-	koş-
şiliya /шілія	şilige			ışliya ~ şléye	şleya				
şiliyala- /шіліяла-									
şujıq /шұжық	çuçuk								sucuk
At Arabasının Kayış Parçaları									
boji /божы	bocu						goca		
bojıla- /божыла-									
bojişı /божышы									
delbe /делбе	delbe			dilbége	dilbége		telbav		telbuv
delbele- /делбеле-									
delbeşi /делбеші									
jelke baw /желке бай									
köterme /көтерме	kötör-	köter-	köter-	küter-	küter-	költür-	göter-	köter-	kötür-
qamıt baw /қамыт бай									
qulaq baw /құлақ бай	kulak	kulak	qulaq	qolaq	qolaq	kulak	kulak	kulak	kulah
sırtıq /сырттық	sırt	sırt	sırt	hırtlıq	sırt	sırt	sırt	sırt	sırt
tamaq baw /тамақ бай	tamak	tamak	tamaq	tamaq	tamaq	tamak	tamak	tamak	tamak ~ tamag

Çizelge 5.5. (devam) Çağdaş Kıpçak lehçelerinde at koşum takımları

KIRBAÇ (KAMÇI)									
Kamçı									
atjürgiş /атжүргіш									
atsoğar /атсоғар									
qamşı /қамшы	<i>kamçı</i>	<i>kamçı</i>	<i>qamşı</i>	<i>qamsı</i>	<i>kamçı</i>	<i>kamçı</i>	<i>kamuçu</i>	<i>kamışı</i>	<i>kamçu</i>
qamşıla- /қамшыла-									
qamşılıq /қамшылық									
Kamçının Bölümleri									
alapaq /алақан	<i>alakan</i>		<i>alapaq</i>	<i>alapaq</i>					
büldirge /бүлдірге	<i>büldürgö</i>		<i>büldirge</i>	<i>böldörgö</i>	<i>bölderme</i>			<i>büldirge</i>	
qamşısap /қамшысап	<i>sap</i>		<i>sap</i>	<i>hap</i>	<i>sap</i>		<i>sap</i>	<i>sap</i>	<i>sap</i>
örim /өрім	<i>örüm</i>	<i>örüv</i>	<i>örim</i>	<i>ürme</i>	<i>ürme</i>			<i>örüv</i>	
özek /өзек	<i>özök</i>	<i>ozek</i>	<i>özek</i>		<i>üzek</i>	<i>özek</i>	<i>özek</i>	<i>özek</i>	
Kamçı Türleri									
bestaspa ~ besqasqa /бестаспа ~ бесқасқа	<i>beş kaşka örmö</i>								
biyşik /бишік									
biyşiktey /бишіктей									
biyşikşe /бишікше									
buzawtis /бұзәутіс	<i>muzoo</i>	<i>buzav</i>	<i>buzav</i>	<i>bızav</i>	<i>bozav</i>	<i>buzov</i>	<i>buzav</i>	<i>buzav</i>	<i>buzov</i>
daqa qamşı /дақа қамшы	<i>daaki</i>			<i>dağa</i>					
dıraw qamşı /дырау қамшы	<i>döröö</i>			<i>dır qamsı</i>					
doyr qamşı /дойыр қамшы		<i>doyr qamşı</i>		<i>tuyır</i>					

KAYNAKLAR

- Adilov, M. (2018). *Kazakça Atasözü ve Deyimlerde Eskicil Unsurlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Anetshofer, H. (2012). Neues zur altanatolisch-türkischen Pferdeterminologie. *Die Wunder der Schöpfung Mensch und Natur in der türksprachigen Welt*. (Herausgegeben von Brigitte Heuer, Barbara Kellner-Heinkele, Claus Schöning). Würzburg: Ergon Verlag Würzburg in Kommission.
- Anthony, D. W. (2007). *The Horse, The Wheel and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. New Jersey: Princeton University Press.
- Arabacı, H. M. (2018). Kitap İncelemesi: Türklerde Atçılık ve Binicilik, Faruk Sümer. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 57, 316-324.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. Kemal Eraslan - Osman F. Sertkaya - Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, R. R. (1987). Türk Şivelerinin Tasnifi. *Makaleler Cilt I*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 69-149.
- Arat, R. R. (2006). *Edib Ahmet b. Mahmud Yüknê Atabetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (Eserin birinci baskısı 1951'de yayımlandı).
- Argunşah, M., Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arıkoğlu, E., Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (1997). *Nâsirü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgüzî: Kışaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları)*. I: Giriş-Metin-Tıpkıbasım; II: Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. [Çev.] (1985). *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi I-II-III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (Eserin birinci baskısı 1943'te yayımlandı).
- Atalay, B. [Çev.] (1986). *Divanü Lügati't-Türk Dizini "Endeks"*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Avcu, S. A., Zholdasbekova, A. (2018). Kazakistan. *Bağımsızlıklarının Yirmi Yedinci Yılında Türk Cumhuriyetleri*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 119-196.
- Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Bahar, H. (2017, 11-13 August). *Gemden Üzengiye Atın Serüveni*. 2nd International Conference on Studies in Turkology ICOSTURK, Rome/Italy.
- Baimukhambetova, E. (2019). *Kazakçanın Tarihi - Karşılaştırmalı Dil Bilgisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

- Bayram, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlük*. Konya: Tablet Yayınları.
- Bayteliyeva, C. (2014, 08-09 Mayıs). Kazaklardaki At Yetiştirme Kültürü. *III. Asya Dilleri ve Edebiyatları Uluslararası Sempozyumu (Adres III) Bildiriler Kitabı*. (Editörler: Ali Küçükler - Erdem Erdinç). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 198-203.
- Belek, K. (2014). At Koşum Takımları ve Fonksiyonları. *AUCA Academic Review*, 2/15, 16-26.
- Belek, K. (2015). Eski Türklerde At ve At Kültürü. *Gazi Türkiyat*, 16, 111-128.
- Benzing, J., Menges, K. H. (1959). Classification of the Turkic Languages. *Philologiae Turcicae Fundamenta* (Editor: Jean Deny et al). Wiesbaden.
- Biray, N., Ayan, E., Kurmangaliyeva Ercilasun, G. (2015). *Çağdaş Kazak Türkçesi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Boeschoten, H. E., O'kane, J. (2015). *Al-Rabghūzī: The Stories of the Prophets, Qışaş al-Anbiyā', An Eastern Turkish Version (Second Edition)*. Vol. I (Text Edition). Leiden-Boston: Brill. (Eserin birinci baskısı 1995'te yayımlandı).
- Caferoğlu, A. (1953). Türk Onomastiğinde "At" Kültü. *Türkiyat Mecmuası*, 10, 201-212.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1960). *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan*. London.
- Clauson, G. (1962). *Turkish and Mongolian Studies*. London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.
- Clauson, G. (1965). Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study. *Central Asiatic Journal*, X/3-4, 161-166.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Csáki, É. (2006). *Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Çandarlı Şahin, A. (2019). *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Çınar, A. A. (1993). *Türklerde At ve On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü (Yazılı ve Basılı Kaynaklarla Karşılaştırma)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çınar, A. A. (1996). *Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

- Çulha, T. (2006). *Karaycanın Kısa Sözcüğü. Karayca-Türkçe Kısa Sözlük*. İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- Dankoff, R., Kelly, J. (1982). *Maḥmūd al-KĀŠFARĪ, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. Part I. USA: Harvard University Printing Office.
- Dankoff, R., Kelly, J. (1984). *Maḥmūd al-KĀŠFARĪ, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. Part II. USA: Harvard University Printing Office.
- Dankoff, R., Kelly, J. (1985). *Maḥmūd al-KĀŠFARĪ, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. Part III. USA: Harvard University Printing Office.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doerfer, G. (1963). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neupersischen Geschichtsquellen, vor Allem der Mongolen und Timuridenzeit. Band I*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Doerfer, G. (1965). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neupersischen Geschichtsquellen, vor Allem der Mongolen und Timuridenzeit. Band II*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Doerfer, G. (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neupersischen Geschichtsquellen, vor Allem der Mongolen und Timuridenzeit. Band III*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Doerfer, G. (1971). *Khalaj Materials*. Bloomington: Indiana University.
- Doerfer, G. (1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neupersischen Geschichtsquellen, vor Allem der Mongolen und Timuridenzeit. Band IV*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Doğan, O. (2019). Kazak Adının Menşei, Kazak Halkının ve Hanlığı'nın Oluşumu ve Faaliyetleri (XVI. Yüzyıla Kadar). *Bellek*, 1/1, 16-27.
- Doğan, O., Erdoğan, A. (2017). *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Durgut, H. (1995). “Şeyh Süleymân Efendi-i Buhârî Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel)” Adlı Eserin Transkripsiyonu, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Durmuş, H. (2011). *Kazak Türkçesinde At ile İlgili Söz Varlığı ve Metinler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Ercilasun, A. B. (1996). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. [Editör] (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon. Volume I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Eren, H. (2001). Devenin Hamudu... *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 593, 515-518.
- Esin, E. (2004). *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ganiyev, F., Ahmet'yanov, R., Açıkgöz, H. (1997). *Tatarca-Türkçe Sözlük*. Kazan / Moskova: İnsan Yayınevi.
- Gömeç, S. (2016, 06-08 Mayıs). Türk Kültüründe At. *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır, Bildiri Kitabı*. (Editör: Hasan Bahar vd.). Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 819-834.
- Grønbech, K. (1942). *Komanisches Wörterburch Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen: Einar Munksgaard.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü - Etimolojik Sözlük Denemesi- I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2012). Torba Kelimesi ve Torbalamak Fiili Üzerine. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 724, 366-370.
- Güner, G. (2016). Codex Cumanicus Bağlamında Kumanların / Kıpçakların Gündelik Hayatına Dair Söz Varlığı: Eşya Adları. *TEKE Dergisi*, 5/4, 1544-1560.
- Gürsoy Naskali, E. [Editör] (1995). *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. İstanbul: Resim Matbaacılık.
- Gürsu, U. (2009). *Kazak Türkçesindeki ve Türkiye Türkçesindeki Atasözlerinin Karşılaştırmalı Biçimde İncelenmesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İbekeyeva, S. (2015). *Göktürk Devri Kazakistan Kaya Resimleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İbirayev, Ş. (1995). Kazakların Eski İnançlarında At. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. (Editör: Emine Gürsoy Naskali). İstanbul: Resim Matbaacılık, 320-321.
- İnternet: http://ejournal6.com/journals_n/1575897100.pdf (Erişim Tarihi 20.02.2020).
- İnternet: http://ejournal6.com/journals_n/1576143790.pdf (Erişim Tarihi 20.02.2020).
- İnternet: <http://kulanak.kyrgyzmedia.com/wpcontent/uploads/sites/2/2015/05/DSC01440.jpg> (Erişim Tarihi 18.03.2019).
- İnternet: <https://dic.academic.ru> (Erişim Tarihi 03.12.2019).

- İnternet: <https://sozdikqor.kz> (Erişim Tarihi 15.03.2020).
- İnternet: <https://www.atveinsan.com/at-ne-zaman-ve-nasil-evcillestirildi-m464645.html> (Erişim Tarihi 02.12.2019).
- İnternet: <https://www.lugat.kz> (Erişim Tarihi 03.12.2019).
- İnternet: <https://www.sozdik.kz> (Erişim Tarihi 03.12.2019).
- İsmail, Z. (2002). *Kazak Türkleri*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Jankowski, H. (2015). *Selective Bibliography of Studies on the Kazakh Language*. Poznań: Adam Mickiewicz University in Poznań.
- Johanson, L. (1998). The History of Turkish. *The Turkic Languages*. (Edited by Lars Johanson and Éva Á. Csató). London, New York: Routledge, 81-125.
- Kabadayı, O. (2017). Alihan Bökeyhan ve Kazak Millî Hareketi Alaş Orda. *Alaş Orda 100 Jıl. "Alaş Orda Qozğalıınıñ Ult Tarihındaǵı Ornı men Mañız" Taqırındaǵı Ğılımi-Teoriyalıq Konferentsiyasınıñ Bayandamalar Jıynaǵı*, Taldıqorǵan, 25-31.
- Kabadayı, O. (2018). Kazak Türkçesinin Latin Alfabesine Bir Dilci Bakışı. "*Latın Qarpine Köşüwde Jas Ğalımdar Ustanımı: Mäsele, Pikir, Usınıs*" attı Seminar-Keñestiñ Materiyaldarı. Almatı: Abay atındaǵı KazUPU, 19-30.
- Kabadayı, O. (2020). Kazakistan'da Yapılmış 'At Kültürü' ve 'Atçılık Terminolojisi' ile İlgili Çalışmalar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi. *Karadeniz Araştırmaları*, XVII/66, 563-576.
- Kafesoğlu, İ. (1987). *Türk Bozkır Kültürü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Kahraman, M. (2017). Üzengi ve Eyerin Savaş Tarihindeki Önemi. *Savaş ve Kültür Sempozyumu* (s. 459-468). Ankara: Kibatek Yayınları.
- Kalkan, M. (2006). *Kırgızlar ve Kazaklar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Karaağaç, G. (2015). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karahan, A. (2008). Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye'de Alet İsimleri. *I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi* (s. 51-62). İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1976). Kölük ve Külük/Külik Sözlere Üzerine. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 22, 13-15.
- Karatay, O. (2020). Wheels and Carts of the Ancient Turks in a Linguistic Wiew. *Karadeniz Araştırmaları*, XVII/65, 167-176.
- Kargı Ölmez, Z. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınları.

- Kınacı, C. (2017). Kazak Avulundan Kutlama Salonlarına Popülerleşen Bir Kazak Geleneği: “Tusavkeser Toyu”. *Millî Folklor*, 115, 141-156.
- Kincses-Nagy, É. (2018). *Mongolic Copies in Chaghatay*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Klyashtorny, S. G., Sultanov, T. İ. (2013). *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*. (Çev. D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları. (Eserin orijinali 1992’de yayımlandı).
- Koç, K., Bayniyazov, A., Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Koç, K., Bayniyazov, A., Bayniyazova, J. (2007). *Türkiye Türkçesi - Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Almatı.
- Koç, K., Doğan, O. (2004). *Kazak Türkçesi Grameri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Koçak, K. (2015). *Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Konukçu, E. (1998). Hokand Hanlığı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, 215-216.
- Kömekov, B. (2007a). “Kazak” Terimi Hakkında. *Kazakistan Tarihi: Makaleler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 45-53.
- Kömekov, B. (2007b). Kazak Devleti’nin Oluşumu. *Kazakistan Tarihi: Makaleler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 54-62.
- Lessing, F. D. [General Editor] (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Moldabayeva, D. (2000). *Kazakların Zuhuru ve Kazak Hanlığının Kuruluşu*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Nişanyan, S. (2003). *Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, İstanbul: Adam Yayınları.
- Nugteren, H. (2011). *Mongolic Phonology and the Qinghai-Gansu Languages*. Utrecht: LOT (Landelijke Onderzoekschool Taalwetenschap).
- Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş I, Türklerde Köy ve Şehir Hayatı (Göktürklerden Osmanlılara)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (1984). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ölmez, M. (2008). Eski Türk Yazıtlarındaki eşük, kedimlig ve teve Üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 18, 333-340.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Özgür, C. (2002). *Kitâbü'l-Hayl (Memlûk Kıpçakçası ile Yazılmış İlk Türk At ve Atçılık Eserinin Paris Yazması)*. İstanbul: Çantay Yayınları.
- Özgür, C. (2009). Kıpçak Sahasına Ait Sözlük ve Kaynaklarda At ve Atçılıkla İlgili Terminoloji. *Turkish Studies*, 4/4, 891-905.
- Özşahin, M. (2011). *Başkurt Türkçesi Söz Varlığı*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Öztürk, A. (2015). *Karay Türkçesinin Tarihî ve Çağdaş Kıpçak Türkçesiyle Karşılaştırmalı Söz Varlığı - Fiil*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Pişçulina, K. A. (2013). XV-XVII. Yüzyıllarda Kazak Hanlığı. (Çev. Abdulvahap Kara). *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*. İstanbul: Selenge Yayınları, 205-234. (Eserin orijinali 1994'te yayımlandı).
- Poppe, N. (2018). *Altay Dilleri Dil Bilimine Giriş*. (Çev. Mustafa Levent Yener). Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları. (Eserin orijinali 1965'te yayımlandı).
- Radloff, W. (1893). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Erster Band - Die Vocale*. St. Petersburg.
- Radloff, W. (1899). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Zweiter Band - Die Consonanten*. St. Petersburg.
- Radloff, W. (1905). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Dritter Band*. St. Petersburg.
- Radloff, W. (1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Vierter Band*. St. Petersburg.
- Rajki, A. (2006). *Mongolian Etymological Dictionary*. Budapest.
- Ramstedt, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, M. (1957). *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica XXI.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Róna-Tas, A. (1991). *An Introduction to Turkology*. Szeged: Universitas Szegediensis de Attila József Nominata.
- Roux, J. P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. (Çev. Musa Yaşar Sağlam). Ankara: BilgeSu Yayınları. (Eserin orijinali 1999'da yayımlandı).
- Roy, O. (2016). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*. (Çev. Mehmet Moralı). İstanbul: Metis Yayınları. (Eserin orijinali 1997'de yayımlandı).

- Samoyloviç, A. (1957). Kazak Kelimesi Hakkında. (Çev. Saadet Çağatay). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 95-104.
- Sarbassova, G. (2013). *Ethnolinguistic Description of Horse Culture in Eurasia*. The Hague, Holland: Mikes International.
- Schönig, C. (2013). Modern Türk Dillerinin Eş Zamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri. (Çev. İsa Sarı). *Dil Araştırmaları*, 12, 221-257.
- Sertkaya, O. F. (1995). Eski Türk Kültüründe At. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atıcılık*. (Editör: Emine Gürsoy Naskali). İstanbul: Resim Matbaacılık, 25-30.
- Sertkaya, O. F. (2011). Torba Kelimesi Kökeni Üzerine Görüşler. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 720, 493-499.
- Sırtı, E. (2015). Kazak Tiliniñ Birtomdık Ülken Tüsindirme Sözdigi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12/2, 174-181.
- Stachowski, M. (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Starostin, S. A., Dybo, A. V., Mudrak, O. A. (2003). *Etymological dictionary of the Altaic languages*. Leiden-Boston: Brill.
- Sümer, F. (1983). *Türklerde Atıcılık ve Binicilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Şahin, Ş. (2005). Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili). *Bilig*, 32, 165-178.
- Şçerbak, A. M. (1995). At Kelimesi Üzerine Bazı Düşünceler. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atıcılık*. (Editör: Emine Gürsoy Naskali). İstanbul: Resim Matbaacılık, 31-33.
- Şirin User, H. (2009). *Köktürk Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Tamir, F. (2002). Kazak Hanlığı. *Türkler VIII*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 649-656.
- Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (2001). *İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (1989). Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi. *Erdem*, 5 (13), 141-168.
- Tekin, T. (1999). Hemçik-Çırgakı Yazıtı. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 9, 5-15.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kitap Matbaası.
- Tekin, T. (2013). *Makaleler II, Tarihî Türk Yazı Dilleri*. (Haz. Emine Yılmaz - Nurettin Demir). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T., Ölmez, M. (2003). *Türk Dilleri Giriş*. İstanbul: Kitap Matbaası.

- Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., Eker, S. (1995). *Türkmençe - Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Birinci Cilt A-E*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tietze, A. (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, İkinci Cilt F-J*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Tietze, A. (2016a). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Üçüncü Cilt F-J*. [Editör: Semih Tezcan]. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tietze, A. (2016b). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Dördüncü Cilt K-L*. [Editör: Semih Tezcan]. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tietze, A. (2018a). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Beşinci Cilt M-N*. [Editörler: Nurettin Demir - Emine Yılmaz]. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tietze, A. (2018b). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Altıncı Cilt O-R*. [Editörler: Nurettin Demir - Emine Yılmaz]. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tietze, A. (2018c). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Yedinci Cilt S-Ş*. [Editörler: Nurettin Demir - Emine Yılmaz]. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tietze, A. (2019a). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Sekizinci Cilt T-V*. [Editörler: Nurettin Demir - Emine Yılmaz]. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tietze, A. (2019b). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Dokuzuncu Cilt Y-Z*. [Editörler: Nurettin Demir - Emine Yılmaz]. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi Cilt I Batı ve Kuzey Türkistan*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Toparlı, R., Çögenli, M. S., Yanık, N. H. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toraman, A. (2018). *Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan IX. Yüzyıla Kadar)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-XII* (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (Eserin birinci baskısı 1963-1982 yılları arasında yayımlandı).
- Uğurlu, M. (1984). *Munyetu’l-Guzât Metin-İndeks*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ünal, O. (2016). *Klasik Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler ve Türkçe-Moğolca Ses Denklikleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

- Ünlü, S. (2012). *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Üşenmez, E. (2006). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Vámbéry, H. (1878). *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen*. Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Vásáry, I. (1995). Türkçe At ve Atçılık Terimlerinin Rusçaya Tesiri. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. (Editör: Emine Gürsoy Naskali). İstanbul: Resim Matbaacılık, 34-43.
- White, L. (1962). *Medieval Technology and Social Change*. Oxford: At the Clarendon Press.
- Yorulmaz, O. (2013). *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü I-II*. (Çev. Abdullah Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (Eserin orijinali 1965'te Moskova'da, 1985'te Frunze'de [Bişkek] yayımlandı).
- Zajaczkowski, A. (1965). Das Pferd nach dem Arabisch-Kiptschakischen Glossar Ad-Durrat al-muđī'a fi-l-luğat at-turkiyya. *Central Asiatic Journal*, X/3-4, 333-338.
- Айтбаева, Н., Айтбаева, Р. (2010). Ер-тұрман, ат әбзел атаулары. *Ұлт тағылымы*, 2, 231-234.
- Айтбаева, Н.К. (2007). *Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты атаулардың лексика-семантикалық және дүниетанымдық сипаты*, Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы.
- Айтматов М.Б. т.б. (2014). *Кыргыз элинин салттуу билимдеринин негиздери*. Бишкек: Кыргыз улуттук агрардык университети.
- Амангелді, А.А. (2008). *I. Есенберлиннің “Көшпенділер” романындағы жылқы атауларының этнолингвистикалық мәні*, Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның Авторефераты, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Алматы.
- Аманкұлов, М. (2012). Қамшының қасиеті. *Мектеп*, 10 (111), 92.
- Арғынбаев, Х. (1969a). Қазақтың ер-тұрман жабдықтары. *Казахстан в XV-XVIII веках (Вопросы социально-политической истории)*. Алма-ата: Академия наук казахской ССР, 171-202.
- Арғынбаев, Х. (1969b). *Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк*. Алматы: Қазақ ССР'нің ғылым баспасы.

- Арғынбаев, Х. (2013). Қазақ халқының қолөнері. *Классикалық зерттеулер том 22*. Алматы: Әдебиет әлемі, 178-280.
- Аупбаев, Ж. [кұраст.] (1987). *Ер қанаты*. Алматы: Қайнар баспасы.
- Ахмеров, К.З. [и другие] (1958). *Башкирско-русский словарь*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық* (2007). Том: 45. Астана: Фолиант баспасы.
- Бабалықұлы, Ж. (1987). Ер-тоқым. *Ер қанаты*. Алматы: Қайнар баспасы, 259-278.
- Базылхан, Б. (1984). *Моңғолия - қазақша сөздік*. Өлгіі: Моңғол халық республикасы ғылым академиясы тіл және әдебиет институты.
- Байтелиева, Ж.Д. (2007). *Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі*, Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Алматы.
- Балақаев, М., Исқақов, А. [ред.] (1954). *Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика, грамматика)*. Алматы: Қазақ ССР ғылым академиясының баспасы.
- Бамматов, З.З. (1969). *Кумыкско-русский словарь*. Москва: Издательство «советская энциклопедия».
- Баскаков, Н.А. [ред.] (1958). *Каракалпакско-русский словарь*. Москва: Академия наук узбекской сср.
- Баскаков, Н.А. [ред.] (1963). *Ногайско-русский словарь*. Москва: Карачаево-черкесский научно-исследовательский институт языка.
- Баскаков, Н.А., Зайончковский, А., Шапшал, С.М. [ред.] (1974). *Караимско-русско-польский словарь*. Москва: Институт языкознания академии наук сср, институт истории литвы академии наук литовской сср, институт востоковедения академии наук.
- Бейсен, Т. (2012). Қамшы - Қасиетті әрі қастерлі қазына. *Қазақстан тарихы: әдістемелік журнал*, 12 (122), 64-70.
- Бейсенова, М.С. (1997). *М. Қашқаридың "Диуану лұғат-ит түрк" деген еңбегіндегі төрт түлік мал атаулары*, Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, М.О. Әуезов атындағы оңтүстік қазақстан университеті, Шымкент.
- Бесетаев, Б.Б. (2019). Шығыс Қазақстанның ерте көшпелілер дәуірінің ат әбзелдері. *Жаңа материалдар және археологиялық зерттеу әдістемесі атты тақырыпта С.М. Ақынжановтың туғанына 80 жыл толуына орай Археология: өткені, бүгіні, болашағы бірінші халықаралық жас ғалымдардың ғылыми-әдістемелік конференция материалдары*. Алматы: Қазақ университеті, 55-61.

- Богданов В.В., Ермолаев В.А. (2004). *Конская упряжь - основные элементы, требования и особенности*. Ульяновск: УГСХА.
- Богочанская Н.Н., Торгашова А.С. (2009). *Большой русско-турецкий словарь*. Москва: Дом Славянской книги.
- Будаговъ, Л. (1869). *Сравнительный словарь турецко-татарскихъ нарѣчій*, томъ I. Санктпетербургъ: Академик наукъ.
- Будаговъ, Л. (1871). *Сравнительный словарь турецко-татарскихъ нарѣчій*, томъ II. Санктпетербургъ: Академик наукъ.
- Гаркавец, А. (2010). *Кыпчакское письменное наследие том III, Кыпчакский словарь. По армянописьменным памятникам XVI-XVII веков*. Алматы: Баур; Касеан.
- Гинатуллин, М.М. (2017). *Мотивологический словарь казахского языка или тайны буквальных смыслов*. Алматы: ТОО Издательство LEM.
- Денисова, Н.Т. [ред.] (1966). *Татарско-русский словарь*. Москва: Издательство «советская энциклопедия».
- Әбдірәсілова, Б. (2006). Ат әбзелдерін жасау өнерінің қыр-сыры. *Өнер әлемі*, 5-6 (11), 24-25.
- Әбдісаттарұлы, Р. (2005). Ат әбзелдері. *Азамат*, 3 (3), 24 наурыз - 31 наурыз, 10.
- Егоров, В.Г. (1964). *Этимологический словарь чувашского языка*. Чебоксары: Чувашское книжное издательство.
- Әжіғалі, С. [кұраст.] (2005). *Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары I. Том. Біртұтастығы және ерекшелігі*. Алматы: Арыс баспасы.
- Әзиева, А. (2014). Ер-тұрман әбзелдері. *Дәстүр*, 4 (35), 50-53.
- Әхмәтъянов, Р.Г. (2015). *Татар теленең этимологик сүзлеге: I том (А-Л)*. Казан: Мәгариф - Вакыт нәшрияты.
- Әхмәтъянов, Р.Г. (2015). *Татар теленең этимологик сүзлеге: II том (М-Я)*. Казан: Мәгариф - Вакыт нәшрияты.
- Жанәбілев, Ш. (1982). *Қазақша мал атаулары*. Алматы: Қайнар баспасы.
- Жанпейісов, Е. (1976). М. Әуезовтың "Абай жолы" эпопеясының тілі (Тарихи-этимологиялық байқаулар, материалдар). Алматы: Қазақ ССР-нің ғылым баспасы.
- Жанпейісов, Е. (2018). *Қазақ ескіліктері*. Алматы: Қазақ тілі баспасы.
- Жанұзақов, Т. [ред.] (1999). *Қазақ тілінің сөздігі*. Алматы: Дайк-Пресс баспасы.
- Жанұзақов, Т. [ред.] (2008). *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі*. Алматы: Дайк-Пресс баспасы.

- Исхан, Қ.Ж. (2009). *Жылқы шаруашылығы (оқу құралы)*. Алматы: Агро Университет баспа орталығы.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі*. [1-15]. Он бес томдық. (2011). Алматы: Тіл білімі институты.
- Қазақ тілінің аймақтық сөздігі*. (2005). Алматы: Арыс баспасы.
- Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі*. (1966). Алматы: Ғылым баспасы.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі*. Энциклопедия. I. Том. (2011). Алматы: DPS.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі*. Энциклопедия. II. Том. (2012). Алматы: RPK Slon.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі*. Энциклопедия. III. Том. (2012). Алматы: RPK Slon.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі*. Энциклопедия. IV. Том. (2013). Алматы: RPK Slon.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі*. Энциклопедия. V. Том. (2014). Алматы: Азия арна баспасы.
- Қайдар, Ә. (2009). *Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік)*. I. Том. Адам. Алматы: Дайк-Пресс баспасы.
- Қайдар, Ә. (2013a). *Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік)*. II. Том. Қоғам. Алматы: Сардар баспа үйі.
- Қайдар, Ә. (2013b). *Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік)*. II. Том. Табиғат. Алматы: Сардар баспа үйі.
- Қайдар, Ә. (2014). *Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері*. VI. Том. Алматы: Сардар баспа үйі.
- Қайратұлы, Б. (2019). *Қазақтың атбегілік өнері*. Нұр-Сұлтан.
- Қалиев, Б. (2014). *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі*. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты.
- Қартаева, Т. (2015). *Сыр өңірінің дәстүрлі этнографиясы*. Алматы: Арыс баспасы.
- Кеңесбаев, І. (1977). *Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі*. Алматы: Ғылым баспасы.
- Кенжеахметұлы, С. (2012). *Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті*. Алматы: Алматыкітап баспасы.
- Кенжеахметұлы, С. (2013). *Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары*. Алматы: Атамұра.

- Керімбаев, Д. (1968). *Қазақстанның жылқы шаруашылығы*. Алматы: Қайнар баспасы.
- Колосовский, В.П. (1910). *Лошади Туркестана*. Ташкентъ: Электро-паровая типо-литография О.А. Порцева.
- Қондыбай, С. (2018). *Байырғы Қазақ дүниетанымының негіздері*. Алматы: Қазақ тілі баспасы.
- Құралұлы, А. (1997). *Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі*. Алматы: Сөздік-словарь баспасы.
- Құралұлы, А. (1998). *Қазақ дәстүрлі мәдениетінің анықтамалығы*. Алматы: Сөздік-словарь баспасы.
- Құралұлы, А. (2006). *Үй-жайға, қолөнерге, тұрмыстық заттарға байланысты терминдер мен сөз тіркестерінің түсіндірме сөздігі*. Алматы: Өнер баспасы.
- Левитская, Л.С. [ред.] (1989). *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву "ж", "ж", "й"*. Москва: Академия наук сср институт языкознания.
- Левитская, Л.С., Дыбо, А.В., Благова, Г.Ф., Рассадин В.И., Насилов Д.М., Поцелуевский Е.А. (2003). *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы "л", "м", "н", "п", "с"*. Москва: Российская академия наук институт языкознания.
- Левитская, Л.С., Дыбо, А.В., Рассадин, В.И. (1997). *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы "к", "қ"*. Москва: Российская академия наук институт языкознания.
- Левитская, Л.С., Дыбо, А.В., Рассадин, В.И. (2000). *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы "к"*. Москва: Российская академия наук институт языкознания.
- Манкеева, Ж.А. (2008). *Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері*. Алматы: Жібек жолы баспа үйі.
- Наделяев, В.М. [и другие] (1969). *Древнетюркский словарь*. Ленинград: Издательство наука.
- Наджип, Э.Н. (1979). *Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века на материале "хосрау и ширин" Кутба*. Книга I. Москва: Издательства Наука.
- Насыров, Ш. (2010). Ер-тұрман жабдықтарын өндеу, әшекейлеу тәсілдеріне байланысты атаулар. *Қазақстан республикасы ұлттық ғылым академиясының хабарлары, тіл әдебиет сериясы*, 3 (181), 10-13.
- Нүсіпоқасұлы, А., Жапарұлы, Ә. (2011). *Ағаш бесіктен жер бесікке дейін [1-5 том]*. Алматы: Өнер баспасы.

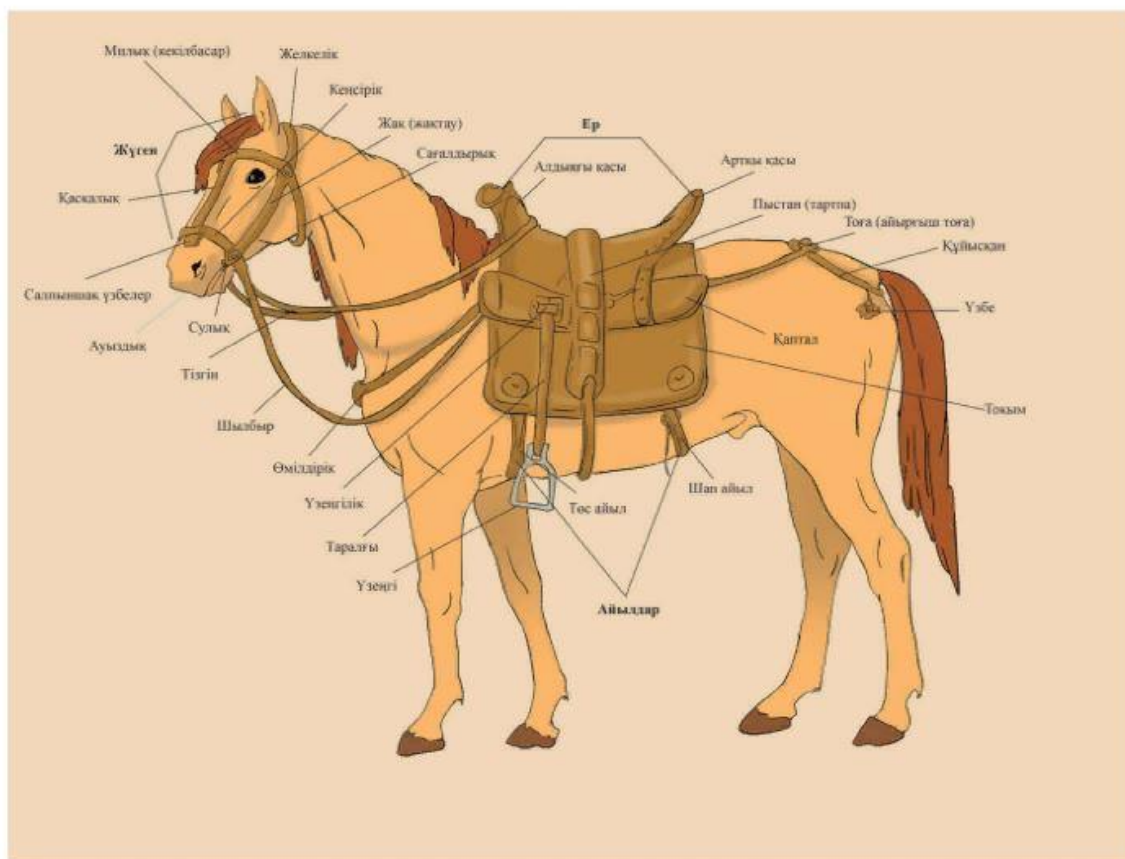
- Нұрғалиев, Р.Н. [ред.] (1990). *Шаңырақ (қысқаша үй-тұрмысы энциклопедиясы)*. Алматы: Қазақ Совет Энциклопедиясы.
- Нұрғалиұлы, Н., Еженбекұлы, Е. (1994). Ер. *Ана тілі*, 1 *Қыркүйек*, 35 (231), 5.
- Нұрмағамбетов, Ә. (1994). *Бес жүз бес сөз (сөз төркіні)*. Алматы: Рауан баспасы.
- Ошанов, О.Ж., Сейтқалиев, М. (2008). Қазақ халқының ат әбзелдеріндегі көне сарқыншақтар (Археологиялық олжалармен салыстыру). *Известия нан рк серия общественных наук.*, 1, 258-259.
- Сартқожаұлы, Қ. (2012). *Орхон мұралары. II кітап*. Алматы: Абзал-ай баспасы.
- Севортян, Э.В. (1974). *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные*. Москва: Академия наук сср институт языкознания.
- Севортян, Э.В. (1978). *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву "б"*. Москва: Академия наук сср институт языкознания.
- Севортян, Э.В. (1980). *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву "в", "г" и "д"*. Москва: Академия наук сср институт языкознания.
- Сәнік, З., Зейноллақызы, Ж. (2016). *Қазақ этнографиясы*. Алматы: Ан арыс баспасы.
- Серікбайұлы, Б. (1994). Қамшы. *Ана тілі*, 11 *Тамыз*, 32 (229), 8.
- Сыздықов, А. (1976). *Жылқы өсірушіге кеңес*. Алматы: Қайнар баспасы.
- Сыздықова, Р. (2014а). *Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан)*. Алматы: Ел-шежіре баспасы.
- Сыздықова, Р. (2014b). *Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар*. Алматы: Ел-шежіре баспасы.
- Тенишев, Э.Р. (2001). *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика*. Москва: Наука. (Eserin birinci baskısı 1997'de yayımlandı).
- Терекбаева, Ж.М. (2012). Ат әбзелдері археологиялық деректер негізінде. *Ежелгі және ортағасырлық қазақстандағы мәденигенез үдерістері бойынша материалдар мен зерттеулер. Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті археология, этнология және музеология кафедрасының зерттеулері мен далалық материалдары*. Алматы: Қазақ университеті, 153-158.
- Тоқтабай, А., Сейтқұлова, Ж. (2005). *Төрт түліктің қасиеті*. Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты.

- Тоқтабай, А.У. (2010а). *Қазақ Халқының Дәстүрлі Мәдениетіндегі Жылқы Феномені*, Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның Авторефераты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Алматы.
- Тоқтабай, А.У. (2010b). *Қазақ жылқысының тарихы*. Алматы: Алматыкітап баспасы.
- Тоқтағұл, Б.С. (2005). *Түркі тілдеріндегі төрт түліктің жасына қатысты атаулардың этнолингвистикалық сипаты*, Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, Қ.А. Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Алматы.
- Уәлиханов, Ш. (2006). *Алтышаһарға сапар*. Алматы: Атамұра.
- Уәлі, Н. т.б. (2013). *Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі)*. Алматы: Дәуір баспасы.
- Усеинов, С.М. (2007). *Русско-крымскотатарский, крымскотатарско-русский словарь*. Симферополь: Издательский дом тезис.
- Хабшай, С., Мініс, Ә. (1954). *Моңғолия - қазақша сөздік*. Уланбатар: Моңғол мемлекет баспасы.
- Чокотегин, М. (2014). *Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк*. Бишкек: Кыргыз улуттук агрардык университети.
- Шағырбаев М., Сапатаев, С. (2018). Ер-тоқым генезисіне қатысты кейбір мәселелер (Таулы Алтай және Берел қорымдарының материалдары бойынша). *Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Хабаршы тарих сериясы*, 1 (88), 211-220.
- Юдахин, К.К. (1985). *Киргизско-русский словарь. В двух книгах I-II*. Фрунзе: Киргизской Советской Энциклопедии.

EKLER

ЕК-1. Kazakça at binit takımlarının adları

Resim 1.1. Binit takımları (Kaynak: Қайратұлы 2019: 270-271)

EK-2. Eyer takımı

Resim 2.1. Kazakistan (Nur-Sultan) Millî Müzesinde sergilenen 20.yy'a ait bir eyer takımı
(Foto: O. Kabadayı)

EK-3. Eyer türleri

Resim 3.1. Kazakistan (Almatı) Merkez Mill  Müzesinde sergilenen eyer  e itleri (Foto: O. Kabadayı)

EK-4. Kazak şairi Abay'ın eyer takımı

Resim 4.1. Kazak şairi Abay Kunanbayev'in Muhtar Avezov Müzesinde sergilenen binit takımları (19. yy) (Foto: O. Kabadayı)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : KABADAYI, Osman
 Uyuğu : T.C.
 Doğum tarihi ve yeri : 12/06/1981 - Ankara
 Medeni hâli : Evli
 Telefon : +77759967332
 E-posta : kabadayiosman@yandex.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans (Tezli)	Kırıkkale Üniversitesi	2007
Yüksek Lisans (Tezsiz)	Erciyes Üniversitesi	2004
Lisans	Kırıkkale Üniversitesi	2003
Lise	Kırıkkale Lisesi	1998

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2017- ...	Abay Kazak Millî Pedagoji Üniversitesi	Okutman
2007-2017	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi	Öğretim Görevlisi
2003-2007	Özel Eğitim Kurumları	Öğretmen

Yabancı Dil

İngilizce, Rusça

Yayınlar

A. Kitap ve Kitap Bölümü

1. Sümer Vakur, Kabadayı Osman, Hanayi Ömirbek [Editörler] (2019), *Türkçe Tarihî Metin Araştırmaları*, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü Yayınları, Almatı / Kazakistan.
2. Kabadayı, Osman - Shadkam, Zubaida (2020), *Kazakistan (Almatı) Millî Kütüphanesindeki Arap Harfli Türkçe Nadir Eserler Kataloğu*, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü Yayınları, Almatı / Kazakistan. [Baskıda]

3. Kabadayı, Osman (2019), “Erden Zadaulı Kajıbek”, *Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları -Dilciler-*, 2. Cilt, [Editör: Ahmet Buran], Akçağ Yayınları, Ankara, s. 541-552.
4. Kabadayı, Osman - Jumabek, Kuanış (2019), “Köbey Şahmatulı Husayın”, *Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları -Dilciler-*, 2. Cilt, [Editör: Ahmet Buran], Akçağ Yayınları, Ankara, s. 479-484.

B. Makale

1. Kabadayı, Osman (2005), “Cengiz Alyılmaz, *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi*, Kurmay Yayınları, Ankara, 2004, XV + 705= 720 s.”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 5, s.144-147. (Tanıtma)
2. Kabadayı, Osman (2005), “Cengiz Alyılmaz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay Yayınları, Ankara, 2005, VIII + 273 s.”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 8, s.148-152. (Tanıtma)
3. Kabadayı, Osman (2006), “Ağ Ortamındaki Türkçeye Genel Bir Bakış”, *Türk Dili*, Sayı 652, Cilt XCI, s.298-314.
4. Kabadayı, Osman (2007), “*belir-* Fiil Gövdesine Gelen Eklerin Düşündürdükleri”, *Journal of Turkish Linguistics*, Institute for Research of Turkish Language, Volume 1, Number 1, Skopje, Macedonia, s. 85-94.
5. Kabadayı, Osman (2013), “Âşık Paşa ve Anadolu’da Türk Yazı Dilinin Oluşumu Sempozyumu 1-2 Kasım 2013 Tarihlerinde Kırşehir’de Düzenlendi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı 2/4, s. 346-352. (Haber)
6. Kabadayı, Osman (2015), “Uluslararası Uygur Araştırmaları Konferansı ve Abdurehim Heyit Konseri”, *Gazi Türkiyat*, 17: 245-252. (Haber)
7. Kabadayı, Osman (2016), “Bilişim Dünyasının Dili: Sanal Ortam Türkçesi”, *Türk Dili*, Sayı 777, Cilt CX, s.68-71.
8. Kabadayı, Osman (2017), “Yetmiş Yıl Önce Yayımlanan ‘Rabgūzī Sentaksı’ Adlı Eser Üzerine Düşünceler ve El-Rabgūzī’nin Kısasü’l-Enbiyâsı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, *Journal of Old Turkic Studies*, 1 (1), 76-97.
9. Kabadayı, Osman (2017), “H. E. BOESCHOTEN, J. O’KANE. Al-Rabghūzī: The Stories of the Prophets, Qışaş al-Anbiyā’, An Eastern Turkish Version (Second Edition), Brill, Leiden-Boston, 2015, Vol. I: Text Edition, XXXI+706 pp. Vol. II: Translation, IX+687 pp. ISBN: 978-90-04-29469-1”, *Journal of Old Turkic Studies*, 1 / 2: 176-186. (Tanıtma)
10. Kabadayı, Osman (2017), “Edebiyatımızda Atatürk Şiirleri”, *Atatürk Haftası Armağanı*, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, Sayı 44: 127-132.
11. Kabadayı, Osman (2018), “Kazakistan’ın Yeni Lâtin Alfabetine Geçiş Süreci Üzerine Bir Değerlendirme”, *Yeni Türkiye, Türk Dili Özel Sayısı - III*, 101: 394-406.

12. Kabadayı, Osman (2019), “SARTKOJAULI, K. Записки казахского тюрколога / The Kazakh Turkologist's Notes / Kazak Türkoloğun Notları, Arıs Yayınevi, Almatı, 2018, ss. 475, ISBN: 978-601-291-402-3”, *Journal of Old Turkic Studies*, 3/1: 240-244. (Tanıtma)
13. Kabadayı, Osman (2019), “Kazakistan’da İlk Dönem Türkçe İslâmî Eserler Üzerine Yapılan Çalışmalara Dair”, *Yeni Türkiye, İlk Dönem Türkçe İslami Eserler Özel Sayısı - I*, 105: 80-88.
14. Kabadayı, Osman (2019), “Kazak Türkolog Prof. Dr. Äbduwäli Tuwğanbayulı Qaydar’ın Ardından”, *Dil Araştırmaları*, 24: 187-192.
15. Kabadayı, Osman (2020), “Kazakistan’da Yapılmış ‘At Kültürü’ ve ‘Atçılık Terminolojisi’ ile İlgili Çalışmalar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, *Karadeniz Araştırmaları*, XVII/66: 563-576.

C. Bildiri

1. Kabadayı, Osman (2013), “Eski Türkçe Gezegen Adları”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim 2008*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.2435-2448.
2. Kabadayı, Osman (2014), “Memlûk Türkçesine Ait Kitâb-ı Mecmu-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugali ile Eski Oğuz Türkçesine Ait Ed-Dürretü’l-Mudiyye fi’l-Lugati’t-Türkiyye Tarihî Sözlüklerinin Karşılaştırılması”, *Uluslararası Sözlük Bilimi Sempozyumu 21. Yüzyılda Sözlükçülük*, Sakarya Üniversitesi, 26-27 Kasım 2014, Sakarya.
3. Kabadayı, Osman (2017), “Kazak Türkçesinin Tarihi Kıpçak Türkçesi ve Eserleri”, *Development of World Historical Science: Lesson of History and Alternative, Materials of the International Scientific and Practical Conferense*, Abai Kazakh National Pedagogical University, Institute of History and Law, World History Department, April 28, 2017, Almaty / Kazakhstan, pp. 15-18.
4. Kabadayı, Osman (2017), “Alihan Bökeyhan ve Kazak Millî Hareketi ‘Alaş Orda’”, *Alaş Orda 100 Jıl, “Alaşorda Qozğalısnıñ Ult Tarixındaǵı Ornı men Mañızı” Taqırıbındaǵı Ğılımiy-Teoriyalıq Konferentsiyasınıñ Bayandamalar Jıynaǵı*, 19-20 Eylül 2017, Taldıkorǵan / Kazakhstan, s. 25-31.
5. Kabadayı, Osman (2017), “Kazakistan’ın Yeni Lâtin Alfabetine Geçiş Süreci Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türk Dili Konuşan Ülkeler Kurultayı*, 13-15 Kasım 2017, Ankara.
6. Кабадайы, Осман (2017), «Түркі әлемі бірлігіне апарар жолда ортақ түрік тілі және әліпби мәселесі», *Орталық Азиядағы халықаралық қатынастар: Тарихы және қазіргі кезеңдегі дамуы атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары*, 24 қараша 2017, Алматы / Қазақстан: 41-43.

7. Қабадайы, Осман (2018), «Қазақстанның Жаңа Латын Әліпбиі Туралы Кейбір Ойлар», *Қазақ Мемлекеттік Қыздар Педагогикалық Университеті, Қазақ Филологиясы Және Әлем Тілдері Факультеті, Қазақ Тіл Білімінің Теориясы Мен Әдістемесі Кафедрасы, «Құрышжанов оқулары», Халықаралық ғылыми-теориялық Онлайн конференция материалдары*, 2018 жылғы 31 қаңтар, Алматы / Қазақстан: 12-20.
8. Kabadayı, Osman (2018), “Kültürel Mirasın Bir Unsuru Olarak Nadir Eserlerin Kataloglanması ve Dijital Ortama Aktarılması: Kazakistan Millî Kütüphanesi Örneği”, *II. Uluslararası Kültürel Miras ve Turizm Kongresi*, 3-5 Mayıs 2018, Taşkent / Özbekistan.
9. Kabadayı, Osman (2018), “Yeni Kazak Latin Alfabesi Hakkında”, *«Рухани Жаңғыру - Жарқын Болашақтың Негізі»*, атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның еңбектері, «Әлем» баспаханасы, Шімкент / Қазақстан: 6-11.
10. Қабадайы, Осман (2018), “Көне Түрік Мифологиясында Көк Аспан”, *Ғалым, мифолог Серікбол Қондыбайдың 50 жылдығына арналған «Серікбол Қондыбай мұралары: әлемдік мифологияның дамуына жаңаша көзқарас» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция*, 6-8 маусым 2018, Маңғыстау облысы, Ақтау / Қазақстан.
11. Kabadayı, Osman (2018), “Kazakistan’da İlk Dönem Türkçe İslâmî Eserler Üzerine Yapılan Çalışmalara Dair”, *Atabetü’l-Hakâyyık ve İlk Dönem Türkçe İslâmî Eserler Sempozyumu*, 28-30 Haziran 2018, Ankara.
12. Kabadayı, Osman (2018), “Жаңа Қазақ Латын Әліпбиі Туралы”, *Latyn álipbiі: tájiribe, pikir halyqaralyq konferensia*, Taldıkorǵan / Kazakhstan, s. 31-40.
13. Қабадайы, Осман (2018), “Мағжан Жұмабаевқа қатысты Түркиядағы Шаралар”, *«Мағжан Жұмабаевтың туғанына 125 жыл толуына орай Талмай, қайтпай, қамал, бұзған кемеңгер» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция*, Алматы / Қазақстан.
14. Kabadayı, Osman (2018), “Kazak Türkçesinin Latin Alfabesine Bir Dilci Bakışı”, *«Латын Қарпіне Көшуде Жас Ғалымдар Ұстанымы: Мәселе, Пікір, Ұсыныс» атты семинар-кеңес*, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Филология және Көптілді Білім Беру Институты, 11 Желтоқсан 2018, Алматы / Қазақстан.
15. Kabadayı, Osman (2019), “Eski Türk Mitolojisinde ‘Gök’”, *«Бабалар Сөзі Рухани Жаңғырудың Қайнар Көзі»*, *Халықаралық Симпозиум*, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Филология және Көптілді Білім Беру Институты, 16-17 Мамыр 2019, Алматы / Қазақстан.
16. Kabadayı, Osman (2019), “Kazakistan (Almatı) Millî Kütüphanesi Örneğinde Nadir Eserlerin Kataloglanması [ERI/2018-009] Projesi”, *Uluslararası Türkçe Tarihî Metin Araştırmaları Sempozyumu [Metin Yayımı, Kataloglama, Dijitalleştirme] Bildirileri*, [Editörler: Vakur Sümer - Osman Kabadayı - Omirbek Hanayi], Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü, (13-14 Haziran 2019), Almatı / Kazakhstan, s. 171-175.

17. Gökdağ, Bilgehan Atsız - Kabadayı, Osman (2019), “Türk Kurtuluş Savaşının Türk Dünyası Edebiyatındaki Yansımaları”, *Yazılışının 950. Yılı Anısına Uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, [Editör: M. Fatih Kirişcioğlu], Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, (3-5 Ekim 2019), Ankara, s. 50-71.
18. Kabadayı, Osman (2019), “Türk Birliği ve Ortak Dil Meselesi”, *Түркімiлдес елдердiң қатысуымен «Түркі жазуының негiздерi», халықаралық конференция*, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті, 25 қазан 2019, Алматы / Қазақстан.
19. Қабадайы, Осман (2019), “Әбдуәли Туғанбайұлы Қайдар және Қазақ түркітануы”, *«Ұлы дала тұлғалары: Қазақтану іліміндегі академик Әбдуәли Туғанбайұлы Қайдардың тілдік әлемі» атты халықаралық форум*, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл Білімі Институты - Қазақстан Халқы Ассамблеясы, 6 желтоқсан 2019, Алматы / Қазақстан.

D. Proje

1. Kabadayı, Osman [Proje Yürütücüsü] (2019), *Kazakistan (Almatı) Millî Kütüphanesindeki Arap Harfli Türkçe Nadir Eserlerin Kataloglanması Projesi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü, Almatı / Kazakistan.

DİZİN

A

ajırğı /ажырғы, 47, 329, 351, 361
 alaqaп /алақан, 304, 329, 359, 373
 anjı, 160, 183
 anjıma ~ änjıme /анжыма ~ әнжіме, 160, 329, 355, 366
 arba /арба, 245, 329, 357, 370
 arbadaу /арбадай, 248, 329, 357, 370
 arbakeş /арбакеш, 248, 329, 357, 370
 arbakeştik /арбакештік, 248, 329, 357, 370
 arbala- /арбала-, 248, 329, 357, 370
 arbaşı /арбашы, 249, 329, 357, 370
 arbaşıq /арбашық, 249, 329, 357, 370
 arıs /арыс, 260, 329, 357, 371
 aşımaу er /ашамай ер, 134, 329, 354, 365
 at aǵaş /ат ағаш, 83, 329, 352, 363
 at arba /ат арба, 249, 329, 357, 370
 at bekit- /ат бекіт-, 85, 329, 352, 363
 at dorba ~ jemdorba /ат дорба ~ жемдорба, 54, 329, 351, 361
 at jabuу /ат жабу, 61, 329, 352, 361
 at köpşik /ат көпшік, 175, 329, 355, 367
 at körpe /ат көрпе, 178, 329, 355, 367
 at-äbzel /ат-әбзел, 114, 329, 353, 364
 atjürgiş /атжүргіш, 298, 330, 359, 373
 at-qural, 114, 115
 at-sayman /ат-сайман, 115, 330, 353, 364
 atsoǵar /атсоғар, 299, 330, 359, 373
 atşölke /атшөлке, 281, 330, 358, 372
 attaraq /аттарақ, 52, 330, 351, 361
 attıq /аттық, 152, 330, 354, 366
 attumar /аттұмар, 103, 330, 353, 363
 at-turman /ат-тұрман, 116, 330, 353, 364
 awızdıq, 12, 21, 34, 69, 220, 221, 222, 223, 227, 238, 240, 330, 334, 356, 369
 awızdıq /ауыздық, 220, 330, 356, 369
 awızdıqta- /ауыздықта-, 223, 330, 356, 369
 awızdıqtawşı /ауыздықтаушы, 223, 330, 356, 369
 awızdıqtay /ауыздықтай, 223, 330, 356, 369
 ayıl, 14, 22, 35, 114, 116, 117, 118, 120, 148, 166, 175, 195, 196, 197, 200, 201, 204, 210, 214, 215, 216, 304, 330, 332, 338, 339, 342, 353, 356, 364, 367, 368
 ayıl /айыл, 195, 330, 356, 368
 ayılbas /айылбас, 214, 330, 356, 369
 ayılда- /айылда-, 197, 330, 356, 368
 ayıldı /айылды, 197, 330, 356, 368
 ayıl-turman /айыл-тұрман, 116, 330, 353, 364
 ayır er, 137
 ayırqom /айырқом, 137, 330, 354, 365

ауşıq /айшық, 243, 330, 357, 370
 azuwaǵaş /азуағаш, 262, 330, 357, 371

B

balaq, 87, 88, 97, 99, 330, 352, 363
 balaq /балақ, 87, 330, 352, 363
 baqawız /бақауыз, 264, 330, 357, 371
 baw, 71, 116, 167, 169, 171, 174, 175, 197, 200, 214, 230, 246, 251, 264, 279, 281, 284, 285, 291, 293, 294, 296, 297, 330, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 347, 352, 355, 356, 358, 362, 367, 368, 369, 372
 baw /бай, 197, 330, 356, 368
 bawır, 106, 212, 320
 bawırlıq ~ bawırdaq /бауырлық ~ бауырдақ, 105, 331, 353, 363
 bawırса /бауырса, 212, 331, 356, 368
 bejin er /бежін ер, 139, 331, 354, 365
 belaǵaş, 12, 164, 165, 262, 264, 275, 330, 335, 355, 367
 beldik /белдік, 199, 331, 356, 368
 beldikse /белдікше, 200, 331, 356, 368
 beldikte- /белдікте-, 200, 331, 356, 368
 bestaspa ~ besqasqa /бестаспа ~ бесқасқа, 310, 331, 359, 373
 bir salar, 137, 140
 biyşik, 299, 311, 312, 313, 316, 325, 326, 331, 332, 343, 359, 373
 biyşik /бишік, 311, 331, 359, 373
 biyşikse /бишікше, 313, 331, 359, 373
 biyşikteу /бишіктей, 312, 331, 359, 373
 boji /божы, 287, 331, 358, 372
 bojıla- /божыла-, 288, 331, 358, 372
 bojışı /божышы, 288, 331, 358, 372
 boqan er /боқан ер, 139, 331, 354, 365
 bökter- /бөктер-, 152, 331, 354, 366
 böktergi /бөктергі, 153, 331, 354, 366
 böktergişe /бөктергіше, 154, 331, 354, 366
 bökterindi /бөктерінді, 154, 331, 354, 366
 bökterinşek /бөктеріншек, 155, 331, 354, 366
 buǵalıq /бұғалық, 75, 331, 352, 362
 buǵalıqşı /бұғалықшы, 78, 331, 352, 362
 buǵalıqta- /бұғалықта-, 77, 331, 352, 362
 buǵalıqtı /бұғалықты, 77, 331, 352, 362
 bujıra /бұжыра, 264, 331, 357, 371
 buzawtis, 313, 324, 331, 343, 359, 373
 buzawtis /бұзаутиc, 313, 331, 359, 373
 bügeşek /бүгешек, 57, 331, 351, 361
 бүкpe /бүкпе, 89, 332, 352, 363
 büldirge /бүлдірге, 305, 332, 359, 373

bürkenşik şege /бүркеншік шеге, 107, 332, 353, 363
 бүршік таға, 59, 61
 бүйрек бет ер /бүйрек бет ер, 140, 332, 354, 365

D

daqa qamşı /дақа қамшы, 315, 332, 359, 373
 dedege /дедеге, 63, 332, 352, 361
 delbe /делбе, 288, 332, 358, 372
 delbele- /делбеле-, 290, 332, 358, 372
 delbeşi /делбеші, 291, 332, 358, 372
 dıraw, 311, 316, 324, 332, 343, 350, 359, 373
 dıraw qamşı /дырау қамшы, 316, 332, 359, 373
 doğa /доға, 264, 332, 357, 371
 doğabas /доғабас, 215, 332, 356, 369
 doğaday /доғадай, 266, 332, 357, 371
 doğar- /доғар-, 266, 332, 357, 371
 doñğalaq ~ döñgelek /доңғалақ ~ дөңгелек, 266, 332, 357, 371
 doyr, 317, 318, 319, 332, 343, 359, 373
 doyr qamşı /дойыр қамшы, 317, 332, 359, 373
 doyrıla- /дойырла-, 318, 332, 359, 374
 doyrışı /дойыршы, 319, 332, 359, 374

E

elik saptı qamşı ~ elik sıyraq qamşı /елік сапты қамшы ~ елік сирақ қамшы, 319, 332, 359, 374
 emšek tağa /емшек таға, 61, 332, 351, 361
 er ~ eger /ер ~ егер, 121, 332, 353, 364
 er qos- /ер қос-, 126, 332, 353, 364
 er şap- /ер шап-, 127, 332, 353, 364
 erle- ~ ertte- /ерле- ~ ертте-, 126, 332, 353, 364
 erşi /ерші, 128, 332, 353, 364
 erşik /ершік, 268, 333, 358, 371
 erşikte- /ершікте-, 269, 333, 358, 371
 er-turman ~ er toqım ~ er-sayman /ер-тұрман ~ ер-тоқым ~ ер-сайман, 117, 333, 353, 364

Ä

änji /әнжі, 183, 330, 355, 367

I

iñırşaq, 246, 268, 269, 279, 294, 296, 333, 337, 343, 358, 371
 iñırşaq ~ iñğırşaq /ыңыршақ ~ ыңғыршақ, 269, 333, 358, 371

İ

işkilik /ішкілік, 183, 333, 355, 367
 işpek /ішпек, 184, 333, 355, 367

J

jaba toqı- /жаба тоқы-, 133, 333, 354, 365
 jalpınşaq, 62
 jalpoz, 62, 137, 140
 jañbırlıq, 205, 218
 jaqtaw /жақтау, 224, 333, 356, 369
 jawıq, 62
 jawırdı jaba toqıdı, 132, 133, 134
 jaydaq /жайдақ, 129, 333, 353, 364
 jaydaqta- /жайдақта-, 131, 333, 354, 365
 jegüw äbzelı /жеру әбзелі, 251, 333, 357, 370
 jeldik /желдік, 179, 333, 355, 367
 jeldikşe, 62
 jeldirme, 129, 148
 jeli /желі, 90, 333, 352, 363
 jelke, 155, 226, 281, 291, 333, 358, 372
 jelke baw /желке бай, 291, 333, 358, 372
 jelkebasar /желкебасар, 155, 333, 354, 366
 jelkelik /желкелік, 225, 333, 356, 369
 jelqom ~ jeltoqım /желқом ~ желтоқым, 140, 333, 354, 365
 jelqomda- /желқомда-, 142, 333, 354, 365
 jeñil otırıs, 168
 jetek /жетек, 271, 333, 358, 371
 jılanbawır qamşı /жыланбауыр қамшы, 320, 333, 359, 374
 jırım /жырым, 200, 333, 356, 368
 jırna /жырна, 186, 333, 355, 367
 jır şılıbır, 74
 jona /жона, 181, 334, 355, 367
 jügen /жүген, 227, 334, 356, 369
 jügende- /жүгенде-, 229, 334, 356, 369
 jügendik /жүгендік, 229, 334, 356, 369

K

kegey ~ şabaq /кегей ~ шабақ, 272, 334, 358, 371
 kejim /кежім, 64, 334, 352, 361
 kekil basar, 230
 kekil bastırğış, 230
 kekildik ~ miylıq /кекілдік ~ милық, 230, 334, 356, 369
 kekildirik, 230
 keñsirik /кеңсірік, 232, 334, 357, 369
 keskek, 47
 kespe /кеспе, 108, 334, 353, 363
 kisen /кісен, 91, 334, 352, 363
 kisinde- /кісенде-, 93, 334, 352, 363
 kök alaqañ doyr, 318

kölik /көлік, 253, 334, 357, 370
 kölikmayı, 253
 kölik-sayman, 115, 253
 köterme /көтерме, 291, 334, 358, 372
 күнде ~ күрде /күнде ~ күрде, 94, 334, 352, 363
 күyme /күйме, 256, 334, 357, 370
 күzew jip /күзеу жіп, 95, 334, 352, 363

L

law /лау, 258, 334, 357, 371

M

moyn ağaş, 48, 50, 334, 351, 361
 moyınsa, 48, 50, 68, 334, 351, 361
 moyınsa ~ moyn ağaş /мойынса ~ мойын
 ағаш, 50, 334, 351, 361
 müyet /мүйет, 186, 334, 355, 367

N

noqta /ноқта, 69, 334, 352, 362
 noqta baw /ноқта бау, 71, 334, 352, 362
 noqta-jip /ноқта-жіп, 72, 335, 352, 362
 noqta-jügen /ноқта-жүген, 72, 335, 352, 362
 noqtala- /ноқтала-, 71, 335, 352, 362

O

oqpan /оқпан, 163, 335, 355, 366
 oqtemir /оқтемір, 275, 335, 358, 371
 oqtıq /оқтық, 275, 335, 358, 371
 orıs er /орыс ер, 148, 335, 354, 366
 ortan belagash /ортан белағаш, 164, 335, 355, 367
 oyma er /ойма ер, 149, 335, 354, 366

Ö

ökşe temir /өкше темір, 327, 335, 360, 374
 ömildirik /өмілдірік, 208, 335, 356, 368
 ömildirikte- /өмілдірікте-, 210, 335, 356, 368
 öñger- /өңгер-, 131, 335, 354, 365
 öpşin /өпшін, 68, 335, 352, 361
 öre /өре, 96, 335, 353, 363
 örele- /өреле-, 98, 335, 353, 363
 örim /өрім, 308, 335, 359, 373
 özek /өзек, 309, 335, 359, 373

P

pıstan /пыстан, 182, 335, 355, 367

Q

qalbağay /қалбағай, 78, 335, 352, 362
 qalmaqı er ~ üyrekbas er /қалмақы ер ~
 үйрекбас ер, 142, 354, 365
 qalqan ~ qalday /қалқан ~ қалдай, 273, 335, 358, 371
 qamıt, 246, 251, 257, 281, 282, 293, 333, 335, 343, 347, 357, 358, 371, 372
 qamıt /қамыт, 281, 335, 358, 372
 qamıt baw /қамыт бау, 293, 335, 358, 372
 qamıt-doğa ~ qamıt-sayman /қамыт-доға ~
 қамыт-сайман, 257, 335, 357, 371
 qamıtta- /қамытта-, 283, 335, 358, 372
 qamıttıq /қамыттық, 284, 336, 358, 372
 qamşı /қамшы, 299, 336, 359, 373
 qamşıla- /қамшыла-, 303, 336, 359, 373
 qamşılıq /қамшылық, 303, 336, 359, 373
 qamşısar /қамшысап, 307, 336, 359, 373
 qanbas er, 151
 qanjığa /қанжыға, 155, 336, 354, 366
 qanjığala- /қанжығала-, 157, 336, 355, 366
 qanjığalıq /қанжығалық, 158, 336, 355, 366
 qaptal /қаптал, 158, 336, 355, 366
 qarınsa /қарынса, 66, 336, 352, 361
 qas /қас, 161, 336, 355, 366
 qasaba /қасаба, 163, 336, 355, 366
 qasqalıq /қасқалық, 233, 336, 357, 369
 qayıñ qırıq, 78
 qayıs /қайыс, 202, 336, 356, 368
 qayıs şılbr, 74
 qazaq erı /қазақ ері, 143, 336, 354, 365
 qazıqbas er /қазықбас ер, 144, 336, 354, 365
 qazuıyalı qamşı /қазуылы қамшы, 321, 336, 359, 374
 qıl şılbr, 74
 qız qamşı /қыз қамшы, 322, 336, 359, 374
 qolañ /қолаң, 203, 204, 336, 356, 368
 qoltırmaş /қолтырмаш, 136, 336, 354, 365
 qoqan er /қоқан ер, 144, 336, 354, 365
 qospaq /қоспақ, 284, 336, 358, 372
 qozı quytıq er /қозы құйрық ер, 145, 336, 354, 365
 qulaq baw /құлақ бау, 293, 337, 358, 372
 qur noqta /құр ноқта, 72, 337, 352, 362
 qurandı er, 35, 111, 122, 123, 126, 145, 146, 149, 150, 337, 342, 354, 366
 qurandı er /құранды ер, 146, 337, 354, 366
 qurıq /құрық, 78, 337, 352, 362
 qurıq sal-, 78
 qus bas er /құс бас ер, 147, 337, 354, 366
 quıysqan /құйысқан, 205, 337, 356, 368
 quıysqanda- /құйысқанда-, 208, 337, 356, 368
 quıysqandıq, 158, 205, 208, 337, 356, 368

S

sağaldırıq, 12, 34, 69, 109, 209, 224, 227, 235, 236, 240, 337, 357, 370
 sağaldırıq /сағалдырық, 235, 337, 357, 370
 salpınşaq, 109, 113, 205, 208, 337, 353, 364
 salpınşaq /салпыншақ, 109, 337, 353, 364
 sapalaq, 322, 323, 337, 359, 374
 sapalaq /сапалақ, 322, 337, 359, 374
 segiz örim, 323
 segiz qırıl qamşı /сегіз қырлы қамшы, 323, 337, 359, 374
 selebe, 324, 337, 346, 359, 374
 selebe /селебе, 324, 337, 359, 374
 sıldırmaq /сылдырмақ, 110, 337, 353, 364
 sırttıq /сырттық, 294, 337, 358, 372
 soldat er, 148
 sop qamşı /соп қамшы, 325, 337, 360, 374
 suwlıq /сулық, 237, 337, 357, 370
 süyretki ~ süyretpe /сүйреткі ~ сүйретпе, 259, 337, 357, 371

Ş

şalma /шалма, 80, 337, 352, 362
 şalmala- /шалмала-, 82, 337, 352, 362
 şalmaşı ~ şalmager /шалмашы ~ шалмагер, 82, 337, 352, 362
 şana, 249, 259, 277, 372
 şanaq /шанақ, 276, 338, 358, 372
 şawjay /шаужай, 239, 338, 357, 370
 şawjayla- /шаужайла-, 240, 338, 357, 370
 şegelik ~ şegeköz /шегелік ~ шегекөз, 58, 338, 351, 361
 şentemir /шентемір, 278, 338, 358, 372
 şettik /шеттік, 166, 338, 355, 367
 şıbtıqı, 299, 312, 324, 325, 326, 338, 343, 360, 374
 şıbtıqla- /шыбыртқыла-, 326, 338, 360, 374
 şılaw /шылау, 72, 338, 352, 362
 şılbır /шылбыр, 73, 338, 352, 362
 şıtıra /шытыра, 111, 338, 353, 364
 şider /шідер, 98, 338, 353, 363
 şiderle- /шідерле-, 100, 338, 353, 363
 şiderlik /шідерлік, 100, 338, 353, 363
 şiliya /шілия, 285, 338, 358, 372
 şiliyala- /шілияла-, 286, 338, 358, 372
 şorqa, 281
 şoşaq (bas) er /шошак (бас) ер, 150, 338, 354, 366
 şujıq /шұжық, 286, 338, 358, 372

T

tağa /таға, 59, 338, 351, 361
 tağala- /тағала-, 60, 338, 351, 361
 täjbaw /тәжбау, 278, 339, 358, 372
 tamaq baw /тамақ бай, 296, 338, 358, 372
 taqım qağar /тақым қағар, 187, 338, 355, 367
 taralğı /таралғы, 167, 338, 355, 367
 taraq baw /тарақ бай, 169, 338, 355, 367
 tarbaq /тарбақ, 111, 338, 353, 364
 tärte /тәрте, 279, 339, 358, 372
 tartpa, 148, 182, 195, 203, 210, 211, 214, 216, 218, 241, 251, 330, 335, 336, 339, 356, 368
 taspa /таспа, 212, 339, 356, 368
 taspala- /таспала-, 214, 339, 356, 369
 tebingi /тебінгі, 188, 339, 355, 367
 terkinşek ~ terkişek /тепкіншек ~ тепкішек, 169, 339, 355, 367
 terlik /терлік, 190, 339, 355, 367
 terlikte- /терлікте-, 191, 339, 355, 368
 tıǵıldırıq /тығылдырық, 191, 339, 355, 368
 tırma, 52, 249
 tilşe /тілше, 216, 339, 356, 369
 tizgin /тізгін, 240, 339, 357, 370
 tizginde- /тізгінде-, 242, 339, 357, 370
 toğa /тоға, 218, 339, 356, 369
 toğası /тоғашы, 220, 339, 356, 369
 toqı- /тоқы-, 132, 339, 354, 365
 toqım /тоқым, 192, 339, 355, 368
 toqımda- /тоқымда-, 194, 339, 355, 368
 töbeldirik ~ şekelik /төбелдірік ~ шекелік, 244, 339, 357, 370
 tös ayıl, 182, 195, 199, 214, 331
 tös baw /төс бай, 214, 339, 356, 369
 turman /тұрман, 120, 339, 353, 364
 turmanda- /тұрманда-, 121, 339, 353, 364
 tusa- ~ tusawla- /тұса- ~ тұсаула-, 101, 339, 353, 363
 tusaw ~ tusamıs /тұсау ~ тұсамыс, 101, 340, 353, 363

Ü

ükili jügen /үкілі жүген, 229, 340, 356, 369
 üzbe /үзбе, 112, 340, 353, 364
 üzbele- /үзбеле-, 113, 340, 353, 364
 üzeñgi, 35, 116, 117, 167, 168, 171, 172, 174, 175, 200, 241, 330, 340, 355, 367
 üzeñgi /үзеңгі, 171, 340, 355, 367
 üzeñgi baw /үзеңгі бай, 174, 340, 355, 367
 üzeñgilik /үзеңгілік, 175, 340, 355, 367

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

